

નવનિધનો સંસાર

યાને

એક અધુરું ભણેલા હિન્દુ યુવકની કર્મકથા

(એક અત્યંત ચિન્તાકર્ષક ચાનક આપનારી વાર્તા)

લેખક

વૈષ્ણવિ દુર્લાભ શ્યામ ધ્રુવ

કવિ, નાટ્યકાર અને નવલકથાકાર

(મુંબઈ અને આનોસા)

દિનેશુ પત્રમાંથી છાપી પ્રગટ કરનાર

હરિલાલ વાલજી ઠાકર

માલીક અને મેનેજર, દિનેશુ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

પ્રત ૫૦૦

આવૃત્તિ ૧ લી

કરાચી

સન ૧૯૨૯

ફરી છાપવાના સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન છે.

ક્રીંમત રૂ. ૧-૮-૦

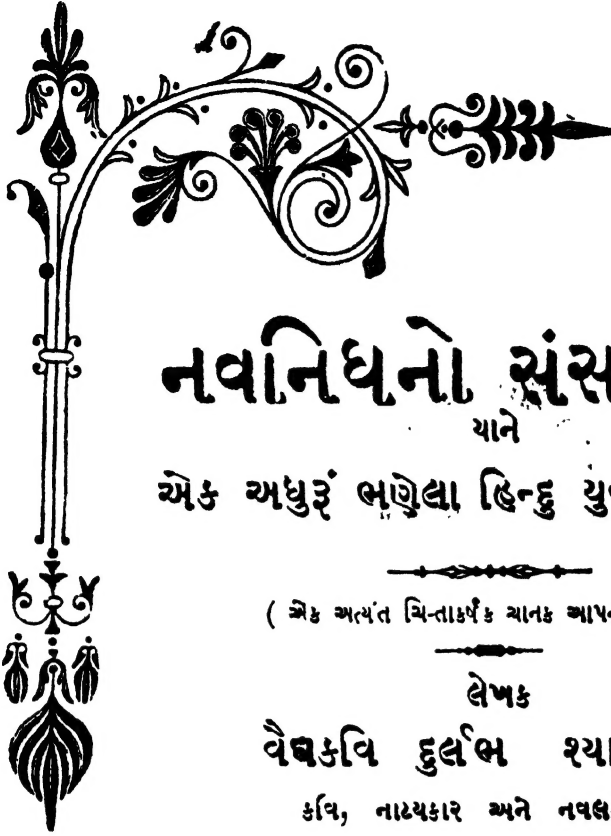
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૭૩૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જ્ઞાનિધનો સંસાર

વિષય દ- : ૩

નવનિધનો સંસાર

યાને

એક અધુરું ભણેલા હિન્દુ યુવકની કર્મ કથા

(એક અત્યંત ચિન્તાકર્ષક ચાનક આપનારી વાર્તા)

લેખક

વૈષ્ણવિ દુર્લભ શ્યામ ધ્રુવ

કવિ, નાટ્યકાર અને નવલકથાકાર

(યુગ્મ અને ખાનોસા)

હિતેચ્છુ પત્રમાંથી જાપી પ્રગટ કરનાર

હરિલાલ વાલજી ઠાકર

માલીક અને મેનેજર, હિતેચ્છુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

પ્રત ૫૦૦

આવૃત્તિ ૧ લી

કરાચી

સન ૧૯૨૯

ફરી છાપવાના સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન છે.

ક્રીંમત રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૪૭૩૨

નવનિધનો સંસાર

અધુરું ભણેલા એક હિન્દુ યુવકની ઈર્મકથા

અત્યંત ચિન્તાકર્ષક માનક આપનારી વાર્તા.

પ્રકરણ ૧ છું

ખોટાં લાક, કુસંગથી, અર્ધદગ્ધ અકળાત;

ચંપકનો ચતુરા વિના, અધઃપાત થઈ જાત.

ચંપકને કશું કામકાજ તો હતુંજ નહિ. તે બચુભાઈ શેઠ અને હીરા શેઠાણીનો લાકડવાણો લાલ હતો. પરણ્યા પછી આ ભાઈ સાહેબે બણવાનું પણ ક્યારનું માંડી વાળ્યું હતું. હરી કરીને જ્યાં માળાપને એકના એક આ ચંપકની સામેજ જોવાનું રહ્યું ત્યાં પછી તેને કશું મનાવીને કહેનાર પણ કોણ ? નિશાળમાંથી છુટ્યા પછી ચંપક હવે મનમોજી બન્યો હતો. શત્રીએ ક્યારે સુવું, પ્રભાતે પથારીએથી ક્યારે ઉઠવું, ક્યારે નહાવું, ક્યારે જમવું, જમ્યા પછી ક્યારે અને ક્યાં સુધી સુવું અને સુઈને ઉઠ્યા પછી ક્યારે, ક્યાં અને કાની બેઠે ફરવા જવું એનો આધાર એની મરજી ઉપરજ હતો. જ્યારે પથ્થર એટલા દેવ કર્યા ત્યારે આ કમી કુંવરનાં પગલાં થયાં હતાં. આ કુટુંબ જે માળામાં રહેતું હતું તે માળો તેનો પોતાનો હતો. અને એ ઉપરાંત એક ચાલી પણ હતી. શેઠને લાડાની ઉપજ સારી હતી. આ હંપતીન છેક ઉત્તર વચે ચંપક સાંપકચો તેથી તે મોંઘા મુલનો હતો. બચુભાઈ શેઠ અને હીરા શેઠાણીનો આ પનોતો પુત્ર લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી નિશાળે ગયો આ ત્યાં કોઈ નિશાળિયાની માફક ભણ્યો પણ ખરો; પણ તેનું આ બણતર અપાચરું હતું. જેમ જેમ ચંપક મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તે હંમ ધડા વચરનો બનતો ગયો. જ્યાં સુધી તેને નિશાળનું વળગણ હતું ત્યાં સુધી તે થોડો ઘણો નિયમિત પણ રહેતો; પણ હમણાં તે વધારે ને વધારે ઉબળો થતો જતો હતો. હાશ શકાણી તેને કશું કહે નહિ અને કોઈને કહેવા દે નહિ. આથી બચુભાઈને પણ તે ભારે પડતો ગયો.

સુતને નહીં લડાવશે, હદ બહારનાં લાક;

નહિતર તે ઉપબવશે, મ્હોટપણે રંજક !

કનક કટારી બેઠમાં, બહુ સુંદર દેખાય;

વગર વિચાર્યે પેટમાં, પણ તે નહીં મરાય !

ખરું છે કે પોતાની સંતતિ ગમે તેટલી પ્રિય હેય; પણ તે જ્યારે સારું માહું સમજતી થાય ત્યારે તેને આમન્યા અને મર્યાદામાં રાખવીજ બેઠબે. શાસ્ત્રકારો કહી ગયા છે કે પાંચ વર્ષ સુધી કાંઈ પણ કંટાળેા લ.વ્યાવગર પોતાના

(૨)

બાળકોને લાઠ તથા ગમતની સાથે સામાન્ય જ્ઞાન આપ્યે જવું અને તે પછી સુમાર્ગે ચડાવવા માટે ભય મિશ્રિત પ્રીતિનો ધીમે ધીમે ઉપયોગ કર્યે જવો. બાળકને નિયમમાં રાખવા માટે નિશાળ જેવું પ્રીતિનું કોઈ ઉત્તમ સાધન નથી. પછી ભલે પુત્ર હોય કે પુત્રી. સતતિને કેળવવાની આવશ્યકતા છે. આપણને ખબર છે કે અસંખ્ય બાળકો છ કે સાત વર્ષ પછી નિશાળે જવા માંડે છે પણ પછુ એમાં કોઈ કોઈ નીકળે છે અને કોઈ બાહોશ નીકળે છે તેનું કારણ શું ? કારણો ઘણાં છે. સુખ્ય કારણ માત્ર પની દેખરેખની ક્યાસ, ઘરની કેળવણી શરૂઆતથી જ સરી નહીં અગર પુર્વનો કોઈ નબળો સંસ્કાર મગુમાઈ શેઠ તથા હીરા શેઠાણી આ રહસ્યને સમજતાં નહોતાં તેઓ પુત્ર પ્રેમમાં અંધ હતાં. અગર જો કે આ વાત સાચી હતી; તો પણ બગુમાઈ ગમે તેમ તો એક પુરૂષજ હો. તેને પેતાની કેટલીક ભુલો હવે જણાઈ આવી હતી. તે કોઈ વાર ચંપકને શિખામણ અગર નહાનો ઠપકો આપવા તર્ક્યાર થઈ જતો; પણ હીરા શેઠાણી તેને તેમ કરવાથી વારતાં. ખુદ હીરા શેઠાણી પાસેથી ફરેજાજ હાથ ખરચીતાં જે ત્રણ રૂપિયા બગુમાઈથી છાના ચંપક લઈ જતો; પણ હીરા શેઠાણી તેને પુછતાં નહિ કે આ રૂપિયા તું કયાં વા રે છે ! ચંપક કાંઈ ઉમરમાં હવે નહાનો છોકરો ન બણ્ય. અત્યરે તેનું એગણીચમું વર્ષ ચાલતું હતું શેઠનો છોકરો ધરી પડ.ઉ મ.લના ખાનારા નિયંત્રના કેટલાક તેના આગલા વખતના ગોઠીઆ ચંપકની પડખે ચડી ગયા હતા. ઉઠિયાણુને તો ઉઠિયાણુજ મળે ! આ તમામ ગોઠીઆઓએ પણ નિશાળને છેલ્લા પ્રણામ કર્યા હતા ! આમાંના જે ત્રણ તો ન છુટકે નોકરીએ લાગી ગયા હતા અને જે ત્રણ ન પહોંચેલા હતા તે ચંપકને પીકે છેડતા નહિ. આમાં એક બહુ નામનો મહા કારસ્થાની હો. આ બહુ પોતાના મ.બાપનો એક ખરો વારસ હો. તે નહાનપણથીજ તંના માબાપની પેઠે ઉખડેલો હતો. બહુનો ખ.પ ાળાં ધોળાં કરીને હજી હમણાંજ પોતાને રસ્તે પડ્યો હતો. બહુની મા પણ પ્રથમથી ચાડાક હતી. અત્યરે તે હાથપાત હતી. બહુ પડ્યો હતો અને તેની વહુ ચંપા પણ પોતાની સામુની પાટે બેસીને પડી હતી ! આ આખું ઘર મરસ્થાનની શાળા હતી એમ કહીએ તો જલે. આ શાળાનું પાઠોશમાંન બીજી પણ બે ત્રણ જણી જે શિક્ષણ લેતી હતી. શાળાની સુખ્ય શિક્ષિકા બહુની મા હતી અને ઉપ શિક્ષિકા બહુની ઘરવાણી હતી. તુખમની તાસીર તો કયાંજ રહે; પણ સોબની અસર તો થયા વગર રહેતીજ નથી. ‘શુદ્ધ જામ ગામ અને ચેત્રાને મગદળિયાં’ જેવો અડી કાર્યસાર ચાલતો હતો. શાળાની આ શિષ્યાઓની હાલત પણ આ પ્રકારનીજ હતી. મુંબઈ જેવાં શહેરમાં ઘરના કામકાજથી પરતારેલી સ્ત્રીને બીજું વધારાનું કરવાનું પણ શું હોય ! પોતાના ધણીને જમાડ્યો એટલે પછી તેણીઓના કામનો છેડાજ આવી રહ્યો. ઘરના ઘાટીની આગળ એકા વાસણો હડસેલી મુકયાં એટલે પત્યું ! ઘરધણી તો નોકરી કે ધંધા રોજગરને માટે બહાર ગયે. હોય પછી તેની અર્ધાંગતાને કાને જવામ આપવાનો હોય ! બે પાઠોશ સારો હોય તો સાડું શીખે

નહિતર નરસુ' શીખવાનું' તો ઘણું'યે રાખે. આમાં માત્ર પાટાશીઓની એકસી જવાબદારી નથી હોતી. જેમં સીએ બબ્બરમાંથી ફેન્સી ચીજો ખરીદ કરે છે તેમ બહાર બધને ફેન્સી હુણ્ણો પણ લઈ આવે છે. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે જેને ફેરીઆ પાસેથી મનગમતી ચીજો મળતી હોય તે ફેરીઆ પાસેથી લે અને જેને એવી રીતે ચીજો ન મળતી હોય તે બબ્બરમાંથી ખરીદી લેવે ! સારા નરતા પાટાશીનો સંગ ફેરીઆ જેવો હોય છે અને બબ્બરની ખરીદી એટલે બહાર ફરવાની ટેવ એ બબ્બર માલની ખરીદી જેવી હોય છે.

સુખઈ જેવાં શહેરની અંદર સામાન્ય સ્થિતિવાળાં એકેકી ઓરડીનાંજ ગોંધા ધને રહે છે. પાસે પાસે અગર સામસામી ઓરડીઓ હોય એટલે એકદમ અની તિતું પગલું ત્યાં તો ભરાય જ નહિ. આપણી પાંચ અગળીઓ ક્યાં સરખી છે ? ચાલી અગર માળામાં રહેનારાં કાંઈ બધાંય ખરબ હોય છે તેમ નથી હેતું. આવા જગ્યામાં સારા માકાની ચર્ચા તરત જ થઈ જાય. આ ચાલીમાં પણ સારા ઘરની વહુ લીકરીઓ હતી તે કાંઈ બહુની મા આગળ કે બહુની વહુ આગળ બેસવા ન જતી; પણ જે ઘડેમાં કાંકરા જેવી હતી તેજ જતી. સમગ્ર કપિ સાયું વટે છે કે:—

વિદ્યાને વિદ્યાન, મળે તો મહા સુખ પામે;
સાધુ સંગે રાધુ મળે તો મહા હુઃખ વામે;
પવિત્ર સંગ પવિત્ર મળે તો પુણ્ય પ્રમાણે;
સાચા સાથે સાચ મળે તો જશ એ જાણ;
પવિત્રને પવિત્ર મળે તો વ્યસનીન વ્યસની મળે;
શુભથી શુભ મળતાં જગતમા રહેજ સ્વભાવે જઈ મલ;

જે નરક પડ્યું તે પોતાનું અગર પારકાનું નખખેદજ કહડે ! જેને હરામનું ખાવાની ટેવ પડી હોય તે હકકતું તો ખાયજ નહિ. બહુનો ખાપ અને બહુની મા હરામનું ખાનાર હતા. બહુને પણ હરામનું ખવાની ટેવ પડી હતી. આવા લોકોને સીધું કામકાજ કે સીધો કોઈ ધધો માફક આવે નહિ; જે હરામી હોય તે પ્રમાણીક ઉદ્યોગી માગ્યે જાય. બહુ હરામી અને મોટાકો હતા તે કોઈની આજ્ઞામાં રહીને કેમનું પણ કામ કરે એવો ન હોતો. તેનામ. સારા સારા શિકારો શોધવાની અને તેઓને પોતાને વશ કરી લેવાની કળા હતી. આ કળાને વધારે ખીલવવામાં બહુને તેની જનત અને ભાઈનું ઉત્તેજન હતું એટલે તેની ખિલવણી દિવસો દિવસ વધારે ને વધારે થતી જતી હતી.

હમણું તો બહુ અને બહુના સ્વભાવને મળતા તેના દોસ્તો ચંપકને બહુ રો બહાર મળતા અને અનેક પ્રકારની ઝીઝી ઝીઝી ઘટના ઘટતા. આ ટોળીમાં બહુ પાકો હતો. કોઈને પોતાની વડજમાં લેવો હોય તો તેવી ખાલ તે બસા-બસ શીખ્યો હતો; ચંપકનો પોતા તરફ પુરેપુરો વિશ્વાસ બેસે એવી તે રસમતો હતો. અત્યાર લગી ચંપકની પાસેથી તેણે એક રતી પાછું પણ નેહી

લીધી. આ રંગ માત્ર લગભગ નવ મહિના સુધી ચાલતો હતો. માટલી મુઠવમાં હોટેલનાં, સ્ટીગારેટનાં, નાટક, સ્ત્રીનેમા, કે કોઈ તમાસા એવાના તથા ગંડી ભાડાના પછસા બહુજ ખર્ચાતો. પછી બલે બહુ આ પછસા અને ત્યાંથી લાવતો હેય અગર અને તેની પાસેથી અને તે રીતે પડાવતો હોય; પણ તે વિષેની ખબર ચંપકને પડતી નહિ બહુ પોતાના ખીસ્સામાંથી પછસા કઢાડીને આપે એટલે એ મર્મ ચંપકથી શી રીતે સમજાય ? ચંપક ઘણેય પછસા આપવા માટે પણ બહુ લે નહિ. ચંપક તે એમજ સમજવ લાગ્યો કે બહુ ઉઠાર છે અને દોરનોનો નિભાવનાર છે. બહુએ એક બીજી બાજુ પણ ખેડવા માંડી હતી, જ્યારે ચંપક અતિ બાગૃહ કરીને પછસા આપવા માટે ત્યારે બહુ તો તે દેવે નહિ; પણ પોતાના જે જે ત્રણ સાધી મુકેલા દોરને હતા તેને તેની મરીતી ખર્ચને કાઢવાર અપાવે. બહુની બચ્ચામાં તો હેય કે જે ત્રણ કઢાડામાં પાંચ દરમિયાન ખર્ચ થા' મથું છે. બહુ ચંપક પાસેથી માટલી રકમ મુક્તિથી કઢક વે; પણ એમાં તેની ખુશી એ લી હોય કે તન પછસાની જરૂર નથી એવો દેખાવ રખે બહુ પોતેજ પોતાના આ જે ત્રણ ગોડી માને પોતીકા પછસા આપી દેતો અને એવું દેખાડીને તે ચંપકને પણ પ્રેરતો. બહુને આ ચંકખો પ્રપંચ હતો. એક હાથે આવાની નને બીજે હાથે લઈ લેવાની બહુની આ છુટી કળા હતી. ચંપક જોવાને આ કળાની શી ખબર પડે ? બહુની બાજુનું આ પહેલું સોગડું હતું.

આ ઉપરથી કોઈએ એમ સમજવાનું નથી કે બહુ ખર્ચાળ નહોતો. બહુ કાંઈ એકાદી ચોરડીમા નડે તે રહેતો. બહુએ જે ચારડો તથા એક ટિવાનખાનુ બાટે રાખ્યાં હતાં અને તે સિવાય સામે એક બેઠકનું સ્થાન પણ પોતાને માટે નિરળુ રાખ્યું હતું. તેને પહેરવેષ પણ ફકકડ હતા અને તે પોતાના મિત્રમંડળમા બહુમાર્ફ ફાંકડાને નામે ઓળખતો ! તે હાથમુખો હતો, માર્મિક હતો તથા સમય મુચક પણ હતો. બહુના બાપે તો આવા ઘણા શીકરો મેળવ્યા હતા, પણ બહુ પી આ શરૂઆત હતી. જુના મનમાં બીજી પણ સવાચું થવાની એક ચરખી હોસ હતી. તે ગર્ભે શ્રીમતનેજ ઓળખતો. ચંપક તેને પહેલ વહિવે મળી ગયો. આ ચંપક તેના નસા ગેડીયો નકાનો. નિસાગમાં તે તેને ઓળખતો હતો. બહુન ચંપક તેના મા બાપને કેટલો વહાલો છે તેની પણ ખબર હતી. ચંપક બહુ વર બહુને પોતાને ઘેર તેડી જવાનો આમંત્ર કરતો પણ બહુ ના ઇતો. હજી સુધી બહુ ચંપકને પોતાને ઘેર પણ નહોતો તેડી ગયો. બહુ કાચીપાકી દોસ્તીનું સ્વરૂપ પણ બહુતો. હજી સુધી બહુન મનમાં એમ હતું કે દોસ્તી પાકી નથી થઈ. ચંપકને બહુ વિના રહ્યું ન જાય એવે સમય હજી આવ્યો નહોતો. બહુ આ સમયથી નરું છટકુ માંડવાનું માંડી વાળતો. બહુને કાનાદવાની સાથે સામાન્ય કાવવાનું પણ જ્ઞાન હતું. હાલ તો બહુ ચંપકને મોજ મજની ગોળી ખડના પડમાં મુકીનેજ ગળાવતો હતો. હજી આ ગોળીનું ચંપકને સંજોદ વ્યસન નહોતું વળગ્યું.

પ્રકરણ ૨ જી.

વિતક વાત વિધવા તણી, સુખથી હહી ન બધ;

ત્રાસ બાલ વિધવા તણે, વિધવાથીજ સહાય !

ભગુભાઈ શેઠની સાળી અને હીરા શેઠાણીની બહેન બાળ વિધવા: જસુ પોતાની મ્હોટી બહેનને આશરે આવી હતી. જસુના સાસરામાં કોઈ હતું નહિ. તેણી નિરાધાર હતી. આ કારણથી હીરા શેઠાણીએ તેણીને પોતાને ત્યાં રાખી હતી. ભગુભાઈ શેઠ તથા હીરા શેઠાણીને આથી ઘણું લાભ હતો. જસુના આળ્યા પછી આ ઇંપતીએ રસોયાને સ્થા આપી અને તે કામ જસુને સોંપ્યું. આ ઉપરાંત ઘરનું બીજું કામકાજ પણ જસુને જ કરવું પડતું. મરીમ બીચારી જસુ આ બધું સુંગે મ્હોટા કરતી. અત્પારે તેણીનું વય સત્તર અઠાર વચ્ચેનું હતું. તે ચક્રંમે વર્ષે પરણી અને પંદરમે વર્ષે વિધવા થઇ. જસુને સંસર સુખ તો માત્ર સ્વપ્ન જેવું જ હતું. જસુનું સમપણુ વહેતું થઇ ગયું અને એ સમપણુ કહેવાતા કુળને લીધેજ થયું હતું. જસુ ખરેખર કમનસીબ હતી. જસુનું સમપણુ થયા પછી જસુની સસુ પહેલી વિદાય થઇ અને તે પછી તેણીનો સસરો થયો. જ્યાં સુધી જસુની સસુ અને તેણીનો સસરો જીવતાં હતાં ત્યાં સુધી જસુના સાસરાની આબરૂ ઢાંકી હુંબી રહી હતી. પણ તેના ગ્રાયા પછી તે ઉધડી પડી ગઇ. જસુના સાસરામાં હવે કશો યોગ હતો નહી કે જેને લીધે જસુનો વર જસુની જોડે ધમધમથી પરણે ! જસુના પિયરમાં પણ કેઈ હતું નહિ, જસુને મટે તો ખારા સમુદ્રમાં મીઠી તીરડી જેવાં આ હીરા શેઠાણીજ હતાં. હીરા શેઠાણીએજ જસુના કુંવારા ગઇ ઉતરાળ્યા, પણ દડવના ઘર આગળ કોઈનું આવે તેમ છે ? જસુ પરણ્યા પછી તરતજ રાંડી. ગમે તેમ તો હીરા શેઠાણી જસુના પામતાં પહોંચતાં બહેન હતાં. તેણે પોતાની આ દુબાયડી બહેનને પોતાને ત્યાં તેડાવીને રાખી. બહેનનાં ઘરનું વર્જતરૂં કરવાનું અને એમ છતાં પણ એ કટુ વચનો સાંભળવાનું જસુ પોતાનાં લલાટમાં લખાવીને આવી હતી એટલે તે અત્યરે કેણુ ભુંસી શકે તેમ હતું ?

શીમાબગેડો ચંપક જસુને વારંવાર સતાવતો. ખનપાનમાં કે કોઈ બીજી બાતમાં નજરું બકાતું કહાડીને તે તેણીને ઠપકો અપાવતો. ચંપાને એ તો સેનાના તોલ જેવો જ. ચંપકને થોડી ખમર હતી કે જમે તેમ તે પોતાની ગરીબડી માસી છે ! હીરા શેઠાણીનો આ લાડકવાયો લાલ તે જણે હજી થોડી-આમાં કેમ હુનો હોય ! જ્યાં સુધી તે ઘરમાં હોય ત્યાં સુધી ટક ટક કરાજ કરે; ઘડીમાં પોતાની માની સામે જેમ તેમ બોલ્યા કરે, તો ઘડી પછી જસુને ઉધડી દેયે ! ભગુભાઈ શેઠ બહાર ગયા કે ચંપકનું ચડી વાગે ! ભગુભાઈ શેઠે પોતાની એક પોતાના આ મળામાં તાડન જુડી રાખી હતી. ભાડું વસુલ કરવા ઉપરાંત તે ધીંધારનો પણ થોડો થોડો ખર્ચો કરતા; ભાડું ઉતરાવનાર એક ભાઈયો, નાચું લખનાર એક નાણાવડીઓ તથા ઘરકામ કરાવે એક ઘાડી, એ ત્રણ તેને

ત્યાં પગારદાર ને કર હતા. ભગુભાઈ પોતે ગર્ભશ્રીમંત નહોતા. એમણે આ બધું પોતાની આવક તથા ભતિશ્રમ વડે પેઢા કર્યું હતું. જેને બીજો પેઢા કરવું પડ્યું હોય તે પછી ગેરવ્યાજબી ખર્ચ કરેજ નહિ. ભગુભાઈ પણ આ કારણને દીધે ઝીણવટથી ચાલતા. એમનામાં ફક્ત એજ અવશ્ય હતો. તે સીંછત હતા. હીરા શેઠાણી પરણીને આખ્યાં ત્યારે ભગુભાઈની સ્થિતિ તે સાધારણ હતી; પણ તે પછી ભગુભાઈની સ્થિતિમાં ઘણું સારું પરિવર્તન થયું. ભગુભાઈએ આ બધો હીરા શેઠાણીનાં પગલાંનોજ પ્રતાપ માન્યો.

અંપક આટલા વખત સુધી તો સાંજના ૫ વાગતા કે ઘરમાંથી બહાર નિકળતો; પણ હવે તે ત્રણ ને ચારની વચ્ચેજ નિકળી જતો. રત્રે પણ મોડો આવતો. અગાઉ કદાચ તે નાટક જેવા બધાં તો રવિવારેજ જતો અને સીનેમા પણ આઠ સડા આઠની અંદર જોઈને ઘરમાં ફાપલ થઈ જતો. હવે કાંઈ વાતનો નિયમજ નહોતો રહ્યો. ભગુભાઈ શેઠ અંપકનું અવું વર્તન જોઈને હવે સ્વાધર્મ બન્યા. એમણે એક બે વખત અંપકને પેઢીમાં બેસીને કામ શિખવાનું કહ્યું પણ ખરું; અંપકે તે તરફ કશું આપ્યુંજ નહિ; તે પોતાના પીનાથી જરા તરા ડરતો હતો; પણ જ્યાં માતાનું હઠ બહારનું ઉપરાણું હોય ત્યાં પછી કોનું ચાલે. ભગુભાઈ પણ હીરા શેઠાણીની બીડને દીધે અંપકને વધારે કહેતાં અચકાય. થોડા દહાડા તો ભગુભાઈએ પણ આંખ આડા કાન કરી રાખીને આ આંખજો કા-ભાર ચાલવા દીધા; પણ પછી તેનું ધર્મ્ય ન રહ્યું.

“કેમ અંપક ! પાછો પેઢીમાં ન આવ્યો ? હમણું તું ક્યાં બધ છે અને શું કરે છે તે કહીશ ? હવે તો મહેટો થયો. આ ઉમ્મર જ્યાં ત્યાં ટલકા મારવાની નથી. ચાલતો આરેલો ધધે સંભાળવાની છે. હમણું હું જોઉં છું કે તું રાતનો પણ મોડો થાવ છે. અગાઉ તો નવની અંદર ઘરમાં આવી જતો. બાપુ ! આ સુંબઈ છે. તું આમ મોડો વહેલો આવે એ પરવડે નહી જ્યાંસુધી તું ન આવ્યો હોય ત્યાંસુધી અમારો બેયનો જીવ ઉચ્ચ રહે.”

“ભાઈ ! આ વાત તો તારા બાપની સાથે સાચેસાચી છે હો ! એમ ન કરીએ દીકરા ! સુંબઈનું કામ બહુ મપડું છે. અમને કહે તો ખરો કે તું ક્યાં બધ છે ? એના કાલ સોમતી મળ્યા છે કે તને આટલો બધે વખત રોકી રાખે છે ? મને તો તું જ્યાંસુધી ન આવ્યો હોય ત્યાંસુધી ઉંઘ પણ નથી આવતી હો !”

“હું ક્યાં રોજ મોડો આવું છું. બે ત્રણ વખત આવ્યો હોઈશ. અને શું મને મારો જીવ વહાલો નથી કે હું જ્યાં ત્યાં રખડતોજ હોઈશ ? તમે બપોરનો કેમ બપોરે બેસીને બે ઘડી વાતો વાતો કરો છે ? એમ હું મારા દોસ્તદારોને મળું અને કેઇગર વધારે વાતોજે ચકચા હોઈએ તો થોડી વાર પણ લાગે !”

“એવા તારા દોસ્તારો છે કાણ ? અને તારે વાનો કરવાની પણ શું હોય ? એની ફાલતુ વાતો કરવાનો વખત હવે જતો રહ્યો છે. તારા જેવડા દીકરા તો આખી પેઢીનો વહીવટ ચક્રવે છે અને બાપની કાંધેથી ક્યારનું પોંસરું પોતાને માથે લઈ દીધેલું હોય છે !” ભગુભાઈએ અંપકને કહ્યું.

“હથે હો મેલી હથો પંચાત. ચંપક તો ઠાકુરો છે. આજ નહિ માને તો કાલે માનશે. તમે પેઢીમાં જાઓ. હું એને કહું છું.” હીરા શેઠાણીએ થેઠને ઠંડા પાડ્યા.

ભણુભાઈ મુંગા મુંગા પેઢી તરફ ચાલ્યા ગયા. ફરી હીરા શેઠાણીએ ચંપકને કહ્યું.

“ભાઈ ! આટલા દહાડા અમે તને કશુંય કહ્યું નથી અને હવે કહેવું પડે એ ઠીક નહીં. પોતે પોતાની મેળેજ સમજી જઈએ. આપણે વળી ભાઈબંધીઓ કેવી અને દોસ્તી કેવી ? ચાણીઆના નીકરને પોતાની પેઢી અને પેતાનું કામકાજ. તું તારૂં સંભાળીશ તો તને કામ લાગશે.”

એ તો બધું ઠીક; પણ પેઢીમાં બેઠવાનું અને ગમતું નથી તેનું કેમ ? મારાથી તો બા ! એક ઠેકાણે બેઠીજ રહેવાય નહિ. મારે ફરવું ફરવું તો જોઈએજ. છું તું મન એમ કહે છે કે મારે એકલું ફરવું અને એકલું બેસવું ? બે વ્રણ સાથે મેલાપી જોઈએ કે નહીં ?

“મેલાપી મેલાપીમાં પણ ફેર છે હા ! કોઈ કેવું માણસ હોય અને કોઈ કેવું માણસ હોય. હજી તારી બુદ્ધિ ક્યાં પાકી થઈ છે ? બાળકની પેઠે અત્યાર લગી રમ્યો, જમ્યો અને હર્યો ફર્યો.”

“મારે નશીમે હું એવો બન્યો તો એવો થયો !”

ભલે થયો ભાઈ ! તારે લીધે અમે ઉજાળાં ! સો વરસનો થા. અમે તને સુકીને ચાલ્યા જઈએ !”

હીરા શેઠાણી અટકું કડીને અટક્યાં. ચંપક પણ ત્યાંથી એકદમ ચાલતો થયો. જસુ નજીકમાં ઉભીને આ બધું સાંભળી હતી. તે શેઠાણીની સમીપ આવીને ઉભી.

મોટાં ખડેન ! ચંપકભાઈ બહાર જાય આવે તેની ફિકર નહિ; પણ હમણાં એ રાતના કોઈવાર બહુજ મોડા આવે છે તે ઠીક નથી કરતા.”

“એ આપણી નાનિષ વહુનું કામ છે. મારૂં કે તારૂં નથી. એ આવશે ત્યારે બધું થાળે પડી જશે. જોત જોતામાં પરડ્યા પડી આ ત્રીજી વાર પિયર ગઈ. પંદર પંદર દહાડામાં એ હવે આવવાની, હુશિયાર બધરી હોય તો ધણીને ઠેકાણે લાવી શકે. એ જ્યાં સુધી અડી હોય છે ત્યાં સુધી આપણે ચંપક કેવો સીધો થઈ જાય છે ! એ જાય કે આગવો ચંપકજ નહીં. હવે એ અડી આવે અને ઘરમાં પગ ખોડીને રહે એટલે જાણે અંગ નાહ્યાં !”

“આ ત્રીજી વખત તો તેની મા પી માંદગીને લીધે ગઈ. નહિતર જવાનીજ ક્યાં હતી ? ખડેન ! વહુ છે તો ડાહી હો ! કેવું મજેનું લખે છે ! માતાજીને હવે સારૂં છે અને હું થોડા દહાડામાં તમારી સડી સેરામાં હાજર થઈશ.”

“અમે તેમ તો ખાનગીની ઠીકરી છે. અ પણે ચંપક તીખો તલવાર જેવો છે પણ તેનેય સાંચરી લે છે.”

“હા ખંડેન એ વાત ખરી છે. બલે તમે આપણા ચંપકને તીખો તલવાર જેવો કહો પણ નવનિધ વહુની આગળ તો તે એટલો નરમ બની બચ છે કે ન પુછે વાત !”

“એટલું પણ આપણે માટે સારું છે. નવનિધ પણ નશીબદાર તો ખરી. ધનવાનને ઘેર જન્મી અને ધનવાનને ઘેર આવી.”

“કરીઆવર પણ ઘણો હાવી. આપણો હક નથી તોય હજી પણ થોડું ઘણું હાવવાની તો ખરીજ.”

“હાવશે જ તો !”

હજી તો જસુ અને હીરા શેઠાણીની વચ્ચે વાતચીત ચાલે છે ત્યાં તો પહેલે મજલે રહેનારી કમળા આવી. આ મળાને ત્રણ મજલા હતા. રેકના વપરાસમાં ત્રીજો મજલો હતો. ખાકીના બે મજલામાં ભાડુતો રહેતાં હતાં. આ કમળા કેળવાયલા પતિની કેળવાયલી પત્ની હતી. આ દંપતીને મળામાં રહેનારા સહએ સુધરેલા ભેડાનું નામ આપ્યું હતું.

“આવની કમળા ! હમણાં તો ભુડી ફરકતીજ નથી ! એવડું બધું શું કામ છે ?” હીરા શેઠાણીએ કમળાને આદર આપીને બેસાડી અને જે પુછવા જેવું હતું તે પુછ્યું.”

“ખા ! હમણાં જરા કેટલુંક અંગ્રેજી લખવાનું હતું. આજ સેવા સદનનો વાર્ષિક મેલાવડો છે. તમે મને કહેલું કે તું જ ત્યારે મને તેડી જજે. બે અવકાશ હોય તો મારી ભેટ આવો. અને બુઝો. જસુ ખંડેનને પણ દેખાડે. એમાંથી એમને તો ખાસ ભેવા બાણવા જેવું ઘણું મળશે.”

“કેટલું થોડું થશે ? જસુને તો રસોઈ કરવાની ખરી ના ?”

“મહોટાં બહેન ! આજ તો મારા બનેલીને સોમવાર છે. સવારનો પુરી પુકળ પકી છે. ચંપક ભાઈને માટે આવીને મ્હા કરી આપીશ.”

“થોડું શું ને વહેલું શું ? બહુ તો બે કલાક. ચાર તો થયા છે. છએ તો ઘર આગળ પહોંચી પણ જઈશું.” કમળાએ શેઠાણીના મનનું સમાધાન કર્યું.

“બહુ જારૂં ત્યારે. રામા ! એક વીક્ટોરીયા આન.”

“જરૂર નથી. મ્હારા અનુપરામ કાકાની ગાડી આવી છે. એમાં આપણે જઈશું. એ તો ટ્રામમાં ગયા છે.”

“બલે ત્યારે.”

રામાને ઘર બગાવીને ત્રણેય નીચે ઉતર્યાં અને ગાડીમાં બેઠાં.

પ્રકરણ ત્રીજું

ચંપક ચતુરા સાસરે આવી ધરની હોંસ;

પણ ત્યાં તો ઉર અનુભવે “પ્રાણનાથનો” શેષ !

ભગુભાઈ શેઠ અને હીરા શેઠાણીએ પોતાના એક વિદ્યાર્થી મુગ્ધને નવનિધને તેડવા માટે ખાસ મોકલ્યો હતો તે નવનિધને તેડીને આવી પહોંચે. નવનિધની

જેઠે નવનિધના મહિયરનો એક બીજો માણસ પણ હતો. નવનિધિ પહો આગ્યાં. સાસુને પગે પડ્યાં. સાસુને આશીર્વાદ આપ્યો. સમ્રાજીએ પણ પોતાનો હાર્દિક હર્ષ પ્રદર્શિત કર્યો. નવનિધિને ઘરનું કાંકાજ કરવાનું તો હતું નહિ. તેણીનો વ્યવસાય વાંચવા લખવાનો, ભરવા ગુંથવાનો તથા પેતાનું શયનગૃહ શય્યાગારનાં હતો. આ શયનગૃહ જે મજલામાં આ કુટુંબ રહેતું હતું તે મજલામાં જ એક જુદું ભાગ. રૂપમાં હતું. તેનો દાદર જુદોજ હતો. નવનિધિ ભણેલી હતી. તેણીએ પોતાના શયનગૃહમાં એક નવાનું સરખું પુસ્તક લખ પણ વસાવ્યું હતું. તેણીને જે હજી એ વર્ષ મોકું પરણવાનું થયું હોત તો તેણી ભણવામાં ઘણી આગળ વધી ગઈ હોત; પણ નવનિધના નશીબમાં એવું લખાયલું નહોતું.

બાળલગ્ન અને પ્રક્રમચર્યાના અભાવને લીધે આ દેશની કેટલે દરજ્જે દુર્ધટ સ્થિતિ થઈ છે આ થતી જાય છે તે વિષે હવે વિશેષ કહેવા જેવું રહ્યું નથી. હુલ્લીય! આ દેશની અંદર જવારથી ગમ્મત વર્ષા ભરેલ ગઉંડી વાળા પ્રજાકનું સામ્રાજ્ય વ્યથ્યું ત્યારથી આ દેશની જે અવનતિ થવા માંડી છે તે હવે જતી નથી પણ ઉત્તરી વધતીજ જાય છે. ધારો કે કદાચ ચંપક અધુરું ભણીને નિશા-બેથી ઉઠી ગયો અને એવો બનાવ બ-વામાં કોનો વાંક હોય? એ સરસ્વ હવે અમજવાની જરૂર નથી; પરંતુ આ નવનિધનું શું? તેણીની તો વધારે ભણવાની ઉમેદ હતી તે કેમ અટકી? બાળલગ્ન લીધેજ. આ તો આપણે નવનિધની વત કરી; પણ ચંપક જેટલી ઉમરના યુવકોને માટે? ચંપક ગર્ભશ્રીમંત હોય અને તેને ભણવાની ફરજ પાડનાર કોઈ હતો નહિ; પરંતુ જેનો વિચાર વધારે ભણવાનો હોય છે તેવા તરૂણોનું શું? કાચી વયમાં પરણીને પ્રક્રમચર્યાનો નાશ કરનારા અગર તો પરણ્યા પ પહેલાં તુચ્છનું અનુકરણ કરનારાનું પરિણામ શું? દેશને અંધ બેસતી સંસ્કૃતિનું જ કેદાણું ન રહ્યું ત્યાં દેશની ઉન્નતિની વતો કરવીજ મિથ્યા!

નવનિધિ નીચે ઉપર ટેલ ટપ્પાં માર્યા પછી જમી. થોડીવાર સાસુ પાસે બેઠી. પોતાની માસીજી જમુની જેઠે દુકાં. વાર્તા વિનોદ કર્યો અને પછી હળવેક મેડી ઉપર ચડી ગઈ. ચંપક ઉપરજ હતો. તે રીસાળ હતો. અને હઠીકો પણ હતો. લાડકો અને વળી અર્ધદગ્ધ કેવો હોય! તેણે નવનિધની સામે આડકતરી મીટ તો માંડી; પણ પછી આરામ પુરથી ઉપર લાંબા પગ કરીને મુંગો બેસી રહ્યો. નવનિધિ બેઠવાનું મન તો કરતી હતી; પણ પતની પ્રસન્નતા વગર તેણી શી રીતે બેઠે? અને શું બેઠે? ભલે ઘરનો ઘાટી હોય કે જસુ હોય; તો પણ જે પ્રમાણે નવનિધિ પોતાની મેડી પી ચોકખાઈ રાખે તે પી આ લોકો રાખે ખરા કે? તે વારંવાર પોતાના પતિ પ્રત્યે બેઠી જાય અને મેડીમાં જે ફર્નિચર હતું તેને સાફ કરતી જાય! થોડીવાર પછી ચંપક જે પુરથી ઉપર બેઠો હતો તે પુરથીને સાફ કરવાનો વારો આવ્યો.

“જરા ઉઠાની! તમારી પુરથી સાફ કરી દઉં. આ સામેની પુરથી ઉપર

એસા !” નવનિધે પતિને કહેવાનો લાગ આપ્યો. “ઝા ! નથી એસતો ! હું તો અહીંજ બેઠાવાને. ત્રણ વાર ગઈ અને ત્રણ વાર આવી ! આવી ત્યારે હાથમાં કપડાંનો કટકો લઈને મંડી ઓટક ઝુટક કરવા ! તું નહોતી તો નહોતું ચાલતું ?”

“ન ચાલે શા માટે ? પણ જુઓ છો ને ! ફર્નિચર ઉપર ઝીણી ઝીણી રજ ફેટલી ચોટેલી છે ? આ કપડાંનો કટકો કેટલો ઉભળો હતો ? હવે તે કેટલો મેલો થઈ ગયો ! ઘાટીને શું ! એ તો વાસીદુ વાળીને ચાડ્યો જાય ! હું ના નથી કહેતી કે ફર્નિચરને સાફ નહિ રાખતો હોય ; ઉપર ઉપરની ધુળ કહાડી નાખતો હશે ; પણ ઘસી લુસીને તો નહિજ. જરા ઉપર નજર કરો. છત કેટલી મેલી થઈ ગઈ છે ? આ હાંડીઓ અને આ વચલા ઝુમરના હાલ જોયા ?”

“આમ કરીને તારે મને અરામ પુરશી ઉપર આરામ નથી લેવા દેવો કેમ ?”

“વહાલા ! આરામ લેવો હોય તો આ સામેના ખંડમાં પલંગ ક્યાં નથી ? અહીં શી ખામી છે ? આ આરામ પુરશી કરતાં પલંગમાં આરામ સારો મળશે.”

નવનિધે એકદમ પલંગ નજીક ગઈ. તેણીએ પલંગનું બિછાનું ફરીથી બિછાવ્યું. પલંગને સાફ પણ કર્યો.

“આવો હવે ઘડી બે ઘડી લોટો”

ચંપક કાંઈ પણ બોલ્યા વગર પલંગમાં જઈને પડ્યો. નવનિધે અરામ પુરશી સાફ કરવા માંડી. હાંડી અને ઝુમર ઉપરની ધુળ પણ દૂર કરી. ખુણે ખોંચે જે ઝીણા ઝીણા કચરો હતા. તે પણ કહાડ્યો. ચંપક તો પલંગમાં પડ્યો પડ્યો આ બધું આંખે જોઈજ રહ્યો હતો. ઓટક ઝુટકનું તથા કચરો પુંજો કહાડવાનું કામ પૂરું થયું એટલે નવનિધે પોતાની ચોપડીઓ ફરીને નિયમસર ગોઠવવા માંડી. તે ગોઠવાઈ રહી એટલે તેણી તરતજ શયનગૃહમાં પેડી. શયનગૃહને પણ અર્ધાંજ કલાકમાં સાફસુફ કરીને ઝાકઝમાળ કરી મુક્યું ! આટ આટલું જોયા છતાં પણ હજી ચંપક મીઠો થઈને નવનિધની સામે ટગર ટગર જોતો જોતો પલંગમાં લાંબા પગ કરીને પડ્યોજ રહ્યો હતો. નવનિધે પલંગ ઉપર ચડી અને ચંપકના પગ આગળ જઈને બેઠી. નવનિધે હળવે હાથે પગચાંપી કરવા માંડી. ચંપકે પડખું ફેરવ્યું અને મોં ઉપર રૂબાલ રાખીને જાણે સુષ્પ ગયો કેમ હોય જોવો ઢાંગ કર્યો ! નવનિધે એક કલાક સુધી આમને આમ ચતવ્યું. વચ્ચે તેણીને ઝાલા પણ આવ્યાં હતાં. રસ્તાનો તેણીને થાક લાગ્યો હતો અને ઉભળરો થયો હતો. તેણી આખર ચંપકના પગ આગળજ ઢળી પડી !

ચંપકને નવનિધે પોતાના પગ આગળ મુકી ગઈ છે એવી ખબર નહોતી. તેને પણ નવનિધે જ્યારે પગચાંપી કરતી હતી ત્યારે અરધી કલાક પછી ધારણ વળ્યું હતું. થોડી વાર પછી ચંપકની આંખ ઉઘડી ગઈ. નવનિધે પોતાના પગ આગળ ઢળી પડેલી તેણે જોઈ. નવનિધેનો જમણો હાથ તો ચંપકના પગ ઉપર હજી પણ પડી રહ્યો હતો. ચંપકે પોતાનો આ પગ હળવે હળવે સેરવી લીધો અને પલંગ ઉપરથી ઉતર્યો, તેણે મોં ધોયું. મસ્તકમાં સુગંધમય તે ઘાલ્યું.

તેલ પાણીનું મિશ્રણ પણ મેંડાંડા પર લગાવ્યું અને પછી ટુવાલથી ઘસીને તેને ઉજળું કર્યું. બે સમરની વચ્ચેના ભાગમાં તેણે કળી ટિપકી કરી. વાળ ઓળીને બરાબર ગોઠવ્યા. મોઝાં ચડાવીને બુટ પહેર્યા. બપોરની ચૂડા તો તે ઘર આગળ પીતોજ નહેતો, મુંબઈમાં હોટેલના કયાં ખોટ છે કે તે બપોરે ઘરનો ચૂડા પીએ ? ઘરમાંથી નિકળ્યા પછી પરબારે હોટેલમાં જ ન જાય ? આજકાલ ઠામ ઠામ હોટેલની સેધ છે. ગામડામાં પણ ભલે સાધારણ પણ એક બે હોટેલ તો ખરી ! અગાઉ આટલું હોટેલનું જોર નહોતું. મુંબઈમાં હોટેલ જ હોટેલ ! કોઈ કોઈને તો માત્ર ચૂડા કાશીજ નહિ પણ ખાવાનુંયે હોટેલમાં ! જેવા જોઈએ તેવા સંગીતો પણ હોટેલમાં જ મળી આવે. શહેરખબર પાસે શહેરના ખબર પણ હોટેલમાંથી જ સંભળાય. ચંપકે રતનાકર હિંદુ હોટેલને પસંદ કરી હતી. ઘરમાંથી નિકળ્યા પછી પરબારે તે ત્યાં જ જતો. અહીં તેને બહુ અને બહુના લાગણ વળમટા પણ મળી આવતા, અને તે ઉપરાંત બીજાની ઓળખ પણ થતી તે જુદી ! ચંપક દાદર ઉતર્યો અને ત્યાંથી સપાટાબંધ નિટળી ગયો ! ચંપકના ગયા પછી નવનિધ જાગ્રત થઈ. તેણીને ખબર નહિ કે ચંપક ચાલ્યો ગયો છે. તેણી શયન-ગૃહમાંથી આગલી બેઠકમાં આવી. મો ધોયું અને લુછયું. પાણી પણ પીધું. જરા નિરાશ તો થઈ પણ તેણી હિંમત હારે તેવી નહોતી. આર્ય રમણીને પત એજ પરમેશ્વર છે એ સંસ્કૃતિ તેણીના હૃદયમાં બચપણથી જ અજાણ્ય ગઈ હતી, સચોટ ચોંટી ગઈ હતી. તે નિપુણ પણ હતી; પણ એ નિપુણતાનો ઉપયોગ તેણી ધર્મ અને નતિને માર્ગે કરતી હતી પરણ્યા પછી તેણી બે ત્રણ વખત ગઈ ને આવી; પ્રસંગોપાત તેણીએ પોતાના પતિ । સ્વભાવ બાળી લીધો હતો; પણ આવો દડવો નુભવ તો તેણીને આજના મગલાચરણમાં જ મળ્યો. નવનિધે પોતાના પતિ । અગળ કરતાં હમણાં વધારે અસરગ જોયે. વિહારી વાતો તો એક બાજુ રહી; પણ ચંપકે પોતાની સસુને પણ ભાવ ન પુછ્યો તેથી નવનિધ જરા ખોટું લગ્યું; પણ ગમે તેમ તો અબજા પરાધીન રહી. એ બીજું શું કરે ? અગાઉ તો નવનિધ ચંપકને સમજતી પટાની પોતાનો કરી લેતી; પણ આજ તેમ ન બન્યું !

“પ્રથમ મિલનમાં ના મળ્યો, પતિ-આદર અવકાશ;

હજીવે દાદર ઉતરી, નવનિધ થઈ નિરાશ.”

નવનિધ નીચે આવી ત્યારે હીરા શેઠાણી નહોતાં, બીજો મજાકે પોતાની ઓળખાણવાળી પાસે બેસવા ગયાં હતાં. ઘરમાં જસુજ હતી. જસુએ નવનિધનું મહોડું કાંઈક ઝાંખ મારતું જોયું તરણ વિધવાઓને આવાં દ્રવ્યો કુતુહલ જેવાં જણાય છે !

“કેસ વહુ ! ચંપકે તને કાંઈ કહ્યું ? તારું મહોડું આમ ઉતરી કેમ ગયું ? હોય, વહુ ! સંસાર છે. સંસાર નહિ પણ અસાર !”

નવનિધ પોતાની માસીજીને શો ઉત્તર આપે ? તેણી તો હોઠમાં ખોટું હસીને મુંગે મહોંડે ઉભીજ રહી.

(૧૨)

“વિદ્યા, વ્ય ને વર્ણનાં, ઘણાં કળેડાં થાય;
ગુણની હેય કળેડ તો, તે હુખ નહીં ખમય”
“નાખે છે નિધિ સ ખહુ, નવનિધ જેવી રાંક;
સહન કરે છે સેંકડો, વિધિનો કહાડી વાંક.”

પ્રકરણ ૪ થુ.

અન્ય તણું સુખ જોઇને, ચટકો લાગ્યો ચિત્ત;
પોતાનું દુઃખ જોઇને, જસુ થઇ લાયલીત !

સેવા સદનનું કામકાજ જોઈ આવ્યા પછી જસુ સેવાસદન તરફ જઈ ન હોતી ખેંચાઈ; પણ તેણી હીરા શેઠાણીની રાજ મેળવી કોઈ વાર કમળાને ઘેર જતી આવતી થઈ હતી. કમળાનો વર મોતીલાલ હાઇ કે.ટ. સ્કીડર હતો. પ્રતી માસે તે પોતાના ધંધામાં ઠીક પેદા કરતો કમળા પણ અંગ્રેજી બચેલી હેવાથી તેને મદદગાર થઈ પડતી. આ જોડું આ માળમાં એક સુખી જોડું બન્યું. હીરા શેઠાણીએ અત્યાર સુધી જસુને એકઠી ઘરની બહાર કહાડેલી નહી. હવે એમણે જસુને માટે આટલી ઠીકી દોરી મુકી હતી. હીરા શેઠાણી પણ સેવ સદનનું કામકાજ જોઇને ઘણાં રાજ થયાં હતાં અને રૂપિયા એકાવન બે સહાયતા આપી આવ્યાં હતાં.

જસુમાં હવે યુવાસ્થનો પ્રવાહ વેગમાં વહેતો થયો હતો. પોતાની બહેનનાં ઘરમાં ખાત પીવાનું સુખ એટલે તેણીનું શરીર હવે ફાલવા માંડ્યું હતું. ઘણીના મરણ પછી તેણી એક વર્ષ શોકમાં રહી. આ શોક તેણીનો બાલ્ય યુવાની વચ્ચે અવસ્થા જેવો લાગ્યો હતો. વધવડનું ખર્ચું દુઃખ તો તે પછીજ તેણીને જણવા માંડ્યું. હીરા શેઠાણીનાં ઘરમાં આવ્યા પછી તેણી પરાયું સુખ જોઇને પોતાને એવું સુખ નથી એમ સમજી લેવા કરતી હતી. આ બળતરા તેણીના મનમાં અસુક વાગી મુકી રહી. હવે તેણી એમ મનના લાગી હતી કે જે સ્થિતિ પોતાને પ્રાપ્ત થઈ છે તે સદાને માટે રહેવાનીજ છે. આ સમજથી તેણીએ પોતાના બાળ્યને દોષ દબાવે શોડીક શાન્તિ મેળવી હતી; પણ પાછું હમણાં તેણીના સ્વભાવમાં કેટલુંક પરિવર્તન થયું હતું. અમ થવનાં કરણો એ હતાં. એક તો તેણીની જુરાની ખીટી નીકળી હતી તે હતું, અને બીજું તેણીએ કમળાને ઘેર જવા માંડ્યું હતું. માળામાં ઘણા કુટુંબે તેણીએ નજરે જોયાં, જતાં આવતાં પુરોને નીહાળ્યા. સ્ત્રીએને પણ જોડ, કોઈ કેઈ સ્ત્રીની જોડે સહજ વાતચીત પણ થતી.

જસુને કાંઈ વિધવાના સખા ધર્મો પાળવાના નહોતા. તેણી ખતી પીતી અને બહે સાદું પણ શોભીતું પહેરતી આઠ બે. તેણીએ વેષ પક નહોતો બાપો માથા ઉપર ફેંચે એના એ હત. બંગડીત્રે. કહાડીને તેણીએ હથમાં સોનાની ગુજરી પહેતા હતી. કપાળમાં ફક્ત ચાંદલો ન કરતી. હીરા શેઠાણીની મરણથીજ આમ બન્યું હતું. હીરા શેઠાણી પોતાની નહાની બહેનને વિધવાના વેષમાં જોવા રાજ નહોતાં.

કમળ ને ઘેર જસુ થી ત્રણ વખત તો જઈ આવી. મોતીલાલ તો પાંચ છત્રી વચ્ચે ઘેર આવે. જે વખતે મોતીલાલ આવવાનો હોય તે વખતે જસુને રસોઈ કરવાનું હોય એટલે અત્યાર લગી જસુ મોતીલાલને નજરે પડી ન હોતી.

આજ રવિવાર હતો એટલે મોતીલાલ ઘર આગળ હતો. જસુ જેવી કમળને ઉંબરે ચઢી તેવોજ તેણીએ મોતીલાલને દીઠો. તેણી એકદમ સંકોચાઈ અને પાછી ફરી; પણ કમળાએ તરતજ હાથ પકડીને પોતાની પાસે બેસાડી.

“એમ આવીને પાછાં જાઓ એ સાડું લાગે કે ? હીરા ચોકાણી મારાં મા છે, અને તમે મારાં માસી છે. તમારે એમનાથી ઘરમાવાનું કશું કારણ નથી.”

“તું જેને માટે મારી આગળ વાત કરતી હતી તે આ બાઈ કે ? શું ચોકાણીનાં એ નહાનાં બહેન થાય ?”

“હા, એમનું નામ જસુ છે. એ પરણ્યા પછી તરત જ વીધવા બન્યાં.”

“જહુજ ખોડું થયું. એમના ધણી શા દરદર્થી મરણ પામ્યા ?”

કમળાએ જસુને હળવેકથી પુછ્યું. કમળાએ ધીમે સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“કહે છે કે ખેનમા.”

“શું ક્ષય ! અક્ષોસ ! આજકાલ આપણા ઉગતા યુવકોને ક્ષયજ લાગુ પડે છે !”

“અને અ.પણી ઉમતી યુવતીઓને ?” કમળાએ મોતીલાલને પ્રશ્ન પુછ્યો.

“એ પણ ઘણે દરજ્જે એમાંજ. હમણાં એક એવો હિસાબ બહાર પડ્યો છે કે પુષ્પ કરતાં દેઠ ગણી સ્ત્રીઓ મરે છે અને સ્ત્રીઓ કરતાં બમણાં બાળકો મરે છે.”

“અરર ! શું કહે છે ? એનું કાંઈ કારણ ?”

“એક નથી પણ અનેક છે, પહેલું કારણ બાળકગન, ત્રીજું નિર્વાહની ચિંતા, ત્રીજું ગર્ભ ઉપરાંત અવ્યાજના બેભનું, ચોથું દુરાચારનું, અને પાંચમું અ.પણી પરતંત્રતાનું.”

“મફ કરજો. એક ભૂલ્યા. તમે તો મને વારંવાર એમજ કહે છે કે આપણી કેટલીક અચેત્ત રૂઢીઓએજ દેશનું સત્યાનાથ વાળ્યું છે. એ રૂઢીઓ કઈ ?”

“એ કયા લાંબી છે. અત્યારે ને અત્યારે કેવાય તેવી નથી. પ્રથમ તો આ વિધવાઓનું ચીત્ર તું તારા મનમાં આગેખી લે ! કેવું વિચિત્ર છે ! સંસાર સુખના સવાલને હાલ કદાચ આપણે છોડી દઈએ; પરન્તુ એ જાતીની પરાધીનતા કેટલે દરજ્જે હલ બહારની અને અનિવાર્ય છે તેનો તું વિચાર કર. આ બધું રૂઢીનું જ કનૈષ્ઠ પરીણામ છે. વિધવા શ્રેષ્ઠે ગુલામ. પીપરની ગુલામી, સામ્રાજી ગુલામી અને જેને આશરે રહેતી હોય તેની પણ ગુલામી. બાળીનાં તો મુન-લગન થવાંજ જોઈએ.

જસુને કમળાએ પરાણે ખેંચીને પોતાની પાસે ખેંચાડી તો ખસી; પણ તે જવારથી બેડી ત્યારથીજ કુંડું કુંડું કરતી હતી; પણ તેણી તેમ કહી ચક્રી નહિ.

જ્યારે વિધવાઓની વાતો ચલવા માંડી ત્યારે તેણીને ઘણો સંકોચ થયો. તેણી એકદમ ઊઠીને ઉભી થઈ; ચીકમળાએ તેને બેસાડવાનો ચત્ત તો કર્યો; પણ તેણી વેગમાં ને વેગમાં ત્યાંથી નીકળી ગઈ !

“ જમુને ખોટું તો નહીં લાગ્યું હોય ના ? તમે કેવા કે વિધવાઓની જ વાત કહાડી બેઠા ? ” કમળાએ પોતાના પતિને પુછ્યું અને તે સાથે થોડાક ટપકો પણ આપ્યો.

“ મેં ક્યાં એ બાઈને ઉદ્દેશીને આ વાત કરી છે ? તેં મને ફીટા સંજંકમાં પુછ્યું અને મેં તેનો ટુંકમાં તને જવાબ આપ્યો હું એમ નથી કહેતો કે ફીટું આ એકજ શેકજનક દ્રવ્યોં છે. બીજાં પણ ઘણાં છે. એ હું તને અવકાશે સમજાવીશ. ”

“ કેટલુંક તો હું સમજીનેજ બેઠી છું. હા, એટલી વાત ખરી કે તમારા જેટલું તો નહિંજ. તમારા અભ્યાસની આગળ મારો અભ્યસ શી ગણતીમાં ? તમે વળી રહ્યા સુધારાના સાથી. મને મારા જન્મઠાતા ઉત્તમ વિચારના મળ્યા કે જેથી હું લણી-મને મહોટી વયે પરણાવી એ પણ એમનોજ ઉપકાર. ”

“ અને મારો નહિં કેમ ? મેં એક વર્ષ લંબાવ્યું એ વતજ ભુલી ગઈ ? અને અહીં આભ્યા પછી મેં તારો અભ્યાસ વધારવામાં મદદ નથી કરી ? તારાં અંગ્રેજી ક્યાં પાકું હતું ? જેમ તેમ કરીને પાકું મેં કરાવ્યું. ”

“ શું હું અંગ્રેજીમાં પરિપક્વ થઈ છું ? સ્વભાષામાં હજી હું જોઈએ તેવી નીપુર્ણ નથી થઈ તો અંગ્રેજી જેવી પરભાષામાં તો કેમજ થઈ શકું ? ”

“ એટલુંજ હું જાણવા માગતો હતો. તું પોતાને જ્યાં સુધી અપુર્ણ સમજે છે ત્યાંસુધીજ મને તારી વધવાની આશા છે. હું જોઈ છું કે તને નવું નવું જાણવાની ઇચ્છા છે. આ ઇચ્છાએજ તને વધારી છે અને હજી પણ તું વધી શકીશ. જેને જેની ધુન લાગે છે તેમાં તે આગળ ચાલી શકે છે. જ્યારે તારા મનમાં અભિમાનનાં અંકુરો ફુટશે ત્યારે જેટલું તેં મેળવ્યું હશે તેટલું પણ પછી નહિ રહે. ”

“ આ તમારો અનુભવ સાવ સાચો છે. જેને આપણે છોડીએ તે આપણી આમળાઈ ખસી જાય, દરરોજ હું બે કલાક અંગ્રેજી વાંચું છું અને તમારા અસલ લખાણ પરથી તેની અંગ્રેજી નકલો તૈયાર કરું છું તો મહાઈ અંગ્રેજી જ્ઞાન વધતું જાય છે. ”

“ એ સ્ત્રીને બતાવનાર તો હું કે કોઈ બીજો ? ”

“ તમે, તમેજ. તમે મહારામાં ઉત્સાહ પુર્યો, અને આ પદ્ધતી પણ તમેજ મને શીખવી. ”

“ એ તો કમળા ! માર્ગદર્શક તો મળે પણ તે માર્ગે આલનારા પણ જોઈએ ના ? પણ સાંભળ. હજી ત્હારે થોડુંક બીજું યાદ રાખવાનું છે. અંગ્રેજીની રદમાં ગુજરાતી ન ભુલતી હો. ”

“ કેમ ભુલું ? એક કલાક સુધી એ પણ વાંચું છું મને હમણાં જે નવી ફેશન ! માસીકો નીકળે છે તે બીલકુલ નથી ગમતાં. એમાંથી મને સંગીત તો નથીજ મળતું. નર્ચાં ટાયલાં જેવુંજ જણાય છે. અલબત્ત સત્યની ખતર મારે કહેવું જોઈએ કે એક બે માસીકો હજી ઠીક નિકળે છે; પણ એમાં કયાંક કયાંક તો મને નિર્થક જેવુંજ દેખાય છે. ગઈ કાલે મનહરલાલની વહુ ગોરી અહીં આવી હતી, તે હરગોવીંદાસ કાંટાવળાનો સસાર સુધારે વાંચવાની મને ભલમણ કરી ગઈ છે. ”

“ ગોરી શણી ખરી. એ પણ ગુણગ્રાહક અને ચીવટવાળી છે હો ! આ તે ઠીક સંભાર્યું. મરે જે કહેવાતું હતું તે એ ગ્રંથજ તને કહેશે. મારી કંઠ કુટજ મટી ગઈને ! હરગોવિંદભાઈ લાંબા વખતના અનુભવી અને ઘડાયલા છે. એમના વીચારોને માટે મને માન છે. ”

“ એમ હોય તો પછી ઠીક કરવાનું કારણ નથી. ”

“ શુભચ્ચ શીલ્પમ આવતી કાલેજ એ ગ્રંથ તારા હાથમાં આવી પડે તો કેમ ? પ્રધાનને કાંઈ ના પડાય કે ?

“ તમારી કૃપા છે તો ધણુંજ છે. ”

“ તારામાં લાયકાત છે તો મારી કૃપા છે. અને કમળા ! ગમે તેમ તો આપણે પત્ની પત્નીના સંબંધથી સંકળાયલા છીએ. આપણા આ સંબંધ પુર્વેના છે, આમાં કોઈ કોઈની ઉપર મહેરબાની કરતું જ નથી. એક બીજાં એક બીજાં પ્રત્યે માત્ર ફરજ જ બળારે છે. અ.પણું આ પરસ્પરતું કર્તવ્ય અપણે માટેજ છે. જે કર્તવ્ય વીચુખ થાય છે તેને તેની શીક્ષા મોડો કે વડેલી મળે છેજ. કુદરતનો આ એક અચળ નિયમ છે. તેને ચલાયમાન કરવા કોઈ સમર્થ નથી; અલબત્ત આપણે બગડેલાને સુધારી શકીએ; પણ તેને માટે સારો સંયોગ જોઈએ. ”

આટલો ઉહાપોહ થયા પછી માતીલાલ બહાર ગયા અને કમળા ઘર કામમાં વળગી.

પ્રકરણ ૫ મું.

ચોગામાં ચંપક મલી, ગયો મિત્રને ઘેર;

ત્યાં તેજે તો અવનરી, દીડી લીલા દહેર !

ચંપકનું દિવ્વ બહુ અને તેની પછાત ચાલનારામાંજ લાગ્યું હતું. ચંપક ઘરની કેટલીક વાતો પણ બહુની આગળ કરતો હતો. રાતના બે ત્રણ વખત પેતે ઘર આગળ મોડો અ.વ્યે અને પોતાના પિતાએ પોતાને તે આમતના ઠપકો લીધો તે વાત પણ તેજે બહુની આગળ કરી હતી અને તે ઉપરાંત મારી વહુ તેજીને પિયરથી આવી છે એટલે મારાથી રાતના આઠ કે નવ થયીને સમય તમારી જોડે રહીને કહાડી શકાયે નહિ, એમ પણ કહ્યું. આ ચિવાય તેજે ખાટલું પણ ઉમેર્યું કે, મારા પિત્ર મને પેડીમાં બેવ્રાતાનું કહે છે. બહુ બે આ ત્રણે કથનો ચંપકને મોડેથી ધ્યાન દર્શને સાંભળ્યા હતા. બહુને તો પોતાને

માટે ચંપકના મનમાં પુરેપુરો વિશ્વાસ ઠસાવવામાં હતો. તે તત્કાળમાં પોતાની મતલબ કાઢવાની પેશી કરતો નહિ. તેણે હજી ચંપકની પાસેથી શતીપાઇ પણ નહોતી લીધી. પોતે જ લોકોને સંઘેલા હતા તે લોકોને તે પોતે આપતો અને પોતાનો હાખત્રો દેખાડીને થોડું ઘણું ચંપકની પાસેથી અપાવતો. ચંપક આ વખતે થોડો સ્વતંત્ર હતા કે તે કોઈને મોકોટી રકમ આપી શકે ? બહુભાઈ તો ચંપકને ધારો કે દર મહિને પાંચ દસ રૂપિયા આપે. આ તો ખુદ હીરા શેઠાણી તેને બીજા પચાસ સાઠ સુધી આપતાં હતાં એટલે ચંપકનું ખીસ્સું જરા ગરમ રહેતું હતું. આ ગરમાઈ પણ અઠગડિયા પખવાડિયામાં એ સ્થામટી બહુ શિવાયના બીજાને આપવામાં નિકળી જતી હતી.

બહુ ચંપકને મેળવી લેવા અને પોતાનો બનાવવા માટે પોતાના તરફથી અત્યાર લગી સો સવાસોને આંકડે પહોંચી ગયો હતો; પણ આ રકમ તેને જીણાય તેવી નહોતી. આથી વિશેષ પણ તે ખર્ચા નાંખે તેવો હતો અને એવો તેની પાસે યોગ પણ હતો. પોતાના આપનાં મરણ પછી આ પ્રકારના તેણે બે ત્રણ શિકારો તો માર્યા હતા અને તેમાં તે ફાળ્યો હતો. આ વિદ્યા તે પોતાના બાપની પાસેથી શિખ્યો હતો એનો બાપ પણ ગર્ભશ્રીમંતને ખોળતો અને હાન આવે ત્યારેજ સોઝાઈ ભાંગતો.

ચંપકે બહુને જ્યારે એમ કહ્યું કે હું રાતના મોટે સુધી હવે તારી સાથે ફરી શકીશ નહિ, ત્યારે બહુએ તેને તે વખતે કશો ઉત્તરજ નહોતો આપ્યો. સાંભળેલું ગમી ગયો હતો. આજ ચંપકને તેણે કહ્યું.

“ ચંપકભાઈ ! તમે તો નીતન જાત કરો છો પણ મારો વિચાર એવો છે કે હીવે વાટ ચડે કે તમારે ઘરમાં પેટ્ટી જતું. પેટ્ટીમાં પણ જેવું અને શેઠ જેમ કહે તેમ કરવું. તમે મારી જોડે ફરતા ફરતા હો અને વળી ઘર અંગળ મોડા થતા હો તો તમારા બાપુ શું ધારે ? એમાંથી કોઈ દહાડો કારણ વગરના અમારા જવાને પણ છાંટા ઉડે. ” બહુએ પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરી દીધો.

“ જોયું ચંપક ! બહુભાઈ કેટલા નિખાવસ છે ! આની શિખ મણુ કોણ આપે ? ” બહુના જંગી ભવાનીએ બહુની પ્રશંસા કરી.

“ શું ભવાની ! બહુભાઈ પોતેજ આવા લાયક છે અને બહુભાઈની મા પણ શું ઝોછાં હેતાળ છે ? જુજાઈના વહુનું તો મુઠ્ઠાજ ન થય. ” નંદલાલે ભવાનીના બોલવાને ટેકો આપોને તેની મા અને વહુનાં પણ વખાણ કર્યાં.

“ આજ તો નંદલાલ ! આપણે ચંપકને ઘેરજ તેડી જઈએ. મહુ વાર કહ્યું હશે પણ આવતોજ નથી. ” બહુએ પરોક્ષ નંદલાલને કહ્યું.

“ શું ચંપકભાઈ ન આવે એમ ? હાં ચંપકભાઈ ! તમે શું ન આવો ? બહુભાઈનું ઘર તો બુઝો. જ્યારે દેસી થઈ ત્યારે એમ બુદ્ધાઈ શા માટે રાખી છો ? ” નંદલાલે ચંપકને બહુને ઘેર તેડી જવાની આ યુક્તિ કરી.

“ મારે ઘેર પ્રથમ બહુ અને તમે આવો તે પછી હું આવું. ”

“ ચંપકભાઈ ! તમારે ઘેર આવવાનું અમારાથી હાલ તો નહિં જ અને. ઉલ્ટો અમારે માટે શેક શેકાણીના મનમાં શક પેદા થાય તમે મરે ઘેર આવો તેની હરકત નહિં; કેમ કે મારે ત્યાં તો મારા દોસ્તદારો કદાચ આવે તો તે ખુશીથી આવી શકે તેમ છે. મારાં ઘરનાં માણસો મારા બાપના વખતથીજ દેવાઈ ગયાં છે. તમે એક વખત આવીને અનુભવ કરો. જો તમને ઠીક લાગે તો ફરી આવજો; નહિંતર ન આવતા !

“ કહેવા વાળા કરી રહ્યા. બલુભાઈ તમે આ ખર્ચ જ કહ્યું ” ભવાનીએ સાક્ષી આપી.

“ ચંપક આથી પીગળ્યો અને ચાલાક બલુએ ચંપકના ચહેરા ઉપરથી ચંપકની મરણ જાણી લીધી. તેણે ભવાનીને ઈશારો કર્યો. અને ભવાની એકદમ બલુને ઘેર પહોંચ્યો. બલુ, ચંપક અને નંદલાલ વિક્ટોરિયામાં બેઠા. બલુએ એક એક ઠેકાણેથી સ્પ્રિટની પેટી લીધી અને બીજે ઠેકાણેથી ખાજલાં, મગની તળેલી દાળ, કચેરી વગેરે લીધાં, બલુએ આ રીતે લગભગ એક ઠલાક વીતાડ્યો અને તે પછી વીક્ટોરીયાને પોતાના ઘર બહાર લેવડાવી. બલુએ વીક્ટોરીયાવાળાને બાકુ આપ્યું અને તે આ બેઠકને સથે લઇને પોતાની બેઠકમાં આવી પહોંચ્યો.

ચંપક તો બલુની આ બેઠક જોઈને તાબુમ થયો. બેઠકમાં ફરનિશર તો ખપ જેટલું હતું પણ જે હતું તે વ્યવસ્થા પુરેક હતું. જાણે કેમ ગર્જ કાલેજ નવું લાવીને રાખ્યું હોય એવું તેને જણાયું. હજી તો ચંપક અવીને ખુરશી ઉપર બેઠો ત્યાં તો પુરી, બટાટાનું શાક, સગી, રહાના ખ્યાલા તથા ચેવડાની રકાશીઓ એ સઘળું ગોઠવાઈ ગયું.

‘કેમ, સારા છો ? મારા બલુએ મને બહુવાર કહેલું કે ચંપકભાઈને હું કહું છું તોય આવતા નથી ? આજ આવ્યા એ શું કર્યું’. અમે માણસના ભુખ્યા છીએ હો ! સારા માણસનાં અમારા જેવાં ગરીબને ઘેર પગલાં ક્યાંથી ?’ બલુની માએ વિવેક કર્યો.

બલુની વહુ બેઠક સામેના દિવાનખાનામાં અડીંથી તહીં અને તહીંથી અહીં ફરતી હતી. એક બે વખત તેણી દુરથી ચંપકને પોતાનું મોહડું દેખાડીને જોતજોવાયું કરી ગઈ ?

‘આ બધું કોણે તમ્યાર કર્યું ?’ ચંપકે ખાતાં ખાતાં બલુની માને પુછ્યું.

‘બીભું કોણ કરે ? બલુની વહુજ તો ! મારી આંખે હવે બરાબર દેખાતુંજ નથી !’

‘બહુ સ્વાસ્થિય બનાવ્યું છે.’

‘તમને ગમ્યું એટલે હાંઈ ! અમારે દુધથી ઉજળું શું ? આ કાંઈ અમારે મન નથી નવાઈ નથી હો ! બલુના બાપની વારથીજ આવું ને આવું ચાલ્યું આવે છે. બલુની વહુને આવું બહુ વખત કરવું પડે એટલે તેનો હાથ બેટી

ગયો છે. એકવાર જમવા આવો તો વહુનો હાથ કેટલો મીઠો છે તેની તમને ખબર પડે !

‘મહે તમારું મન રાખશું; પણ મને અચાંખો તો એ થાય છે કે તમે શેડા વખતમાંજ આ નિપજાનું રી રીતે ?’ અંપકે ફરી પુછ્યું ?

‘આ તો એમ સમજો કે હજી વધારે વાર લાગી છે. નહિં તો મારી વહુ એક કલાકમાં આઠ કે દસ વાનાં પંદર મણસ ધરાધને ખાય એટલાં નિપજાવે !’

અહીં ખાઈ લીધું અને હસ્ત તથા મુખ પ્રક્ષાલન કરીને મુખવાસનો પણ ઉપયોગ કર્યો.

‘અંપકભાઈ જરા આવો મારી જોડે. જુઓ આ દિવાન મનું. આ નહાવાની જોરડી. આ રસોડું અને આ બહુને સુવા બેસવાનો નોખો જોરડો.’ અંપકને બહુની માએ દેખાડ્યું.

અંપક તો છક જ થઈ ગયો. બહુની વહુએ કમાડ આડે ઉભીને પાછું અંપકને મહોડું દેખાડ્યું ! અંપકને તો તેણી અતિ શરમાળ તથા કે ઈ ખાનદાનની ઠંકરી જેવીજ જણાઈ ! બહુની વડુમાં આવી અનેક કળાઓ ભરી હતી. તેણીએ અત્યારે ઝગઝગતાં નહિ પણ આકર્ષક વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. એ કે સાઠાં હતાં પણ તેણીનો પકેરવાનો મરોડ કાંઈક અનેરો હતો ! તેણીએ જે ચણીઓ પહેર્યો હતો તેની કોતરેલી ઝાલર બહાર દેખાતી હતી. પોલકું પણ ઠસોઠસ હતું અને જોડેલું ગરન એટલું ખારીક હતું કે તેમાંથી તેણીનું અંગાઅંગ દેખાઈ આવે !

બહુની આ બીજીવારની ઊંચી હતી. તેણીની ઉંમર અત્યારે અઠાર ઓગણીશની તો ખરી. બહુને પહેલીવારની ઊંચી ગમતીજ નહોતી. તે આમેય બીજી કરવાનો હતો ત્યાં તો એ બિચારી વચ્ચેજ આવતી થઈ અને દુઃખમાંથી છુટી. પહેલીવારની ઊંચી જોડે બાપની હાઈવાનીમાંજ બહુ પરડ્યો હતો. જેમ માથાપત્રી મરજીથી સામાન્ય રૂઢીને આધારે છોકરો છોકરી વરે પરણે છે તેવુંજ બહુનું આ પરણેતર હતું; પણ આ બીજીને તો બહુ પોતાની પસંદગીથીજ લઈ આવ્યો હતો. બહુની આ નવી વહુનું મુળ નામ મીચી અગર મીચા હતું. અહીં મીચીથી મેના થઈ હતી. આ મીચીનો કંઈ મેના જેવો મધુર હતો. તેણી ગરબા ગાઈ બહુતી હતી તેમ ગરબાની પણ બહુતી હતી. તેણીનો લડકો અજમ હતો. જ્યારે તે કુદતી ફરતી ત્યારે તેણીની જોડેનાં બપરાંજોને પણ આશ્ચર્ય ઉપજતું. તેણીનો હોકો તથા હાવમાવ આકર્ષક હતાં. તે રૂપાળી અને નમણી તો હતીજ; પણ તે સાથે તેણીનો ભભકો જોરજ હતો. તેણીનું શરીર હરફરથી ટેગડ ગયું હતું. તેણી ચંચળ પણ હતી અને ભક્ષમતાને એકજ અણસારે આંજી નાંખે તે પી હતી ! પાડોશીઓમાંના કોઈ કોઈ તેણીને તાયદાતું નમ આપતાં.

બહુની માએ પોતાની જુવાનીમાં નહિં એટલા પ્રાપંચિક ખેત્ર ખેડ્યા હતા. બહુનો બાપ પોતાની આ ઘરવાળીને મિત્ર જેવીજ માનતો જ નહોતો. તેણે

તેણીને કુહાડાના હાથા સમાન કરી કુટી હતી. બહુના બાપે બહુની માની મહદથી ઠીક ઠીક ધન પેદા કર્યું હતું. બે ત્રણની તો આ લોકોએ થ.પણ પણ જોળવી હતી. બહુના બાપની જોટલી યુગી હતી કે તે જીવ્યે ત્યાં સુધી કામદાની ચુંગાલમાં નહોતો આવ્યો. બહુનો બાપ પોતાની ઘરવાળીનો બડવો હતો એમ તો કહેવાય નહિ. એવો તો કોઈકજ હોય કે જે પોતાની બર્ષીની છવોડ બડવાઈ કરે ! હા, જોટલું બડું કે બહુના બાપે પોતાની આ ઘરવાળીને પાશને વિવાહમાં લઈને ધન હરવાના પાઠો શિખવ્યા હતા અને એ પાઠોને આધારે કદાચ તેણીએ ગુપ્ત યોગો સાધ્યા હોય તો કૈાણ જાણે ! બહુની માને આપણે ખેલાડુનું નામ આપી ચક્રીએ ખરા પણ તેણીને વ્યભિચારિણી તો નજ કહી ચક્રીએ. આ બહુની વહુ મેના પણ ત્રણ વર્ષમાં પોતાની સાસુની દોરવણીથી કોઈને બળમાં ફસાવવાનું શીખી હતી અને તેમાં તેણી પ્રવરધી બની હતી; પણ ગ્રહસ્થના પાડોશમાં રહીને કોઈની હિંમત વેશ્યાગાડો બનાવવાની તો નજ આવે. ધારો કે મેના વહુનો પહેરવેશ આછકડો હતો અને તેથી તેણીને કોઈ કોઈ તાયફાને નામે જોળાજે. પણ સુંબઈ જેવાં મંડોટાં ચહેરામાં આવાં અછાજતાં વસ્ત્રો પહેરનારીઓ આપણી નજરે ઘણી પડે છે. પણ તેથી આપણે તેઓને બહારચઢી તો નજ કહી ચક્રીએ. મેના જરા પોતાની આ પરંપરને લીધે કદાચ હઠબહાર ગઈ છે એમ આપણે સમજીએ તો પ્રત્યક્ષ સમજી શકાય તેમ છે; પરંતુ તેણી બગડેલી હોવી એમ જોઈએ અગર છે એમ કહેવું એ આપણુ અત્યારે એ સાહસજ ગણાય. આવનારનાં મનનું અચુક પ્રકારે આકર્ષણ કરવું અને તેની પાસેથી લાગ આવ્યે ધન હરી લેવું એ તો આ કુટુંબનો પેશો હતો અને એને અવલંબીને આ ત્રિપુટી વર્તતી હતી.

બહુ, અંપક, ભવાની અને નંદલાલ અહીંથી પરવારીને ઠાઠર ઉતર્યાં અને એમાંના ભવાની વચરના ત્રણે પરભાસ લાડુતી વિકટોરિયામાં બેઠી આપણી ઉપર ગયા. ભવાની પોતાના ઘર તરફ વળ્યો.

મકેરેણુ ૬ હું.

મનમાં માંડવો આવવા, જમુને જમુનો ખ્યાલ;

પુછનાર પણ ના મળે, જમુને જમુના હાલ !

જમુ જ્યારે પરણી ત્યારે પણ તેણીના મણીને ઝીણા ઝીણા તાવ તો આવતોજ હતો. આ સળો તેના માબાપના મૃત્યુ પછી ચિંતાને લીધે પેદા હતો. આ દેશની અંદર બારીક નજરે કોણ કોઈનો ભાવ પુછે છે કે પરણનાર અગર પરણનારી વંદુરસ્ત છે કે બીધાર ? અને ઝીણી ઝીણી માંદગીને કોણ બણી શકે ? વળી આપણી રૂઢીઓ કેટલી સજ્જડ છે ? એકવાર સગપણ થઈ મયું જોટલે બંધન થઈ ચુક્યું ! વર કન્યાનાં સગાં પણ ક્યાં ક્યાં હોય છે કે તેઓ પરણનાર કે પરણનારીનાં ચરીરની બારીકમાં બારીક તપાસ કરવા દે ?

કોણને કોની પડી છે કે કોણની આંકમાં જોડાનારના બાવીનો તે વિચાર કરે ? અહીં પરચું ભણું કરવાનો પ્રશ્ન તો રહેતોજ નથી. મત્ર આમફનો રહે છે.

જસુનો વર પરણતી વખતે હરતો, ફરતો, ખાતો પીનો તથા ક્યાંક ધક મારીને કામ પણ કરતો હતો. એક બે વખત હીરા શેઠાણીને કાને જસુના વરના કાપડીનો અવાજ આવ્યો હતો પણ તે તેણીએ પણ ભણ્યું અભણ્યું કરી નાંખ્યું હતું. જસુ પરણી અને તેનો વર બે ત્રણ મહિના સુધી સજે માંડે ચડીને પરણે આવ્યે. પણ ખરે; પણ પછી તરતજ તેના શુદ્ધ ગળ્યા અ. તે પથારી વચ થયો જસુ તો હજી સંસારની બરીમાં પ્રવેશ કરે છે, હજી તેણીની બાળ ચેષ્ટા ગમ નહોતી પરણ્યા પછી એકજ મહિનો તેણી સાથે રહી. આટલા ટુંક સમયમાં તેણીએ શું જોયું ને શું અનુભવ્યું ? વરના શરીરમાં તાવની ધગશ જોઈ. કોઈવાર તાવ આકરમણનો આવી બચ અને કોઈ દિવસ સાવ અદ્રશ્ય પણ થઈ બચ ! ડોક્ટરે મેલેરિયા કુટી પાડ્યો ! એક ભડો પાડે શી પોતાના જોળખીતા કોઈ ઉંચી ડીઘીવાળા ડોક્ટરને લાવ્યો. તેણે લોહી તપાસ્યું. તેમાં ક્ષયના જંતુ જણ્યાં. માળાપત્રી વિમુખ થયેલી અને થોડો વખત પરાન્નથી પેલાયેલી જસુને તેણીના ધણીએ બે લાવી લીધી. જસુ તો આવો અચાનક બતાવ જોઈને બચલીતજ થઈ ગઈ ! તેણીનાં મસ્તક ઉપર દુઃખનું મોટું ઝાક ઉગી નીકળ્યું. તેણી તો એટલુંજ બહુલી હતી કે ઝીણાં ઝીણાં કોઈ કહાડો તાવ આવી બચ છે તે મટી જશે; પણ અ તાવ તો જીવ લેણી નીકળ્યે. જસુને પતિ પ્રત્યેના કર્તવ્યનો કેવડી ગમ પડે ? તેણી બપોરે પરણીને પહેલ વહેલી સાસરાનાં ઉંબરામાં આવી ત્યારેજ બાધલી બની ગઈ હતી ! તેણીએ એક માહુને જવા દઈને હીરા શેઠાણીએજ પોતાને ઘેર તેડાવી લીધી. જમ પાંજરામાં પડેલી પે પડટી છુટે તેમ તેણી છુટીને આવી તો ખરી; પણ તેણી થોડા થોડા ખેદમાં તો રહેતીજ હતી જ્યારે હીરા શેઠાણી ઉપર જસુના વરના કામળ આવ્યો ત્યારે જરૂરે એક જરખો જાંતોષ થયે, હીરા શેઠાણી શવાળ લાગ્યાં. જસુ તો આ બધું શેઠાતુર ચહેરે જોઈ રહી. હીરા શેઠાણીએ એક માણસને જસુની જોડે મોકલ્યો અને તેની ગાંઠે સો રૂપિયા બંધાવ્યા.

જસુના વરનો ક્ષય વેગગાળો હતો. મે.કલેડો માંઝસ પણ ત્યાંજ રહ્યો. જસુના વરની ફેઈ પણ આવી હતી તે બિચારી બરીમ હતી. સડ સાથે મળીને જસુના વરની ચાકરી કરતાં. સો રૂપિયા તો ચટણીની પેઠે વપરાઈ ગયા. હીરા શેઠાણીએ બોલ અડીતો મોકલ્યા ! છેવટ કમરશીમ જસુનો નાથ સ્વર્ગે સંચર્યો ! જસુ એકલી અટુટી બની ગઈ. હીરા શેઠાણી ઘોઝાચાર કરવા આવ્યાં અને જસુને પોતાની જોડે લીધી. ઘરને તાણું દેવાયું !

જસુ ત્યારથી અહીંજ છે. હીરા શેઠાણી તેણીને બહાર જવા દેતાં નહિ. કોઈવાર પોતાની જોડે લઈ જતાં. જસુનો આટલો વખત તો આવી રીતે હાલ મારી તથા પરતંત્રતામાં વીત્યો. કમળાની પાસે આવબાવ થયા પછી અને

આસપાસનાં સુખી દ્રવ્યો જોયા પછી તેણીનું હૃદય ઉદ્વચ્ચું હતું. તેણીને અહીં કશુંયે દંખ નહોતું. હીંગ શેઠાણીને ત્યાં ખાનપાનની સામગ્રી તો માંગે વાંચે તેવી મળે. જસને તો ઘરનું કેટલુંક કામ પણ કરવું પડતું. તેણીને ભુખ મારી લાગતી અને તેણી જે ખાતી તે તેણીને પચી નહોતું.

જસુમાં ઉત્તરોત્તર લોહી અને રૂપ વધતુંજ ચાલ્યું. તેણી ઘઉં વર્ણુ હતી અને તેણીનો ચહેરો પણ મારકણો હતો. તેણીની આંખો લાંબગેળા હતી અને તેણીનું નાક અણીયાળું સુંદર હતું. તેણીને હવે નહોતું રહ્યું શેવાનું કે હસવાનું ! પતિનું સુખ તો તેણીએ જોયુંજ નહોતું. હા, એટલું ખરું કે તેને તેણી કોઈવાર ચાહ કાતી; પણ પોતાના કપાળ ઉપર હાથ ડોકીનેજ. આવી ચેપટા તો તેણી જ્યારે ઘરમાં એકલી હોય ત્યારેજ કરતી એક વખત નવનિધે તેણીને આવું કરતાં જોઈ હતી. તે પછી તેણી ભગ્યેજ આ પ્રકાર આવતી.

કમળાનો મેલાપ થયા પછી અને માતીલાલના સુખમાંથી નિઃધવાજોના સંબંધમાં ઉદગારો સાંભળ્યા પછી તેણીએ સંકટના વાદળાંમાં એક ઝીણામાં ઝીણું રૂપેરી દોરો દીઠો ! તેણી જ્યારે નવરી પડે ત્યારે મનને ઘણું વાળે; પણ પાછું તેણીની સામે એનું એ ભુત ઉભું રહે ! શું માતીલાલ માઈએ મારા જેવી વીધવાઓને શુદ્ધામડી કહી ! ખરેખર એમનું કહેવું સાવ સાચું છે. ઘણુંય આ મહારી પામતી પહોંચતી બહેનનું ઘર છે ! તો પણ હું તો અહીં શુદ્ધામડી જેવીજ છું ! સોદામણ પોતાના પતિની આગળ બેસે, હસે, રમે, વિનોદ કરે; આ લાવો ને તે લાવો એમ પણ કહે. ઘડીમાં રીક્ષા, મરકાઈ ને ઘડીમાં લાડકી થાય ! આ નવનિધના ચેનચાળા હું આમળ આવજા જોતી. હમણું નથી જોતી. ઘણાય નવનિધને ચંપક જેવો ઘણી મળ્યો છે; પણ જરા ચળેલ છે; એટલી નવનિધના સુખમાં ઉણપ છે; નહિતર નવનિધ ! ઘણી સુખી કહેવાય.

જસુના મનમાં આવા ને આવા અનેક સંકટપ વિકલપો આવ્યાજ કરતા હતા. તેણી પોતાની મહોટી બહેનનો ઉપકાર પણ માનતી, મહોટી બહેન છે તો હું આટલી ઉજમાળી ફરું છું ! નહિતર મારી વલે શી ! આવા મનોમય ઉદગારો પણ કહાલતી.

જસુને ગાઢ નિંદ્રા તો ભાગ્યેજ આવતી. તેણી ઉંઘમાં સારાં માઠાં સ્વપ્ન જોતી. માફુ સ્વપ્ન તો તેણી જોઈ વળી હતી. હવે સારાનું રહ્યું. એ બીચારીને માટે સુસ્વપ્ન તો શાનું હોય ! એક વખત કમળાનો વર માતીલાલ તેણીના સ્વપ્નમાં આવ્યો.

“જસુ ! તારો શો વિચાર છે ? તને જોઈને હું કંપી ઉઠું છું. આ તારો જન્મ શો જશે ? કોઈ દહાડો તેં તારો દર્પણમાં ચહેરો જોયો ! તું કેટલી ખીલી છે તેની તને ખબર છે ? આ મકભરી બુવાની તું બળવી ચકશે કે ? તારો જો વિચાર હોય તો મે તારે માટે એક ઠેકાણું તારા પુનર્જનની ગોઠવણ કરી છે.”

■ સુના મનના ક્ષુપા ભાવે જણે મોતીલાલ કેમ બેઠતો હોય એવું આ સ્વપ્ન હતું.

“હું આ શું !”

આટલું બોલી જસુ ઝબકીને જાગી. તેણી મનોમય કહેવા લાગી કે મોતીલાલ બાઈએ મને સ્વપ્નમાં આવીને આ શું કહ્યું ! હા, મારા મનમાં થોડાંક આને લગતા વિચારો કોઈ કોઈ વાર ગોઠવાયા છે ખરા ! પણ આવા તો નહિજ. મને મોતીલાલે પુનઃજન કરવાનું તો કહેલું જ નથી ! મારે માટે ઠેકાણું શું ! મારો મહેરો શો ! મારી જીવાની શી ! આ બધું શું હતું અને શું છે ! જો માડી ! હું હવે ક્યાં જાઉં ? અને શું કરું ? ઘરમાં કોઈ નહોતું ત્યારે મેં મારું મુખ દર્પણમાં જોયું હતું ખરું ! મને તો કાંઈ ખબરજ પડતી નથી કે મારું શરીર ખરેખરું વધે છે કે વાધી કુલે છે ! “જો દહવ ! મારું હવે શું થશે !”

આ છેલ્લો ઉદગાર જસુના મુખમાંથી નિકળ્યો. પાંચ વાગ્યાને તેણી રસોડામાં ગઈ.

પ્રકરણ ૭ મું.

ચંપકને લાગી ગયાં, કસુંબલનાં કટ અક્ષ;

રોકાયું ચંપક તણું, એ લલનામાં લક્ષ.

બહુ આટલું તો બાણદોજ હતો કે ચંપકને કોઈ પણ જાતનું અવનવું અને આકર્ષક વળગણુ નહિ વળગાડીએ તો જતે દહાડે તે આપણા રહેવાના નથી. બહુએ હવે નવકાકરીનું ભરત ભરવાની શરૂઆત કરવા માંડી હતી. તેણે પોતાનું ઘર દેખાડયું. ત્યાંનો બહારનો દેખાડયો. સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ ચખાડી. ચંપકના ઘરમાં ઝાંઝું ફરસાણુ ખાવાનો કોઈને મહાવરો નહોતો. ગૃહસ્થ ઘરને છાજે એવું લોજન તર્થયાર કરવામાં આવતું હતું. ભગુભાઈ શેઠને અર્ધ (હરસ) નું દરદ હતું એટલે વિશેષ મરી મસાલાનો ઉપયોગ થતો નહીં. ચંપક પોતેજ વધારે મરચું ખાઈ ચકતો નહિ. બહુની વહુએ પણ જે જે તર્થયાર કયું હતું તેમાંય જો કે સ્વધનું માફકસરતું હતું; તો પણ ચંપકને પોતાનાં ઘરની રસોઈ કરતાં તે વધારે સ્વાદવાળી જણાઈ. એમાં અ.મત્રી, કોપરું, કોથમીર, લીલું મરચું વગેરે ઠીક ઠીક હતાં. અતિ પરિચયને લીધે આમેય ઘર કરતાં પારકા ઘરનું લોજન ખાનારને વધારે રૂચિકર લાગે છે.

આપણને ખબર છે કે બહુ ચંપકને પોતાના ઘર આમગથી ચોપાત્રી ઉપર લઈ ગયો હતો. તે તેને આ વિક્ટોરિયામાંજ ફ્રેચપુકની બીજી બાજુએ તેજ દહાડે ખેંચી ગયો હતો. ત્યાં બહુની ઓગળીતી લાલાં નામની એક નાયકણુ રહેતી હતી. (વિક્ટોરિયાને વળાવીને આ ત્રણે જણુ આ નાયકાના ઘરમાં દાખલ થયા. આ કેવળ નાયકા નહોતી. તેણીનામાં થોડાંક વેશવાનાં લક્ષણો પણ હતાં. આ નાયકાની પાસે બે ઓકરીઓ પાણુ હતી. તેમાં એક ઘણી ખુમસુરત, દેખાવડી તથા અવનારનું મન એકદમ હરી લે તેવી હતી. તેણીનો કંઠ પણ મધુર હતો અને તેણી ઘણું સાફ ગાઈ જાયતી. આ ઓકરીનું નામ કંસુમલ હતું. તેણીની

ઉંમર લગભગ પંદર વર્ષની હતી. તેણી તરલ તરુણી હતી. બહુ ક્યં કાચો હતો ? તેણે તેણીની પાસે હાવભાવ સહિત ‘કસુંબી રંગ હો ગયે !’ એ ગાન ગવડાવ્યું. ચંપકે તો લટુજ બની ગયો ! ચંપકે કોઈ દહાડો આવે ઠેકાણે આવ્યોજ નહોતો. ડંકનરોડ કે ગ્રાન્ટરોડ જેવા રસ્તા ભણી જતાં તે ડરતો. શતના તો તે આ રસ્તે કદી નીકળ્યો નહોતો. ન.ટકે જોવા જવું હોય તો પણ તે સ્વિચારેજ ભય. તેને દક્ષિણી નાટક અને દક્ષિણી પોશાકવાળી સ્ત્રીઓ વધારે ગમતી. આ કસુંબલનો પહેરવેશ પણ દક્ષિણી ઢબનો હતો. ગાતાં ગાતાં આ કસુંબલે બહુનો ઇસારો સમજી જઈને ચંપકના ગળામાં એક વાર હાથ પણ નાખ્યો હતો. નાચકણીઓ મહા ધુર્ત હોય છે. લાલાંએ આટલેથીજ અટકાવ્યું. ચંપકને કસુંબલનો કસુંબી રંગ ચડી ગયો. ‘કસુંબી રંગ હો ગયે’ એ ગોખો ગોખોજ તે ઘર આગળ આવ્યો હતો. ચંપકની દ્રષ્ટિ આગળ કસુંબલનો ચહેરો, તેણીના હાથ ભાવ તથા તેણીએ પોતાના ગળામાં હાથ નાખ્યો તે દ્રષ્ટો તરવરતાં હતાં. ‘કસુંબી રંગ હો ગયે’ ની કડી તો તેને મનમોહકજ થઈ પડી. આ બનાવ જે દહાડે બન્યો તેને પણ એ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા; પણ ચંપકે કસુંબલને કે કસુંબી રંગની કડીને જરા પણ ભુલ્યો નહોતો. ધાનદાને ઘેર જ-મેલો, લાંઠમાં ઉછરેલો, અધુરું ભણેલો, અનુભવ વગરનો અને વળી ભુવનિયે આવું દ્રવ્ય કેમ ભુલે ?

ચંપકે આજ નવ વાગતાં સુધી પતંગમાંજ પડ્યો રહ્યો હતો. નવનિધ બરાબર છ સાતની વચ્ચે નીચે આવતી અને ચંપકે સાત પછી હેઠળ ઉતરતો. આજ તો ઘડિયળનો કાંટો નવ ઉપર ગયે હતો. ચંપકે જેવા નાચકને ઘણી, નવનિધ જેવી સુંદર નાચિકા મળી હતી; પણ તેને તેણીની કદર નહોતી. નવનિધ આ રીસાળ નાચકને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પ્રયંગોપાત પોતાનો કરી રાખતી; પરંતુ જ્યારથી તેણે કસુંબલને જોઈ ત્યારથી તે એટલામાંથી પણ નિકળી ગયો હતો. નવનિધ પ્રત્યે તેનો જે થોડો ઘણો મોહ હતો તે પણ હવે નહોતો રહ્યો. તે નવનિધને તો હંમણું કરી ગયત્રીમાંજ ગણતો નહિ. તેની નજરમાં તો ત્રણે લોકનું તેજ પેલી કસુંબલમાં અવી ગયું હતું.

નવનિધ પોતાને પિયરથી જ્યારે સાસરે આવી અને જ્યારે ચંપકને પહેલ વહેલી મળી ત્યારે નવનિધ પ્રત્યે ચંપકનો વર્તન કેટલો નિંદ્ય હતો ! નવનિધ પોતાને પિયર, પોતાનાં સાંસુ સસરાની તો બહુ ઠીક; પણ પોતાના પતિ ચંપકની પણ રમઝમ મેળવીનેજ ગઈ હતી. અમ છતાં ચંપકે પ્રથમના મિલનમાં નવનિધને એવું એજ મેલું માર્યું અને પેતે રીસાયો. નવનિધ કળવકળવાળી હતી. તેણીએ એક અડવાડિયામાંજ ચંપકને મનાવી લીધો હતો. તેને મીસાસાની તો ટેવ હતીજ; પણ નવનિધના વિ.યની આગળ તેની રીસ પાછી સંતોષમાં ફેરવાઈ જતી હતી.

ચંપકમાં હંમણું નવ નધે કાંઈક નવુંજ ભેદ્યું. તેણી તેનું કારણ તો સમજી શકી નહીં; પરંતુ તેણીને ચંપકની આ ત્રણ દહાડાની રીસાત ભુલીજ જણાઈ. ચંપકે કસુંબલના વિચારમાં ને વિચારમાં મધ્ય રાત્રી સુધી બાંધે. આ

સમબીજ તે મોડા ઉઠતો, લાલને તે દિવસે દમ્ભ રૂપિયની નોટ બહુએજ આપી હતી. ચંપક પાસે જોટલી રકમ હતી નહિ અને ચંપકે હજી આવી રીતે વર્તવાનો આદર પણ નહોતો કર્યો. ચંપકને હવે બે પ્રતારની ધુન લાગી ગઈ. પહેલી ધુન બહુ - ઘેર જવાની અને બીજી ધુન લાલને ત્યાં જવાની; ચંપક બહુને ઘેર જઈ શકે પણ પછંસા વગર લાલને ત્યાં રીતે જઈ શકે ? ચંપક આગળ ચિંતાતુર રહેતો હતો. તેને ઘરમ ગોડતું નહિ. તે બહુના કહેવાથી પેદીમાં ઘડી બે ઘડી બેસતો અને રાતના અઠી અઠર ઘરમાં પેસી જતો. ઘરનાં માણસો ચંપકમાં આ ફેફ્ફર જોઈને રાજી રાજી થઈ ગયાં હતાં અને તેનું કારણ નવનિધના આવવનું જ માન્યું હતું. હમણાં ચંપક મોડા ઉઠતો હતો તેનું કારણ પણ નવનિધનું જ સમજાવામાં આવતું હતું; પણ તે વિષે હજી કોઈએ ઉચ્ચાર સરખો પણ નહોતો કર્યો. ચંપક વહેલો ઉઠે કે મોડા ઉઠે તે વિષેની કોઈને કાળજી રાખવાનું કારણ પણ નહોતું. એકજ વખત હીરા શેઠાણીએ ચંપકને પુછેલું કે બાઈ ! શરીરે તો સારો છે ના ? બસ આટલું જ !

શેઠાણીએ ક્યાં ચંપકને દરરોજ રોકડું આપવાનો પ્રબંધ બાંધી દીધો હતો ? કેઈ વાર બે રૂપિયા આપે તો કેઈ વાર એક રૂપિયો આપે કેઈ વાર ન પણ આપે. વીસ વરસની ઉંમરે પુછેલો ચંપક શું માની જોડે લડતો બેસે ? ચંપક હવે આગલો ક્યાં રહેતો હતો ? તેને હવે બે પચ રૂપિયાનો શો હિસાબ હતો ? અને પછંસા વગર ચંપકનો ઘડો પણ કેણુ કરે તેમ હતું ? બહુએ પેતાનો દાવ ખેલવા માટ પોતાના પાસેથી અત્યાર મુખી વાપર્યું; પણ ચંપકને આ સાડું કેમ લાગે ? ચંપક જમ્યા પછી પહોંચે પડ્યો પડ્યો આનોજ વિચાર કરતો હતો. હજી નવનિધનાં પગલાં મેડી ઉપર નહોતાં થયાં. બહુ કરીને ચંપકનું ધ્યાન કસુબલ અને રૂપિયામાંજ હતું. બહુની દેસ્તીનો તે પ્રથમજ બન્યો હતો. તેને એમજ ભાર્યું કે બહુ જેવા દોસ્તદાર થોડાજ હશે ! મારી પાસેથી એણે એક પાઈ પણ નથી લીધી આવી ઉઠારતા તો મારામા પણ નથી ! પણ હું કઈ શું ? મારી પાસે તો કશુંય નથી ! એક બે રૂપિયા તો મારા પાન સોપારી અને સીગારેટમાં ચલ્યા બધ ! જ્યારે એ લોકો આટલે દરજ્જે દોસ્તીનો હક બળવે ત્યારે મારે તેના બદલામાં કાંઈ પણ ન કરવું ! બહુની મા તથા બહુની વહુ પણ કેટલાં ભડાં છે ! આપણે તો એની આગળ કશો હિસાબ નહિ. મારી વહુમાં બહુ છે શું ! એને આવડે છે શું ! મેડી ઉપર આપીને હું નહિ બેઠું તો ઝાટકે ઝાટકે કરશે, કાં ચોપડી બાંચવા બેસશે અને કાં મારા પગ તળાં ધસવા બેસશે ! બે કાંઈ બોલીશ તો હાજી હાજી કરશે.

હજી તો ચંપક નવનિધની માળા આ પ્રમાણે ફેરવતો હતો ત્યાં નવનિધ આવી પહોંચી.

“તમે ઘડી બે ઘડી પેદીમાં બેસો છો એ ઠીક કરો છો હં ! માણ અને આપણ ગઈ કાલેજ તમારી વાત કરતાં હતાં. હમણાં બે ત્રણ દહાડા થયા તમે

મેડા બચત થાઓ છો તેથી એ કચવાય છે. મુઓ એ વહેલા અને ઉઠો એ મોડા એ શું ! શું શરીરમાં સવારે મુસ્તી લગાઇ આવે છે ?”

“હવે જોઇ તને ડાઘલીને મુસ્તી પી સગી ! અમે ચઢાય તો વહેલા ઉઠીએ કે ચઢાય મેડા ! એમાં તને શું થઇ ગયું ! બંદાની જેવી ખુશી ! ‘કસુંબી રંગ હો ગયે ! કસુંબી, કસુંબી કસુંબી રંગ હો ગયે !’ સમજ કે કસુંબી રંગનું ?”

“કે.ઇ દહાડો નહીં ને આજ આ શું ? હું તો કાંઈ સમજ નહીં. વળી કસુંબી રંગ શું ! એ ક્યાંથી શીખી આવ્યા ?”

“શીખવ્યું કોઈને આવડે ખરું કે ? મેં જેમ ગાયું તેમ તું ગા જોઈ !”

નવનિધ તો ચપકતા મુખથી આવું આંડું ઘેલું સાંભળીને સ્થિરજ થઇ ગઈ. તેણીને એમજ લાગ્યું કે જરૂર કોઈની છાંયામાં આવી ગયા હશે ! એ મોડા ઉઠે છે તેનું કારણ પણ આવુંજ હોવું જોઈએ.

“વાહરે તારો લટકે ! વાહ તારો કસુંબી રંગ !”

“આ તમે લવો છો શું ? કોને લટકે ? અને કોનો કસુંબી રંગ ?”

“તારો ! બીજા કોનો ?”

ચપક પાછો ચેતનામાં આવી ગયો. તે તરત સમજી ગયો કે મનમાં જે ઘોળાતું હતું તે બહાર નીકળી ગયું !

“મને તો એમ લાગે છે કે તમે વાત ફેરવી ! શું તમે રસ્તેમાં કોઈ લટકાળીને જોઈ ? શું તેણીએ કસુંબી રંગની ઓઢણી એઢી હતી ? હું લટકાળી તે નથીજ અને મારી પાસે કસુંબી ઓઢણી પણ નથી !”

“હું કસુંબી ઓઢણી તમ્યાર કરાવીને આપું તો તું લટકાળી થય કે નહિ ? અગ્ની એ લટકાળી ! તારે મટે હું દક્ષિણી પોશાક લઈ આવું તને પહેરનાં આવડે કે ?”

“આવડે નહિ કેમ ? પણ શું એવો પહેરવેશ મારાથી પહેરાય ખરો ? અને શું એવી રીતે હું બહાર ફરી શકું ?”

“તને બહાર ફરવ તું કહે છે કાણ ? શું અપણી આ મેડીમાં પણ ન પહેરાય ?”

“હ, અહીં આવ્યા પછી હું પકેરી થકું. તમારી ઇચ્છાને માન દઇ વર્તવું એ મારે ધર્મ છે.”

“તો બસ, પણ હજી બીજું સાંભળ. તને ગાતાં આવડવું જોઈએ. દક્ષિણી બર્મરાંઓ ગાવામાં વચ્ચુંજ હુશિયાર હોય છે.”

“બહે તમે જેમ રાજી રહેશો એમ હું કરીશ; પણ ધીમેથી ગર્મશ”

“તું જ્યારે પરણીને આવી ત્યારે તે પેટો રાજતરંગનો એક રાસડો મોડો કર્યો હતો. એ ગા જોઈ.”

“હમણાં એ પ્રવાય નહિ.”

“જરા શરૂ તો કર !”

“એક બે કપી બોલું છું હો !”

“વેલાં કીધાં....વેલાં કીધાં....એ કાનુડે કાચુગારે, મીઠું યુગ વદનારે મોડીની લગાડી ! વેલાં કીધાં....વેલાં કીધાં.... ! બસ ? આ તમારા માથાના ઝુલ્ફાં આમ વિખરાઈ કેમ ગયા છે ? આસ હોય તો તેજ ઘાટીને લેવો સરખાં કરું.”

“કામિનિયાજ લાવ. એ તેજ છે કે અતર ? મને તો અતર જેવું જણાય છે. નવનિધ કામિનિયાની શીશી કપાટમાંથી લઈ આવી ચંપકના માથામાં તેજ નાંખ્યું. નવનિધે તેજ ઘસતાં ઘસતાં પુછ્યું.

“આજ તમે કસુંબી રંગનું શું ખોદી ગયા ? અને લટકો કેનો યાદ કર્યો ? શું કોઈ એવું નાટક જોઈને આવ્યા હતા ?”

“જોઈએ પણ ખરા.”

“બલે જુઓ; પણ આ પ્રમાણે તમે જાંડું ઘેરું ખોદો તો મારા જેવી અજાણને કંઈનું કંઈ થઈ જાય !”

“તારો વિચાર છે મારી જોડે આવવાનો ?”

“મેં બે ત્રણ જોઈ લીધાં. તમારી જોડે હું નાટક જોવા આવું એ શોલે નહિ. માછ તથા બાપાજીને પણ ખોટું લાગે....મને એમ પણ ખરું કે કોઈ પણ સારા ઘરની વહુ દીકરીએ નાટકો જોવાં એ ઠીક પણ નથી.”

“લાવ જોઈ દર્શણ !”

“તેજ બરાબર ઘસ્યું; પણ વાળ જોળતાં ન આવડ્યું.” ચંપકે નવનિધને કહ્યું

ચંપક પલંગ ઉપરથી ઉતર્યો અને પોતાના વાળ પોતાને હાથેજ ગોઠવ્યા.

“કેમ કેવા ઓળ્યા ?” ચંપકે ફરી પુછ્યું.

“તમારું કામ તમે કરી શકો, અને અમે અમારું કરી શકીએ.” નવનિધ ઉતર વાળ્યો.

ચંપકનો સ્વભાવ નવનિધ બરાબર જાણી ગઈ હતી તેથી પોતાની ચતુરાઈથી ચંપકને મેળવી લેતી હતી પણ તેણીનું તે મેળવણુ એક સરખું નિભતું નહિ. ચંપકનો સ્વભાવ લતા (વેલા) જેવો હતો. અર્ધદગ્ધ આરાજ હોય છે. તેને અર્થ વગરની ખુશામત વહાલી હેય છે.

“હું હવે જાઉં ? થોડીતર બાપાજી પાસે બેસીને પત્રીજ બહાર ફરવા જાએ.”

“સાંભળી હવે તારી શિખમણ ?”

આટલું કહી ચંપક દાદરેથી પહેલો ઉતર્યો. નવનિધ પહેલો પગથિયે પગ મુકતાં પહેલાં નીચેનું મનોમય ખોલીને દાદરો ઉતરી.

કપટ કંજોડાં ઘણાં, તેમાં શુભનું એક;

એથી ગૃહ સંસારમાં, આવે વિદન અનેક.

મકરણ ૮ મું.

ધન મદ, યૌવન મદ, કિંવા, સત્તા મદ જ્યાં હોય;

તે જનનું ભાવી કદી, કથી શકે નહિ કાય.

મોતીલાલ જે કે હાઈ કોર્ટ પરીકર હતો, તો પણ તેના વકીલ મંડળમાં

તેનો માન મરતબો ધણો સારો હતો. તે છુટા વિચારનો હતો. પરમેશ્વરની હસ્તીને માનતો અને કોઇ પણ પ્રકારના પાપથી તે અંતઃકરણ પુર્વક ડરતો. તેને કોઇ પણ કેસમાં ખોટાઈ કે ગોટાળો જણાય તો તે કેસ તે હાથમાં લેતો જ નહીં. તે સંભાર સુધારાનો ખાસ હિમાયતી હતો અને તે છતાં ધર્મની કેટલીક સહ રસમોને માન આપતો. જસુ જ્યારે ને ત્યારે હવે તો કમળાની આગળ બેસવા આવતી હતી. વચ્ચે કોઇ કોઈને ઘેર બે પાંચ મિનિટ બેસતી. આ માળામાં આશ્ચર્ય પામતા જેવું તો આટલું જ હતું કે એક બે વૃદ્ધ તથા આ યુવાન જસુ શિવાય કોઇ બીજી વિધવા હતી જ નહિ ! જસુ શેઠાણીની સગી બહેન એટલે જ સુ જય રે કમળાને ઘેર જતી હોય ત્યારે તેણીને તે આલીમાંનું કોઇ બર્ડનું બોલાવે અને જસુનું મન માને તો જસુ ત્યાં થોડીતર બેસે પણ ખરી. જસુને જોઈ કોઇ કોઈ તો નિસાસો જ નાંખે ! કોઈ તો તેણીને ‘લીલો સાંઠો’ કહીનેજ તણીની વાત કહાડે ! જસુ પોતાને માટે જે બુદ્ધ બુદ્ધ બોલાવું તે સાંભળતી અને અંતર્ગત પોતાના નશીબને નિહતી. જસુને કમળાને ઘેર જવાનું તો બધે વ્યસન જ પડી ગયું હતું. પણ એટલામાં બે ત્રણ બર્ડસંચોની ભેડે તેણીનો જીવ મળી ગયો હતો. એક વૃદ્ધ વિધવા તો જસુની રૂમરૂમાં જસુનું દુઃખ અને તેણીની જુવાની ભેડને રડી પડી હતી; એક બે બર્ડસંચોએ જસુને લીલો સાંઠો કહ્યો તેનો તેણી કથોય અર્થ સમજી શકી નહિ; પણ પછી તેણીને તેની સમજ પડી. એક વખત કમળાને તેણીએ પુછેલું કે લીલો સાંઠો એટલે શું? કમળાએ તેનો અર્થ સમજાવ્યો હતો.

આ જ જસુ કમળાને ઘેરજ બેઠી હતી. રવિવાર ઘરમાં મેલીકાલ હાજર હોય એમ ધારીને તે દિવસે તેણી જતી જ નહિ. આ જ રવિવાર નહોતો ને છતાં મેલી-લાલને જસુએ ઘરમાં બેઠો જોયો. તેણી પાછી ફરતી હતી; પણ કમળાએ તેણી । બેસડી. જસુ શરમની મારી બેઠી તો ખરી પણ તેણી આઠવાયું કરીને બેઠી રહી. આજ અમુક કારણને લીધે કોર્ટ બંધ હતી એટલે મેલીકાલ ઘરમાંજ હતો.

“ જસુ ! આમ આવળે મહોડે કાં બેઠી ? શું એમનાથી તું આટલી બધી શરમ બંધ બેસે છે ? એ તો વકીલ કહેવાય. એમનાથી શરમાવાનું હોય કે ? ”

જસુ કમળાને શો જવાબ આપે? તેણીએ જેમ તેમ કરીને ત્યાંથી ઉઠવા માંડ્યું. ‘જવા દે બેડે બેડે !’ મેલીકાલે કમળાને કહ્યું.

જસુ પ્રથમ ધીમે પગલે અને પછી ઉતાવળે પગલે ગયું !

‘કમળા ! તારો આ આગ્રહ મિથ્યા હતો. બર્ડસંચોને માટે શરમ એજ શબ્દ ગાર છે. સારા કુટુંબની વહુ દીકરીએ લજ્જાનો ત્વગ કરવો ઘટતો નથી. પુરૂષોને પણ મર્યાદામાં રહેવું પડે છે તો પછી સ્ત્રીઓએ શા માટે ન રહેવું ? આ તો વિધવા અને તેય વગી તરૂણ વયની વિધવા ! એ ઉઠાડે છે કે પુરૂષની હાજરીમાં ખુદે મહોડે અને ખુદા મનથી કેવી રીતે બેઠી શકે ? આ તો હીરા શેઠાણીનો તારે માટે વિચાર સારો એટલે તેણીને તારી પાસે મોકલે ! નહિતર શું એક તરૂણ વિધવા એકત્રી અકીં સુખી આવે પણ ખરી કે ? અત્યંત મને વિધવા-

એને માટે ઘણું લગી આવે છે. તું જાણે છે કે હું પુનર્લગ્નનો હિમાયતી છું. આ જાંમરમાં અને આ પ્રકારની શોષાય સ્થિતિમાં વિધવા થયેલીને જોઈ મારું હૃદય કંપી ઉઠે છે; પણ શું કરું ? હજી જોઈએ તેવો લેડમન કેળાયો નથી. જર્વ વિધવાઓને માટે એકજ કાયદો અને એકજ દ્રષ્ટિ ! આ જસુ જેવી વિધવાને માટે સમાજે અવશ્ય પુનર્લગ્નનો માર્ગ પ્રદર્શ કરવોજ જોઈએ. ”

“ તમે તો મને એમ કહેતા હતા કે સુધારકો વિધવા વિવાહને માટે હવે ખડખડ મથે છે અને તેનું પરિણામ ઘણું સારું આવતું જાય છે. એ વખત ત્રણ વર્ષની અંદરના પુનર્લગ્નનો આંકડો મને તમી વચ્ચેથી હટી જાય છે. જ્યારે આ પ્રમાણે પુનર્લગ્નમાં દિવસો દિવસ વધારો થતો જ રહ્યો છે ત્યારે આ બિચારી જસુને તેના લાભ ન આપી શકાય ? ”

‘એક વિધવાનું પુનર્લગ્ન કાનું અગર ન કરતું એનો મુખ્ય આધાર તેણીની સ્થિતિ, તથા તેણીના આસપાસના સંયોગ ઉપર રહેલો છે. માત્ર વિધવાઓની ઘણી જાણનારાઓથી જ આ કાર્ય જનતું નથી. તું જ કહેલી કે આપણા આ દેશની અંદર વર કન્યનું વરવું પરણવું પદ્મદગીને ધેરણ થાય છે ખરું ? સો દાખલામાં એક દાખલો આવો જનતો હોય તો કોણ જાણે ! ચક્રાચ તો દીકરો હોય કે દીકરી પણ તેને માન્યપર વરાવે અને પરણાવે ! ટુંકી ન્યાનોને લીધે તથા વહેલામાં વહેલો લગ્નનો હુલો લેવાની ઉતાવળને લીધે અસંખ્ય કળેડાં જોડાય છે. આ કળેડાનાં કષ્ટથી કેટલાં વિપરીત પરિણામો આવ્યા છે અને હજી આવે છે તેના ખરેખરો ખ્યાલ તો લગ્યેજ કોઈને આવતો હશે ! એક બાલુ અજ્ઞાનતા અને બીજી બાલુ દીનતાએ આ દેશનો ગૃહસ્થાસર સંગ્રામી મુક્યો છે ! ક્યાંક વચનું ક્યાંક સ્થિતિનું, ક્યાંક વિધવાનું, ક્યાંક યુવકનું તો ક્યાંક સારાં માઠાં સંયોગનું જ કળેડું ! કાં તો એક બીજાને સમાવ મળતો ન આવે, ક્યાંક કુળની સખા નતા ન હોય. કોઈ કોઈ ઘરમાં તો કલેશ અને કંકાસનીજ પરંપરા દેખાય. જ્યાં જ્યાં ઠામ ઠામ આવી હોળીએ પ્રકટી નીકળી હોય અને જ્યાં એ હોળીઓમાં ઉગીને સમા થતા યુવકો ક્ષયી, ઉગીને આગળ આતી યુવતી સો સુતાવડ અને સચડણીથી અને બાગલગનથી ઉત્પન્ન થતી નમગાર્ધને વથ થએલી પ્રજા કે જેમાં નકાનાં બાળકો તથા બગડીઓનો સમાવેશ થાય છે તે અકાળે હોમાઈ જાય છે તેનું શું ? જ્યાં આવું ઉચ વાતાવરણ ઉભું થયું હોય ત્યાં બિચારી વિધવા ઓનો ભાવ કોણ પુછે ? કમળા ! સ્થિતિ આ પ્રમાણે અત્યંત દુર્ઘટ છે. આ જસુ જેવી સેંકડો વીધવાઓ અત્યારે રીમય છે અને તેને માટે ક્ષણિક સુખનું સ્વપ્ન તો નહિ; પણ અર્ધી ઘડી શાન્તિમાં બેસવાનું સ્થાન પણ નથી ! ”

“ બેલો ના ! બેલો ના ! હું નથી સાંભળી શકતી હું કમકમું છું ! તમારા કંઠેવનો સચળો સાર હું સમજી ગઈ, આ દેશને અજ્ઞાનતા અને દીનતા નામની બે રાક્ષસીઓએ પેતાનાં રૂઢી રૂપી સંન્યને સાથે લઈને પુરેપુરો ઘેરા લાદ્યો છે. હરગોવનભાઈના સંચાર સુધારાનો અંથ મેં અખોય વાંચ્યો. એમાં

એમણે જે લખ્યું છે તે વિચાર પુરુષ લખ્યું છે. તમારા અનુભવના ઉદગારો પણ કાંઈ એવા તેવા નથી. મને તો આજના આ તમારા ઉદગારોએ વીંધીજ નાખી ! મારાં સુખ ગ્યને લઈને હું તમારા જેવાની ધર્મપત્ની થઈ. તમારી દોર વણીથી મેં ઘણું વાન્યું અને કેટલુંક ભેયું અને તે ઉપરથી અનુમાન પણ બાંધ્યું કે અપણો દેશ એકંદર જે આટલે દરજ્જે કઠિન એવામાં આવે છે તે તેનાં પાપનું જ ફળ છે. પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે દેશ ચાલતી રૂઢીઓનેજ શાસ્ત્રની આજ્ઞા સનજીવો થયો છે. હું અણું છું કે સમાજના નેતાઓ આ અજ્ઞાન વર્ગને સાથે માર્ગે દોરવવાની પેલી કહે છે; પરંતુ તેની અસર તેને બરાબર થતી નથી.”

“ હાલ તો ડિંજ થાય. બહુ વખત લાગશે. નિર્ભય પ્રભામાં સારું થકુણ કરવની અને તે પ્રમાણે વર્તવાની શક્તિ હેતુજ નહિ સખગ શરીર અને સખગ હૃદય હોય તોજ સત્ય તેની દૃષ્ટિએ ચડે. ”

“ તમારી આ વાત તો સાવ સાચી છે મારે હવે થોડુંકજ પુછવાનું છે. આ જસુતું તમે શું ધારો છો ? કમળાએ મોતીઢાલને જસુના સંબંધમાં પુછ્યું.

“ જો સાંભળ. હું કેમનું ભાની ભાખવાનો દવો કરતો નથી. જો ભયુમ્મઇ શેઠ તથા હીરા શેઠાણી એકમત થઈને સેવાસદન અગર તો વનિતાવિશ્રામ જેવી કોઈ સંસ્થામાં એ બાંધને મોકલી દેયે તો તેણીનો ભર કાંઈક સુધરે; નહિતર મને તેણીનાં રંગ ઢંગ ઠીક નથી લાગતાં. ભલે એ આટલી શરમાય છે; તો પણ જતે દડાડે તેણી જ છાંદગીતુ નાવડું આ સંસાર સાગરમાં સીધે માર્ગે ચાલશે કે આડે માર્ગે, તે વીધે હું અતિ રે કાંઈ પણ કહી શકતો નથી. તે આ બે લીટી નથા સાંભળી ?

તરુણવસ્થા છે ભયગારક, દંર નરકનું બણો રે;

જો એમાં સદભાવ હોય તો, સુંદર સ્વર્ગ પ્રમાણોરે.

તરુણવસ્થા.

“ શું ત્યારે તમે એમ કહો છો કે આ જસુમાં સદભાવ નથી ? ”

“ ન હોય કેમ ? હોય; પણ સાભાર કય રે દુર્માતમાં પદ્મપદ્મ બધ તેડી કોઈને ખમર પડીજ નથી ! આ કમળા ! મને તો એ અડી આવે છે એ વાત પણ ગમતી નથી. હાલમાં એમાં શો ફેરફાર થતો બધ છે એ રહસ્ય તું ન જાણે પણ હું જાણું. જો કે એ રે હું મારી બડેજ સમજું છું; પણ જુવાની! અતિ લીવાની છે. ભલે એ અત્યંત લજ્જાળીલ છે પણ તેણીની આંખોમાં જે વીકરી ભાવના આવત માંડી છે તે પોતાનું રૂપ અગળ ઉપર કેવું લેશે તે વિચે કહેવાય તેમ નથી એ આવે ત્યારે તેણીને તું ગીતા ભાવવત પતિવ્રતાના ધર્મો તથા વિધવાઓના ધર્મોના પ્રથો વાચવાનું સુચન કરતી રહેજે. ફક્ત લારે તેણી નાં મનનો કાંટો માત્ર ફેરવાનો છે જો તેણી ઉપમ વાંચનમાં ઉતરી જશે તો તેણીનું હૃદય પ્રકાશિત થશે અને ઉગતા વિકારો સખી જશે. ”

“ ધારો કે મેં આ પ્રપણે કહ્યું આ મ.રૂં એણે મન્યુ તો પરી ? એ બધાં પુસ્તકો કયાંથી આપવ ? ”

“ શું પુસ્તકો ? ક્યાં પાર છે ! એ જો હા કહે તો મને કહેજે ! હું આજી આપીશ. મિશ્ર અખંડાનંદે ‘સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષિક મંડળ’ સ્થાપ્યું છે તો તને ખબર નથી ? આ ભગવત હું ક્યાંથી લાવ્યો ? એ ભાગવત તું જસુને આપજો ! અને ગીતા તો આપણી પાસે ત્રણ જાની છે. એમાંથી તારે જે ઠીક લાગે તે આપજો ! મણીલાલભાઈની અને લોકમાન્ય તીલકની ગીતાના લાવાચરો એ નહિ સમજી શકે. હમણાં તો જ્ઞાનેશ્વરીજી આપજો એ જસુ ભણે છે ક્યાં સુધી ? ”

“ ગુજરાતી વાંચવા લખવાનું જ્ઞાન એને સારું છે. અક્ષર તો મોતીના દાણ જેવા થાય છે ! ખાય છે પણ સારું. દયારામભાઈની ગરબીઓ કેટલીક તો એને મહેરો છે. એ બચપણથી જ એની મા પસંદથી શીખી હતી. ”

“ શું દયારામભાઈની ગરબીઓ ? કમળા ! દયારામભાઈનો હું વિરોધી નથી હો ! મને એ કવિવર માટે મહેરું માન છે; પણ કાચી બુદ્ધિનાં માણસો એ ગરબીઓ ઉપરથી લપસી બચ છે !

“ સમજી ગઈ. હવે હાલ તો તમે જસુનું ભાડું મારા ઉપરજ રાખો. હું સમયોચિત્ત યત્ન કરતી રહીશ. ” કમળાએ મોતીલાલને ઠડો પાડ્યો-

“ તથાસ્તુ. તને હવે માત્ર એકજ વાત પુછાની બાકી રહી છે. જસુને ગુજરાતી વાંચન લેખનનું જ્ઞાન સારું છે એ કહાય તેણીને તે પુછીને ભણ્યું હશે. અને દયારામભાઈની કેટલીક ગરબીઓ પણ તે ગવરાવી હશે; પણ તેણીના અક્ષર તું ક્યાં જોવા ગઈ ? ”

“ બતાવું ? ”

કમળાએ ત્યાંથી આગળ ચાલીને ટેવડના ખાનામાંથી એક કાનળ કહાર્યો. તે તેણીએ મોતીલાલના હાથમાં મુક્યો. આ કાનળમાં દયારામભાઈની એક ગબી હતી અને જસુએ કમળાના કહેરાથી તે લખી આપી હતી.

“ વાહ અક્ષર તો બહુજ સાર છે. આજા અરુરો તો પુર્યો પણ નથી લખી શકતા. તું મને ગાંધને સંભળાવ જોડે આ ગરબી ! ”

“ પત્રી સંભળાવીશ. અત્યારે નહિ ! ”

“ કેમ ગાતાં શરમ આવે છે કે ? તને પણ આવી ગરબી મે.નો થોજ તો ખરો ! હો મધુર ! પ્રેમની પીડા તે કોને કહીએ ! લે હું બેઠ્યો. હવે તું બોલ ! કેમ બોલતી નથી ? જોયું ? જય રે તું પણ મારી સામે બેઠતા અચ કાય છે ત્યારે આ જસુ તેને. ઉપયોગ કેવી રીતે કરે ? કમળા ! દયારામભાઈનો આ ગરબીઓ ઘણી સુંદર છે. પણ તે પત્ર પ્રત્યે. એમા પ્રેમવશ્વતઃ ભકતી રહી છે; પરંતુ તે પ્રભુના ખરા પ્રેમીઓને માટેજ કામની છે. તું તો થાણી અને કેળવાયત્રી છે. એટલે કહાય તેનો તું સદુપયોગ પણ કરી શકે; પરંતુ અધુરું બહુનાર અગર તો મુખાં કે મુખીઓનું શું ? દરેક સંપ્રદાય, પંથ કે માર્ગને માટે સાહિત્ય તો હોય; પણ આજ કાલ અર્થનો અનર્થ કરનારાં કેટલાં ? આનો કાંઈ વીચાર કર્યો ? ”

મોતીલાલ ગયા અને કમળા લલિત થઈને અંદર ચાલી ગઈ !

પ્રકરણ ૯ મું.

ચંપક હવે પઇસાનું ભજન કરતો હતો તેને માટે ફાંફાં મારતો હતો. બહુને જ્યારે મળતો ત્યારે ઘરની બધી વાતો ચંપક તેને ખુલ્લા દિલથી કહી દેતો. પોતે પોતાની વહુ નવનિધ પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તે છે, નવનિધ પોતા પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તે છે એ મર્મ પશુ પોતાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં પોતાની અર્ધદગ્ધ ભાષામાં તે કહેતો. બહુ આનો એટલોજ જવાબ દેતો કે તારે તારી વહુને બિલકુલ અતડી રાખવી નહિ. તેને કચવાવવી નહિ. સર્વની જોડે સીધા થઇનેજ વર્તવું.

ચંપક પોતાને બહુ આવી સારી શીખ મળુ આપે છે તેનો ભેદ સમજ્યો નહિ. તેના મનમાં તો આથી બહુને માટે ઘણોજ સારો વિચાર આવ્યો. બહુ બહુતો હતો કે ચંપક જાતે કમાઇને ક્યાંયથી બે પઇસા લાવે એમ તો નથી. એ તો જો પોતાનાં માતા પિતાને નમતો ભજતો રહેશે તથા પોતાની વહુને અનુકુળ થઇને વર્તશે તોજ તેનું ગજવું થોડું ઘણું ગરમ રહેશે.

બહુ ચંપકના કડેવાથી એમ પશુ બહુ શક્યો કે તે પેઢીમાં બહુજ થોડા વખત બેસે છે. બહુએ તેને વધારે વખત બેસવાનું કહ્યું.

ચંપક ભણે અપૂર્ણ હતો, લાઠકવાયો હતો, વેગી હતો, અવિચારી હતો, કે ઇતર છછણી પડે એવો હતો અને ચકિત મનનો પશુ હતો.

ક્ષણે રૂબટા ક્ષણે તુબટા, રૂબટા તુબટાચક્ષણે ક્ષણે ।

અનર્વારિથત ચિન્તાનામુ પ્રસાદોપિ ભયંકરઃ ।

પ્રસાદોપિ ભયંકરઃ આ છેલ્લું પદ બહુને લગાડીએ તો તેને લાગુ પડે તેમ છે; તે શિવાયના સર્વ કટકા આપણે જો ચંપકને લાગુ પાડીએ તો જરૂર પડી શકે. ચંપક ક્ષણમાં મનાઈ અને ક્ષણમાં રીસાય. તેનું ચિન્તાજી વ્યવસ્થા વગરનું; પશુ આ બધું ઘરમાંજ. બહાર તો સીધો અને સ્વચ્છ. ચંપક ભણે મંદમતિનો હોય તો પશુ સારું માડું તો સમજી શકેજ. બાળક પશુ પોતાની મતલબ સમજી જાય છે તો પછી આ વીસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલો સાત ન સમજી શકે એવું તો હોય નહિ. બહુ તો તેને આ મીઠી પશુ ઝેરી પ્રવાહીની નહાની નહાની પ્યાટ્ટી પાતો હતો; પશુ અત્યારે તે પ્યાટ્ટીએ ચંપકને પોતાના કાયદાનીજ દેખાતી હતી. બહુ ચંપકને જો ઉઠવડું શિખરતો હોય તો કેાઇતર ચંપક ચેતી પશુ જાય ! પશુ બહુ તો ચંપકને સારી શિખામજીજ આપતો હતો એટલે ચંપક બહુને સારો માણસ ગણે તો તેમાં નવાઈ નહિ. એક વખત ચંપકે બહુને કમુઝલવનું માન ફરીથી સાંભળવાનું પશુ કહેવું. પશુ બહુએ ચંપકને એટલુંજ કહ્યું કે, ‘ચંપકભાઈ રસમાં કુંડાં હોય ! એમ ઉપરા ઉપર જવાનું આપણું કામ નહિ.’ આ વાક્યથી તો ચંપકને મનને માટે ઘણો ઉંચો નિચાર આવ્યો. ચંપક હવે ઘરની અંદર ધીમે ધીમે ઘણો સીધો થતો જતો હતો. પેઢીમાં પશુ તે તે ત્રણથી પાંચ સુરી બેસતો. સત્તરમાં પશુ જતો અને એક કલાક

પેઢીના મુનિમ સેવકલાલની કને બેસતો, સેવકલાલ શેડને પ્રમાણિક તથા વફાદર નોંધર હતો. તે ચંપકને સારી શિખામણ આપતો. પોતાની મની સામે પણ આગળની પેઠે થતો નહિ અને નવનિધને પણ રાજી રાખતો.

ઓશિયાળી જસુ તો ભાઈ ભાઈ કહીને પ્રાણજ સુકવતી જસુ પ્રત્યે પણ હવે તે કાંઈક સરલ બન્યો હતો. રાતના તો તે રખડવા જતોજ નહિ. આઠની પહેાં બરમાં દાખલ થઈ જતો. બહુએ કહેવું કે વહુને સડું સાડું ખવરાવીને રાજી રાખીએ, સારો શણગાર સળવીએ અને એવી રીતે પરણવાનો દહાવો લઈએ.

ચંપકે બહુનું આ કથન બરાબર લક્ષમાં રાખેલું. ચંપકની મેડી ન બે દર હતી. એક દાદર ઘરમાં હતો અને બીજો બહાર હતો. મેડીનું ઘરમાં જે બસણું પડતું હતું તે ઉઘાડું રહેતું પણ તેની સામેનું જે બારણું બહાર પડતું હતું તે બંધ રહેતું. ચંપકને જો બહારોબહારથી આવવાનું હોય તો તે આ બહારનાં કમાડને બંધ કરી તાણું મરીને પરબારોજ બહાર નિકળી જતો. આજ તેણે આ પ્રમાણેજ કર્યું હતું. ચંપક નવનિધને માટે માવાના બાંધ માવાના શુંજ કેસરી સાટા વગેરે લાવ્યો હતો. સાથે એક સુગંધમય પુષ્પની મહોટી વેણી પણ લાવ્યો હતો. તે પાછલા દાદરથી મેડીમાં આવ્યો અને આ બધું સાહિત્ય તેણે પોતાના પલંગ નીચે મુક્યું. નવનિધે ચંપકના આવ્યાનો ભણકારો નીચેના ખંડમાં સાંભળ્યો. નવનિધને ઘરનું કામકાજ કરવાનું નો હતું નહિ. દાસીનાં રૂપમાં માસીજી બધો ઘસડબેરો કરતાં. આ જસુને ઘરમાં કોઈ ન હોય ત્યારે હર્પણખાં પોતાનો ચહેરો જોવાની એક જાતની ઘેઝઘા લાગુ પડી હતી. ઘરમાં મહોટા કાચવાળા ત્રણ કમાટો હતા. આમાંના કેઈ પણ આરસામાં લાગ જોઈને પોતાનો ચહેરો જોઈ લેવાનું કામ જસુને મટે અચરૂં નહોતું. નવનિધે એક વખત જાણ્યે અજાણ્યે પોતાનાં માસીજી જસુબાઈની આ ચેષ્ટા જોઈ લીધી હતી. અને તેણી હાઠમાં હસી હતી.

જ્યારે ચંપક મેડીમાં પાછલે દાદરેથી આવ્યો ત્યારે હીરા શેઠાણી ઘરમાં નહોતાં. નવનિધ માસીજીની નજર ચુકાવીને ઉપર ચડી ગઈ ! જસુને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણીએ એક ઉંડો નિશ્વાસ નાખ્યો ! જસુને આવી એક ટેવ પડી હતી. તેણી આવું પરાયું લૈકિક સુખ જોઈને બળની નહોતી પણ પેતે આ પ્રકારના સુખથી વંચિત છે એમ ધારીનેજ તેણી નિસાસો નાખતી !

નવનિધે આજ ચંપકને અતિ અનંદમાં જોયો. ચંપકે એકદમ નવનિધના હાથમાં વેણી મુકી.

“પહેર જોઈ.”

“દક્ષિણી વસ્ત્રો વગર આ વેણી શોભે કે ? આ દક્ષિણી સ્ત્રીઓ આવી વેણી પોતાના અઘોડામાં શા કારણથી ધાવે છે તેની તમને ખબર છે કે ? તેનું માથું ઉઘાડું હોય છે અને અમારું ઢાંક્યું હોય છે. તમે કહેતા હતા ની કે હું દક્ષિણી પોશાક લાવીશ ! તમે જો લવો તો હું આ વેણી પહેરું. મારે તો તમે જમ પ્રસન્ન રહો તેમ કરવાનું છે.”

“જો ! હું તને ખરું કહું ? હુમણું મ્હારી પાસે પહોંચે નો જોગ મુઠ્ઠા નથી. માથું રોજ રૂપિયે બે રૂપિયા આપે તે તો કોણ જાણે ક્યાંય ઉડી જાય છે તેની મને ખબર પડતી નથી.” ચંપકે નવનિધને પોતાની ખરી હકીકત કહી. “કેટલું બેસે ?”

“અઠીસોથી ત્રણસો તો ખરા. વધારે બેસતા હોય તો તેની મને ખબર નથી.”

“ભલે એટલી રકમ હું અપીગ; પણ એક તમારી મારી વચ્ચે શરત. તમારે આ વાત ઘરનાં માણસોથી છુપી રાખવી. જો તમે ક્યાંક કહી દેશો તો તમને કે ઈ કહે નહિ; પણ મારી તો રેવડીજ થાય !”

“એમ શું હું કાચો છું કે ? તેની તું ફિકર રાખતી નહિ. આવતી કાલે તક્યાર કરી રાખજે.”

નવનિધે બેણી પક્ષગના ઓશીકા ઉપર સ્વરખી કરીને મુકી. નવનિધે આજ હ થે પગે મેદી લગાડી હતી. ચંપકે આ જોયું.

“ઓ હો ! આજ તો હાથ પગ મેંદીથી રંગ્યા છે ! બહુ મજેના લાગે છે હો !”

“તમે થોડા દહાડા પહેલાં આતા હતા તેવું મેં કહ્યું. કસુંગી રંગ હો ગયે ! આ કસુંગી રંગ ન કહેવાય ?”

“કેમ ન કહેવાય ? તું પણ તકની જાણનારી ખરી ! શાખાચ ! શાખાચ !” નવનિધની પીઠ ઉપર ચંપકે બે વખત પોતાનો જોરથી હાથ ઠોક્યો.

નવનિધ તો બેવડ વગી ગઈ !

“હું હું ! આ તે તમે શું કરવા બેસા છો ? મને મારી નાંખી છે ? આટલો બધો ભારે તમારો પંજો !”

કુમળી નવનિધની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં ! ચંપક જેવા અર્ધદગ્ધને નવનિધનાં કોમળ શરીરની રી ખબર !

“આમ રોમ કેમ પડી ? ઢોંગ કરે છે કે સારોજ રોમ ! લાવ એક જોડે જોડે, કેવું લાગ્યું છે ?”

ચંપકે પીઠ ઉપરનું વસ્ત્ર ખસેડીને નવનિધની પીઠ જોઈ. ખરેખર તેના પાંચે આંગળાં તેણીની પીઠ ઉપર ઉપડી આવેલાં તેણે પોતાની નજરે જોયાં.

અરે આ શું ! હવે કેમ કરશું ? કામિનિયા એમણે ઘણું ? જે માથાને ઠંડું કરે તે તારી પીઠને નહિ કરે ? તું મારા માથામાં ઘાલે ત્યારે હું તારી પીઠ ઉપર મસળું ખરો ના ?”

“તમારી મરજી પડે તેમ કરો. મને તો તમારા થાપા હજી જીવાને જીવા ચમચમે છે.”

“આપણે જ્યારે પરણ્યાં અને તને જ્યારે વળાવી ત્યારે તારા બાપે અને તારા મામાએ તમ મ જાનૈયને કંકુતા થ પ મરાવ્યા હતા. તેનો એક સામઠો ખદકો મેં તારા ઉપર વાળ્યો.”

“આવો તે ખદકો હોય ? તમેય ઠીક છો ! ક્યાંનું ક્યાં લાગ્યા ! કોણ કહે છે કે મારા નાથમાં અકલ નથી !”

“અકકલ તો ઘણીએ છે પણ મારી માનો લાડકવાયો લાલ ખરો ના ?”

ચંપકે નવનિધની પીઠ ઉપર કામિનિયા ચોઈત્ર ચોળવા માંકયું.

“કેમ ચરચમાટ કરી થયો ?”

“હવે જરા ઠીક છે; પણ આ કામિનિય ની ફોરમ એવી છે કે હું જેવી નીચે ગઈ કે માણ, માંસીયા જરૂર બાણી જાનાં !”

“ભલેની બાણે !”

“ત્યો હવે હું બહાં છું. તમારું બાણું પીરશું ?”

“હાવે ! બંદીની પાછળ બહા તો ખરાજ તો ! કસુંબી રંગ હો ગયે ! પણ ઉભી રહે સાંજળ. બાણું પીરજાવતી નહિ. ‘આજ ઘણું મજેતું ખાવાનું’ લાગ્યો છું. જો જમી લીધું હોત તો પડયુંજ રહેત. બહું ચાલ આવી ગયું.”

“આપણે જો ન જમીએ તો ઉલટી ચર્ચા થાય. તે કરતાં બાણે ખેસવું સારું.”

“હું અ ! ડહાપણવાળી ખરી. પિરસાવ ત્યારે.”

નવનિધ નીચે ઉતરી અને તે પછી થોડી વારે ચંપક નીચે ગયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પરાધીન વિધવા તણું, દુઃખ કહયું ના બાય;

જસુ જોબનના જેરથી, ઘણી ઘણી ગભરાય.

વચ્ચે એ ત્રણ દહાડાનો ગાળો નાખીને જસુ એ ત્રણ ઠેકાણે એ પાંચ મિનિટ જોળખીતીઓ આગળ બેસીને કમળાને ઘેર આવી પહોચી. જસુનો ચહેરો જરા ઉતરી ગયો હતો. તે મોનજ બેઠી.

“કેમ છેક એ ત્રણ દહાડે મહોડું દેખાડ્યું ? થરીરે સારું નથી ? કોઈએ કચવાવ્યાં તો નથી ના ?”

“એ તો એમ હતું કે હું છેલ્લી તમારી પાસે આવી નેજ દિવસે નવનિધ વહુએ મને કહ્યું કે, ‘માસીજી ! એમ દરરોજ પારકે ઘેર જઈને બેઠીએ નહિ. હા, કદાચ જઈએ, તો અડવાડિયામાં એક કે બહુ ત્યારે એ વખત.’”

“શું જસુ ! આથી તને માહું લાગ્યું ? નવનિધે તો તને આ ઠીક કહ્યું ! આજ તું મારે ત્યાં આવીને ખેસે કાલ રાત્રી બીજે ઠેકાણે ખેસે ! અમ કરતાં કરતાં તું ઘણે ઠેકાણે ખેસતી જાવ. નહિને તારા ઉપર કોઈએ આગમળ ચડાવ્યું ! સૂઘતી કરતાં વિધવાના ધર્મી પાગત આપરા છે હો ખંડેન ! વિધવા તું લોહી હલકું. આ તારી જુવાની અને આ તારું ખિરતું થરીર ! પુરૂષો કાંઈ સરખા છે ? કોઈ ટી દ્રષ્ટિ કેવી હોય અને કોઈ કેવી ટી હોય ! આપણે ગમે તેમ તો અમળા. કયાક લાલચ કે મેહનમાં ફરી પડીએ તો પડી શું કરીએ ?”

“ત્યારે શું મારે ઘરમાં ગોધામ રહેતું એમ તમે કહો છે ? કયાંય બહારજ ન નિકળવું ? તમારાં જેવાં ત્યાં પણ ઘડી બે ઘડી ન બેસવું ?”

“આવતું અને ખેસતું. આ તો ઠીક છે કે તારે ઘરનું કામ કરાવતું છે; પણ હીરા થોડાણીને ત્યાં આગળ જેમ રહેતો હતો તેમ હોય અને તું નવદીજ હો

(૩૫)

તો તને કેવા કેવા ઉપમા આવે, ને તું બણે છે કે ? સવારમાં ઉડીનેજ તું કામે વળગતી હોઈશ. એક બે વાગે પરવારતી હોઈશ. વચ્ચે બે ત્રણ કલાકની તને કુરસદ. કદાચ કલ કેક સુતી પણ હોઈશ. સુઈને ઉઠ્યા પછી ભાગવત, ગીતા કે એવાંજ બીજાં પુસ્તકો તું વાંચતી હો. તો તારાં જ્ઞાનમાં કેટલો વધારો થાય ? તું બણેલી તો છેજ.”

“ભાગવત અને ગીતા તો મહોત્તી ગ્રંથોના ઘરમાંજ છે. નવનિધ વહુની પાસે પણ સોંપેને લગતાં ઘણાં પુસ્તકો છે; પણ હું તો તમને એટલું પુછું છું કે મહારી મોટી બહેન મને ન કહે અને નવનિધ વહુ કેમ કહે ?”

“આ તેં ઠીક પુછ્યું. જો સાંભળ. હીરા શેકાણી લોળાં અને ભલં છે, એમાં કલતુગ નથી. એમનાં મનમાં એમ કે જસુ ભલે પગ છુટો કરી આવે; પણ નવનિધ વહુ તો આજકાલની પેઢાશ ! એ બધું બણે અને સમજે. હુશિયારી વગર અંપક જેવા ચળેત્રને અંકુશમાં રાખ્યો હશે ! ભલે તું મારે ત્યાં શેકાણીના કહેવાથી આવે છે; પણ નવનિધ એકઠી ક્યાંય પણ ભય છે ? એ તો સોહાગણ છે અને પ્રભુ તેને એડીને એની રાખે; પણ સારા સાથ વગર એ બહારજ નથી નીકળતી તેનું કેમ ? પાડોશીએને ઘેર પણ નથી જતી કે આવતી. ભત્રી મેડી ને ભત્રી એની ચોપડીએ ! ઘણુંજ બહુએ છીએ કે પતિ તરફનો એ વહુને સંતોષ નથી તો પણ તે અને જેમ તેમ કરીને પોતાનો માનીને બેસી છે. આપણે આજે સંસાર આ પ્રકારનાં બંધારણવાળો છે જસુ !”

“જસુ તો કમળાનાં મુખનું આ કથન સાંભળીને મનમાં ઘાજ ખાઈ ગઈ ! હવે શું કહેવું તેની પણ તબીબે કરી સુજ પડી નહીં !

“બુલો કમળા કાઠી ! હું તમારી પાસે આવું છું તે જરાતરા મારું મન મોકળું કરવા આવું છું હો ! મને મારી મહોત્તી બહેને આટલી છુટ આપી તો હું આવી શકી. તે પહેલાં હું ક્યાં કોઈને ઘેર જાઉં હા ? હવે તમે જ્યારે ના કહો છો ત્યારે નહિ આવું.”

“ના બા ! એમ ના કરી. આવે છે તેમ આવજો. મારાં ઘરનાં દાર તારે માટે ખુલ્લાં છે. તને ખોટું લાગ્યું ?

“જો મને સાચું કહે તેનું ખોટું કેમ લાગે ? એટલી શું હું મુર્ખ છું ? તમે મને આજે કહ્યું કે હું મારા અર્થનુંજ સમજું છું; પણ કાઠી ! મને આગળ વાંચતાં બહુ ગમતું. હવે કંટાળો આવે છે. કેલુ બણે મને શું થયું ગયું છે કે ક્યાંય મારું મન થાળેજ પડતું નથી ! તમે મારાં મા જેવાં છો એટલે તમને આ હું ખરું કહું છું. નવનિધ વહુ તો વખત પ્રમાણેજ વત કરે; નહિ તર મુંગી રહે; પણ અંપક તો મને ટોંક ટોંક કર્યાજ કરે. આ મોળું થયું અને આ ખાડું થયું ! આ પાકું છે અને આ કાચું છે ! મારું બોલું મન તેથી મને ઘણુંજ લાગી આવે પણ શું કરું અને ક્યાં જઈ ! અંપકને કાંઈ કહેતાં રહ્યું નહિ એટલે ગમે તેમ વર્તે.”

જસુ રહી પડી. તેણીનું રહવું જોઇને કમળાનું પણ હૃદયું ભરાઇ આવ્યું !

“હું હું ખડેન ! આ શું ? આથી તો મને ઉઠતું દુઃખ થાય છે આમ રહાય કે ? ખડેન ! રો ના ! રો ના ! બીજી વિધવાઓ કરતાં હું સુખી છે હો ! તને આટલો શોકાણીનો આધાર મળ્યો છે.

કમળાએ જસુને છાતી સ્પર્શી દાબી. તેણીને દિલાસો દીધો. આંખમાં આવેલાં આંસુ પોતાના છેદાથી લુછી નાંખ્યાં.

‘તમે મારે માટે આ મા તું કામ કર્યું. મને મારી મા સાંભરી આવે છે ! હું શું કહું કમળા કાઠી ? મને કોઇ પણ પ્રકારનો ઓરીઓજ નથી વીત્યો. થોડાંક લાઠયાળ માળાપ પાસે કર્યા હશે; પણ તેય સ્વપ્ન જેવાં. મેં જોવાં પુરે શાં પાપ કર્યાં હશે કે હું આવી દુર્ભાગીની રહી ! તમે મને વધારે રડવા દીધી હોત તો આ હૃદયનો ભાર ઓછો થાત !’

કમળાનું કાળજી કામળ હતું. જસુના સુખમાંથી આવા હૃદયલેદક ઉદ્ભવો સાંભળી તેનું હૃદયું વિંધાઇ ગયું ! તેણી પોતાના અંતઃકરણને સ્વચ્છ કહેવા લાગી કે આવી ઉગતી વિધવાઓનાં અશ્રુ આ ભારતવર્ષની ભુમિ ઉપરથી નહિ ખટકે ત્યાંસુધી તેની ઉન્નતિ કદિ થવાની નથી. આ જસુને તો ખાનપાનનું પણ સાધન છે પણ જે તરૂણ વિધવાઓને પેટ પુરતું અન્ન મળતું નથી અને અંગ ઢાંકવા જેટલું કપડું મલતું નથી તે વિધવાઓ “ શી વલે હશે ! વર્તમાન પત્રોમાં પાંચ પાંચ, દસ દસ, અને પંદર પંદર વર્ષની વિધવાઓના આંકડા વાંચીને હૃદયું ફાટી જાય છે ! શું આપણો જનસમાજ અ.મ હદની બહાર સ્વાર્થી જની ખેડો છે ! શું તેનામાં દયાનો છાંટો નથી ! હું તો વિધવાઓનું હૃતભાગ્ય પ્રત્યક્ષ જોઈ છું પણ તેની સાથે હિંદનું વળી વધારે જોઈ છું !

કમળા આમ મનોગત વિચાર કરતી હતી; પણ જસુએ તેને મુંગી જોઇ. જસુએ ઘડીયાળ સાચું જોયું. પાંચનો અમર થઇ ગયો હતો. જસુ ત્યાંથી ઉઠી ને ઉભી થઇ.

“ આવજો હો ખડેન ! મારે ઘેર તને આવવામાં કરી હરકત નથી. આજ મારાથી તને જરા વધારે કહેવાઇ ગયું છે; પણ તું તારાં મનમાં ન લાવતી હો !’

‘જોમાં મનમાં લાવવા જેવું શું હતું ? તમે તો મને સાવ સાચું કહ્યું છે. તમારી વાત ખરી છે. આ તો શું ફરૂં કે મારૂં મન ન રહે એટલે આવું આવું છું પણ મહોટી ખડેનને કહીનેજ તો !’

‘જો તું ઠીક કરે છે. જે દહાડે તું નહિ આવે તે દહાડે હું આવી જઈશ. વચન નથી આપતી; પણ આવવા જેવું હશે તો આવીશ હો ! ખડેન જેવો વખત તેવું લખત. તું તો ડાહી છે. તને કહેવાનું હોય નહિ. ’

જસુ જાય છે અને ગીરી આવે છે.

‘ આવો, આવો. ભુલાં પડ્યા કે શું ? બેસો, બેસો, બાબી સાહેબ ! મારાં મનહરભાઈ તમને વીલાં નહિં સુકતા હોય ! ’

‘ તમને જેમ લાગે તેમ કહે; પણ મશકરી ન કરે તો કેણુ કરે ? મારાથી કાંઈ તમારી મશકરી થય ? ’

‘ ભાભી ! હરગોવનભઈના સંસાર રુધિરો વાંચ્યો. એમાં એમણે બહુ વિચાર પુરક લખેલું છે. ’

‘ ત્યારે મેં તમને એ ગ્રંથ વાંચવાની ભલામણ કરી. તમને એમનું લખાણ ગમ્યું એટલે બસ. એમણે એમાં આપણા સંસારનો ચીતાર સારો આપ્યો છે અને તે પરત્વે વિચારો પણ ઠીક દર્શાવ્યા છે. ’

‘ બીજો કોઈ એવો ગ્રંથ તમારી નજરમાં છે ? તમે મારા કરતાં અથવા વાંચનારાં છો. ’

‘ તમારા ભાઈના રાજમાં કામ તો શું હોય ? પછી આવું આવું વાંચવા બેસી જઈ, મને તો પ્રેક્ષકર માણેકલાલભાઈના બાળ વિલાસ સ્ત્રીજાતિને માટે ઉપયોગી જણાય છે. તમારી પાસે નહિ હોય તો હું મોકલીશ. ’

‘ મોકલજો. જરૂર મોકલજો. ભુલશે મા. મારા ભાઈને ત્યાં નોકર ચાકરની કયાં ખોટ છે ? ’

‘ આજે તો હું તમને ગાંધી લઈને તેડવા આવી છું. જરા બાબુલનાથના દર્શન કરી આવીએ. આજ શ્રાવણ માસનો છેલ્લો સોમવાર છે. ’

‘ જરા નિરાંતે બેસો. એમનો પણ આવવાનો વખત ધમ્મ ગયો છે. હું અંદર જઈને કપડાં પહેરી લઉં. ’

કમળા કપડાં પહેરવા બીચ છે અને એટલામાં મોતીલાલ પણ આવી પહોંચે છે.

‘ કેમ ગોંડી આવ્યાં છો કે ? ક્યાંક ફરવા જવાનું હશે ! ’

‘ હાજ તો ? તમે ફરીને આવ્યાં. અમે પણ કોઈ વાર જઈએ કે નહિ ? ’

‘ ફરીને આવ્યા કે મનુરી કરીને આવ્યા ? કપાળ કુટ્ટીને આવ્યા ! તમારું ભલે કોઈવાર પણ ફરવું આનંદવાળું અને અમારું ફરવું ઔર તરેહનું ! તમે પુરું પુણ્ય કર્યાં હશે તેથી ભાવતું બાબે ખીઓ, હરો ફરો અને પહેરો ઓઢો ! ’

“ મોતીલાલ ! ખોટું નહીં લગાડના હો ! શું ત્યારે તમે પુરૂષના અવતારને ધિક્કારો છો અને સ્ત્રીના અવતારને વખણો છો ? મોક્ષી જે આવીજ તમારી માન્યતા હોય તો સ્ત્રીનોજ અવતાર પ્રમુખી પાસે મળી લેજો. ”

“ એમ માગ્યો અવતાર મળે કે ? એમ તો પુરૂષો જેમ પોતાની સ્થિતિમાં અસંતોષી બને છે તેવુજ સ્ત્રીઓનું છે, તેમજ વિધવાઓની દુઃશાખી તો અવધીજ ! ”

“ બોલો ના ! બેલો ના ! ક્યાંક ફરી મારું હૃદયું ભરાઈ આવશે. હમણું જસુ આવી હતી. તે રોઈ અને મને રોવરાવીને ગઈ. ! ”

“ તને તો કાંઈક હજી સુખી છે એવી જસુનો અનુભવ થયો. પણ મને તો જસુ કરતાં વધારે કમનશીન વિધવાઓનો અનુભવ થયો છે. ’

મોતીલાલ કાંઈક લખાણમાં જોડાયા. કમળા ગોંડીની જોડેધરી મકુર નીકળી.

હીરા રેઠાણી તણે, લાડકવાયે લાલ;

રોડક લઈ રમતે ચડયો, ખાય પરાયા માલ !

ચંપક આજ ઘણો આનંદમાં હતો. નવનિધે તેને ત્રણસો રૂપિયા આપ્યા હતા. નવનિધિ ધનાઢય માળાપની વહાલામાં વહાલી પુત્રી હતી. તે પાંચથી છ હજારનો કરીઆવર લાવી હતી. અને તે ઉપરાંત તેણીની પાસે રૂપિયા એક હજાર કટકે કટકે ભેગા થયા હતા. આમાંથી તેણીએ પોતાના પતિને ત્રણસો રૂપિયા આપી દીધા. નવનિધેનો વિચાર તો પોતાના પતિને જેમ તેમ કરીને રાજી રાખવો હતો. ચંપક નવનિધેને માટે દક્ષિણી પેશાક લેવાની વાત તો બહુને કયા-રનો કહી આવ્યો હતો. બહુ વનિતા વસ્ત્ર ભંડારના ચલકની પાસે અગાઉથી જ જઈ આવ્યો હતો. અને એક સાડી અને ચોળીનું પુછી આવ્યો હતો. આ બે વસ્ત્રેનું સો સવસોમાં પતે તેમ હતું. ચંપકને તો કશી ખબર હતી નહિ. તે તો એવજ બાણતો કે અઢીસો ત્રણસો રૂપિયા તો જરૂર જોઈએજ. ચંપકે બહુને અઢીસો રૂપિયા આપ્યા બહુ શા માટે શંગ પડતું રાખે ! તેને તો ચંપકના મનમાં વિશ્વાસજ ઉપર વતોનો હતો. તે ચંપકને પોતાની જોડજ તેડી ગયો. વનિતા વસ્ત્ર ભંડારના ચલકની જોડે તે આગળથી બંધ બાંધી આવ્યો હતો. વનિતા વસ્ત્ર ભંડારવાળાએ આ બે કપડાંની પોણા ત્રણસેની કિંમત બતાવી. બહુએ ખોટો આગ્રહ કરીને પચાસ રૂપિયા કમ કરવ્યા. ચંપક તો આશ્ચર્ય પામ્યો. તેને કશી ગતાગમ હતી નહિ. એ તો મનોગત બહુના ઉત્તરો ઉત્તર માનવા લાગ્યો. બહુએ પેલાને ચંપક ॥ નજર અગગજ સવામસો રૂપિયા ગણી દીધા. બહુએ ચંપકને ભુવેશ્વરની કુત્ર ગત્રીમાંથી એક સુંદર વેણી લઈ દીધી આ મીઠાઈ વાળાને ત્યાંથી એક મીઠાઈની ટોપડી પણ અપાવી. બહુએ ચંપકને કહ્યું કે ઘર આગળ આ બધું મુકીને આ ઠેકાણેજ મને મળો. ચંપક ગયે અને બહુ પેલા વનિતા વસ્ત્ર ભંડારવાળાને ત્યાં ઉપડયો. ત્યાંથી રૂપિયા સો તેની સાથેના ખાનગી કરારના તે લઈ આવ્યો. બહુ હજુ તો એટલામાં જ્યાં હરફર કરે છે ત્યાં ચંપક આવી પહોંચ્યો. લાડુની વિકટોરિયામાં બેસીને તે પરખારા પેટી લાલ્લાને ઘેર ગયા.

લાલ્લા પોતાને માટે પાનની પટ્ટીઓ બનાવતી હતી. કસુંબલ હિંડોળે હિંચકતી હતી અને કસુંબલની નાની બહેન ઝીના કળાટના એક મહેટાં દર્પણની સામે પુરશી ઉપર બેસીને પોતાના વળ જોળની હતી. લાલ્લાની એક ચાકરડી ભાંગ છણતી હતી અને તે લગભગ છણુ છણુ હતી

“આઈએ મહેરબાન ! બધડીએ. એક એક ગ્લાસ આપલી લીજીયે”

ભાંખ તર્કચાર હતી. લાલ્લાએ ભાંગનો એક એક પ્યાલો બન્નેના હાથમાં આપ્યો. બહુ તો ભાંગનો ભેગી હતો અને બધી વાતે પુરો હતો; પણ ચંપકે કાંઈ દહાડો ભાંગ પીધેલી નહિ. તે પ્યાલો મહેડે માંદતાં અચકાયો.

(૩૯)

‘ગભરાઓ મન કુઝસી નશા નહિં આપગા, બિલકુલ કુમતી હે.’ કસુંબડે હિંડોળા ઉપરથી ઉતરી ચંપકની નજીક આવી.

ચંપકને સંકેત તો થયો પણ પછી તે પી ગયો ! બહુએ ત્રણ પ્યાલા ચડવ્ય. લાલાંએ ચાર, કસુંબડે બે આઠ ઝીરાએ એક ઝીરા કસુંબડે જેવું હજી ગાવાનું નહોતી શીખી, પણ સાજમાં કુચળ હતી તેણીએ સારંગીના સુર શરૂ કર્યા કસુંબડે તબલાની મદદ વગરજ ગાવા માંડ્યું. અત્યારે તબલાથી હતો નહિં. કસુંબડેને વિશ્વાસો આપવા લાલાં કયાંક કયાંક સુર પુરાવતી.

(૦૭૩)

દિલ દર્દને બેદર્દી કયા ‘ઇશક ખક સમજે-
દર્દી મીઠે, મહોબત કો દર્દનાક સમજે !
માશુકકી મહોબત હય ઉશ્કમેં ચોર ત્રિજજત-
અશક એ મદ હોતા હુઃખકો મબક સમજે !
લુદ્દો ન ઇશકમેં હય મહોબત હય કટારી-
એ કટારસેં વિધાના ઇશકી ધરાક સમજે !
માશુક બદનકી લાલી બહુલરી હય પ્યાલી-
પીના અગર બે માશુક મીઠી જરાક સમજે !

સંગીત પુરું થયું. ગાતી વખતે કસુંબડે કંઈ કંઈ અભિનય કરેલા. બહુ તો વાહ વાહલ વાહલાહ ! બેઠેજ જતો હતો. કસુંબડે પણ નખરાં કરવામાં કશી બાકી નહોતી રાખી. ચંપક તો આથી એકદમ વિડુવળા જ બની ગયો ! તેને બાંગની લહેરી પણ લાગી હતી. તે પણ ડાલ્યું હતું ! કયા બાત હે ! કયા ચટક હે ! આમ બેઠ્યાજ કરતો હતો. ચંપક આજ બ્રૂટ થાત; પણ બહુએ કસુંબડેને રૂપિયા વીસ આપીને ત્યાંથી નિકળી જવાનુંજ કહ્યું.

‘કેમ મહેરબાન ! બાએ ? આનાં હો ! તુમારા ઘર હૃદય.’ લાલાંએ બેચને આવકાર સહિત વિદાયગીરી આપી.

લાડુતી વિકટોરિયામાં બેસી બન્ને આગળ વધ્યા.

‘હજી મરી પાસે પચાસ રૂપિયા છે હો !’ મુખી ચંકે બહુને કહ્યું.

‘મને રહ્યા. તારી પાસેજ રખજે. કેઈ દહાડો કામ લાગે. ભત્રા તારી વહુ પાસે રૂપિયા કેટલા ? એકદમ જેવું એકજ વખતે ત્રણસો ગણી આપ્યા તેની પાસે રૂપિયા વધારે હોવા બેધએ.’

‘મેં પુઝવું નથી; પણ એવી પાસે રૂપિયા છે એમ હું બહુતો હતો. કેટલા છે એ બહુતો નથી. મારો સસરો પર્ણાદાર છે. બે સાળા પણ છે. મ્હોટો તો ત્રેજ્યુએટ છે. ન્હાનો બજે છે.’

‘એ તો ચંપકલાલ માગ્યશ મીને ત્યા ભુત પણ રખે. ભર્યામાં ભરાય. આ તો વળી તને બે સાળા છે; નહિંતર એનો વારસો પણ મત્રી બધ ! વખત શો લાગે !’ આજ બહુ ચંપકસાઈને બદલે ચંપકલાલે અ.બે.

વિક્ટોરિયામાં વ.તો કરતાં કરતાં બહુતું ધર આવ્યું. બંને વિક્ટોરિયાગંથી ઉતર્યા. આજ બહુ પોતાની મા તથા વહુને મહી પણ આવ્યે હતો. બહુ અને ચંપક જેવા ઉપર બેઠકમાં આવ્યા તબુજ તેમણે ટેબલ ઉપર તાબુજ ખાવાનું ગોઠવેલું જોયું ! ચંપક તો અજબ થયો ! મ્હો પણ અરમ હતો. બેપે મગીને ખાવાનું પેટ ભરીને ખાધું. આજ વળી તદન જુદુંજ હતું ! પુરી શક તો બજેટીક પણ પડખે સુરતી ધારી પણ હતી. ઉંચી બાતનો ચેવડો આ નગરવેલનાં પાનનાં ભજ્યાં હતાં. બે કટોરી સુરખ્યાની પણ રાખી હતી ચંપકે પહેલીજવાર ભાંગ પીધેલી. બે કે ભાંગ દુધિયાં હતી પણ તેય ભાંગ ! ચંપકને ભુખ સરી લાગી હતી અને એ બધો ભાંગનોજ પ્રતાપ હા. પોને જન્મ્યો ત્યારથી ચક્રમ તો હતે ; પણ આજ તેમાં થોડોક વધારો થયો હતો !

“બહુભાઈ ! આટલું તો મારા ઘર આગળ હું પણ કદિ ખાઈ શક્યો નથી. પહેલીવાર હું તમારે ઘેર આવ્યો ત્યારે હું જરા અરમયો હતો ; પણ આજ તો મેં મન મોકળું કરીને ખાધાજ કયું. તમારી વહુ રસોઈમાં તો ઉસ્તાદ છે ! તમારે ત્યાં ખાવાની જેવી મને માલ પડે છે તેની ઘર આગળ નથી પડતી.”

“ચંપકભાઈ ! મારા બહુની વહુ તો તમારી ભાભી થાય. તમારા કરતાં મરો બહુ તો મ્હોટો. મ્હોટા ભાઈને ઘેર વળી શરમ કેરી ! જ્યારે તમારી મરજી થાય ત્યારે તમે તમારી મેળેજ આવી જાજો. તમારા મેના ભાભી અધીં ઘડીમાંજ તમ્મયાર કરી આપશે.” બહુની માએ ચંપકને કહ્યું.

“ભલે વખત મળશે તો આવીશ. મને ખાત્રી છે. આવી હુશિયારી તો મારા ઘરમાં કોઈની નથી ! બહુભાઈની વહુ તો મારી લાજ કહાડે છે. જે લાજ કહાડે તેને મારાથી ભાભી કેમ કહેવાય ?”

“એ તો પહેલપ્રથમ એમજ હોય. કોઈ નવું સવું આવે તેની લાજ કહાડતી જોઈએ. હવે તો તમે મારી મેનાવહુના દયર થયા !”

બહુની વહુ મુખસ્મિતા તો હતી. અધીં લાજમાં તેણી દુર ઉભીને હસ્યા કરતી. ચંપક આડી નજરે આ બધું જોતો. તે અત્યારે ભાંગના તોરમાં પણ હતો. તેણે પણ મેનાની સામે થોડુંક હસી નાંખ્યું ! બહુ તથા તેની માને આ વિષે કશું લાગતું વળગતું નહોતું. તે લોકોએ તો આવા ખોટા હાવભાવને ચંપક જેવા ઉદ્ધુને વશ કરવાની વિદ્યાજ માની હતી.

બહુની વહુ બહુ ગોરી નહોતી તો પણ તેણીનો વાન સહજ ઉજવળ તો હતો જ ; પણ તેણીનો ચહેરો, જોનારને કાંઈક અજબ એચાણમાં ઉતારે તેવો હતો ! તે નખરાંબાજ હતી. ઘણી તથા સાસુને આ ગમતી વાત હતી એટલે તેણીને આવી રમત રમવામાં નહોતું લાંછન કે નહોતો કોઈનો ભાવ ! જેમ લુપ્ધક કોઈ પક્ષીને પોતાની બાજમાં ફસાવવાનું કરે છે તેવી આ એક બાજબી હતી.

“હું આજથીજ મેનાભાભી કહેવાનું બે શરૂ કરું તા એ મને કેવા નામથી બોલવશે ?” ચંપકે બહુની માને પુછ્યું.

“નમે એને ભાભી કહેવા માંડશે તો એ તમને ચંપકલાલ કહેશે, સમજ્યા કે ?”

“બહુ સાડું. એવો રવધયો હોય તો મને કબુલ છે! હું મેનાબાબી કહું અને એ ભલે મને ચંપકલાલ કહે!”

“આથી તો બેયને લાભ. મરી વહુને દિયર નથી અને તમને લાભી નથી.”

“ચાલે ઉઠો ચંપકલાલ! અ જોગ ઠીક આવ્યો. તમે મારા ન્હાનાભઈ અને હું તમારો મ્હેટો ભાઈ. તમે તમારા માબાપને એક છો અને હું પણ મારા માબાપને એકજ છું. હવે આપણે બે થયા. બે ભાઈ! હવે તું મ્હારો ન્હાનો ભાઈ થયો એટલે હું તને ફક્ત ચંપક કહીનેજ બોલાવીશ અને તું મને બહુભાઈ કહીનેજ બોલાવજે.”

“બહુ સાડું. ચાલો હવે આપણે બેન્ડ રોન્ડ ઉપર જઈ પહોંચીયે.”

“ભલે ઉતર દાદર. હું તારી પાછાજ આવું છું.”

ચંપકે દાદર ઉતરવા માંડ્યો અને બહુએ પોતાના ખીસ્સામાંથી કહાડીને પેલા સો રૂપિયા પોતાની માને આપ્યા. અને પત્રી તે ત્યાંથી તરતજ રવાનો થયો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

શસ્ત્રધાવ સહવા કઠીન, તાસેં કઠિન વિહાર ;

સખસેં ગમ ખાતી કઠીન, પંડીત કરો વિચાર !

કુદરતનો આ વેગ કે, કુદરતનો આ કોપ ?

થઈ નાય વિધવા તણી, મર્યાદાનો લોપ !

આજ જસુના પેટમાં સખત વાઢ ઉપડી હતી. તેણી એ.ય માડી એ.ય માડી ? પુકારતી પુકારતી એક પગારી ઉપર ઉંધમુંધ પડી હતી. ભડાં અને લોળાં હીરા શેઠણી જસુની અવી સ્થીતી જોઈને એકદમ ગભરાઈજ થયાં. બહુભાઈએ ડોકટર ને બોલાવ્યો. ડોકટર આવ્યો. તેણે જસુને તપાસી.

“હમણાંજ ત્રણ ભાગ વાગી એક બાટલી મોકલું છું. દરેક ડોઝ ચાર ચાર કલાકે લેવાનો છે. ખાવ.માં ફક્ત દાળભાત.”

આટલું કહી ડોકટર ગયો. દવાખાને બહુભાઈએ પોતાના ઘાટીને મોકલ્યો. ઘાટી દવા લઈ આવ્યો અને તેમાંથી એક ડોઝ જસુને આપવામાં પણ આવ્યો. સાંજના છ વાગતે ત્રણે ડોઝ ખલાસ થયા; પણ જસુને જેવો જોડો તેવો ફાયદો થયો નહિ. માળામાંથી જસુને જેવા મટે કોઈ કોઈ બર્ડરું પણ આવતું હતું. મોતીલાલ વડીલની વહુ કમળા પણ આવી ગઈ. બીજે મજલે એક બાણીમા કરીને ડાસી રહેતી હતી. તે પણ આવી. હીરા શેઠણી ઘણું કરીને આ બાણીમા પસંજ બેસતાં. બાણીમાએ માંજી નામના કોઈ વૈદને બોલાવવાની ભલામણ કરી. આ માંજી વૈદ બર્ડરોઓનો વૈદ ગણાતો. તેણે માસુડી દવાખાતું કાંદાવડીમા હતું, પહેલે મજલે એક નાની સાખી હવા ઉત્તરનાની ચોરડીમાં ચાર પાંચ જાતના ઉકળા અને ઢેઢ ઝડપ જેટલી બાટલીમાં એક નાના કમાટમાં ગોઠરીને તે પેટનો ધંધો ચલાવે હતો. તેણે બહુમાં એક બીજી ચોરડી પણ રાખી હતી. આ ચોરડી ઘણીજ નાની હતી, ત્યાં તે બાર પત્રી પકાવતો અને ખાતો. તે એકજ વખત જમતો. રાત્રે દુધ પી લેતો. તેને નાટક, સીનેમા કે કોઈ

નાચ તમાસા જોવાનો શોખ નહોતો. હોટેલને તો તે રોગનું ઘરજ માનતો. તેની ઉંમર ચોવીસ પચીસની તો ખરી. તે દેખાવડો, મીઠાઓલો અને સમયસુચક હતો. તેની ન્યાતમાં કન્યાની આછતને લીધે તે સ્ત્રીધો ગ્રહસ્થાશ્રમ માંડીને બેસે એવો તેને માટે ભોગજ નહોતો. તે ફાંકડો હતો. પણ પરહેજમાર હતો. વૈદનાં પુસ્તકો તથા માગ્રીકો વાંચવાનો તેનો શોખ હજી બહારનો હતો અને તે ઉપરાતનું ખીનું સાહિત્ય પણ તે વાંચતો. તે કપડાં પણ સુંદર પહેરતો અને આજીવનસાચમાંથી એ સો ભરાસોનો દરમાથો કુટ્ટી કહડાતો ! તે ભરૂચ તરફનો હતો. વચ્ચે બે ત્રણ વર્ષ દિલ્હીમાં પણ ગાળી આપ્યો હતો.

ભાણીમાએ હીરા શેઠાણીને આ માંજી વધદનું ઠેકાણું કહ્યું. અને શેઠાણીએ ઘાટીને તેને તેકવા માટે મોકલ્યો. માંજી આપ્યો. તે ખોટી કે સાચી પણ અખીં કલાક સુધી દરદીની તપાસ કરતો. તે જસુ પસે બેઠો. તેની આંખ ભેંધ, જીભ ભેંધ, હોઠ તપાસ્યા. તેણીના ગાત્ર ઉપર હાથ ફેરવ્યો. પત્ની તેણે તેણીનું પેટ ભેંચા માંડ્યું. નાભી નીચેનો ભાગ દાખીને ત બોલ્યો.

“ અહીં વધારે દુખે છે કે ? ” માંજીએ જસુને પુછ્યું.

“ હા, હા. એજ ઠેકાણે. વધારે દાખો ના. ”

“ ફાંઈ નહિ. હું હમણાંજ દવાનું એક પડીકું આપું છું. ” માંજી વધે જસુના હાથમાં એક પડીકું સુક્યું.

“ આ પડીકું પાણીની સાથે લો. ”

નવનીધે જસુની આગળ પાણીનો ખાલો મુક્યો. જસુ આ પડીકાવાળી દવા પાણી સાથે ઉતારી ગઈ. જસુએ બરાબર મીઠા માંડીને વૈઠને જોયો. માંજી પણ તેણીની સામે ભેંધ જ રહ્યો ! જસુનો ચહેરો મનમોહક હતો અને માંજી પણ એવોજ હતો. બેય તરફ હતાં. જસુના અંગને કોઈ પર પુરૂષનો અત્યાર લગી સ્પર્શ નહોતો થયો. જસુના શરીરમાં કાઈક જુદીજ અચૂકચૂટી થવા માંડી અને આ અચૂકચૂટીને લીધે કે કોણ જાણે કેમ; પણ જસુના પેટના દુખાવો તરતજ થોડો થોડો ઓછો થવા માંડ્યો. કોઈ વખત એમ બને છે કે મન બે ઠેકાણે રોકાઈ રોકતું નથી. જસુનું મન અત્યારે માંજી વધદને નીરખવામાંજ બરાબર રહ્યું હતું, આ કારણથી પણ આવું જસુને લાગ્યું હોય.

“ શેઠાણી ! હું હવે જઈ છું. દોઢો આ ખીજાં બે પડીકાં. ચાર ચાર કવકે એકેકું આપજો. આઠ દહાડા સુધી દવા ચાલુ રાખવી પડશે. પ્રકૃતિ જો 'નેજ' દવા આપવાની છે. પેટમાં સોજો છે. આતરડું કુટ્ટી ગયું છે. જીભાખની જરૂર નથી. તે જો આપવામાં આવે તો દરદ બેરડું ભેર કરી આવે તેમ છે. ” હીરા શેઠાણીને માંજીએ આ પ્રમાણે કહ્યું.

“ બહે જાઓ. મારી જસુને જ્યાંસુધી ના મટે ત્યાં સુધી ફેરો મારતા રહેજો. દોઢો આ તમારી પ્તી ” શેઠાણીએ બે રૂપિયા માંજીને આપ્યા

માંજી ગયો. જસુએ પા કલાક પત્ની પાછો બોલકરો મર્ચો.

(૪૩)

‘હીકરી ! એ તો ઘોડા વેગે આવે અને કીડી વેગે જાય.” ભાણીમાએ આ કહેવત બોલીને દરઠની ખાશિયત કહી દેખાડી.

“પહેલાં કરતાં ઠીક છે મા !” જસુએ ભાણીમાને કહ્યું.

“એ તો હું કહું છું ના ! વૈદ હુશિયર છે. બધરાંઓનાં રોગમાં બહુ પવરધો છે. થેડાક દહાડા દવા લીધા કરશે તો દરદ મુળમાંથી જશે.

“હું મા ! તમને પેટ ચોળતા આવડે છે ? વધદે જે ઠેકાણે આંગળી મુકી તે ઠેકાણેજ ફરે છે. જુવો, આ ઠેકાણે.” જસુ ભાણીમાને દેખાડે છે.

“અરરર ! આ તો વૈદ જેવું કહેતો તો એવુંજ છે. આંતરડુંજ કુલી ગયું છે. નવનિધ વહુ ! એક ન્હાનકડા કચોળામાં તેલ લાવ.”

“જો મા ! હળવે હાથે ચોળજો !”

“એમ માડી શું હું ઘેલી છું !”

ભાણીમાએ હળવે હાથે પેટ ચોળવા માંડ્યું અને જસુ જરા ઉંઘમાં પથ્થ પડી.

‘ભાણી ! મારા જીવજ ઉડી ગયો તો લે !”

“આ ! જોયોને વૈદના પરચો ? ડાકટરની ઘેડે ઉતાવળો. પણ નહિ. જસુની આગળ કેટલું બેઠો ?”

“ધીરો ખરો. હાથ ! હવે મને નિરાંત વળી. સવારની તરફડિયાં મારતી’તી. જોની ભાણી ! કેવી ઉઘે છે !”

“અરે આયું જો બે ત્રણ દહાડા ચાકે તો શું જસુ જીવની પથ્થ રહે કે ? માડી ! એ તો મરીજ જાય !”

“સામુજી ! દાળતું પાણી અને ભાત તઈયાર છે હો ! માસીજી જાગે ત્યારે મને કહેજો.” નવનિધે હીરા શેઠાણીને કહ્યું.

“હમણાં તો સુવાજ દ. જુખ્યું તેને શું દુખ્યું ? કાં ભાણી ?”

“આમાં તો લાંઘણજ સારી.”

“કેમ છે જસુને ? ઠીક છે ના ?” ભગુભાઈએ પેઢીમાંથી આવીને પુછ્યું.

“હા, ઠીક છે. જુઓ છે ને કેવી ઉંઘી ગઈ છે. વૈદ હુશીયાર ખરો !”

“ તારી સાથીયણ આ ભાણી પણ ઓછી નથી હો ! કેણે જાણે ક્યાંક્યાંથી આવા નંગને ગે.તીને આવે છે ? ” ભગુભાઈએ ભાણીમાના વખાણ કર્યા.

“ હું ઈ માંજુને તો ઘણા લાખા વખત થયા ઓળખું છું. એ વૈદજ બધાં રાંઓનો છે. મારી ભાણેજતું દરદ ઈણે મટાડ્યું હતું. ”

“ મેં તો મારા મનથી નકકીજ કરી રાખ્યું છે કે જયારે વૈદનો ખપ પડે ત્યારે આનેજ બોલાવવો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

જેઠ કચુંબર શખંડની, ચતુરા ચમકી ચિત્ત;

સમયોચિત ઉચ્ચારથી, પલટાવ્યું વિપરીત.

ચંપકને આપણે ચડાઉ કહો કે ચળેલ કહો. જે કહો તે કહો; પણ હમણાં મીઠાઈ અને વેણીના તે દરરોજ લાવતો. એક બે દહાડા તો મીઠાઈ ન ખાધી

અંપકે કે ન ખાધી નવનિધે; પણ તે લાગ્યા કરતોજ હતો. આ પ્રમાણેના અર્થમાં પચ્ચાસમાંથી પંદર રીસાઈ ગયા. હવે અંપકના હાથમાં પાંત્રીસનો જોગ રહ્યો હતો. આજ અંપકના મનમાં જીદોજ તોર આવ્યો. આવા અધમજ્યાના હાથમાં પઈસો ટકે કે ? આજ અંપક ગુલાબ, મોગરા અને હીનાની અર્ધા અર્ધા તોલની અતરની ત્રણ શીશીઓ, પીયર શોપની અર્ધા ડઝનની બે ક્ષ, સેન્ટની બે બટલીઓ તથા કામિનિયા ઓઈલની છ બાટલીનું બંડવ લાવ્યો હતો અને રૂપિયા ત્રીસનો એમાં દાળવટો કરી નાંખ્યો હતો ! અંપકને ક્યાં પરસેવો ઉતારીને કમાવાનું હતું ? હમણું તો પરબારાનાં પોણખાર જેવું હતું ! અંપક સીધો પાછલે દાદરેથી મેડીમાં દાખલ થયો.

“જેડરીઝ મિસિસ અંપક ?” અંપક અંગ્રેજીમાં જ બેઠ્યો. નવનિધ પલંગમાં આળોટતી હતી. તે બેબાકળી કહી થઈ.

“કેમ શું કહો છો ? આ શું લાગ્યા ?” નવનિધે પુછ્યું.

“સી પીજ. ધીસ ગુલાબ ! ધીસ મોગરા ! ધીસ હીના ! ધીસ પીયર સોપ, ધીસ સેન્ટ એન્ડ ધીસ કામિનિયા ઓઈલ !

“એક સામટુંજ લઈ આવ્યા ! કેટલું બેડું ?”

“થર્ડ રૂપીઝ એનલી ! એલ રૂપીઝ બલાસ ! સેન્ડ ફર્થ રૂપીઝ એનલી !”

“હું તો તમારા બોલવાનો અર્થજ નથી સમજી શકી. આટલા દહડા તો તમે ઘરમાં અંગ્રેજી નહોતા બોલતા ! હવે બેડો છો તેનું કંઈ કારણ ?”

“ઓ યસ ! એમાં એક રીઝન છે. પ્રેક્ટીસ ગુડ. આટલા દિવસ મારી મિસ્ટેક હતી.”

“પુટ એલ ધી થીંગ્સ ઈન કમટ ! યુ સી ? કબાટમાં સુકી દે. નવનિધે આ બધું કબાટમાં ગોઠવ્યું.”

“થેંક્સ. મેની મેની થેંક્સ !” પીઠ થાબડે છે.

“હં હં ! પાછું આ શું કરવા માડ્યું ? તે દહડો તમને સાંભરે છે કે ?”

“રેડી કામિનિયા ઓઈલ ! કામિનિયા ઓઈલ ચેળાસ માટે તર્ફવાર છે.”

નવનિધે આજ પીઠ ઉપર અંપકનો પંજો ઉપરછલ્લેજ વાગ્યો હતો. પોતાના પતિના આજના ચેતચાળા જોઈ તેણી ચકિત બની ગઈ !

“હું અંગ્રેજી બાણું નહિ અને તમે અંગ્રેજી બોલો એ શા કામનું ?”

“કામનું કેમ નહી ? તને એમાંથી થેડું થેડું શિખવાનું મળે. આજ અંગ્રેજી તો કાલ હિંદુસ્તાની અને કોઈવાર મરાઠી ! તને ખમર નથી કે હું ચાર ચાર ભાષા બાણું છું. ગુજરાતી તો મધરટંજ કહેવાય. હિંદી તો આખા દેશમાં પ્રચાર કરવાની ચર્ચા ચાલે છે. અંગ્રેજી રાજકર્તાની ભાષા ! તે જરૂર આવડવી જોઈએ. અને આ મરાઠી ? તે પણ ખરી. સુબઈમાં ડગલે ને પગલે મરાઠી છે. ઘરમાં ઘાટીની જોડે તરેજ મરાઠીમાં વાત કરવી પડે છે. કેમ સમજ કે ?”

“હા, સમજ; પણ તમે મારી સામે અંગ્રેજીમાં બોલો, હિંદીમાં બોલો અને

મરડીમાં બોલો એ શા કામનું ? હું તો તમને જવાબ આપી શકું નહિ. વળી નાચે કેાઈ તમારો અવાજ સાંભળે તેથી એ લોકો શું ધારે ?”

“ડોન્ટ ફેર ! બે સાંભળ. આજ પણ હું તરે માટે વેણી લાવ્યો છું. પુટ બોન અંબોડા !” અ.પગ માંડે બે.

“હમણાં નહિ. તમે જમો, હું જમું ! પછી જ્યારે હું પરવારીને આવીશ ત્યારે પહેરીશ.”

“આજ જમવ.તુંજ માંડી વાળીએ. દરરેજ સ્વીટમીટ બગડે છે.”

‘તમે લાવોજ ના. આપણે રાત્રે પુરું જમીએ નહિ તો અ.પણી ઉલટી ચર્ચા થાય. લાવો તો કેાઈકજવાર લાવો. લ ગટાગટ નહોં.”

“યુ આર રાઇટ.” તમે ખરા છો; હવે એમજ કરીશ બે સાંભળ. બે ત્રણ હાડાની પ્રેક્ટીસને લીધે તું દક્ષિણી ડરેસ હવે ઠીક પહેરી બાણે છે. જ્યારે તું દક્ષિણી પોશાકમાં હો ત્યારે આપણે બન્નેએ મરાડીમાંજ વાતચીત કરવી જોઈએ.”

“પણ તમે નર્થો દક્ષિણી પહેરવેશ ક્યાં પહેરો છો. ?”

“કેમ નહિં ? દક્ષિણી અને મારી વચ્ચે શો ફરક છે ? એમાંના હવે દક્ષિણી પાઘડી તો કેાઈકજ પહેરે છે. મારા જેવી ટોપીજ પહેરે છે. આ પેાતર, આ ટુંકા કેટ, ધીસ ખમીસ એન્ડ બક્રીટ બધું દક્ષિણી જેવુજ છે.”

“બેગબજ છે. મારી ભુલ.”

“કેમ તું જ્યારે દક્ષિણી ડરેસ પહેરે છે ત્યારે તને કાઈન લાગે છે કે કેમ ? દર્પણમાં હમેશ જોતી રહેજે !”

“તમને હું દક્ષિણી પોશાકમાં બે સારી લાગતી હોઈ તો પછી એથી વધારે મને બીજું શું જોઈએ ? મરે ક્યા બીજાને દેખાડવા પહેરવેા છે ? તમારી આગળજ પહેરવાનો છે.”

“વેરી વેસ ! વેરી વેલ ! બે સાંભળ દક્ષિણી પોશાકમ તુ મને ગમે છે તો ખરી; પણ દક્ષિણી બધા તો તારે શીખવીજ પડશે.”

“લસ્ટ્રે હું શીખીશ. બે ત્રણ પુસ્તકો મને લાવી આપજો હું પુછુ છું કે તમે મરડી ક્યાંથી શીખ્યા ?”

“બસ, ભુક્ષીજ ગર્જ ? બાપુજીની સાથે પુત્રમાં હું મારા બચપણમાં બે વર્ષ સુધી રહ્યો હતો. તે વખતે હું ત્યાં મરાડી સ્કુલમાંજ બસતો હતો. હમણાં પણ હું મરાડી નાંવલો તો વાચુંજ છુ.”

“જ્યારે તમે આટલું લખ્યા છો ત્યારે પેઢીનું કામ ખરાબર ઉપાડી કેમ નથી લેતા ? તમે બે પેઢીનો વહિવટ હાથમાં લ્યો તો બાપુજીને એટલી શીકર જોઈ.”

નવનીધ ચતુર હતી. તેણી ગમે તેવે પ્રકારે પણ પોતાના પતિને અનુકુળ થવા માગતી હતી. જેમ તેમ કરીને તેણીનો વિચાર પોતાના આ પતિને ઠેકાણે રાખવાનો હતો. સ્ત્રી, સરલ અને મીઠું મીઠું બોલીને તથા તે જેમ કહે તેમ કરવા તઈયાર રહીને તેણી પોતાના પતિ આ ચંપકને પેઢીના કામમાં વળગાડવા

ચાહતી હતી. ચંપકની કાંધ નવનિધ પ્રતિ અપ્રોતિ તો નહોતી. તે મનમોહ, સ્વચ્છંદી તથા વેગી હતો. આ ત્રણ દુષણોને લીધે પરપરાગત પ્રજાલીમાંથી તે કાંઈ કાંઈ વાર ચલિત થઈ જતો હતો. પેતે જન્મ્યો ત્યારથીજ લાડમાં ઉછરેલો એટલે તેને કાંઈનો ભય નહોતો હીરા શેઠાણીને તો તે પાણીમાં ઘોળીને પી ગયો હતો ! માત્ર ભયભાઈ શેઠથી તે સારી રીતે ડરતો હતો. અને તેની સામે એકદમ થઈ શકતો નહિ. શેઠ જ્યાં સુધી ઘરમાં હોય ત્યાં સુધી આ ભાઈસાહેબ ગુપ ગુપ બેસી રહેતા. જ્યારે શેઠ બહાર જાય અગર પેટ્ટીમાં જઈને બેસે ત્યારે તે સોળ કળાનો થઈ જતો અને ખેડું ધાંધલ લઈને બેસતો.

“ હું પેટ્ટીમાં તો દરોજ બેઠું છું ”

“ સાંભળ્યું છે કે બહુજ થોડું બેસો છો અને કશું કામ તો શીખતાજ નથી. ગમે તેમ તો તમે હવે મોટા થયા. ઘરનો ભાર બધો તમારે ઉપાડવો છે. બાપુજી અને માજી હવે પરવાર્યાં જેવાંજ. હું અને તમે બેઘને વેઠવાનું રહ્યું. ”

“ ઘરમાં મારી વાતો થાય છે કે શું ? ”

“ આવે તો ખરીજ તો ! સા” આવે અને માઠી પણ આવે. જેવું દેખે તેવું કહે. બાપુજી કહેતા હતા કે પેટ્ટીમાં તો આવે છે; પણ બેસે છે ઘડી બે ઘડી. કશું કામ શીખતો નથી. જ્યારે પેટ્ટીમાં જઈને બેસીએ ત્યારે પોતાના વહિવટ ઉપર ધ્યાન ન આપીએ ? લડે માસીજીના હાથમાં રસોડું છે; તો પણ હું તેને મદદ નથી કરતી ? એમ તમને બપુજીને મદદ કરવી જોઈએ. બાપુજી હવે બહુ પાન કહેવાય. ગઈ કાલેજ છાતીમાં શુળ નીકળવાની ફરીયાદ કરતા હતા. પેટ્ટીનું કામ તમે ઉપાડી લીધું હોય તો એમને એટલી નીરાંત તો ખરી. ”

“ શામાશ ! શામાશ ! ” પીઠ ઉપર મારવા જાય છે અને નવનિધ ખમી જાય છે.

“ આ તમને શી ટેવ પડી છે ! કયાં તમારા હાથનો ભાર પડે અને કયાં મારી પીઠ ! અર્ધી કલાક સુધી ચમચનાટ નથી જતો. ”

‘વાહરે મારી કુમળી રમકડી ! બસ બસ તું જ્યારે દક્ષિણી ડરેસ પહેરે છે ત્યારે તો તને બેઠને મને કાણુ બાણુ શું તું શું થઈ જાય છે ! બાણુ લલિત કળા પ્રદર્શક નાટકની વત્સલા ! પણ ખ્યારી ! તારામાં એકજ ખામી છે. તું વત્સલા જેવું ગાવાનું નથી બાણુતી !’

‘અમે ગ્રહસ્થનાં બર્ષરાંઓ નાટકમાં વેષ ભજવનારી જેવું ગાવાનું કયાંથી બાણીએ ? તમે તમારોજ વીચાર કરોની ! તમને પોતને નાટકના પુરૂષો જેવું ગાતાં આવડે છે ? અને પ્રાણેશ્વર ! એવો નાટકનો છંદ પણ સારો નહિ.’

‘શું હું તારો પ્રાણેશ્વર ! અવું નાટકિયુ તું વગી કયાંથી બેઠવાનું શિખી ? મને તો ઘણુંજ મીઠું લાગે છે ! આવું આવું બોલતી હો તો હું નાટકમાં પણ ન બાઉ.’

‘મારે તો જેમ તમે ખુશીમાં રહો તેમ કરવાનું છે. હું તમારી કૃપાથી બાણી

છું. મને વાંચવાનો મહાવરો છે; પણ તમે શપથની કચુંબર કરી નાંખો એટલે પછી તમને હું કેવી રીતે રીઝવી શકું. અંગ્રેજીનો જવાબ અંગ્રેજીથી કેમ વાળી શકું. હિંદી તો મરદની ભાષા. સ્ત્રીની નહિ; તોપણ હું દક્ષિણી પોશાકમાં હોઉં ત્યારે બાંગ્લુ ગુરુ તો પણ મરાઠીમાં બોલી શકું. મન એમ તો મરાઠી આવડે છે.’

‘શાબાશ ! શાબાશ !’ ચંપકે નવનિધની પીઠ ઉપર પાછો પંખો ઠોક્યોજ.

નવનિધ તો ચંપકના એક જ પંખથી એવડ વળી ગઈ અને તેણીની આંખોમાંથી અનાયાસ થોડાંક જલબિંદુ નિકળી પડ્યાં. ચંપકે આ દ્રશ્ય જોયું.

‘અકસોસ ! શું બહુ વાગ્યું ? પ્રિયા ! માફ કર. લે હું ગુલાબના અ-તરની શીશી તારી પીઠ માટે બલી કડું !’

ચંપકે કબાટમાંથી ગુલાબના અ-તરની શીશી લીધી અને તે ઉઘાડી. તેમાંનું અ-તર હથેળીમાં લઈને નવનિધની પીઠ ઉપર જોરથી મસળવા માંડ્યું. થોડુંક તેણીના મહોડા ઉપર પણ ચોળ્યું.

‘વાહ તારા ગાલ પણ કેટલા કુણાં છે ? જાણે ઉંચામાં ઉંચું અતિ સુંવાળું મખમલ !’

‘આતે તમે માંડ્યું છે શું ? દિવસે પણ તમને આવું આવું સુએ એ તો સારું નહિ. જાઓ, હવે માણ તો મનમાં સમજે પણ માસીજી શકરાં છે ! આટલો બધો અ-તરનો ધમધમાટ છાનો રહેવાનો કે ?’

“ જાવાનો હુકમ થયો રે પ્રિયા તારો જાવાનો હુકમ થયો રે ! ”

ચંપક એક આ ગાયનની કડી બોલીને પરમારોજ પાછલે દહરેથી પહાર થયો. નવનિધ મહોડું ઘસી ભુંસીને એકદમ નીચે ઉતરી. નવનિધ રૂપવતી લલના હતી. તેણીની મુખાકૃતિ સુંદર હતી ચંપકનો સ્વભાવ વીચીત્ર હતો. જ્યાં કાંઈક તેણે અવનવું જોયું કે તને તેના રંગ લાગ્યે ! નવનિધ આકર્ષક યુવતી હતી. હતી. અત્યાર લગી તે હાલ છે તેટલે દરજ્જે નવનિધમાં મોહાસકત નહોતો. જ્યારથી નવનિધે દક્ષિણી પોશાક પહેરવા માંડ્યો ત્યારથી નવનિધ પ્રતિ તેનો મોહ વધારે વધ્યો. નવનિધ પણ સરળ હતી. તેણી પોતાના પતિના સ્વભાવને અનુસરીનેજ વર્તતી હતી અને વચ્ચે વચ્ચે સમયસુચકતા વાપરીને તેને ચિખામણ પણ આપ્યે જતી હતી.

જસુ પણ હવે તકત સારી થઈ ગઈ હતી. પેટનો તેણીનો ડુબાવો તેજ દહાડે બંધ થયો હતો; પણ માંજી વર્ધક એમ છતાં લગોલગ આઠ દહાડા સુધી આળ્યો. તે જ્યારે આવતો ત્યારે જસુ ॥ નાડી જોતો, આંખો જોતો, જીભ જોતો, તેણીનું પેટ જોતો અને છાતી ઉપર ભુંગળી મુકીને તેણીની છાતીના ધબકારા પણ જોતો. વચ્ચે તક જોઈને જસુનાં સ્નાન પણ તે સ્વર્મ કરી ગયો હતો. જસુને આથી કશુંય બોટું લાગ્યું નહોતું. ઉઘડી તેણી તો તે વખતે રાજ્ય થઈ ગઈ હતી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

વિધવા અંતર આપદ, વિધવાથી સમજાય;
જાણે પણ માણે નહીં, એ દુઃખ કેમ સહય ?

એટલું સાડું હતું કે નવનિધ જ્યારે નીચે આવી ત્યારે હીરા શેઠાણી ઘરમાં હતા નહિ. બીજે મજલે કોઇ પોતાની ઝાળખાણવાળીને ત્યાં જઈને બેઠાં હતાં. ઘરની અંદર ફક્ત જમુજ હતી. નવનિધની પીઠ ઉપર અને તેણીનાં મહોડા ઉપર પેલા ચઢકેલા ચંપકે અર્ધાં તોલાની ગુલાબના અ-તરની શીશી ખલાસ કીધી હતી. નવનિધે ભલે ધસ્યું ભસ્યું પણ અ-તરનો ધમધમાટ કાંઈ ભય ? નવનિધ જેવી નીચે આવી કે આખું ઘર ધમકી નિકળ્યું ! એરઠામાં એટલી બધી ખુશખો ફેલાઈ ગઈ કે જસુની નાસિકા પણ આ સુગંધ વડે બચત થઈ ગઈ !

પેલા મંજુલાઈ વૈદને બેઠાં જસુ વિકારવશ તો ક્યારની થઈ ગઈ હતી. તેનો ચહેરો તેણીની આખા આગળ તરવરતો હતો. એક વખત આ મંજુ તેણીને સ્વપ્નમાં પણ દર્શન દઈ ગયો હતો ! જમુ તેને જોયા પછી બે ત્રણ દહાડા થયાં વધારે ચિત્ત બની ગઈ હતી. શેમાંય તેણીનું બરાબર ચિત્ત મ્હોટતું નહિ. તેણીનું કામકાજ જરા હમણાં ઉથલું થઈ ગયું હતું. તે પાત્રું સુખ બેઠાં વારંવાર શોચમાં પડતી. તેણીનાં કાન પણ સરવા હતા. ચંપક તથા નવનિધ વચ્ચેના વાર્તા વિનોદનો પણ તેણીને ઠ.ખો ઝાંખો ખ્યાલ આવતો. આ કારણથી તેણી બહુ વખત આવેશમાં આવી જતી. તેણીને ગાઠ નિંદ્રા તો આવતી નહિ. રાત્રે તેણી વિલસણ પ્રકારનાં દ્રવ્યો સ્વપ્નદ્વારા ભેટી.

ગુલાબની મીઠી સુગંધથી જસુનું મગજ કેઈ અવનની લહરી વડે ભરાઈ ગયું ! તેણી ધડીભર તો પોતાના મનમાં જ સમસમી રહી; પણ પછી હળવેક રહાને તેણીએ નવનિધને આ પ્રમાણે કહ્યું.

“અલી વહુ ! આ નર્તુ શું ધમધમે છે ? તમને સસુળની બીક નથી કે આવાં ને આવા કરીને આવા છે ? બાપાજીના બાણવામાં આવે તો તેને કેટલું ખરાબ લાગે !”

“હું શું કરું ? કમાટ ઉઘડા મારું કે બુધ વયની અતરની શીશી ઉંખી વળી ગઈ ને મ્હર. આ છ.વલ ઉપર પડી ઘણી સમજું છું કે મોટરાંને ઠીક ન લાગે; પણ ઉપાય નહોતો. બુવોની ! મ્હારા મહોડા ઉપર પણ છાંટા ઉરયા છે તે !

“ઠીક વહુ. જે કરો તે તમને છાજે તેવું છે.”

આટલું કહી જમુ રસોડામાં ગઈ. નવનિધ કાચી નહોતી. તે પુરા દિવસની હતી. સમય પ્રમાણે જાવધાન રહેવાને તેણી પ્રથમથી જ મંત્ર શીખી હતી. તેણીને કોઈ વાત વધારવાની ટેવ નહોતી. સાંભળનાર મગે અને સમજાવવા જેવું હોય તોજ તેણી લાંબું ચઢાવે; નહાંતર મૌનજ રહે. તેણીએ જમુને પાછું કશુંય કહ્યું નહિ.

“હ્યો માસીજી ! આજ તો હું જ બધી રસોઈ કરું. તમે જરા વિસામો. હ્યો. હજી હમણાંજ માંદગી લોગવીને ઉઠ્યાં છે !

નવનિધિ રસોડામાં પેટી અને જસુ રસોડાની બહાર નિકળી. આજ જસુને ક્યાંય ચેન પડતું નહોતું. તેણીના મસ્તિકમાં વિચરવાયું ચડી ગયે હતો. જેમ કોઈ થાકેલી વિસામો ખાવા બેસે તેમ તેણી બોરડાના જંબરામાં બેઠી તેણીનામાં અત્યારે નહોતી પે તાને કે પારકાને દિવાસો આપવાની શક્તિ અને નહોતું મનને કાળુમાં રાખવાનું કોઈ છુપું બળ ! આજનો આખો દિવસ પ્રકાશથી ઉજ્જવલ હતો. અત્યારે પણ સર્વત્ર ઉભસ હતો; પરંતુ જસુની આંખ આગળ તે બધું ધુમ્મસવણું જ બહાર રહ્યું !

“વહુ ! જરા બહાર ડોકરું તો કર ! આકાશમાં વાદળાં થતા માંડ્યાં છે. અગાશીમાં દાગ સુકવી છે તે તું લઈ આવે છે કે હું લઈ આવું ?”

નવનિધિ રસોડામાંથી બહાર આવી અને તેણીએ આકાશ સામું જોયું.

“વાહુરે માસીજી ! આ તે તમે શું બોલ્યાં ! અડીં તો નથી વાદળાં કે બાદળાં ! આકાશ ચોખ્ખો ચચુક છે. સૂર્ય પશુ હજી આથમ્યો. નથી. તેને તમે નથી દેખતાં ?”

જસુ તો નવનિધિનું આવું બોલવું સાંભળીને લોંડીજ પડી ગઈ. તેણીનાથી બોલી તો જવાયું પણ તેણી પાછગથી પરત્વે. તેણીનામાં ઘડીબ અને પાઘડીએ કોઈ વિલક્ષણ દેશ્વર થયો હતો. ઘડીકમાં તેણી સિથિત થઈ હાથ અને ઘડીકમાં રોમાચિત પણ થઈ જતી ! તેણી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંજ ધીમે ધીમે ઢગી પડી. બીજે મજલેથી હીરા શેઠાણી આવી પહોંચ્યાં !

“વહુ ! આ જસુ આમ ઉંબરમાં કેમ સુતી છે ?”

“આજ માસીજીને ઠીક નથી. ફેર બે. અબા હશે !

“પાછો આનળની પેઠે પેટનો દુખવો તો નથી ઉપડ્યો ના ?”

“ના, ના. એવું તો કાંઈ નથી.”

નવનિધિ ક્યાં ડાહી માની ઢીકરી નહેતી ! તેણી ચોગીને ચીકણું શા માટે કરે ? ટુંકા પ્રશ્નનો ટુંકો ઉત્તર ! નવનિધિમાં કેઈને નિંદવાની ટેવ તો હતીજ નહિ. તેણી એટલુંજ બહુતી કે આપણે બે કોઈનું બુરું બોલીએ અગર કેઈની આઘાપાછી કરીએ તોજ કેઈ આપણું બુરું બેડે અગર આપણી આઘાપાછી કરે. નવનિધિ તરતજ પથારી પથરી.

“માસીજી ! ઉંબરામાજ સુક ગયા ? અડીં સુએ.”

નવનિધિ જસુને હથ ઝાલી ન બેઠી કરી. જસુ ઉઠી અને પથારીમાં જઈને લાંબી થઈને પડી. નવનિધિ જસુની પગચાળી કરવા મ.ડી.

“તાવ જેવું તો નથી ના ?” હીરા શેઠાણીએ નવનિધિને પુછ્યું.

“તાવ જેવું તો કંઈજ નથી. પગ તો સાવ ઠંડા છે.”

શેઠાણીએ જસુના માથા ઉપર હાથ મુક્યો.

“વહુ ! આ શું ! તું કહે છે કે પગ ઠંડા છે; પણ આ માથું તો જો ! ફેટલું ગરમ છે ! ઘાણી કુટે એટલું છે. આ તે દરદર કેવું ! હજી હમણું તો જો મહોટા મંદવાડમાંથી ઉઠી, ત્યાં વળી આ શું થયું ?”

“કેમ ખબર પડે સાસુજી !

“કેમ જસુને આજ પાછું ઠીક નથી ?” કમળાએ આવીને પુછ્યું.

“હમણા એ સાજીજ નથી રહેતી પેટનો દુખાવો માંડ માંડ મટયો તો. કૌણ જાણે આજ વળી આ શું થયું !” હીરા શેઠાણી બોલ્યાં.

“આ તો બેલાની જેવું છે.” “કમળાએ જસુના શરીર ઉપર હાથ ફેરવીને કહ્યું.

“કાકીજી ! આયો સાચ ! કાંઈક એવુંજ છે.” નવનિધ બોલી.

“નવનીધ વહુ ! ચુલબ કે વાળાનું શર્મત છે કે ? માથું ઘણું ગરમ છે. આ તાવ નથી માથા ઉપર રખેને પારાવાર ગરમી ચડી ગઈ હોય !”

“વાળાનું શર્મત તો નહીં હોય. લીંબુ અથવા તો ચુલબનું હશે.”

“જે હોય તે લાવ બેચ મળનાં ઠંડા છે.”

નવનીધ ઉપર ગઈ અને કબાટમાંથી લીંબુનું શર્મત લાવી. કમળાએ એમાંથી થોડુંક પ્યાલામાં લીધું અને તેમાં પાણી મેળવ્યું.”

“જસુ ! આ પી જા”

કમળાએ શર્મત પાચું. જસુએ થોડીવારે આંખ ઉઘડી.

કમળાએ જસુને બેઠી કરી. જસુ સાવધ થઈ.

“જસુ આવું છે કે મરે ઘેર ?”

“કૌણ કમળા કાકી ! હું તમારે ઘેર આવું ? ચાલો આવું.”

કમળા જસુને પોતાને ઘેર તેડી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ડરમાં કૌણ માફ છે અને કૌણ સાજું છે તેની ચપકને કરી ગતાગમ હતી નહિ. નવાનધન મહોરેથી પોતે સાબળનો કે માસીને ઠીક નથી; પણ ચપકે જસુનો આજ દીન પર્યંત લાવ સરખો પણ નહોતો પુછ્યો. નવનિધના કહેવાની તને થોડી ઘણી અસર થઈ હતી અને તે પેઢીમાં હમણા વધારે વખત બેસતો. સેવક લાલ સુનીમ જે ચોપડા લખતો હતો તેમાં મહેલું પણ ઘાતે. બચુભાઈ ચપકની આટલી પણ પેઢી તરફની કાળજી જોઈને મનમાં હરખાતા હતા અને ધારતા હતા કે પોતાની મેળે જે આટલો સુધારા ઉપર છે તે આસ્તે આસ્તે રસ્તે ચડી જશે.

શેઠને થોડીજ ખબર હતી કે આ નવનીધની સારી શીખામણનું પરીણામ છે;

ચપક આજ સેવકલાલની પાસે નિરાંતવા બેઠો હતો. ચપકનું ચિત્ત ચોપડામાં મહોરેલું જોઈને સેવકલાલ બોલ્યો.

“જુઓ ચપકભાઈ ! આ જમે પાર અને આ ખાતે પાર. જે રકમ આવે તે આ બાબુએ જમા કરવી અને જે રકમ આપણે કોર્પન આપીએ તે આ બાબુએ ખાતે માંડવી. પછી ખાતે જમેનો નોખ નોખો સરવાળો કરવો. જે રકમનો

સરવાળો ખાતામાં આપ્યો હોય તે જમિમાંથી બાદ કરવો અને જે રકમ વધે તે સિલિક કહેવય. આપણો ઘર ખર્ચનો ચોપડો બુકો છે. તેમાં ઘર ખર્ચજ મંડાય છે. આ ખાતાવહી છે. જે સાંકળિયાની રીતની છે. જેમ તમારી ભણવાની ચોપડીમાં અનુક્રમણિકા આવે છે તેવુંજ ખાતાવહીનું છે. કોનું ખાતું કેટલાએ પાને છે તે આ ઉપરથી જણાઈ આવે. સમજ્યા ? ” ચંપક બહુ સાંભળી રહ્યો. તે બધું જોતો હતો અને પાનાં ફેરવતો હતો, ભગુભાઈના મનમાં આ વખતે એમજ આવ્યું કે મારી હાજરીમાં ચંપક ઘરમાશે. અને વધુ પડતું પુછશે નહિ અગર સવાલ જવાબ કરશે નહિ. ભગુભાઈ અકચડીયામાં એ ત્રણ વખત કોર્મ પણ મંદિરમાં બિરાજેલા ઠકુરજીના હરશન કરવા જતા. તે નિયમિત નહોતા.

“ સેવકલાલ ! હું દર્શન કરવા જાઉં છું. ચંપક ! હું આવું ત્યાંસુધી બેસજે. દીકરા ! તું હવે મહોટો થયો મુનિમને. પુત્રીએ, ગાળીએ, એમાંથી તને ઘણું જાણવાનું મળશે. ”

ચંપક પોતાના પિતાની સાથે જરૂર હોય તો જ બેઠે; નહિતર હું હાં, કરે.

“ સેવકલાલ ! અ પણ ચંપકને જે તમારે ખરેખરું શિખવતું હોય તો તેના હાથમાં એક કારી ચોપડી મુકો અને તે ચોપડીમાં તમારો. આમ કહેવાથી તેને શી રીતે ખબર પડશે ? ”

“ ભરે, આજથીજ હું એમ કરું છું. આ આપડી વાત સાચી છે. હવે ચંપકભાઈ ! આ કારી ચોપડી. હું નોંધાવું તેમ નોંધો. ”

ચંપકે ચોપડી મુકે મહોટે પોતાના હાથમાં લીધી. તે પોતાના પિતા કરતાં સેવકલાલથી વધારે ડરતો. સેવકલાલે એક વખત ચંપકને બહુની જોડે જોયો હતો. ચંપકને ખાનગીમાં સેવકલાલે એક વાર આ બાબતનો ઈશ્વારે પણ કહ્યો હતો. જેનામાં જે દોષ હોય તે દોષ જેના જીવનમાં હોય તેનાથી તે જરા કોર મરડે. સેવકલાલના સંબંધમાં ચંપકનું પણ આવુંજ હતું.

ભગુભાઈ પરમારા દર્શન કરવા ગય. સેવકલાલે ચંપકને આજના નામની અસલ ઉપરથી નકલ કરવાનું કહ્યું. ચંપકે કોઈ દહાડો નહિ પણ આજજ સેવકલાલના કહેવા મુજબ વર્તવા માંડ્યું.

“ જરા નજર કરો. પેટું ઉતારતા જાઓ છો. આમ સીધું લખતા જાઓ. આ તો જતા વાંકું થયું. સમજ્યા કે ? ” સેવકલાલે ચંપકને તેની ભુલ દેખાડી આપી.

ચંપકના અક્ષર હતા કાચા, પકા નહોતા; તો પણ છેક કહાડી નાંખીએ તેવા તો નહોતાજ. જો ચંપક ધ્યન આપીને અક્ષર સુધારવાની તજવીજ કરે તો તેમાં સુધારો વધારો થઈ શકે એમ હતું.

ચંપક ઘણાજ ચંચળવૃત્તિનો હતો. આજ ભરે તે પોતાના કામ ઉપર જોડો હતો; તેનું ચિન્ત હતું બહુ તથા કસુંબામાં ! ચંપકના હાથમાં પઈસા તો હતા નહી કે ન કુસુંબ ની પાસે જાડ; બહુ પેતન પદરના પઈસા વાપરે અને

(૫૨)

તેમાં પોતે ભાગ પડવે એવું હવે ચંપકને ગમતું નહોતું, અનન્યાં નટકો જોવામાં પણ તેનું ચિત્ત લાગી રહેતું હતું અગત્યે દિવસેજ રવિવારનો એક જોઈ આવ્યો હતો. ચંપક નિર્જાન હૃદયનો હતો. તેના જીવનમાં જે દ્રવ્ય કે પ્રાપ્તિ ચડોટ્યું તેને એકદમ તે ભુલી શકતો નહિ. વરંવાર તે તેના આંતઃકરણ ઉત્કલનનું આજ્ઞાલ જીવાનીઆઓ આવાજ હોય છે. કાંતો સાવ સુખ સારા અને કાંતો ઠીક ઠીક અભ્યાસ કરીને તર્કચાર થયેલા સારા; પણ આ ચંપક જે ના અધકચર્યા ન બીડ-કુલ વિશ્વાસ નહિ. ચંપક અષ્ટમ પષ્ટમ કરીને ત્યાંની ઉડયે. કશું બોલ્યો નહિ. અને ચાલતો જ થયો !

પ્રકરણ ૧૨ મું

પરાધીન છે કેટલો, અજાણનો અવતાર;

કહે કથ તેવું કરે, નવનિધ જેવી નાર !

જસુ આજ સ્વસ્થ હતી તેણીને લીંબુનું શરબત કાર્મક મદક આવી ગયું હતું. કમળાના કહેવાથી હમણાં હીરા શેકાણીએ જસુને રસોડાના કામમાંથી મુક્ત કરી હતી. નવનિધનો સ્વભાવ સરલ હતો. તેણી ઘરકમથી કંટાળે તેમ નહોતી. તેણીને આથી ખોટું પણ નહોતું લાગ્યું. તેણીની પાસે તકનો હિસાબ હતો પણ હકકનો નહોતો. જસુને પણ તેણી આ કારણથી પ્રિય થઈ પડી. તેણી એકદમ નવનિધની મેડી ઉપર ચડી ગઈ.

“વહુ ! પેલું સર્જત છે કે ? મને આપશે ?”

“કેમ ન આવું ? હજી બે દહાડા ચાલે તટલું છે. બીજો શીશો મેં મંગાવ્યો છે.”

નવનિધ એક ગ્લાસમાં એક ઓંસ જેટલું શર્બત નાખ્યું. તેમાં બે ઓંસ જેટલું પાણી ઉમેર્યું. જસુએ તે પ્યાલો પોતાના હાથમાં લીધો અને તેણી પી ગઈ.

“વહુ ! છે મનેનું હો !”

“માસીજી ! હજી તમને ખબર નથી. ભુવેશ્વર ઉપર લીંબુ તાજાં આવે છે. કાલ હું મંગાવી લઈશ અને મારે હાથે હું તમને તર્કચાર કરી આપીશ. તમો પીશો તો પુરી પુરી થઈ જશો.”

“એમ ! વહુ ! આવું આવું બનાવીને જો તું મને પાચ તો હું તારો પાડ માનું. હમણાં થોડા દહાડા થયાં મારું માથું ભર્યા કરે છે રાત્રે પુરી ઉંઘ પણ નથી આવતી. નકામા ઉધામા આવ્યાજ કરે છે.”

“માસીજી ! મને કહેશો કે તમને એવું ને શું શું થાય છે ? તમને મ્હારો વિશ્વાસ આવતો હોય તોજ કહેજો હં ! આપણું બઈસાંઓનું પેઠું હલકું ગણાય છે; પણ મને એવી સમજશે ના. કીંમતી ઘરેણું મુકવા મટે તીજેડી મળે છે પણ છાની વાત કહેવાનું આપણને કેકાશું નથી મળતું. સનજી ગયા કે ?”

“હા, સમજી; પણ વહુ ! મને તો હું ઘેડી થઈ જાઉં એવી બીક લાગે છે ! રાત્રે સુઈ છું કે અનેક પ્રકારની જાનગ જોઈ છું. અ. તો તે મારું કામ હમણાં ઉપાડી લીધું છે અને તંથી મન મોકળું સુકી ! હું ઘરમાં અટા ફેરા મારું છું. તે મને કહ્યું ત્યારથી હવે કાંઈકજ વાર કમળા કાઢીને ઘેર જાઉં છું.

કમળા કાઢીને મેં કહેલું કે નવનિધ વહુ મને આમ કહે છે કમળા કાઢીએ પણ તારા કહેવાને ટેકો આપ્યો. મેં પણ મારા મનમાં ક્યાસ કર્યો કે રખેને કે.હ મારા ઉપર આગ્રાજી ચડાવે ! વહુ ! હું ખરું કહું ? મને હમણું ક્યાંય ગોઠતું નથી. મન જ્યાં ને ત્યાં ભટકે છે. ક્યાંય ખીલેજ બંધાતું નથી.”

“માસીજી ! હું બધું સમજું છું. ચડતા પુરમાં આવેલી વિધવાના હુઃખનો પાર નથી. મેં હજી હમણાંજ ‘નિધવા વિપદ’ નામનું પુસ્તક વચ્ચું. આ તો હજી તમે સુખી છો. કેાઈની ટેંકણી નથી. બાપુજી અને મ.જી તો તમને એક અક્ષર કહે નહિં. તમે તમારાં કામથી પરવાર્યાં એટલે બહુ જગ જીત્યાં.”

“એ ખરું; તુંયે સીધી અને શાણી છે અને તેથીજ તું તારા વરને નિભાવી રહી છે. હું તો એમનાથી થર થર ધ્રુજું છું લે !”

“લાડમાં ઉછરેલા છે એટલે એમ હોય. કાલ સવારે સુધરી જશે. તમે તો આટલું એમને માટે મને કહી પણ ચુક્ય; પણ મારે એમની ફરિયાદ ક્યાં જઈને કરવી ? તો પણ સર. છે. વાળ્યા વળે એવા છે. જો દાધારીંગા હોત તો મારા જેવીનો પ-તો પણ ન લાગત. મારો પિયાર એવો છે કે તમારે એમની આગળ મીઠું મીઠું બોલવું અને એમની હાએ હા અને નાએ ના કર્યો જવી. તમને એક બીજું કહી દઉં ! તમે આમ જો નવરાં રહેશો તો તમારું મન ઉઘટું તરંગે ચડી જશે. તે કરતાં તમારે માટે વાંચવ તું સાઈ. પેલાં ઈદુમતિ બહેનને જોળજો છો કે ? એમનો વર બીઠ એઠ થયેલો છે પોતે પણ બહુલી છે. સિવવા, ભરવા તથા ગુંથવાનું કામ એ સાઈ બહુ છે. તમે એ શિખતાં હો તો કેવું સાઈ ! બનતાં મનન ઠેાણે રાખવાના એ રસ્તા છે.”

“આ તારી વાત મને ગમી; પણ તું એમ ના જાણીશ કે મેં રસોડું છોડી દીધું છે ! હું અતી કે મહેટી બહેને રસેયાન રજા આપી હવે હું મારૂં કામ તને સોંપી દઉં, એ કેમ બને ?”

“હું તમને એ વિષે કશું કહેવાની નથી તમરા મનમાં ઉછરંગ આવે તો કર્યા કરજો. ન આવે તો નહિ. હું તો ગમે તેમ તે વડુતારૂં મશાળી ક્યાં છુટાવાતું હતું ? તમે મારાં સાસુજીનાં બહેન એટલે સાસુજીને ઠેકાણે. તમારી આજ્ઞા મારે માનવાની રહી; પણ માગી તમારે નહિ. ”

‘વાહરે વહુ ! તારૂં ડહાપથ તો તારીજ પાસે છે હો ? તું ડાહી છે એટલી મન ખમર ખરી; પણ તારામા આવડી ઉંડી સમજણ છે તેથી તો મને ખબર જ નહિં. ’

‘એ બધા પ્રતાપ મારાં મા-બાપનો, મારા મીઠા માઈનો તથા આ કપાટમાં પડેલાં પુસ્તકોનો છે. ’

‘એમાંથી એકાદું મને પણ આપજો. હું તારા જેટલું બહુલી તો નથી પણ ઠીક ઠીક વાંચી લખી બાજું છું. ’

‘મને ખબર છે. હવે આ પુસ્તક નવરાં પડો ત્યારે જીવ ઠેકાણે રાખીને

વાંચજો. જોમાં આ દેશની વિધવાઓની હૃદયશાનું વર્ણન છે. બહુ હૃદયવેદક છે તમે તમારું દુઃખ ભુલી જશો. ’

‘ વહુ ! કાલથી રસોઈનું કામ મારે કરવાનું છે હો ! જો મારા સમઃ તું રસોડામાં જઈશ ના. ’

‘ હમણું તો વિજામી હત્યો. પછીની વાત પછી. ’

હજી તો આ બેની નરે વાતચીત ચાલે છે ત્યાં તો પાછત્રે દાદરેથી ચડવાનો ચંપકનો પગરવો સંભળાયો.

‘ હો તારો વર તો આવી પહોંચ્યો. ’

આટલું કહીને જસુ એકદમ નીચે ઉતરી. ચંપકે તણું ખોલીને બારણું ઉઘાડ્યું.

‘ કસા હાય ? આનંદાત અહે ના ? આ તુઝા, મહુલ્લયા પ્રમાણે મીઠાઈ આણુલી નાંહીં. ગજરા આણુલા આહે. દક્ષિણી પોશાક સજવાયયા અહેક ! એક દાક્ષિણી ગાને મહુલ્લયે લાગેલા આઠવણુ અહે કાય ? યેન નમ્રદયાસ પઠ કરન છે ! ’

‘ તમે મગડી બોલો અને હું એનો મરાઠીમાં જવાબ આપી શકું નહિ. એ મેળ કેમ ખાય ? ’ નવનિધે ચંપકને કહ્યું.

‘ ચાલો, એ પછ પત્યું ! આગળ વાત. ’

ચંપક ખુરશી ઉપર બેઠો અને પેતાની મેગે નીચેની કડી લલકારવા લાગ્યો.

‘ યે જીવાની દિવાની આ ગઈ રે ! મઈ કેસેં રખુંગી

સમાલકે ! હાં હાં મઈ કેસેં રખુંગી સમાલકે ! હાં હાં

મઈ કેસેં રખુંગી સમાલકે ! ’

‘ આ વળી તમે શું ગાવા માંડ્યું ? ગ્રહસ્થ ઘરમા તમારે મહોડે આ શોભે કે ? આ તો નયુંં તોછડું છે ! નહિં ને બાપુજીએ, માજીએ કે માસીજીએ કદાચ સાંભળ્યું તો એ મારે અને તમારે માટે શું ધારે ? ’

‘ તારું કામ ભારે ! હરેક વાતમાં બંધી, બંધી અને બંધી ! અંગ્રેજીમાં બોલતો અટકાવ્યો, મરાઠી બોલતો અટકાવ્યો અને આ ગાયન ગાવા માંડ્યું તો તે પણ અટકાવ્યું ! નાટકમાં આ ગાયને તો અવધી કરી મૂકી આઠ આઠ દસ દસ વખત વનસમેર ! ગાનારનો શું નખરો હતો ! ’

ચંપક ખુરશી ઉપરથી ઉભો થયો.

‘ કેમ ’ ઉઠયા ? ’

‘ તને સંભળાવવા. જો સાંભળ. ’

‘ યે જીવાની દિવાની આ ગઈ રે, મઈ કેસેં રખુંગી સમાલકે ?

હાં હાં મઈ કેસેં રખુંગી સમાલકે ! હાં હાં મઈ કેસેં રખુંગી સમાલકે ! ’—

‘ આવું હૃત્તકું ગાયન અને આવા હૃત્તકા ચાગા તમને છાજે ? કયાંક આવું આવું શીખીને બાયલા ન બની બજો ! ’

‘ કાણુ હું બાયલો ? હં ! હં ! હં ! ’ નવનિધને મારવા દોડે છે.

(૫૫)

‘આમાં મેં ખોટું શું કહ્યું કે તમે મને મરવા દોઢયા ! મેં તમને બાપલા ક્યાં કહ્યા છે ? તમને હું બાપલા કહું પણ ખરી કે ? હું તો એમ કહું છું. કે આવું આવું રાંડોડીયું શિખવાથી એક ખરો મરદ પણ રહેને રહેને બાપલા બની જાય !’

‘આ તો તારી વાત સાચી હો ! શાબાશ ! શાબાશ !’

‘હવે શાબાશી આપતા આપતા છેટાજ રહો. તમારી શાબાશી તો મરે કોઈ દહાડો જીવ લેશે !’

નવનિધ છટકીને દુર ઉભે છે.

‘નવનિધ’

‘આજ તો તમે મને માફ નામ લઈને બોલાવી !’

‘તું મને માફ નામ લઈને બોલાવ !’

‘હું તમારું આખું નામ તો નહિજ લઉં. લાલ કહીને બોલાવીશ.’

‘હું જ્યારે નહાનો હતો ત્યારે નવનિધનાં માલ મને લાડકવાયો લાલ કહીને લાલરંગાં ગાતાં ! તું મને લડકવાયા લાલના નામથી ન બોલાવે ?’

‘એ તો લાલ ! લાડકવાયો શબ્દ તો માલને માટેજ ખાસ રહેવા દ્યો. માલ તો તમારી જનેતા ગણાય. એ તમને લાડકવાયના નામથી બોલાવે તો તે ઠીક લાગે. હું તો તમારી અર્ધાંગના ! મારે મોઢે લાલજ ચોલે.’

‘શાબાશ ! શાબાશ ! એ સભાજ. તારાં કહેવા પ્રમાણે હું પેઢીમાં દરરોજ જઈ છું અને ત્રણ ચાર દીવસ થયા ત્યાં વધારે વખત બેસું છું. ના.પ્ર. પણ શીખું છું.’

“એ તમે ઠી. કરો છો. બપુજ પણ માલને કહેતા હતા કે હવે.”

“કેમ અપ્પી ? ચોખ્ખું નામજ લેને ! કહે કે ચંપક !” ચંપક વચ્ચેજ બોલ્યો..

“તમે એમ રજ થતા હો તો દ્યો ચંપક !”

“ખબ, ખબ. આજ તારા ઉપર હું આફ્રીન છું !”

“પેઢીમાં ધ્યાન આપે છે” નવનિધે વાક્ય પુરું કર્યું

“પછી માલએ શું કહ્યું ?”

“માલએ કહ્યું કે ચિંતા કરો ના. એ એની મેળેજ મુધરી જશે ! આ વખત બાણીમા પ્રજા બેઠા હતાં. તે બેઠ્યા કે ખારે બુધ્ધિ, સોળે સાન, વીસે વાન અને ન આવે તો ગધેડા સમાન !

“શું બાણી કે સી એવું બોલી ? મને ગધેડા કર્યો ?”

“ના, ના. એવો ઉપો અર્થ ના દો. એ તો જેને ખારમિ વર્ષે બુધ્ધિ ન આવે એટલે જે સારું માફું સમજે નહિ, સોળે સાન ન આવે એટલે જે કાઠના ઈસારો સરખો પણ ન બને અને વીસે વાન ન આવે એટલે જેને મુઠ ન ઉગે તે ગધેડા કહેવાય”

“ફિર નહિ ! ફિર નહિ ! મુંછ તો મને બરાબર લગી છે ! એ કેવી

વાંકડી છે ?” પોતાને હાથે વળ દે છે.

“માથ કહેતાં હતાં કે એક મહિના પછી ચંપકને એકાવસમું વર્ષ બેસશે.

“વાહરે મારી મીઠી મધુરી ! મારું નામ તો તું બે વાર બોલી ગઈ તું કહે છે કે ઇસારામાં સમજવું જોઈએ. માજીનો હું ચંપક અને તારો લાલ !

“મારા તો તમે લાલજ છો !”

“અને મારી તો તું નવનિધ છે ! તારું નવનિધ નામ પણ સુંદર છે હો ! મારા એક દોસ્તદારની વહુનું નામ મેના છે !”

‘શું તમારો દોસ્તદાર ! એ કોણ છે વળી ?’

“છે એક. હું મારા આ દોસ્તાને બહુવાર કહું છું, પણ એ આપણે ઘેર આવવાના ના પાડે છે.”

“તમે તો એમને ત્યાં જઈ આવ્યા હશે.”

“એક વખત નહિ, પણ ત્રણ વાર વખત.”

“એ તમારા ભાઈબંધનું નામ શું છે ?”

“નામ છે બહુ.”

“એ એકજ તમારો મીત્ર છે કે બીજા પણ છે ?”

“છે બે ત્રણ; પણ તે નામના. આ બહુ તો મારો જીવન છે ! નવનિધ ! એ મારી પસંદ થોડાક રૂપીયા માગે છે.

“કેટલા માગે છે !”

“સવાસોની ઉપર અને દોઢસોની અંદર; પણ એ એવો છે કે તેણે મારી પાસે કોઈ દહાડો ઉઘરાણી નથી કરી કે નથી આંખને અણુમારે કાંઈ પણ કહ્યું”

“માણસ સારો ખરો; પણ તમે જો શરત કરો તો હું તમને એટલી રકમ આપું”

“શી શરત ?”

“શરત એટલી કે તમારે હવે કોઈ પાસેથી ઉછીતા કે ઉધાર લેવા નહિ. તમારે જે કાંઈ જોઈએ તે પ્રથમ મને જણાવવું અને જો મને ઠીક લાગશે તો હું તમને આપીશ. તમે તો રાજ કહેવાઓ હું તા તમારી કારભારણી; જે રાજ પોતાના કારભારીની સલાહ લઈને કામ કરે છે તે રાજ સુખી થાય છે.”

“આટલું બધું તું શીખી ક્યાંથી ?”

“મારા માવતરને ત્યાંથી અને તે શીવાયનું આ પુસ્તકોમાંથી ! તમે ભણ્યા છો પણ ગણ્યા નથી. જ્યારે ગણવા શીખ્યો ત્યારે તમારી જોડે કેઈ ઉભો પણ નહિ રહી શકે !”

નવનિધ વ્યંગમાં ને વ્યંગમાં ચંપકને લાગતાં વેણુ પણ સંભળાવ્યે જતી હતી અને વચ્ચે તેની પ્રશંસા પણ કરતી હતી.

“એમ ! જો સાંભળ હિસાબ તો ગણવા માંડ્યા છે.”

“જે હિસાબ રાખે તે પોતાનો પણ હિસાબ લે. મારા પિતાજી કહેતા કે બહેન ! હિસાબનું ભણતર અને હિસાબનું ગણતર પહેલાંની કિંમત સારા આના અને બીજાની ખાર આના..”

“હવે એ તો બધું સમજ્યો; પણ પેલું ગાઈ? કસુંબી રંગતું! મનમાં ક્યારનું ધોળાય છે. તું રાજ હો તો ગાઈ દેખાડું!”

“હું તો રાજ જ છું. મનમાં રાખ્યું રહેતું ન હોય તો ભલે ગાઓ; પણ હજીવે આજે માણ તો આંખ આડા કાન કરે. બપુજી તો પેઢીમાંજ હોય. દસ વાગતે બપો અને છ વાગતે અવે; પણ માસીજી સાંભળી બપો એ સાડું નહિ.”

“મારી જસુ માસીની ફિકર નહિ. ભલેની સાંભળે! એ મને પુછનારો કોણ? એ સાંભળ. ‘કસુંબી, કસુંબી, કસુંબી રંગ હો ગયે! કસુંબી રંગ હો ગયે! કસુંબી રંગ હો ગયે!’”

“લાલ! અમે બર્મરાંઓ કે.ઇની વાત સાંભળિયે અને વાત કરનારી અમને કહે કે બર્મ! વાત પેટમાં રાખજે. જેના પેટમાં વાત રહેતી ન હોય તે અમને વાત કહેવા આવે. અમે વળી બીજીને કહીએ બીજી ત્રીજીને કહે. એમ વાતો વાત ચાલીજ નય! તમે મને કહેશો કે આવું અવું તમે ક્યાંથી શીખી આવો છો? નાટકમાંથી કે કોઈ બીજે ઠેકાણેથી?”

અંપક કસુંબજની વાતજ ગળી ગયો! તે ભાલ્યોજ નહિ. બહુની અને મેના વહુની વાત તો તેના મ્હોડામાંથી પ્રસ્તુત વિષયને અનુસરી આનાયાસ નિકળી પડી; પણ આ લાલાં નાયકણીની છાકરી કસુંબજનું નામ આપવું તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. અંપક નવનિધની પ્રશ્ન-તરી ઉપરથી અત્યારે આટલો થોડો પણ હલચો થયો હતો. એ આગલી અંપક હોત તો તે આવી ન કહેતા જેવા વાત પણ છાની રાખત નહિ.

નવનિધને તો પોતાના પતિને પોતાને અનુકુળ રાખવાની સ્વાભાવિક ગરજ હોય; પણ અંપકને નવનિધ જેટલી નવનિધના પરવા હતી નહિ. તે નવનિધને એક પણ કડક શબ્દ જહન કરે તેવો નહોતો. જ્યારે તેણીએ તેને નાયકો કહ્યો ત્યારેજ તે તેણીને ધક્કો મારીને ચાલ્યો ગયો હોત; પણ નવનિધની એ વખતની રમત તદ્દન જુદી હતા. નવનિધના કેટલીક આવડત હતી. તેણીનામાં જેમ મુઠ મારવાના કળા હતી તેમ તેને પાછી વાળવાની પણ હતી. તેણીનામાં કસવાની સાથે હજવાની પણ શક્તિ હતી. કોઈવર નમીને, કોઈવાર ગમીને અને કોઈવાર ખમીને પણ અંપક જેવા અધકચર્યાને રમાડી લેવો એ નવનિધને માટે સહેલું હતું. અંપક નવનિધની કસોટીએ હવે ક્ય રનો થકી ચુક્યો હતો. અંપકને અત્યારે નવનિધ પસેથી રૂપિયા પડાવવાની ગરજ પણ હતી; અને બહુની તેને એ પ્રકરની ભલામણ પણ તી અંપકમાં અનક દુષ્ટતામાંનું એક દુષ્ટ આ પણ હતું કે તે પરાયાના કથનને વધારે માન આ તો. બહુના મનમાં એમ હતું કે એ અંપક પોતાનાં માઆપ કે પોતાની વહુ પ્રત્યે વિશેષી ભાવ બતાવશે તો અંપકને માટે તેના ઘરનાં મણસો તે વિષેની વહેલી તજનીજ કરશે. અંપકને બંધનમાં રાખશે અને પછી ફાવવાનો આપણને લાગ મળશે નહિ. આ સંબંધથીજ અંપકને બહુ ધનનાં માણસોની સાથે હજતા મળતા રહેવાનું કહયા કરતો. નવનિધે પોતાના

છેલ્લા પ્રાંતનો ઉત્તર ચંપકના મહેડાથી ન સાંભળ્યો. નવનિધના સમજવામાં આજુએ કે દાળમાં કયાંક કાળું છે. આ વખતે થયું એમ કે જેમ ચંપક ઉત્તર આપવાનો અખાડા કરી ગયો તેમ નવનિધ ફરી પ્રશ્ન પુછવાના અખાડા કરી ગઈ ! નવનિધને ફેટલુંક કામ પણ આટોપવાનું હતું. મેડીએથી તેણી નીચે ઉતરી. ચંપક ઉપર રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું

વિવિધ વિપદ વિધવા તેણી, જસુ વાંચી ગભરાઈ;
હકયા હોળીમાં ગયું, ઉલટું ધી હોમાઈ !

નવનિધે શુકિત પ્રયુક્તિથી જસુના મનની ફેટલીકાવાત બાણી લીધી; અમુક અંશમાં તેણી જસુની પરિસ્થિતિ પણ સમજી ગઈ, નવનિધે જસુને ‘વિધવાઓની વિપદ વાર્તા’ એ નામનું જે પુસ્તક વાંચવા માટે આપ્યું હતું તે તેણી પુરેપુરું વાંચી ગઈ. નવનિધના મનમાં એમ હતું કે માસીજી આ પુસ્તક વાંચી પોતાનું દુઃખ ભુલી જશે; પણ જસુના મનમાં તેની અવળી અસર થઈ ! જેમ કેઈ અભાગીયું માણસ પોતા કરતા વધારે અભાગીયાનું ઓડું લઈ પોતાનું દુઃખ ગાય છે તેમ જસુ પોતાનું દુઃખ ભુલી નહિ. નવનિધે જસુને વાંચવાની તથા શીતવા, ભરવા, ગુંથવાની જે ભલામણ કરી હતી તે તેણીના ચિત્તમાં ચોંટી નહિ. જસુની રંગે રંગમાં ચઢવનનું તોફાન ભગ્યું હતું. તેણીની આખમાં મનોવિકારે વાસ કર્યો હતો. તેણીના હૃદયમાં માંજી વઈદના આકૃતિ જડાઈ ગઈ હતી. મંજી વઈદે જસુની છાતી ઉપર હાથ ફેરવવાની એક વખત આધવણી કરેલી; આ ક્ષણે તેણીને વારં વાર યાદ આવ્યા કરતી હતી.

આજ જસુનું મન બાણીમાની ઝોરડીએ જમને ખેસવા માટે ખેંચાયું. પ્રથમ તો તેણીએ ઘરની અંદર ટેલવા માંડ્યું. કઠોડાવાં ઉલીને આસપાસ નજર કરવા માંડી. હજાર શેઠાણી આ વખતે ઘરમાંજ હતાં.

‘મોટી ખેન ! હું જરા બાણીમા પસે જાઉં ?’ જસુએ શેઠાણીને પુછ્યું.

‘હા, ભલે બા. વહેલી આવજે.’

જસુ બાણીમાની ઝોરડીએ પહોંચી.

‘કોણ જસુ ? અવની બા. ખેસ. હવે તો શરીરે સાફ છે ના ? ખેન ! તે દહાડે તો મને તારી બીક લાગી ગઈ હતી’

‘ડોકટરની દવાથી તો મને કાંઈજ સાફ નહોતું. આ તો તમે ઠીક આવ્યાં. વઈદે હુશીયાર ખરો. જો વહેલો મા. વારફેર થઈ ન હો. તો મારો પ્રાણજનીકળી જાત. ”

“ માફી ! પેટપીડ ! જીવડેજ લઈ લેયે ! આનો ઠીક થયું કે મારે હમયે માંજીનું નામ ચઢી ગયું ”

‘હેં બાણીમા એ વઈદે કયાં રહે છે ?’

‘આવ્યું મોલ્લીધરનું નંદીર નથી ? તની પડખેના મળામાં પહેલેજ દાદરે !’

“ જોઈ લીધું. પાટીયું પણ છે. એકતાર હું દર્શન કરવા ગયેલી તે વખતે વાંચેલું.”

‘તારા જેવી બહેનીયુને શું! એ તો ગોતીજ કાઠો હવે પેટમાં સાડું છે ના!’

‘હા, સાડું છે. આગળ કરતાં કથંચ સાડું; પણ લાણીમા ! હજી કેઈ કોઈ વાર પેટુમા ઝીણું ઝીણું હુએ છે હો ! મારે હજી એ વર્ષદની પડીકી પાંચ સાત કહાડા લેવાની છે; પણ હું એકત્રી કયાં જઈ ? કોઈ જોડે હોય તો વગી મોટી બહેનની રમ લખને જમ શકું.”

‘ઘાટીન સાથે લખને જાની ! નાડ જતાનીને દવા લખજે. તારી બહેન તો પરસા વાળી છે અઠ દીની શી અને દવાના પરસા એણે આપ્યા બીજું કશું આપે ? વીસ બાવીસતું ખચ્ચ થઈ ગયું.’

‘હા, એટલું થયું હશે. તું એમ કર જસુ ! વર્ષદની દવા લે એ વર્ષદ તારું દરદ મુળમાંથી કહાડી નાખશે. વગી જો હજી પાંખડું રડી જાય તો પાછું એતું ને એવું થાય. સમજી કે ?’

‘જુવો લાણીમા મારી જીલ નહી ઉપડે. તમેજ મારી મોટી બહેનને કહેજો.’

‘બહેની માડી હું કહીય. એક તો બહેન તું દુઃખથી રહી, તેમાં આવું દરદ તને બહેન જે સાવ સાડું થઈ જતું હોય તો મારે તો જીમજ ચકાવવાની છે ના?’

“ તમે બહુ ભડા છો બાણીમા ! મારે વર્ષદને એક બીજું પણ કહેવાતું છે. મને હમણુ ઉંઘ તો મુદક આવતીજ નથી. આજ ઘણુંય નવનિધ વહુએ મને ચાર તાળાં લીધુંતું ચર્મત પાચું; ઘડી બે ઘડી ઠીક રહ્યું. પાછું એતું એ ! રાત્રે ઉંઘ ન આવે અને દિવસે આંખો ઘેરાયા કરે. કાણુ જાણે શું થયું છે ! આ તે મારા માથામાં ગરમી ચડી કે વા પેઠો ? કાંઈ ખમર પડતી નથી.’

‘માંજી વર્ષદને કહેજેની ! એ, એસડ રામબાણુ છે.’

‘જઈશ ત્યારે કહીશ તો ખરીજ તો ! કાંઈ કહ્યા વગરની રહેવાની હતી ! કાંઈ વાર ચકરી પણ આની જાય છે હો ! ચકર આવે ત્યારે લીલાંને પીળાં દેખું. મનમાં એમ થાય કે હમણા પડી જઈશ.’

‘માડી ! તારી ઉમ્મર કેટલી ને વાત કેટલી ? ધણી દગો દઈને હાલી નીક જ્યો અને તું નોધારી થઈ ! બાળાપણનો રંઠાપો બહુ ભુડો છે. આ તો વગી તને તારી મોટી બહેનનો આશરો મળી ગયો; નીકર રાતલાનાય વાંધા પડે વાંધા. તુ તો પરણીને તરત સંડી. મારા જેવી એ વગી ઠાકર મારાજની દયાથી બે પાંચ વરસ ધણીતું સુખ જોયું; પણ બહેન, તારા કુમાના ગયા પછી મારે મ.થે જે દુઃખના ઝાડ ઉંચાં છે તે કહ્યું જાય તેમ નથી બે ત્રણ વાર તો જીમ કરડીને મરવા તર્કવાર થઈ જઈતી લે ! આતો ઠીક છે કે હું પ્રાદમણી છું એટલે સીધું સામાન આવે છે; નીકર મારા હાલ શા થાત ! ઘંટી ફેરવે પણ પેટ ન ભરાય.’

‘ખડું કહો છો બાણીમા ! પણ મા ! હમણાં મેં એક વીધવાએની દુર્ઘટાની ચાપડી વાંચી. એમાં શું લખનારે લખ્યું છે ! વીધવા થઈ એટલે બહેન ઘરની

ગુલામડી બની ગઈ. નહિ એ બિચારીને પીયરમાં સુખ કે નહીં સાસરે ! સાસરા માં સાસુ અને નણ્ડ જીવ ખાય અને માવતરને ઘેર બાબી ભાઈના કાન બારે !'

‘દીકરી ! એકલી ભાઈ ભાલીની વાત ક્યાં કરે છે ? આપણું દોહીજ હજીવું. માવતર પણ ફરી બેસે છે ! મારી મ એ તો મને રોટલોય ન આપ્યો હો ! પરંતુ પછી હું તરત નભાપી થઈ. આપ હજી ઠીક હતો; પણ માને તો મારું મોઢુંય ન ગમતું. દુઃખની મારી હું આંહી આવી છું હો ! બહુ થય તારી મોટી બહેનનું કે એણે મને આશરો આપ્યો. તારો બનેલી પણ દયાળુ છે. આ જાર ફીનું ભાડું પાંચ સાત રૂપીયા જેટલું તો ઉપજેજ ઉપજે; પણ મારી પાસેથી રૂપીયા બેજ દ્યે છે. તેય હું આપું ત્યારે ઉઘરાણો તો કોઈ દી નઈ.’

‘મારે તો અધાં સારાં છે. મારા બનેલી, મારી બહેન અને નવનિધ વહુ ત્રણેય સારાં માત્ર ચંપકલાઈ કોઈ વખત મને ટોંકી દ્યે. હું આટ આટલી માંદી હતી. પણ મારો ભાવ સરખો નથી પુછ્યો દ્યો !’

‘હા. મોટે ચડાવ છે. હજી છોકરવાદી છે. આપણે દુઃખ તો કપાળમા લખાવીનેજ આવેલ છીએ. એમાં જેટલું સારું એટલું સારું.’

‘એ તો એમજ તો ! ચંપકલાઈનું મને મીઝું દુઃખ નથી. હોટેલનું ખાઈ આવે. અને બેઈએ તીખું તમતમતું. ઘરમાં કોઈને વધારે તીખું ગમે નહીં. મારા બનેલીને હરસનું હરદ. હમણા વળી એને કાળે પડખે શુગ નોકળે છે ?’

‘બહેન ! ચંપક તો મોંઘાં સુલનો છે. ઠકર મારાજ એને સો વરસનો કરે. ભલા જમ્મુ ! હમણાં તો નવનિધ વહુ રસોઈ કરે છે ના !’

‘હા, કરે છે; પણ એ રસોઈ કરે અને મારાથી આમ ને આમ બેસી રહેવાય ?’

‘ના માડી ! નવાનધ ગમે તેવી ભક્તી હોય; પણ આપણથી હાય પગ બેસીને કાંઈ બેસાય ખરું કે ? નવનિધ મનમા સમજે. ભલે બોલે નહિ, પણ કોઈ વાર લાગી આવે તો ખરું હો !’

‘કેમ નહીં. એટલું તો હુંયે સમજું છું. ભાણીમા ? બંડે છું હો !’

‘આવજે બા ! નવરા પડીએ ત્યારે આવીયે હો ! હું શેઠણીને માંજી વધક ની વાત કરીશ.’

‘ભલે કરજો.’

‘જમ્મુ ગઈ અને ભાણીમા પણ માળામાં ફરવા નિકળ્યાં.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

જવું હતું ક્યાં ? ક્યાં ગયો ? ચંપકલાલ અગેજ;

નવા નવા બેગ ગયો લાલો ધરના ખેલ !

કેમીય કરતાં પોતાનો પતિ પોતાની વર્તણૂક સુધારે અને અવળે માગે ચડી ન બંધ એ કારણથી નવનિધ તેનું મન બાળખે જતી હતી. આજ નવનિધે સવાસો રૂપિયાની નોટોનું બંડક ચંપકને આપ્યું હતું. ચંપક ધનચક્રકર હતો. તેના હાથમાં જેવા પછસા આવ્યા કે તે કુત્તને ઘેડે ચડ્યો ! ખાત્રી હાથે બહુની

પાસે જવાનું તેને રૂથનું નહોતું. પર્ષસા પી છુટ વગર તે શરમાતો હતો. અટલું તેનામાં ડહાપણ આવ્યું હતું. પર્ષસા વગર કસુંબજનું આણું સંભળ્યા તો તે કેવીજ રીતે જઇ શકે ? લાલ્લાં કાંઈ એકઠી નાયકણ નહોતી. તેણી નાયકણીથી ઉતરતો વેશ્યાનો પેશો પણ લઇ બેઠી હતી કસુંબજ તથા ઝીનાને લાલ્લાંએ ક્યાં થરથરતી જાગે જણી હતી ? તેણી આ બે છોકરીઓને દિલ્હીથી ઉઠાવી લાવી હતી તેણીએ આ બેયને પોતાના ધંધાની કેળવણી આપી હતી. લાલ્લાં હવે આધેડ વયની હતી એટલે તે ૧ ભાગ્યે જ કોઈ ભવ પુત્રે તેમ હતું. આ સબમથીજ તેણીએ આ બે છોકરીઓને પોતાને માટે સાધનસુત્ર બનાવી હતી. આધેડ વયની નાયકણીઓ તથા વેશ્યાઓની આ પરંપરા છે.

કસુંબજ અને ઝીનાં બે સગી બહેનો હતી. તે પી માનું નામ ખરીજ હતું. આ ખતીજ માઠી ચાલતી હતી. જ્યારે લાલ્લાં દિલ્હીમાં રહેતી હતી ત્યારે આ ખતીજના બેડે તેણીના ઓળખાણ થઈ ખરીજ ગરીજ હતી. વળી તે માંદી હતી. લાલ્લાંએ તેણીને આ વખતે ઠીક ઠીક મદદ કરી હતી. ખરીજ તો અતે મરણ પામી પણ તેણી લાલ્લાંના આભારમાં આવેલી હોવાથી મરણ વખતે દીન બની ગઈ હતી. લાલ્લાંને ખતીજએ ત વખતે કહેલું કે આ બે મરી છોકરીઓને અજમેર તેણીના મામાને ઘેર પહોંચાડવી, લાલ્લાંએ હાથેહા મિલાવી. તેણી ક્યાં કાચી હતી ? જમાનાના પાણેડી લાલ્લાં આવે હાથમાં આવે. સીપો લાગ ભુલે પણ ખરી કે ? આ વખતે કસુંબજની ઉંમર ખારતી અને ઝીનાની આઠ નવની હતી. લાલ્લાંનું નશીબ પણ મહેલું હતું. તેણી બે મહિના આ છોકરીઓની પાસે દિલ્હીમાંજ રહી. કોઈ પણ જાતનો પોતાના ઉપર આરોપ ન આવે એટલા માટે તેણી સાવધ રહેતી હતી તેણીએ આ છોકરીઓના મામાના ખાનગી સમાચાર મેળવ્યા. મામા નિર્માલ્ય હતો અને તેને પોતાની બહેન કે તેની દીકરીઓની કશી દરકાર પણ નહોતી. લાલ્લાંને આ તકનો લાભ લીધો અને તેણી આ બે છોકરીઓને પોતાની સાથે લાવીને મુંબઈ આવી. અત્યારે લાલ્લાંના ધંધા ઘણો સારો ચાલતો હતો. કસુંબજ ઉંમરમાં આવી હતી અને તેણી ખેડાડુ બની ગઈ હતી. ઝીના પણ તેણીની પાછળ પાછળ ચાલતી હતી. લાલ્લાં હવે કશી ફિક્કર રહી નહોતી. તેણી તો અત્યારે આ બે છોકરીઓને દોરવનાર હતી. લાલ્લાં પણ પોતે પોતાની વયને અનુસરતો વેષ બરાબર ભજવતી હતી; ના પણ કસુંબજે તેણીને અત્યારે પુરેપુરી નિશ્ચિંત બનાવી હતી.

કસુંબજની ગાવાની ઢબ અને તેણીના લટકાં ચંપકને ગમી ગયાં હતાં. ઝીનાનું સ્મિત અને તેણીનો અંદરો તેને પસંદ પડ્યો હતો. બહુની વહુ મેના તરફ પણ તે આકર્ષાયા હતા. તે બર્ધરાંઓના બહુ કેમ સહવાસી બની ગયે હોય. અને તેને બહુ સ્ત્રી વર્ગનો અને તેમાંય તરૂણ તુચ્છ સ્ત્રીઓનો સહવાસ ગમતો હોય એવું તેનું મન થઈ ગયું હતું ! તેણે આજ બહુને પણ વહેનો મુક્યો. બહુને રૂપિયા આપવાને બહુને તેણે નનનિધ પાસેથી રૂપિયા કહાડયા હતા; પણ ચંપકને ક્યાં પોતાના

વચનની કિંમત હતી ! તે સીધા લાલ્યાંને ત્યાં એકલોજ ગયો. હવે તેનામાં કાંઈક નિહરતા અને હિંમત પણ આવી હતી.

અંપક લાલ્યાંના મકાનમાં પહોંચ્યો ! લાલ્યાં અંદર હતી. કસુંબલ ટાલ ટમકો કરતી હતી અને ઝીનાં હાર્મોનિયમ શિખતી હતી.

“આઈયેં મહેરબાન ! બધીયેં. માં ! માં ! અંપકલાલજી આયેં હેં !” કસુંબલે અંપકને આવકાર આપ્યો અને પોતાની માને તેના અવ્યાના ખબર આપ્યા.

“વાહજીવાહ ! અંપકલાલજી ! તુમ તો બડે મોંધે હો ગયે ? મેરી કસુંબલ તો તુમારા નાંવ સારા દિનમેં રહોવ વખત લેતી હધ.”

“મધ” લી કસુંબી રંગ ગાતા હૂં !”

“વહ ! કયોં ન ગાઓ ! મેરી લકરીકા નાંવઈ કસુંબી હધ ઓર તુમકોં પસંદ આયાહે ગાનાલી કસુંબીકા ! મેલ તો ઠીક હધ; મગર બના કના રહે તો ખુદાકી મહેરબાની. દેખો અંપકલાલજી ! યરી કરની સહેલ હધ, લેકિન નિયાની મુરકેલ હધ. આપ તો દનાંવહો, દિલાવર હો ઓર મેરી કસુંબલકા દિલદાર હો ! કસુંબલ ! જલદી તર્ફચાર હોજ. તેરા ગાનાં મુનનેકે લિયે અંપકલાલજી બડા તલબગાર બના હધ.”

“આ ઝીનાં તો બુઓ ! મને દેખીને એ તો ખુશ ખુશ થઈ જાય છે !” અંપકે ઝીનાં સામી આગળી કરીને લાલ્યાંને કહયું.

“યે તો જબ બડી હોયગી તબ કસુંબલસેં લી બઢ જાયગી. દેખોની ! કધસી હંસ હંસ કરતી હઈ ! હોઠોં તો કુર કુર હોનાઈ રહા હઈ !”

“હાર્મોનિયમ પણ ઠીક બજાવે છે હો !”

“યે તો બડી ચાલાક હઈ. સબ તરહકા સાજ બજ જાનતી હઈ. ઉંમર હધ છોટી મગર ગુનમેં હઈ મહોટી ! આજ કયોં બલુમાઈ નહીં આયે ?”

“મેરેકોં મિલા નહીં. મેં સીદાજ આવ્યા.”

“યે તુમને ઠીક કિયા. મેરી કસુંબલ બલુભાઈસેં જરા શરમમેં આતી હઈ. બલુભાઈકા હમારી સાથ ઘરેબા હઈ. આદમી બહુત લાયકીવાલા હઈ.”

“મા ! મેં ગાઉં. ઝીનાં હાર્મોનિયમ બજાવે. હંસરા સાજકી કયા જરૂર હઈ ?”

“હાં હાં, બેટી ! અપસાજ કર. અંપકલાલજીકોં યે અરજા લગેગ. કયોં અંપકલાલજી !”

“યે લી ઠીક હય. ઝીનાંકોં મેરી સામનેજ બિઠાઓ ! ઇન્તીકા ચહેરા મેરેકું બહુત પસંદ હઈ.

“તુમકું પસંદ તો હમકુંલી પસંદ ! ઝીનાં ! થું બઈક. કયું બરાબર હઈને અંપકલાલજી ! હાર્મોનિયમ બજાના ઓર હંસ હંસ કરના હો !” લાલ્યાંએ ઝીનાંને લલામણ કરી.

“માં ! તબલચી બિના ગાનાં ફિકકા નહિ લગેગા ?”

“જબ અંપકલાલજીકા આનાં હોવે તબ તબલચીકા બના હોવ ! તું ગાના શિર કર, મધ તબલાં બજાતી હું.”

લાલાંએ તખલાં હાથમાં લીધાં. કસુંબલનો આલાપ હાર્મોનિયમની અને તખલાંની જોડે મેળવ્યો. કસુંબલે હાવભાવ સહિત નૃત્યની સાથેજ ગાવા મંડ્યું.

હિલમિલ પનિયાં બાઓ રે નનદિયાં ! બાઓ રે નનદિયાં બાઓ રે નનદિયાં
હિલમિલ પનિયાં બાઓ રે નનદિયાં !

પનઘટ પર કલી બાઓ ન ચોકલાં;

લુટ લેયંગા કોઉ તનનનિયાં ! હિલમિલ પનિયાં બાઓ રે નનદિયાં !
બાઓ રે નનદિયાં !.....બાઓ રે નનદિયાં. હિલમિલ.

જુમ જુમ ઝાંઝર રૂમજુમ લગર—

ખડમેં મત પહેરો છનછનિયાં ! હિલમિલ પનિયાં બાઓ રે
નનદિયાં.....બાઓ રે નનદિયાં બાઓ રે નનદિયાં.....

હિલમિલ પનિયાં બાઓ રે નનદિયાં

“વાહ ! વાહ ! કસુંબલનું ગવું નાચવું તો અજબ !” ચંપકે કસુંબલની તારીફ કરી.

“અમ ફરમાયે.” લાલાંએ ચંપકને કહ્યું.

એક ગાના ઝીનાં ગાવે તો અરુણ !”

કયોં નહિ ગાવે ! ઝીનાં ! મેં તખલાં બંદ કરતી હું હાર્મોનિયમમેં ચંપક-
લાલજીકે એક ગાનાં સુનાં.”

“અરુણ ! સુનાતી હું !”

દિલદાર ચાર સેનાસેં નેનાં લગાય બ.

સેના લગાય બ, નેનાં લગાય.....દિલદાર.

જુરજુર મરતી મેં તો જોખનમેં;

જુલની મેરી જુમસેં જુલત.....દિલદાર.

ગલે લગને દે ચા તુ લગબ

ફલાહનકો મત જીગર દુભાય.....દિલદાર.

ગલે લગને દે ચા તુ લગબ

“હં હં ! આ શું ! ગાતી ગાતી ગળે પલ્લુ વળગી પડી ?”

ખીરસા ગરમ હઈ, મુખ પર શરમ હઈ;

માથુક માંગે કુછ કુછ દિલાઈ.....દિલદાર.

વાહ વાહ ! ઝીનાંનો હાથ તો ઠંડો બરફ જવો છે ! કુછ કુછ દિલ્લે બ-
કુછ કુછ દિલાઈ બ ! વાહ ! દિલદાર ચાર સેના મેં નેનાં લગાય બ. લાલાં લાલાં !
દિલદાર કસુંબાકા કી ઝીનાંકા ?

“દેહકા તુમ હો અશક જોર ચે દો હઈ તુમારી માથુક !”

“અલી એક જવાહર મુનો, દેખો કઈસી બાદશી ચડ રહી હઈ ? કસુંબલે
ગાવા માડ્યું.”

લગજે મોરા જીગરવા-ધનન ધનન ધન વરસે માઈ લીજે મોરા જીગરવા

સાવન આયો પિયુ ઘર નાચો,
 ફેસેં રખું મન ધીરજવા
 ફાહુર, મોર, કોયલિયાં બોલો
 બોલો બપોઈયા પિહુરવા—ઘનન ઘનન ઘન વરસે માર્મ—
 ફેસેં રખું મન ધીરજવા હાં લરજો મોરા જુગરવા—
 ઘનન ઘનન ઘન બરસે માર્મ—લરજો મોરા.....

“શાબાશ ! શાબાશ ! કસુબત્ર શાબાશ ! કસુબી રંગ હો ગયે ! લે લો !
 લે લો ! દસ દસના ચાર કટકા આપેછે.”

“કસુબલ ! એક દસકાં કટકા પીછા દેદો. ગેશ્વ્યાજખી લેનાથ નહિ. હર
 ગાનાંકા દસ કાપી હમ્.”

કસુબલ દસ રૂપયાની નોટ ચંપકના હાથમાં મુકે છે. ચંપક ખુશી થતો
 થતો ત્યાંથી નીકળી જાય છે. ચંપક વિકટોરિયામાં બેઠો આ મનોગત લલાંની
 પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. રસ્તમાં બહુનો પેલો દેસ્તદાર નંદલાલ ચંપકને સામે
 મળ્યો. ચંપકે તેને વિકટોરિયામાં બેસાડ્યો. અને તે તેને પરાણે પેતાને
 ઘેર લઈ ગયો.

ચંપકે આ નંદલાલને પાછત્રે દાદરેથી પોતાની જોડે મેડીમાં દાખલ કર્યો.
 આ વખતે નવનિધ નીચેના ખંડમાં હતી. ચંપકે આમત્રા દાદરના પડેલા પમયિયાં
 ઉપર ઉભીનેજ બે પ્યાલા ચૂડાના તથા બે રકાબી ચેવડાની તથ્યાર કરીને લાવવાનો
 હુકમ કર્યો. ઘરનાં માણસોને આ અનુભવ શરૂઆતનોજ હતો ચંપક જ્યારે નિશાળે
 જતા ત્યારે કોઈ કોઈ નિશાળિયો ચંપકના જોડે આવતે ; પણ ચંપકના પગના
 પછી ચંપકના મિત્ર તરીકે તેના ઘરમાં આ નંદલાલ પડલ વહેંચેજ આવ્યો હતો.

ચંપક ફેટલો ઉતાવળો અને ધાંધલિયો છે આ રહસ્ય ઘરના માણસો ખાસ
 જાણતાં હતાં. અત્યારે ઘરમાં ઘાટી પણ નહોતો જસુ કમળાને ઘેર જઈને મેડી
 હતી અને હીરા શેઠાણી ભાણીમાની ચોરડીમાં હતાં. ઘરમાં નવનિધ એકત્રીજ
 હતી. તેણીએ એકદમ પ્રાક્રમત્ર સંગળ્યે. જેન તમ ઉતાવળ કાળે પા કલાકમાંજ
 ચૂડા ચેવડો તથ્યાર કર્યો. ઘરમાં ન મળે ઘાટી કે નહિ મળે જપુ ! ભત્રી અને
 નરમ સ્વભાવની નવનિધ બીકની મારી પોતજ આ બધું સાહિત્ય લઈને ઉપર
 ચડી. સુરત જીલ્લાના રહેવાસી એટલે કઠિયાવાડની પેઠે લાજનો ધુમટો તાણવાનો
 રીવાજ નહિ. તેણીએ બધું ટેબલ ઉપર ગેઠ્યું. નાપકીન તથા પાણીનો લોટો પણ
 પ્યાલાની સાથે મુક્યો. સ કોચાતી તેણી પછી નીચે ઉતરી.

નંદલાલે નવાનંધન જોઈ નંદલાલ ચંપકને મનોગત ચક્રમ તરીકેજ એ જાણ્યો.
 નંદલાલે ચંપકને ધનુ ભાગ્યશી મન્યો. તે દેવને દોષ દેવ લાગ્યો. પા કલાકમાં
 જ ચૂડા ને ચેવડો તથ્યાર થયેલો જોઈને તે અજબ થયો. નવનિધ માત્ર રૂપવર્ત
 હતી એમ નહોતું. તેણી જતિ નમણી પણ હતી. કુશીન ગૃહમાં જન્મેત્રી અને
 ઉછરેત્રી એટલે તેણીની લજ્જામાં તો શી ન્યુનતા હોય ! તેણીને પરાણે બ

(૬૫)

પ્રમાણે આવવું પડ્યું, પણ તેણીનાં પગ તથા હાથમાં તે વખતે જે સુસ્મ કંપ શરૂ થયો હતો એ પ્રસંગ અને એ સ્થિતિનું બન તો નવનિધનેજ હોઈ શકે.

નંદલાલ તથા ચંપકે પોતના ઉદરમાં રૂઢા અને ચેવડાની અહુતિ આપી.

‘ચંપક ! એજ તારી વહુ કે ? વાહ ! રૂઢા અને ચેવડા પી ખુબી વહ !’

ચંપક પ્રવંશનો તો ભુખ્યોજ હતો ચક્રમ આવાજ હોય છે. તે પેતાની પત્નીનાં નંદલાલને મોટેથી વખાણ સાંભળી ચક્રદમ રાણ રાણ થઈ ગયો ! ચંપકે કશો જવાબ વાળ્યો નહિં તે બોલ્યો.

‘કેમ ફરવા બઈશું ?’

‘હા. ચાલો.’ નંદલાલે હા પાડી.

બંને ત્યાંથી પાછા ફરેથીજ ઉતરી ગયા. નવનિધ અત્યારે ઉંડા વીચારમાં પડી ગઈ હતી. તેણીએ નંદલાલની આખ નીકળી. જો કે આ તેણીની દ્રષ્ટી એકાદ ક્ષણમાં સમાય તેટલીજ હતી તેણીના મનમાં એમજ આગ્યું કે કોઈ દહાડો નહીં ને આજઝ ઘરમાં આ લક્ષ્મી ક્યાંથી પેકું ! આજ આ આગ્યો તો કાલ બીજો આવશે. જો આમને આમ ચાલ્યું તો પત્ની ઘણી મજા રહેતી કંઈક છે. આ તો મારે ન છુટકે જવું પડ્યું પણ કદાચ માસીજી હોત તો તેનેજ જવું પડત ! ઘણાજ ઘર ધારી છે; પણ તેજ યા કામનો ? હમણાં એ લોકોનો ઘાટ બગડી ગયો છે. ઘરનું ઉપક્રમ કામ કરીને પરવાર્યા કે બાણે રાખા ! ઠીક છે બેઉ છું.’ નવનિધ ઘરકામમાં ચુંચાઈ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

જમ્બુનું ચિત ચળતું રહે, પડે નહીં પણ કામ;

જમ્બુનાં મનને ના મળે, કિન્તુ ક્યાંય વિરામ.

હમણાં પ્રત્યેક મંદિરમાં ન્યુનાધિક અંશમાં ધર્મિક ઉત્સવો પી ધામધુમ ચાલતી હતી વૃષ્ઠ સ્ત્રીઓની તો બાણે ઠીક; પણ સુવસ્ત્રાવકારથી સજ્જ થયેલી યુવતીઓની દોડદામ અજકાલ વધારે હતી હીરા શેકાગીની રમલ લગ્નને પાડાશણો પી સાથે આજ જમ્બુ પણ કાકુરણના દર્શન સારૂ બહાર નિકળી હતી. આમાન્ય ભીડ તો સર્વ મંદિરમાં હતી; પણ મોટા મંદિરમાં વિશેષ હતી. જમ્બુ. અતી ગરબીને લીધે આ ટોળામાંથી છુટી પડી ગઈ. તેણીને આગળ પાછળ નજર કરી; પણ પેતાનું ઓળખીતું ચંક પણ બઈરું દેખાયું નહિં જમ્બુએ ઘરની તરફ જવાનો રસ્તો ક્યાં બાળ્યો નહે ના ? પણ જમ્બુના મનમાં ફરે ચાલતા માંજુ વૈદ બડો થયો ! જ્યાં જમ્બુ હતી ત્યાંથી માંજુ વૈદનું રહેલું બહુ દુર નહોતું. ભાણીમાંએ તેણીને ડેકાણું તો બતાવ્યું હતું જમ્બુએ તરવેથીજ તે તરફ વળામણ કરી.

માંજુ વૈદ જોકે જમ્બુને જોયા પછી ચત્કિચિત વિચારગ્રસ્ત રહેતો હતો; તો પણ તે પુરૂષ હતો. જે ખરો ઉદ્યોગી હોય તેજ ચુંબઈમાં રહી શકે. વળી આ વૈદ બઈસંઓનો વૈદ હતો એટલે તેની પાસે બેઠક મઈસંઓ અ.વ ને બધ. માંજુએ ભણે પ્રસંગ જોઈને જમ્બુનું અટકચાળું કયું હતું અને આ અટકચાળું

જસુએ સહી લીધું હતું, પણ માત્ર આટલાજ કારણને લીધે જસુ પ્રતિ પોતે લોકચુંબક બન્યો છે એવું તેણે ધાર્યું નહોતું. તે તો પોતાના કામકાજમાં મથાણુ હતો. માંજી પોતાની જોરડીમાં ઝેડો હતો. તેની પાસે ત્રીજાં જે ત્રણ બપોરનાં એ પણ બેઠાં હતાં. જસુ પણ નહાનું પડીયું વાંચીને જીપર ચડી એક ત્રીજાની સાથે એક બીજાની નજર મળી.

“ઝાણ જસુ ! ભુલ્લી પડી કે શું થયું ! હવે તો સાફ છે ના ? બેસ, બેસ, નહાનડિયાંને તે એક વચને બોલાવતા ધનાઢયની પત્નીને તે શેઠાણી કહેતો. વૃધને માડી કે માણ કહેતો; પણ કંઈને બાઈ કે બહેન કહીને તે બે લાવતોજ નહ. તે એમજ સમજતો કે બહેન તો આપણી જે હોય તેજ. કોઈને બહેન બહેન કરીએ અને આપણી દ્રષ્ટિમાં પાપ હોય તો પછી એવી રીતે કોઈ પણ સ્ત્રીને બહેન કે બાઈ કહેવીજ શા માટે ? માંજીની સ્થિતિ તે કોઈ પણ કેમણે ચત્રાયમાન થાય તો થઈ શકે તેમ હતી; પણ અત્યાર સુધી તેણે અનેક પ્રકારની અનુકૂળતા મળવા છતાં પણ કોઈ સ્ત્રીને બાઈ નહોતી કરી. તેનામાં એકજ કુટેા હતી. તે આસને અનુસરીને બલે ખરી કે જોડી રીતે પાણુ જેમ કોઈ સોના દરદની પરીક્ષા કરતો તે પ્રમાણે તે એવું ક્યાંક દેખે તો થોડુંક બણ્યું અબણ્યું અટકચાળું કરીને કોઈને મનોભાવ બાળી લેતો. માંજીમાં એક બીજી પણ ખુશી હતી. અટકચળું પણ પોતાની તપાસને એક ભાગજ બણાય એટલાજ પ્રમાણમાં તે આ પ્રકારની છુટ લેતો. સઘળા કરતાં તે વિધવાને માટે વધારે શંકિત રહેતો અને પોતાના ધંધામાં તેણે આવો અનુભવ પણ મેળવ્યો હતો.

“કેમ હવે નવરા પડયા ? માફ સાંભળશો ? જસુ અત્યાર લગી સુંગીજ બેઠી હતી તે બોલી.

“કેમ ન સાંભળું ? કેઈ પણ હુઃખી દરદીનું સાંભળવું એ તો માફ કમજ છે. બેલ ! શું કહે છે ?”

“તમારી બાણે દવા તો રામબાણુ જેવી ! જોડું કેમ કહું ! પણ કોઈ કેઈ વાર હજી બીણું બીણું પેટમાં દુઃખે છે હો !”

“જે જસુ ! તું રહી બાણે વિધવા. વિધવાઓને પેટનેા દુખાવો, માથાનેા કઢાવો, ફેર ચક્રર એ તો સહજ છે. હું પર્ષસાનેા ભુખ્યો નથી. તુ જ્યારે મને જોળતી જોળતી અહીં આવી છે ત્યારે હું તને દવા તો આપીશજ અને તેથી તને જરાતરા સાફ પણ રહેશે; પણ જ્યાં સુધી તું કોઈ સાચી ધુન તરફ નહિં વળે ત્યાં સુધી તને કાયમનું સુખ નહિં થાય.”

“એ તમ મને શું કહ્યું ? સાચી ધુન એટલે ?”

“હું ખરું કહું ? જોડું તો નહીં લાગે ને ! તારું દરદ મેં પારખી લીધું છે. તને મનનું દરદ છે. ચરીરનું નથી. તારું મન તું કોઈ કામમાં પડેલ. જે બાણી હો તો સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવામાં તું તારો વખત ખડાક અને ન બાળી હો તો કોઈ હુન્નર કે કળા હાથ કરી લે ! છેલ્લી બાડી આંધીજીનો રેડીઓજ.

જ્યાં સુધી તારૂં મન કોઈ નિર્દોષ કામમાં નહિં રોકાય ત્યાં સુધી તારૂં આમ ને આમ ચાલવાનું ! આથી તારે એમ સમજવાનું નથી કે હું તને દગાની ના પાડું છું. હૈ આ આઠ દહાડાનાં આઠ પડીકાં. રોજ અકેકું પાણીમાં દેજે. જો સાંભળ વાયડું, વિશેષ ખાટું કે ખોડું કશુંય ખાતી નહિં.”

માણું વધદે જસુને પડીકાં આપ્યાં. જસુએ તે પેતાનાં હાથમાં લીધાં અને પછી બોલી.

“વધદરાજ ! મારૂં જરા પેટ જુઓની !”

જસુ લાંબી થઇને સુતી. માંજુએ જસુનું પેટ જોયું. જસુ આવી ત્યારે વધદની પાસે બે ત્રણ બર્ધરાંઓ બેઠાં હતાં. અત્યારે એ પણ નહોતું.

“જસુ ! તારૂં પેટ તો સાવ હળવું કુચ જેવું થઇ ગયું છે ! બરોળ બરોળને ઠેકાણે છે અને લીવર પણ બરાબર છે. તે દહાડે તારૂં આવચકું આંતરડુંજ કુલી ગયું હતું. વાલ વટાણા ખાધાં હતાં કે ? જો સચું બોલજે હો !”

“અંપકભાઈને વાલ વટાણા વગર ચાલેજ નહીં. કરીએ ત્યારે ખવાયજ તો !”

“તારે મુલ ખાવા નહિ. તુવેર કે મગની છડી દાગજ ખારી સમજ ક ? નહિંતર પાછો ઉપલો મારશે.”

“ભલે એમ કરીશ.”

જસુ એકદમ ઉઠીને ઉભી થઈ.

“વધદરાજ ! હું ભઉં છું કાઈવર માળામં કોઇને બેવા આવેા તો મારી બબર કહાડી જાએ હો ! ભલે વધદરાજ ! મારે એક તમને પુછવાનું છે મારા બનેવીને રાખે પડખે કોઈ કોઈ વાર દુખે છે. તેનો કે.ઈ.ઈ.દાજ તમારી પાસે છે કે ?”

“કેમ ન હોય ? તું તારી મહોટી બહેની આગળ મારૂં નામ દેજેની. એ મને જરૂર બોલાવશે.”

“ભલે. લાગ મળશે તો કહીશ.”

“જા હવે. મોડું થશે તો કપકો ખાવો પડશે.”

“શું કરીએ વધદરાજ !”

“હા, જસુ તારા જેવી વિધવાઓની જીંદગી રદજ સમજવી અને મારા જેવાની પણ ખરી. હું પણ એકઝોજ છું. જેમ તારી ગતિ એવીજ મારી.”

“જમે તેમ તો તમે પુરૂષ રહ્યા. તમારી વાત જુડી છે. અમારી અમગની જુડી !”

“એ તો નિભાવ્યે છુટકો. ભત્રી કે જુડી થું કશું ના કહેના, રખે જયેં પ્રજુ ત્યેં ખુશીમે રહેના.”

“હા, એ તો એમજ તો !”

જસુ ગઈ. માંજુ એકઝો પડ્યો. તેના મનમાં વિધવાઓનાં સંકટોનો એક સામટો વિચાર આવ્યો. તે મનોગત કહેરા લાગ્યો.

“શી વિધવાઓની પણ દુર્ઘટા છે ! આવી યુવાન વિધવાઓએ પેતાના દહાડા શી રીતે બિતાડવા ! દયાપાત્ર વિધવાઓની પણ સમાજને દયા નથી ઉપજતી.

મારા જેવા બધરી વગરના પણ કેટલા હશે ! જો પુનર્જનની છુટ થાય તો કેટલી વિધવાઓ અને હું જેવા કેટલા વાંદાઓ ઠેકાણે પડી જાય ! પણ અફસોસ ! એ દિન ક્યાં છે ! ક્યાંક જુનાં બંધનો છુટતા હોય એમ દેખાય છે; પણ તેય અતિ થરાકાષ્ટાએ !

“માંજી વધદ તમે કે ?”

“કેમ ભાઈ !”

“અત્યારે ઘર આગળ આવી શકશો કે ?”

“કાં ન આવીએ ? કોણ માંડું છે ?”

“માંદી છે મારી ઘરવાળી. તમારું કોઈએ નામ લીધું એટલે તેડવા અઁવો.”

“ચાલો ભાઈ.”

માંજી તેડવા આવનારની જોડે દવાખાનું બંધ કરીને ગયો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

નંદલાલ ફેરી ફરે, ભાળે ઘરનો ઘાટ;

કોણ કહે? ક્યારે પડે? વળા વિયાળી વાટ!

નંદલાલ પડાઉ માલનો ખાનારો હતો. તે શકરો હતો. અનેક પ્રકારના હુર્તુ જોથી ભરેલો હતો. કેટલીક બાબતમાં તે બહુને પણ બાજુએ મુકે એવો હતો. જો નંદલાલને આપણે ગરીબ ગોખરો કહીએ તો તે તેવો હતો જ. બહુની આગળ તે પોતાની ગરીબી ગાતો અને એવી રીતે જે જ સાથે તેની આજખાણ થાય તેની પાસે પણ ગરીબી ગાતો અને વખત આવે પોતાનું કામ કહાડી લેતો. આપણને ખબર છે કે નંદલાલ ચંપકની સાથે ચંપકનું ઘેર જોઈ ગયો. નવનીધ ને પણ તેણે નીહાળી. ચંપકની જોડે તે વીક્ટોરીયામાં ફરવા ગયો. આ યોગ સાધીને તેણે ચંપકની આગળ પોતાની હદ બહારની ગરીબી ગાઈ. ચંપકે તેની દયા ખાઈને રૂપીઆ પોણોસો કહાડી આપ્યા. સવાસોમાંથી ચંપકની પાસે તે વખતે માત્ર રૂપીઆ પંદર રહ્યા હતા. આપવા હતા બહુને પણ ખરચાઈ ગયા આ રીતે ? ચંપકને તે વાતનું કશું ખાનગું નહોતું. નંદલાલ આ પ્રમાણે રૂપિયા પોણોસોની રકમ લઈને પોતાને ઘેર સીધો જ ગયો. નંદલાલના ઘરનો કોઈને પતા લાગે તેમ હતું નહિ તે નાગપાડા તરફના એક જુના માગાના કાતરીયામાં રહેતો. પોતાના બાપદાદાની આજરૂને લીધે તે એક વખત પરણ્યો હતો. તેની આ બધરીને નંદલાલ જોડે પાંચ વરસ સુધી ઘર વાસ રહ્યો. તે લાંબી માંદગી ભોગવીને વીઠાય થઈ ગઈ. નંદલાલના મા બાપ તે પહેલાં પોતાને રસ્તે પડ્યાં હતાં. ઘર ભંગ થયા પછી તે બે વરસ તો એમજ રહ્યો. નંદલાલનું નવ સરથી ઘર મંડાય એમ તો હતું નહિ. ન છુટકે તેણે એક ઉત્તરેલ બાળી રાંડ રાખી હતી નંદલાલની આ રાખેડીનું નામ કીડાં હતું. આ કીડાં ઘણી લુચ્ચી અને આપ મતાવતી હતી. તણી જુડા બે દી, અડ. આગળ પાટ્યાં ગોઠવનારી તથા હાજર જવાબીમાં પુરી હતી. નંદલાલ તેણીને પોતાની પાણેડી તરીકેજ

ઓળખવતો. બહુ અને નંદલાલ એક બીજાથી સ્વભાવમાં કેટલેક અંશે જુદા પડતા. નંદલાલમાં કે ઇ પણ ચક્રવર્તી ઘરમાં ધુમ્મસવાની તથા ત્યાંની ચર્ચા ભેદ આ વાની ટેવ હતી. પોતાનું ઘર તો તે કે ઇને પણ દેખાડતો જ નહીં. બહુ કે ઇને ઘેર જતો નહીં. જેની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સરે તેમ હોય તેને તે પોતાને ઘેર તેડી જતો અને તેની હદમહારની ખુશામત કરતો તથા કરવતો. બહુ એ આ નંદલાલને માત્ર પોતાના બામુસ તરીકે રાખ્યો હતો. બહુ । ત્રીજો સાથી ભગની નામનો પણ હતો. આ વાત વાંચકના પણ બામુસમાં છે. તે મુખર્જનાં કેટલાંક કુટુંબીઓનાં ભોખીઓ હતો, કેટલીક નાયકડીઓ તથા વેશ્યાઓની ભેડે તેની પીછાણ હતી. બદમ સોની અમુક ટોળીઓને પણ તે ઓળખતો. કોઈ વાર સદાગલીમાં પણ તે જઈને બેસતો. તે બુઝારીઓને પણ બામુસ. રંગી ભંગી તથા ગંજેડીઓની સાથે પણ તેની દોસ્તી હતી. તે દિવસવાન હતો. તથા ગમે તેવું ચુંચવણુ કામ હોય તો પણ તેમાં તે માથું મારી શકતો. તે એકદમ કે ઇના સપાગમા આવે તેમ ન હોતો. બહુએ તેનું નામ અદ્વાપથરી રાખ્યું હતું. જે પોતાનું દીલ આય તો કોઈ પણ નટક મંડળીમાં તે જતો. અને ત્યાં કે રડીપરના વડા તરીકેનું કામ બજાવતો. આ ભગનીનું શરીર મજબુત હતું અને તે સ્ફુર્તિવાળો હતો. તે કમાતો પણ ઠીક ઠીક. તેણે સુઝા માટે નજ બજારમાં એક ચોરડી ભાડે રાખી હતી. તે હોટેલમાં જ જ્યારે પોતાને ભુખ લાગે ત્યારે આઈ લેતો.

આ ચંદાળ ચોકડી નહિ પણ ત્રગડી હતી. ભવાનીમં નંદલાલની પેઠે ગરીબા ગવાની ટેવ નહોતી; પણ જ્યાં પોતાનું કામ થતું હોય ત્યાં તે ગરીબ પણ બની જતો ! નંદલાલ નિરૂદ્ધેગી હતો; પણ તે અચતા ઉપર કાયતું મારે તેવો હતો. બહુ જેવાને પણ તે થાપ આપતો. ભવાની કોઈનો આટલે દરજ્જો ચોશી ચાળો રહેતો નહીં. તે પોતાની મેળે પોતાનો દરમાયે. કુટ્ટી કહડતો. તે કહ્યાગરો અને કામગરો હતો. એમ છતાં પરચાની પરચા કરતો નહીં. ભવાનીને આપણે બહુડીપીનું નામ આપી રહીએ. આ ભવાની બહુના મુંગા પ્રપચમાં ઘણો મહદગાર થઈ પડતો હતો. નંદલાલનો સ્વભાવ આ બેથી તદ્દન જુદો અને વીચીત્ર હતો.

તે પોતાની રાખેલી કીર્તિથી કંટાળ્યો હતો. નંદલાલ કીર્તિને ગમે તેમ કરીને ગમે ત્યાંથી જે લાવીને આપે તે તેણી સંધર્થે જતી હતી. ‘હવે ઘરમાં કાંઈ નથી’ આમ કહેવાની તેણીને ટેવ હતી. તેણી નંદલાલના બહાર જવા પછી પછગ સાફ કરીને ખતી અને મજા ઉડાવતી. શંડ કોઈની ચર્ચા છે અને થવાની પણ હતી ? હલકટને ઘેર જે જન્મી હોય અને ઉછરી હોય તેમાં ભલીવાર શી હોય ! તેણી ચોખ્ખી તો હતીજ નહિ. નંદલાલની ગેર હાજરીમાં તેણી નહીં કરતા જેવા કંઈ પણ કરી આવતી. જાને બગડતી અને અન્યને બગડતી. તેણી ખરેખરો લાગ ભેદનજ અણું નિંદ્ય કર્મ કરતી હતી સુધી નંદલાલના બામુસમાં આ વાત નહોતી આવી. તે તો તેણીનું ટકટકથીજ કંટાળ્યું હતો.

નંદલાલની પોતાની વરતણુંક પણ સારી નહોતી. તે બેલવામા કાયર હતો. તેને ઢોંગ બહુ આવડતા. ગમે તેવા ચાલાકને પણ તે છકકડ ખવડાવતો. જેના ઘરમાં જોશવાર પેઠો કે બસ તેનું અવી બન્યુંજ સમજવું ! તે ધણીને ધાવાનો અને ચોરને ખાતર પાડવાનો ઉપદેશ કરતો. અગાઉ બે ત્રણ ગ્રહસ્થ ઘરની વહુ દીકરીઓને તેણે બ્રૂટ કરી હતી. ત બહુની પાસે જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી બહુનો અર્થને રહેતો; પણ જ્યારે તે બહુથી છુટો પડે કે પગી બહુ કોણ અને પોતે કોણ ? લ લાંની સાથે બહુનો નાતો આ નંદલાલેજ જોડી આપ્યો હતો. આમ કરનારું તેને એક કારણ હતું. એ એમ સારી પેઠે સમજતો હતો. કે જે બહુનું ધ્યાન બીજે રહે તો તે પોતે બહુએ મેળવેલા શીકાનો પુરેપુરો લાભ લે. આ પ્રકારની બે ત્રણ ગણત્રીમાં તે ફર્યો હતો. બહુની પાસે પછસો હતો. બાપ ના મરણ પછી તેણે પણ પછસો જોયો ન હતો. પણ તેમાં વધારો કર્યો હતો. અગાઉ એક બાપકમ ઈલાજાને તેણે પાયમાલીને રસ્તે સુધી દીધો હતો. અને એ બટપટમાંથી તે અણીશુદ્ધ છટકી ગયો હતો. બહુના પંજમાં આ ચંપક પાંચમેા હતો. ચંપકને ચકલી બનાવવો એ બહુના મનને એક રમત હતી; પણ ચંપક અત્યારે સ્વતંત્ર ન હોતો અને તેના હાથમાં પછસાનો યોગ પણ હતો નહિ.

નંદલાલે ચંપકનું ઘર જોયા પગી હમણાં જુદોજ ખેત્ર ખેતવા માંડ્યો હતા. નંદલાલને એમ તો લાગ્યું કે કેવળ નિરૂદ્ધેયોગી ફરવાથી આપણી પાસે ધન થવા નું નથી અને આપણી આંટ બંધાવાની નથી. તેણે બધરાંચો માટેના ફેન્સી કાપડની ફેરી ફરવાનો વીચાર કર્યો. આમાં તેની બે જાતની મતલબ હતી. એક મતલબ એવી હતી કે એ ધંધામાંથી કમાઈ પણ થશે અને બીજી મતલબ એવી હતી કે દોઈ કોઈ ગ્રહસ્થ ઘરનો અનુભવ પણ લઈ શકાશે. બહુને તેણે એક વખત અગાઉ આ વાત તો કહેલી અને બહુએ તેને હા પણ કહેલી.

હમણાં નંદલાલે આવું ફેન્સી કાપડ થેડું થેડું લપ રાખ્યું હતું. પોતે ફેરીનો ધંધો કરે છે એવું કીલાંના બાણવામાં આવે નહિ જોટલા માટે નંદલાલ ભવાનીની ઓરડીમાંજ આ કાપડની ગાંસડી રાખતો. શરૂઆતમાં ત શરમાયો; પણ પગી તેની ધીમે ધીમે શરમ છુટતી ગઈ. નંદલાલે આ ધંધામાંથી પોતાના રોજ મેળવવા માંડી. ઘણું કરીને જાંગડ માલ લાવતો. રોકડે તો ન છુટકે બપ જોગોજ લાવતો. તે બાણવાઈના માળામાં પણ દાળા થયો હતો. ચંપકને પણ થોડા દિવસ પછી આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી. તે નંદલાલની મશ્કરી કરતો. નંદલાલ તેને કહેતો કે નવરૂં રખડવા કરતાં ધંધે સારો. જો તું કાંઈક વધારે સુધી અપે તો હું ધંધો વધાઈ. નંદલાલ ધંધો તો શું વધારવાનો હતો ? આમ કહીને તેનો વિચાર કોઈ જો બાળમાં પકડાય તો પછસા ખાઈ જવાનો હતો. આઠ દહાડામાંજ એક ગૃહસ્થના મનમાં પોતને માટે દયા ઉપજાવીને આ નંદલાલ પચાસ રૂપિયા તેની પાસેથી મદદના કરીને લઈ આવ્યો હતો. પોતાની વાકર્યાતુરી વડે તથા પોતાની ગરીબાઈ ગાવાની હમિશની ટેવને લીધે તે બધરાંચેને પણ પહાળી મુકતો

હતો. ચંપકના ઘર આગળ પશુ તે બે વખત જઈ આવ્યો. ફેરી વાળાને માળામાં હું કોઈના ઘર આગળ જવો કોણ અટકવે ? નવનીધે તો નંદલાલને પહેલી વાર જ્યારે આવ્યો ત્યારેજ ઓળખ્યો તેણીના મનમાં આશ્ચર્ય ઉપજ્યું કે આ ફેરી-વાળાની જોડે એમના દોસ્તી ક્યાંથી ! અને તેને માટે રહ્યાં જાય તું સન્માન થતું ? આ સમયે જસુ પશુ ઘરમાં હતી આ તો નંદલાલ મહેલો ખેપાની! જસુ વીધવા છે અને ચંપકની માસી છે એવું તેણે પેતાની વાતો કરવાની છાવડીથી બહાર લીધું ! નવનીધેને પશુ તેણે કહ્યું કે એક વખત મેં તમારા હાથનો રહ્યાં એવડો લીધો છે ! ઝીઝું એમ પશુ કહ્યું કે આ પ્રતાપ તમારો. સો ! જાની ગમે સહગુણી હોય; પશુ તેને નવાં નવાં સુથોલીત કપડાં તથા અર નવાં ઘરેણાંને શેષ પ્રથમથીજ હોય છે. નવનીધે પશુ નંદલાલ પાસેથી પેતાને માટે ત્રણ ફેન્ડી છાયલ અને જસુને માટે બે સાદાં છાયલ ખરીદ કર્યાં. નવનીધે સતર રૂપિયા કહાડી આપ્યા. તેમાંથી નંદલાલે એક રૂપિયો પાછો આપ્યો. નંદલાલ 'તમારો નફો લેવાય નહીં' એમ કહીને ચાલ્યો ગયો. નવનીધે ગમે તેટલી ચતુર અને ચલાક હોય; પશુ કંવટ તો બધરાંની બતાવે તો ! નંદલાલને તેણે સરો માણસ માન્યો. જસુએ પશુ તેને આવજ ઉદગારો કાઢ્યા. આ વખતે હીરા શેઠાણી ઘરમાં હતા નહીં. કેટલો વખત તો કાં ઇંદુમતીને ત્યાં અને ક બાણીમાનાં ઘર આગળ ઘણું કરીને જતો. નવનીધે નવરી પડે કે ઇંદુમતી ઘેર બેસતા જતી. જસુની બેઠક ઘણું કરીને કમળાને ઘેર. હમણા તેણી કે ઇંદુજવાર જતી. માંજુવૈદને ત્યાં જઈ આવ્યા પછી તેણીને શેઠાણીના મહેલોનો ઠપકો માંભગ્યો પડ્યો હતો. આ સમયથી તેણી હમણાં ઘરથી બહારજ નીકળતી નહીં.

જસુ માંજુવૈદને ત્યાં ચાહીને બ્રહ્મ થવા ગઈ હતી એમ કહાય ન કહી શકીએ; પશુ તેણી વીકારવા, તો હતી. માંજુવૈદને માટે તેણીએ જે આપ્યા બાંધી હતી તેમાં તે હતાશ થઈ પેતાનું મન નીખાલસ ન હોતું એમ તો તેણીએ માન્યું; પશુ માંજુવૈદને માટે તેણીએ જે કાંઈ ધાર્યું હતું તેવો તે ન નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

જે માણસ લંપટ થયો. ચુકે નહિ તે ચોટ;
લંપટ લાવે લક્ષણે, ભરતીમાં પશુ ચોટ !
કુપુત્રને નિજ તાતની, કહો કાળજી શી !
તે શિંગ શા કાંમની, બગડ્યું જેતું બી !

ભગુભાઈને લાંબા વખત થયા અર્થનું કદ હતું; પશુ તે જીવેલું નહોતું. તેનું હાર્ટ ઘણું નબળું હતું. કામા પકામાં કોઈવાર તેને હુખાયો ઉપડતો. ડાકટરે તેને વધારે પરિશ્રમ તથા આરજીવ કરવાની મના કરી હતી. ભગુભાઈ આ કારણથી ભાગેજ બહાર નિકળતા ઘરની પેડી અને પેડી ઘર. આજ ભગુભાઈ ઘરમાંજ હતા. ડાકટરે તેને પલંગ ઉપર પડ્યા રહેવાનું કહ્યું હતું.

ભગુભાઈ બહુ પીઠ હતા, તે એકદમ કોઈ પણ પ્રકારની ભુલ ખાઈ બંધ બેસી નહોતા. હીરા શેઠાણીના ઉપરાણાથી તે ચંપકના સંબંધમાં થાપ ખર્ચ ગયા હતા. હવે તેને ચંપકના આચરણની ખબર તો પડી હતી; પણ તેનો ઉપાય શો કરવો તે વિષેનું તેને કશુંય સુજતું નહિ. જેણે પ્રથમથીજ નહિ કહેયું તે પાછળથી કહેવા બંધ એ પણ પરવડે તેમ નહોતું. ચંપક પણ હવે મહેટે થયો હતો. મહોટી ઉંમરના છોકરાને ઠપકાના રૂપમાં કંઈ પણ કહેવું એ પણ અત્યારે વ્યર્થ જેવું હતું. લગ આવે ત્યારે ભગુભાઈ ચંપકને શિખામણના બે બે લ સંભળવાના પણ તેનું પરિણામ પણ પાણી વઘીવવા જેવું આવતું હતું. ચંપક ભગુભાઈનું મુંઝે મહેટે સાંભળતો; પણ પાછું એનું એ ! ભગુભાઈને ચંપકને બે બે સંભળાવવાનો લાગ પણ જવડેજ મળતો. ચંપક પેઢીમાં જતો અને પોતાની મરજી પડે ત્યાં સુધી બેસતો. ભગુભાઈ પેઢીમાં ચંપકને કશુંય કહેતા નહિ. ચંપકને તો કાં પોતાની મેડી ભડી અને કાં બહાર ભટકાનું ભડું. નીચેના લાગમાં તો તે બે વખત જમતા આવે એટલુંજ ! સવરની રૂઢા પણ તે મેડીમાંજ પીતો. ઘણું કરીને નવનિધજ દેખલ કપર સુકી જતી. ભગુભાઈના મનમાં પોતાને માટે ભય તો લાગ્યો હતો. ભગુભાઈને તેન. ડોક્ટરે ચેતવણી પણ આપી હતી કે આ હુદયનો થડકો તમરૂં અચાનક મોટા ઉમું કરશે. ડોક્ટરે તેને એમ પણ કહેલું કે તમારે કરોધ કરવો નહ, વિશેષ ચિન્તા ન કરવી. ભેરંએ તે કરતાં સ્વદશ થઈને વધારે ખવું નહિ તથા બહુ દોડધામ કરવી નહિ. ભગુભાઈ આ પ્રમાણે બે કે વચું કરીને વર્તત; પણ જનસ્થાવની પ્રભવતા કોઈવાર એ પણ નડતી. હીરા શેઠાણી આજ ભગુભાઈની પાસેજ તેની સુશ્રુષામાં હતા. જસુ અને નવાનંધ પણ થોડ. થોડાં દુર બેઠાં હતાં. ચંપક ઘરમાં નહોતો. ભગુભાઈ શેઠાણીને કહેવા લાગ્યા:—

“સાંભળે છે કે ? મારો મને ભરેસો નથી હો ! આ દરદ કોઈ દહાડો મારો એકાએક જીવ લેશે. ચંપક પેઢીમાં આવે છે; પણ તેનું કામકાજમાં ધ્યાન આજી છે. તેને તેને છાપરે ચડાવી મેડ્યો. હવે તો કોઈનું માને તેમ નહી. આ ઘરમાં નવનિધ વહુ વિના કોઈનામાં વધારે શાણપણ નથી. તને પોતાને પણ દમ લાગુ પડ્યો છે એ દરદ પણ કપરું છે. કોઈવાર અચાનક જીવ લઈને બંધ, જેમ મને હવે વધારે જીવામાં વિધાત્ર નથી તેમ તારે મટે પણ હું એમજ ધારું છું. જેના ઉપર ઘરનો આધાર તે તો નથી મારા કહ્યામાં કે નથી તારાં !”

“હું ચે ઘણી બધું સમજું છું; પણ હવે શું થાય ? તમે હો પેઢીમાં. ઘરમાં તો હું હોઉં. મારી પાસે ઘડી અંધી ઘડી બેસે તો વળી એને હું કહું પણ ખરી. તમે એને મેડી સોંપી દીધી છે. મેડીનો એક દાદરો ઘરમાં અને બીજો પાછળ. કેટલો વખત મેડીમાં રહે છે, કપરે બહાર જાય છે અને કપારે પછો આવે છે તેની મને કે તમને કેમ ખબર પડે ? ખરી ખબર તો આપણી જાહેર ! પણ તેજ શું કરે ? મારા ઘરની દીકરી છે અને હાડી છે એટલે કહેતી તો હશેજ; પણ ધાણીનો કોઈ ઘણી !”

“એ તો પ્રભુએ ધર્યું હશે તે થાયે. કાં માથે પડશે એટલે સુધરી જશે અને કાં તો છેડે પાટકે જમીને ઝેરશે. મેં વિચાર પુરુંકી વીલ કી સુધર્યું છે. સરકારમાં નોંધાવું પણ અચૂં છે.”

“જુલું વીલ પણ કરી રાખ્યું ? એમાં તમે શું લખ્યું અને લખાવ્યું ?”

“તે હાલ કહવાય તેમ નથી. મારા મશણ પછી સંકેતે ખબર પડશે.”

“એવું તે શું બેલતાં હશે ! તમારા પહેલાં હું જાઉં એ સારું. તમારા રાજમાં ઘણું હાણી અને માણી. તમે સો વર્ષના ચાઓ અનબદ્ધે હું ચાલી જાઉં !”

“એ કાંઈ તારા કે મારા હાથમાં છે ? મેં તો બલિષ્ઠનો વિચાર કરીને જેમ કરવું જોઈએ તેમ કરી રાખ્યું છે. પહેલેથી અંપકને હાકલમાં રાખી સીધે માર્ગે સુકચો હોત તો આટલોય વિચાર કરવો ન પડત; પણ હવે જે બન્યું તે બન્યું. સુધરવાનો હશે તો સુધરશે. બગડ્યો તો છે.”

“તમે કેમ બચ્યું કે એ બગડી જ ગયો છે !”

“તને તેની ખબર પડે નહિ. અમે થોડું ઘણું જાણીએ. ખરી ખબર તો નવનિધિ વહૂને !”

સેવકલાલ ડોકટરને ત્યાંથી દવા લાવ્યો. અને તેણે આવતાં વેંત તેમાંથી શેઠને એક રોજ પાચો.

“ડોક્ટરે એક અડર ડિયા સુધી આરામ કેવાનું કહ્યું છે અને ફક્ત દાગ ભાત અને તેમાંય વધારે ગયતું હુધ કેવા પી બનામણ કરી છે.” સેવકલાલે શેઠને કહ્યું.

“બલે એમ કહીશું ! અંપક આજ પેઠીમાં આવ્યો હતો ?”

“હા, આવ્યા હતા, મેં કહ્યું કે બાપુજી પસે ખેસો. કેમ અડી આવ્યા નથી ?

‘આવ્યો. હોય તો તારા જોવામાં ન આવે ? એને બાપાની શી પડી છે કે ખબર પણ કહાડે !’

‘તમે હવે ઝાઝો વલોપાત કરો ના. અત્યારે તમને એક તો જાણે સારું નથી; તેમાં આમ ચિંતા કરે; પછી તમે કેવી રીતે સ.અ થાઓ ? હશે, એવી મેળે ઠેકાણે આવી જશે.’ હીરા શેઠાણી બોલ્યાં.

‘આમ ને આમ છોકરાને બગાડ્યો !’

‘તમારાથી એ બીએ છે દયો !’ શેઠાણીએ અંપકને માટે ઉદ્દેશ્ય કર્યા.

‘હું તે શું વાઘ છું કે શિશુ છું ! મારાથી એને ખુશીવાનું કારણ શું ? બાપન જોઈને દીકરો બીએ કે રાજ થાય ? સાજ બાપ પી કહાચ સંભાળ ન દે તો ચાલે; પણ માંદા બાપ પી સંભાળ પણ ન દો ? મારો ભાવ તો પુછો કે નહિ ?’

‘શેઠ શાંત થાઓ. ઉરકેમ ના જાઓ. તમે ક્યાં કોઈનું ખુશું કર્યું છે ? પરમેશ્વર સડ સ.સાં વાના કરશે.’ સેવકલાલે શેઠને દીક્ષાસો આપ્યો.

‘સેવકલાલ ! તમે એક કામ કરો. મેડીનો જે પાછકો દાહર છે તે તાંતું મારી ને બંધ કરો એટલે અંપકનું આંત્રણ જવું ઘરમાંથી જ થાય.”

‘હા. એ ઠીક.’

‘ખેડું તો નહિ લાગે ના ?’ શેઠાણી બોલ્યાં.

‘સેવકલાલ ! સાંભળે છે કે ? તારી શેઠાણીએ શું કહ્યું ? આમ ને આમ ઘરનો ઘાટ બગાડી મુક્યો ! ” શેઠે ઉઠા નિશ્વાસ નાંખ્યો.

શેઠની આજ્ઞા માન્ય કરીને સેવકલાલે બહારના દરને તળું માર્યું.

‘લાવ, ચ વી. હુંજ રાખુ. બે ચાવી તો નથી ના ?’ શેઠે સેવકલાલ પાસેથી ચાવી લઈ લીધી.

‘એ, એકજ છે. બીજી નથી. હરે હું ભડે ? આજનું ન મું લખાયું નથી.’

‘ભલે ભલે સે કલાલ ! તમો તમારું કામ કરો. મને જરા સારું બે. ચી-તા કરો ના. જે થવાનું હશે તે થશે. તમે છો એટલે મને બીક નથી, જમીને એક વાર મારું તો છે. કોઈ મોડું બય અને કોઈ વહેલું. ઘરમાં મરી વહુ ડાહી છે.’

‘મને તો તમે શેમાય ગણી નહિ. હેય. આપણ લેણા દેવી.’

‘શેઠાણી ! તમે આવ વ મત અડું અડું બાલે. એ ઠીક નહિ. તમે તો મુંગા બેસીને શેઠની સેવા કરો.’ સેવકલાલ આટલું કહીને પેઢીમાં ગયો.

“ જોયું ના ! ચાકર પણ મને કહી ગયો ! એ પણ મને કેવો શીખામણ આપવા નીકળ્યો ! ” હીરા શેઠાણી એ પોતાનો અનાદર થાય છે એમ ધારી પાછો શોકાદગાર કહાડ્યો.

“ સાસુજી ! હું તમને પગે લાગું છું. એવું બોલો ના. સસરાજીને ઉલટું દુઃખ થશે ’ નવનવીધે સાસુજીને વીનવ્યાં.

“ તમે થઈ ગયાં સઉ એકકાં અને હું તો નોખી પડી ગઈ ! ભલે, વહુ ! એમ તો એમ ! ”

શેઠ આ બધો તમાસો જોઈ રહ્યા હતા. તેણે બીજીવાર નિશ્વાસ નાંખ્યો.

“ શ્રી હરિ ! તું સત્ય છે. મારી લાજ તારા હાથમાં છે ! ”

શેઠ હજી તો ઈશ્વરને કંભારી ઉપલું વાક્ય પુરું કરે છે ત્યાં ચંપકે અવેશની કાથે ઘરમાં પગ મુક્યો તેને બળર નહોતી કે શેઠ ઘરમાં છે.

“ આ પાછલા દાદરાનું બારણું.....”

ચંપકનું વાક્ય હજી પુરું થાય ત વખતેજ તેણે શેઠને પતંગ ઉપર પડેલા બેચા તે અંખાણો પડી ગયો. તે પાછો બાલી ઉઠ્યો.

“ કેમ ? બાપાને ઠીક નથી ? ”

“ ઠી, હોય તો આમ પડ્યા પણ રહે કે ? તું બાણનો નથી કે એ ઘરમાં ઘડી એક પગ વાળીને બેસે એવા છે ? ” શેઠાણીએ ચંપકને કહ્યું.

“ સાંભળે છે કે ? પુછ તો ખરી કે અત્યાર સુધી ક્યાં હતો ? ” શેઠે હીરા શેઠાણીને કહ્યું.

“ હું શું પુછું ? એક દહાડાનું હોય તો પુછું પણ ખરી ! આતો સદાનું થયું ! ”

“ શું સહાનુંજ ! અરે નહિં આવે ! હું મરીશ તોય નહિં આવે ! આવે ને આવો રહેશે ! ” શેઠે પાછો નિઃવાસ ચુક્યો.

અંપક તો જરૂરની પેઠે બેસીજ રહ્યો. કાંઈ બોલ્યોજ નહિં. તેને ખમર હતી કે પીતાને ઘણીવર ડાખા પડખ નો દુખાવો ઉપડે છે અને પછો મટી બય છે. તે વીધેનું તેના મનમાં કાંઈ જ નકેતું પાછડા દાદરનું બારણું બંધ થયું તેનોજ વીઠાર તે આવે વખતે પણ કરતો હતો.

શેઠના મંદવાડની ખમર આખા મળામાં ફેલાઈ ગઈ હતી. સર્વેને ખમર હતી કે શેઠને ડાખે પડખે કોઈ કેઈ વર દુખવો ઉપડે છે. શેઠનાં મળામાં રહે નારાં બધાં તો શોડાંજ શેઠને જોવા આવે છે ! કોઈ કોઈ તો શેઠના ધ. આગળ આવતાંજ અચકાય. જેની આવબાવ હોય તેજ આવે. મોતીકલ વડીલ અને કમળા અવી ગયાં. ઇંદુમતીનો વર વિઠલરાય પણ આવી બેસ્યો. ભાણીમા તો ઘણું કરીને હોયજ ઇંદુના મામાં આંડું કે આંડું હું પચુ જઈ આવું. ઇંદુ પણ આવી. સંકોડાંધને તેણી નવનિધ પાસે બેઠી. નવનીધ અને ઇંદુ વચ્ચે બહેન પણાં હતાં. પણ ઇંદુને રાખવ એવે હતો કે પોતાને ઘેર કોઈ બઈડું બેસના આવે તો ભલે આવે; પણ પેતે ભાગ્યેજ કેધને ઘેર જઈને બેસે ! તેણીને એવી ટેવજ નહેતી. શેઠને ઘેર તેણી વિઠલરાયના કહેવથી આજેજ આવી હતી. વિઠલરાય આ મળામાં પણ નયોજ રહેવા આંચ્યો હતો. ખુદ નવનીધને પણ કોઈને જાંમરે જઈને બેસવાની અદત નહોતી. તેણી જીતે તો કોઈ વેળા કમળાની પાસે પાસે અગર ઇંદુની આગળ. ઇંદુનો વર શ્રેજપુષ્ટ અને આ ઇંદુ પણ બહેણી ઇંદુનું વાંચન બહોળું હતું. નવનિધને પણ વાંચવાનો શોખ હતો. અનાયાસ આ બેની વચ્ચે રનેહ બંધાયો. શુણે શુણે મળી બય છે નવનિધ નદી નદી ચોપડી ઇંદુ કનેચી લાવતી અને વાંચતી. નવનિધ કરતાં ઇંદુની પાસે પુસ્તકોને સંગ્રહ સારો હતો.

ઇંદુ તો ઇંદુજ હતી. અત્યંત રૂપાળી હતી તેણીની સુખાકૃતિ આકર્ષક હતી. તેણીનાં નયનોમાં નયું બહુજ બયું હતું. અને તેણીની નાસીકા ? એટલી તો અણુદાર અને સુંદર હતી કે કાંઈ કહેવાની વાતજ નહિ ! વિઠલરાયની સ્થિતિ સામાન્ય હતી. તે કોઈ સોશીયીટીની બ્રોશીયમાં કલાકનું કામ કરતો અને તેને દરમિયાસે માત્ર પોણોસો રૂપિયાનો પગાર મળતો. આજકાલ અણુદારની કિંમતજ ક્યાં અંકાય છે ! વિઠલરાય પેતે સદશુણી અને સીધો હતો. કોઈ પુર્વના સુખાચ્ચે તેને ઇંદુમતિ જેવી અર્ધાંચના મળી હતી. તે આ કારણને લીધે સંતાપી અને સરલ રહેતો હતો. વિદ્વાન અને અવિદ્વાનની કિંમત લક્ષ્મીને શી હોય ! લક્ષ્મી તો અયુગ્મ અને અણુધરને ત્યાંજ હોય. સુવર્ણની સાથે સુગંધનો ચોમ તો ક્યાંકજ. વિઠલરાય પોતાને ઇંદુમતિ જેવી અર્ધાંગના મળી તને લીધે ખીજાં કરતા પોતાને વધારે સુખી માનતો.

અંપકે ઇંદુમતિને જોઈ. અંપક પોતાના મળામાં કોણ રહે છે અને કોણ નથી રહેતું તે અણુતોજ નહિ. તેની આવબાવ પાછડાં દાદરથીજ હતી. વળી

અંપકને પહેલે બીજે મળેલે જવાની જરૂર પણ શી હોય ! પોતાના માળામાં આવું સુંદર ખરૂં રહે છે તેની તેને આજેજ ખબર પડી. ઇંદુમતિને જોઈને તે તો અર્ધો દિવાનોજ બની ગયો ! વારંવાર આડી આંખે જરા ઉંધું મોં ઘાલીને તે ઇંદુમતિને નિગળતો હતો.

ઇંદુમતિ ઘડી અધી ઘડી બેસીને ત્યાંથી ઉડીને ચલતી થઈ. શેઠને હવે કેટલેક દરજ્જે સારું હતું. જસુ અને નવનિધ રસોડામાં પેઠાં અને અંપક સુગેા સુગેાજ પોતાની મેડી ઉપર ચડી ગયો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

મન વશ જસુનું ના રહ્યું, બમ્બે. જોખન જંગ;
અનાયાસ એને થયો, કંકુ તણો હંસંગ.

માંબુ વૈદે જસુનું અટ્ટચણું ક્યું હતું એ વાત ખરી છે; તો પણ માંબુ અત્યાર લગી પરકીયાના દેહ-સંબંધથી અળગો રહ્યો હતો એ વાત પણ એટલીજ ખરી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે એમની આગળ ઘણું કરીને બપોરોએજ બોસડ લેવા આવતાં. કોઈ બપોરાંની આસિયત જોવા મટે તે કદાચ અંબુ અડપણું તક જોઈને કરતો પણ હશે ! જસુએ માંબુને માટે આ પ્રકરનાં અડપણાંથીજ પોતાનાં મનમાં અધું સાચું પોટું અનુમાન બાંધી લીધું; પરંતુ તેણી જ્યારે તેની પાસે ગઈ ત્યારે તેનો તેણીને જુદોજ અનુભવ થયો. માંબુ કમાતો હતો અને ધન એકદું કરતો હતો. તેને પરણવાની અશા હતી; પણ આ જસુ જેવી વિધવાનું શું ? માંબુ વધક હતો અને પોતાની પ્રિન્સોનો પ્રશ્ન પણ તેના વર્તનની વચ્ચે ઉભો રહેતો હતો. આ ઉપરાંત તે એમ પણ પોતાની વિધાને આધર સમજતો કે વ્યભિચાર એ ઉપદંથ તથા પ્રમેદ જેવા કષ્ટસાધક દોષનું સુગ છે. દુર્ભાગિની જસુને આ રહસ્ય કવી રીતે જાણવામાં આવે ! તેણીને તો અત્યારે ચાંવને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધી હતી. મહોટી બહેનનો કપડો સાંભળ્યા પછી થોડા દહડાં તો તેણી ઘરમાં પગ ખોડીને બેસી રહી. હમણાં પછું તેણીનું મન ચક્રોળે ચડ્યું હતું. તેણી વિધવાના ધર્મો તો જાણતી નહિ. કદાચ નવનિધે જે પુસ્તક તેણીને વાંચવા આપ્યું હતું તેમાંથી જાણ્યા હોય; તો પણ તેણી શું ? તેણીએ તો વિધવાઓની વિપદનાં વર્ણનો વાંચ્યા અને એજ હાથકરો તેણીનાં મનમાં રહી ગયો. નવનિધના સુવ્રતા ઉપાયે ઉલટું રૂપ પકડ્યું. તેણીને વધવચ્ચ અસહ્ય થઈ પડ્યું. આજ તો તેણી ન ગઈ કમળા પાસે કે ન ગઈ જાણીમા આગળ. પોતાની ઉન્મત્તતાને યોગે કે કોણ જાણે કોઈ અશુભાર્થ આવેશને લીધે પણ તેણી એકદમ સંકોચાતી સંકોચાતી પહેલે મજલે આવી પહોંચી. સુંબર્જના કેટલાક માળા કે સુંબર્જની કેટલીક ચાલીઓ જાણે નકાતું સરખું ગમડું ! ‘ગામ હોય ત્યાં દેઢવારો પણ હોય.’ આ કહેવત છેક આધાર વગરની તો નથી. આ માળાનો વિસ્તાર નહોતો અતિ મહોટો કે નહોતો અતિ નફાને. મધ્યમ પ્રકારનો હતો. પહેલે મજલે સામાન્ય સ્થિતિનાં મનુષ્યોજ વસતાં. કોઈનો સ્વભાવ કાંઈ

એક સરખો છે ! અને શું સર્વતું વર્તન પણ એક સરખું છે ? આ પહેલે મજલે રહેનારામાં કેઈ સુલક્ષણ હોય અને કેઈ કુલક્ષણ પશુ હોય ! જસુ પહેલે મજલે આપી. શેડબ્બીની બંડેન એટલે કેટલાંક ઐરાંઓ તેણીને આગળે પશુ ખરાં. અત્યારે નાનું પાણી ભરવાનો સમય હતો એટલે ઘણાખરાં ઐરાંઓ એ કામમાં પ્રવૃત્ત હતાં.

‘આવોની બા ! આજ તો તમે અમરી ખમર લેશ આખ્યાં ? બેસો, બેસો.’ પહેલી ઓરડીમાં રહેનારીએ જ હથ પકડીને જસુને પેતાની ઓરડીમાં ખેંચી લીધી. જસુ તેણીની આગળ મુંગી મુંગી ગયો. આ ઓરડીમાં રહેનારોનું નામ કંકુ હતું. તે ખેત્રાડું હતી. આ કંકુને ‘ઝાની ઝીંગ’ નું નામ આપીએ તો તે ચાલી શકે તેમ હતું. તે કેણુ જાની હતી ? અને કયની હતી ? તે વાત કેઈના જાણવામાં નહોતી. આ કંકુનો લાગુ ખરો વર હતો કે બનાવડી ! એ લેડ પણ અંધારામાં હતો. આ જોડણું અહિં ઠંડીઝંઘામાં ભળી ગયું હતું. ઘણી ધણીઆણી વધજીવ ધર્મ પાળતાં. એય પક્કાં હતાં. કયાંય જમરા જતાં નહિ. મરજી છડીએ એમ કહેતાં. લવજી અને કંકુ એકમતથી જ પેતાનું જીવન ગાળાં. એ પ્રપંચી એટલે શુભે શુભે મળી ગયા હતા. કોઈ કોપથી છેતરાય એવો અડ્ડો ઘાટ જ નહોતો. કંકુએ પ્રપંચ એ ત્રય મિનિટ તો જસુની સામે જોયા જ કર્યું. પત્રી તેણી યોદ્ધી.

‘તમારું નામ જસુબા કે ? અમે જાણીએ હો ! આ તરફ તો તમે પહેલે વહેલાં જ આવ્યાં એટલી તમારો અમ ઉપર દયા.’

‘એમાં દયા બધા જેવું તો કશુંય નથી મનમાં એમ થયું કે ચાલની પહેલો મજલો જોઈ આવું !’

‘બહે આવ્યાં બા. અમારી આંખયું ટાઢીયું; પશુ બા ! તમારો આ ન્હાનપણનો રંડાપો જોઈને મારું હૃદયું તો જાણે ચિરાઈ જાય છે. ઘડનારે નવરે દહાડે તમને ઘણુંય ઘડ્યાં છે; પશુ કેણુ જાણે વયમાં કીયું પ.પ આડું અંધું કે માથાનો ઘણો જ આદ્યો ગયો. અરરર માડી ! આ ની શ્યે જાય ! હું તો તમારા જેવીને જ્યારે જોઈ છું ત્યારે મનમાં કોણુ જાણે શું નું શું થઈ જાય છે ! તમારા સાસરામાં કોઈ નથી ? ને પિયરમાં પણ ?’

‘સસરામાં ફરતાં સરાં છે એક બે; પશુ તે નહિ જેવાં. પિયરમાં તો આ મારાં મ્હોટાં બહેન છે !’

‘મા ! એ’યુંય સરું છે. નિફર તમારા રાહ હાલ ! વડતરું કરતાં પશુ પેટ પુરતો રોટલો ના મળે એવો વખત છે. આટલાં વર્ષો તમે નશીમદાર. શું કહું બા ! સંડીસંડો કંઈ અચાર છે ! ઓડીબગો રોટલો ખરો એવો ઠીક; પશુ બીજા કેટલી આપહા ! આપી ચડતી જુરાનીનું જોર રોકતું મહાકંકુ છે ! શેડબ્બી અને તમે એક જ મજાપન. જરૂર; પશુ એવના નશીમમાં કેટલો બધો ફેર ! મેં તો તમને જ્યારે હાથ પકડીને અડ્ડો બેઠકડાં ત્યારે તમારો હથ મને એટલો ગરમ લાગ્યો કે ન પુત્રો વાત ! શું બા ! તમને તાવ આવે છે ?’

‘ના, ના. તાવ જેવું તો કાંઈ નથી. એ તો મારું શરિર એમ જ ગરમ રહ્યા કરે છે.’

‘તમારું શરિર જોઈને તાવ જેવું તો મનેય નથી લાગતું. તાવ હોય તો આવું રાતું રાતું અંગ રહે પણ ખરું કે ? એવું કારણ હું સમજી ગઈ છું. તમારો ફોફો જ ધગધગતા અંગાશ જેવો થઈ ગયો છે હોયો. ધણી વગરતું તો ટાર પણ સુતું !’

જસુ અર્ધભાનભુલી થઈને અહીં આવી હતી. તે હવે ભાનમાં આવી તેણીના મનમાં વિચાર થયો. તે મનમાં જ બડબડી. હું કોઈની રજા લીધા વગર અહીં ક્યાં આવી ? તેણી તરત જ ઉભી થઈ.

‘જાઉં છું હો !’

‘બેસો, બેસો શું આવ્યાં ને શું જાઓ !’ કંકુએ જસુને પરાણે પાછી પોતાની પાસે બેસાડી.

‘ગુહારાથી આમ વધારે વખત બેસાય નહિ. મને તો હવે જવા જ દેયો.’

‘એમ જવાય કે ? હોયો હું રહ્યા કરી દઉં.’

‘ના, ના મારા સમ. ઉંડો નહિં હું રહ્યા નહીં પીઉં મને જવા દેયો. મારે ફાઈનું સાંભળવું પડે એ ઠીક નહિ. આટલી અહિં આવી છું તેને માટે પણ કોણ જાણે શુંય સાંભળવું પડશે !’

‘એમ પોતાં થઈએ નહિ. જવા કડપ રાખીએ. મન સુંઝાય તો શું ઘડી બે ઘડી કોઈ પાડોશીને ત્યાં બેસાય પણ નહિ ! ઘરમાં એકલાં બેઠાં બેઠાં તો ઘેઠાં થઈ જઈએ હોયો ! આવજોની કોઈ કોઈ વાર મારી પાસે ! અપણે સાથે દેવદર્શન કરવા જઈશું ! તમારી મરજી હશે તો હું શેઠાણીને કહીશ. આ તો અમે ગરીબ પડયાં એટલે આવતાં જરા અચકાઈએ; પણ એક વખત હું કોઈને મળું તો પછી તેની આગળ આવજીવ કરવામાં મને ભારે ન લાગે. બા ! મન મોકળું રાખીએ હો !’

‘આ તો તમે મને ઠીક કહો છો; પણ એમ મારાથી ક્યાંય ન જવાય કે ન જવાય. મારાં મહોટાં બહેન બહુ લોળાં છે હો ! તમે આવશો તો એ રાજી થશે.’

‘બા ! મને મહોટાંના ઘરમાં પગ કેમ મુકવો અને કેમ જમવો એ બધુંય આવડે છે હો ! હું તો આ માળામાં નવી છું. બે ત્રણ વર્ષ તો અમે સિંધમાં રહ્યાં. પેટને અથો હમણાં વળી સુંબઈ આવ્યાં છીએ.’

‘જો કંકુબાઈ ! તમે વાતે વળગ્યાં; પણ પાણી ભર્યું ? નળ હવે બંધ થવાની અણી ઉપર છે’

પાડોશમાંથી એક જણીએ અવાજ કર્યો અને કંકુએ ખાલી બેડું હાથમાં લીધું. જસુ ત્યાંથી ઉપર ચાલી નિકળી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

ફક્ત ગયાં બે બળમાં, લેલી, લહેર્યંદ;

કુટિલ પુરૂષની નજરમાં, કોણ માત્ર મતિમંદ ?

બહુ હમણાં જુદાજ વ્યવસાયમાં પડ્યો હતો. બહુએ ચંપકને પોતાની

જાળમાં ફસાવવાની એ કે તજવીજ કરી; પણ હજી ચંપક નાણું પ્રકરણમાં ક્યાં સ્વતંત્ર હતો ? બહુ સમજી ગયો કે અત્યારે ચંપકની સ્થિતિ રાધને રોટલો માગવા જેવી છે. એમના મનમાં એમ પણ આવી ગયું કે પરાધીનની પાસેથી આપણે શું મેળવી શકીશું ? સ્વાધીન થાય ત્યારની વાત ત્યારે, ચંપક જે દોસ્તીમાં બહુ ને થોડુક નુકશાન વેઠવું પડ્યું હતું; તો પણ તે તેની જોડેના મીત્રતાનો સંબંધ જાળવવા માગતો હતો ખરો. લાલોને ઘેર ચંપક એકલો જઈ આવ્યો અને નંદલાલે પણ તેની પાસેથી રૂપિયા પોણાસો પડાવ્યા, આ વ્રાતની પણ બહુને ખમર પડી હતી. બહુએ આ ઉપરથી એટલું જાણી લીધું કે હાલનાં ચંપકને વધારે પંપાળવાથી સારો તડાકો પડે તેમ નથી. આ સંબંધમાં ચંપકની સ.થે મીડો રહીને બહુએ બીજોજ રસ્તો પકડ્યો હતો. નંદલાલ કરતાં ભવાની બહુના જમણા હાથ જેવો હતો. સુંબઈમાં કોણ નવું જીવું આવ્યું ને ગયું તેની તેને કોઈવાર થોડી તો કોઈ વાર ઘણી ખબર પડતી હતી. ભવાનીનો આ પ્રયાસ માત્ર આપ જોગોજ હતો. ભવાનીએ અગાઉ બે ત્રણ વખત બહુની જોડેના આત્મા મેળ બેસાડી લીધા હતા. બહુનું આખું ઘર પ્રથમથીજ ભલે સ્વાર્થભય પણ કોઈનું આતીથ્ય કરવામાં પ્રતીજ્ઞ હતું. બહુની જોડે નંદલાલનો સંબંધ ઉપરતપકેનો હતો; પણ ભવાનીનો ગાઠ હતો. ભવાનીના શુશ્રુવશુશ્રુ વાંચનારના બહુમાં તો ક્યારના આવી ગયા છે. નંદલાલની પેઠે તે કેવળ મતલબી નહોતો. વખત આવ્યે ફેરવી તોળે એવો હતો. વળી ભવાની એકલો જ હતો. તેની પાછળ લખનન છપન જેવું કાંઈજ નહોતું. નંદલાલની પાછળ તો કીકાં જેવી ચંપકની પડી હતી. તે તેને જંપીને બેસવા હયે તેમ નહોતી.

આપણા બહુવામાં છે કે ભવાની કોઈ વાર કોઈ કોઈ નટક કંપનીમાં ડોર કીપરનું કામ પણ કરતો. નાટકમાં અનેક તરેહના પ્રેક્ષકો આવે. હમણાં એક નાટક મંડળીમાં બાપકમાઇ વાળો ગુજરાત તરફનો છેલ્લો છપીટો પોતાની છપીટી ને સ.થે લઈને વારંવાર નાટક ભેવા આવતો. ભવાનીએ આ જોડવાને પોતાનાં ધ્યાનમાં રાખી લીધું. ત્રીજી વખત જ્યારે આ જોડણું નાટક ભેવા આવ્યું ત્યારે ભવાનીએ તેની પંખા, પાણી તથા ચૂડા ચેવડાની સેવા કરી. ભવાનીની જીભમાં મધ હતું. આવે લલોપતો તે કેટલાક મીઠાબોલા પારસીઓ પાસેથી શીખ્યો હતો. આ લહેરીલાલાનું નામ પણ હતું લહેરચંદ અને તેની લામિનીનું સુગ નામ હતું લીલા પણ લહેરચંદ તેણીને લેકીનું નામ આપ્યો. બેચની રાશી એક સરખી હતી અને મોજ મજાહ ભોગવવામાં બંને એક બીજાને ભુલાવે એવાં હતાં ! નાટક મંડળીના મેનેજરની પરવાનગી મેળવીને આ જોડલાંને ઉપરા ઉપર ભવાનીએ છ વખત મહત્ત્વ જોરચેટ્ટાની સીટ ઉપર બેસાડ્યું. નાટક કંપનીનાં મુખ્ય કાર્યવાહકો પોતાના એક્ટરો, ડોરકીપરો કે સ્નેહી સંબંધીઓની જોડે કવચીત આ પ્રમાણે ઉદર દિશ રાખી વરતે છે. આ છેલ્લો છપીટું જોડણું તો પોતા પ્રત્યે ભવાનીનું આવું દંડણું દિશ જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયું ! આજકાલ આત્મા

પવન પણ ફેલાયો છે. જેને આપણે આપણા પર્યાયથી કે લાગવમથી નાટક, સીનેમા કે કોઈ તમાસો દેખાડીએ તે એક વાર તો આપણો જોશીયાળોજ બની જાય ! અને એવો આપણા આભાર તળે મુકાઈ જાય કે તને આપણે એક હજાર રૂપિયા રોકડા આપી દઈએ તો પણ એટલો ઉપકાર વધુ ન થાય. બવન્નીએ બહુને આ હકીકત કહેલી. બહુએ ભવાનીને કહ્યું કે એ લોકોને તું મારો નાનો ભાઈ બનીને નોતરજે. આપણે તેઓની ઘણી સારી આગતા સ્વાગતા કરીશું અને પછી કયે પાણીયે મગ ચોડવવા તે જોઈ લઈશું.

ભવાનીએ આ લહેરૂચંદને પોતાને ઘેર જમવા આવવાનો અત્યંત આગ્રહ કર્યો. ભવાનીને તો નહોતું ગામમાં ઘર કે સીમમાં ખેતર ! સાડા ત્રણ હાથની કુકત એક ભાડુતી જોરડી હતી. બહુના કહેવાથી બહુના ઘરને પોતાનું ઠરાવીને તેણે તેઓને નોતર્યા; મુંબઈ જેવાં શહેરમાં જે નોતરે એટલે તેની પ્રતીક્ષા વધેલી જણાય. અન્ય શહેરો કે ગામોમાં પણ આવો સામાન્ય રીવાજ તો છેજ. લહેરૂચંદ જેને ત્યાં ઉતર્યો હતો તેની આગળ પણ તેને કુલ મારવાનું આ સાધન મળ્યું. ‘મુંબઈમાં રોટલો મળે પણ ચોટલો ના મળે’ આ કહેવત પણ સાચીજ છે. લહેરૂચંદ જેને ત્યાં ઉતર્યો હતો તે જો કે એક સારી સ્થિતિ વાળા ગ્રહસ્થ હતા; પણ તે જે જગ્યાએ રહેતા હતા તે જગ્યા ખરાબર નહોતી. આ ગૃહસ્થ અહીં રહેવા આવ્યા પછીજ સુખી થયા હતા એટલે તેને આ જગ્યા છોડવી ઠીક નહોતી લાગતી. સાંકડા લોગરીને તે તેમાંજ પડ્યા રહેતા. લોગ જોગે કોઈ મહેમાન આવે કે તેને કાળમાં અદક જેવુંજ લાગતું. વળી તે દુઃખમાં ઉછરેલા એટલે લોભી પ્રકૃતિના પણ હતા. અને મહીં મહેમાન પણ કેટલાક હી ! લહેરૂચંદને આ કંબુસને ઘેર પંદર દીવસ વીતી ગયા. હવે તો રોતાંય પડેલો અને હસ્તાંય પડેલો એવું બન્યું હતું. લહેરૂચંદ આનો બદલો વાળત પણ લોભીને એવું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય ! આ ગૃહસ્થની બર્ફરી પણ તેને માથે પછાડી એ એવી હતી. અતી પરીચયને લીધે ઘણું કરીને ધગી ધગીઆગીનો સ્વભાવ સમાન બને છે.

એક વખત લહેરૂચંદના ગામમાં આ ભાઈ સાહેબ પોતાના જાતીજને પરણાવવા આવેલા. તે વખતની લહેરૂચંદની આ ગ્રહસ્થની સાથે લટક સલામ જેવી જોળખાણ. આ નજીવી જોળખાણનો હીસાબ પતાવવા માટે લહેરૂચંદ આ ગ્રહસ્થને ત્યાં ઉતરેલા ! લહેરૂચંદની મુંબઈમાં કોઈની જોડે પાકી પીછાણ નહીં એટલે તેને આ રસ્તો લેવો પડ્યો ! જેને ઘેર લહેરૂચંદનો ઉતારો હતો તેણે નામ તો લાલચંદ હતું પણ આપણે તેને લોભીચંદનું નામ આપીએ તો તે કાંઈ ખેટું નથી. લહેરૂચંદ આ લોભીચંદને ત્યાં ઉતરતાં તો ઉતર્યો પણ તે પસ્તાતો હતો. માણસની પંથે કે પાડોશે ખબર પડી જાય છે, તો પછી લહેરૂચંદ અને તેની છેલ્લખીલી નાર કે જે જોડણું આ ગ્રહસ્થને ઘેર મીજબાન દાખલ રહ્યું, તેને તેની ખબર કેમ ન પડે ! લહેરૂચંદ જો કે કંટાળ્યો હતો પણ તેની પ્રિય

લેલીને ડાસના રાખવા તથા તેણીને આખું મુંબઈ શહેર દેખાડવા માટેજ તેને પરાણે અહીં રહેવું પડ્યું. લહેરચંદ જેવો ગૃહસ્થ ધરમ શાળામાં ઉતરે એ તેને શોભે એમ નહોતું. અને સાથે બઈરી એટલે લોજમાં તો તેનાથી જમચજ કેમ ? લોજમાં ધારો કે રહેવા માટે બુદ્ધો રૂમ પણ મળે; પણ લેલીવહુને લોજ માં રાખવાં એ પણ ખોટું ! લહેરચંદને તાજેજ બાપની મીઠકતનો કબજો મળ્યો હતો. લહેરચંદને આ સંપત્તી મેળવવામાં કયાં પસીનો ઉતર્યો હતો ? આવા બાપકમાઈવાળાને ધનની કિંમત પણ શી ! અને લેલાં વહુ ! આ બાપનો આમિય લેગની ભુખી હોય છે. લેલી નામ પ્રપાણે લેલીજ હતી ! જેમ લહેરચંદને કાંઈ પણ પ્રકારનો ગમ નહોતો તેમ લેલીને પણ નહોતી.

લહેરચંદ બવાનીનું નોતડું નહીં માનવામાં ઉપરથી મોઢો તો થયો; પણ અંતરથી તે તેમ કરવા રાજી હતો. એમણે બવાનીનું આમંત્રણ કબુલ રાખ્યું. આજ બાઈ જાહેમ પેતાની અર્ધાંગનાને સથે લઈને બહુને ત્યાં જમવા આવ્યા હતા. બહુનો વિનય અને બહુના ઘરનો ભમકો ભેંધને આ ભેંડણું છાજ થઈ ગયું ! બહુની મા તો બાણે લાંબા વખતની આ લોકોની ભેંડે તેણીની જોળખાણ કેમ હોય એવી રીતે લીંબુના પાણી પી પેટે ભળી ગઈ ! અને બહુની વહુ મેના ? મેનાની તો વાતજ કહી ન જાય ! એ તો લેલી વહુની ભેંડે એટલી મળી ગઈ કે બાણે માની જણી બે પડેને ! કે બુના વખતની બે બુની પહેનપણીઓ ! બહુને ત્યાં ખાનપાનનું પુછવાનું હોય કે ? દરેક ભાણામાં બધાં મળીને એકવીસ વાનાં ! લહેરચંદના અંગ ઉપર આખી એક સેન્ટની શીશી બહુએ ખાલી કરી અને એક ઉંચા અતરની બાટલીની પણ એવીજ વડે કરી ! બહુની બેઠક તો વાંચનારને યાદ હશે આ બેઠકમાંજ લહેરચંદને બહુએ બેસાડ્યો હતો. આખી બેઠક બુથબોથી ધમધરી રહી. બવાનીને જેટલા બાંધીએ એટલાં શોભે તેમ હતાં. એને નાટકીઓ કહો તો તે નાટકીયો છે, અને ફરતિયો કહો તો તે ફરતિયો છે. લોકો પણ એજ છે અને બુરો પણ એજ છે. એ તો ઘડીયા લહેરચંદ પાસે અને ઘડીમાં લેલીવહુ આગળ ! બોલો શું ભેંડે ? બોલો શું ભેંડે ? એમ પુછતોજ હોય ! લહેરચંદ તો આ બધો કાઠમાઠ તથા તેનું સ્વામત ભેંડેને અશ્વર્ય પામ્યો. લેલી વહુની સ્થિતિ પણ આવીજ હતી.

પતિ પતિન જમીને પરિવૃત્ત થયાં. લહેરચંદ, બહુ અને બવાની બેઠકમાં બેઠાં અને બહુની મા, મેના વહુ તથા લેલાં વહુ દિવાનખાનામાં બેઠાં. સૌએ સુખવાસનો ઉપયોગ કર્યો અને વાતોએ ચડયાં.

“હવેથી જમવાનું તથા સુવા બેસવાનું અફીજ રાખો. મારો બાઈ આ બવાની મને કહેતો હતો કે શેઠ જ્યાં ઉતર્યા છે ત્યાંની જગ્યા બહુ નહાની છે. એવી જગ્યામાં તમને ફાવે છે કેમ ?” બહુએ લહેરચંદને અતિ પ્રોતિપુર્વક આમ કહ્યું.

“શું કરીએ ! આવી બરાબાં જેવું થયું ત્યાં શો ઉપાય ? મેં તો મારા બાપના વખતમાં બે ત્રણ વખત મુંબઈ ભેંચેલી. એ જેની પેઢીમાં ઉતરતા તેની

પેઠી બંધ પડી. હવે એ લોકો અહીં નથી. મારા પિતા પશુ ગયા. ક્યારનું એમનું મન મુંબઈ જોવાનું હતું એટલે પછી મારે આવવું પડ્યું. નહિતર આવી સંકેશમાં આવી એ પણ શાનાં ? લહેર્યંદે મુંબઈ આવવાનું કારણ જાણવું.

“શા માટે ન આવો ! મુંબઈ ક્યાં કોઈના બાપની છે ? અને શું પાંચ આંગળી સરખી છે કે ? એમજ જાણો કે આ તમારું જ ઘર છે. આ સુતા બેસવાની તમારી બેઠક અને સામે બાવા પીરાનું. અહીં તમને હરકત જેવું લાગે છે ?”

“એમ કેમ કહેવાય ! અહીં અમારા ઘર કરતાં પણ ઘણું સારું છે; પણ બહુમંઈ ! અમારો હવે અહીં રહેવાનો વિચાર નથી.”

“શા માટે ? હજી જોતા જેવું તો ઘણું છે. આપણે તો જાણે મરઠા, કામ પ્રસંગે આવીએ ને જઈએ પણ આ અમારા લા.શી સાહેબ વારંવાર ક્યાં આવવાના હતા ? આવ્યાં છે તો ફેરવીનેજ જાઓ.” બહુએ પાસે ફેંક્યો.

બહુની મા તથા મેનાએ અગાઉથી લેલીને પઢાવી રાખી હતી આ બેઠકે સાથે મળીને અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યો જોવાની લોહિતામાં તેણીને મુકી દીધી !

“સાંભળ્યું કે ? કેમ તારો શો વિચાર છે ? આ તો આપણને અહીં હજી રહેવાનું કહે છે ?” લહેર્યંદે લેલીને પુછ્યું.

“એ તો જેવો તમારો વિચાર. આ મેના જડેન તો કહે છે કે હજી ઘણું જોવાનું બાકી રહી જાય છે.”

“આપણી આ લોકોની જેડે નવીજ એ.જા.માણુ. ન જાણે એ આપણને અને ન જાણીએ આપણે એરે ! પડેલીજ પિછાણમાં એ લોકોએ અપણે મટે શી તસ્લી ખેંચી છે ! આવું તો આપણથી ન બને લે !”

“શું લહેર્યાઈ ! તમે અમારા તમારા વચ્ચે આટલી પણ જુઠાઈ જાણો છો કે ? એમજ સમજે કે જેમ બહુ અને જાણી તેમ તમે ! આ તમારા વડુ તે મારે આ મેના જેટલાં !” બહુની માએ લહેર્યંદને વધારે પાતે ચડાવ્યો.

“અમે અને ત્યાં ઉતર્યા જી ર તેન ત્યાંથી અમારો સામાન અમે મંગાવી લઈએ તો તેને શું ખોટું નહિ લાગે ?”

“એમાં ખોટું શું લાગવાનું હતું ? કહેવું કે તમને સંકેત પડે છે તેથી અમે અમારા બીજા મહેબીને ત્યાં જઈએ છીએ. આ મારા જવાનીને તમારી જેડે લઈ જાઓ. મે.ટરમાં બેસીને જાઓ અને એજ મે.ટરમાં સામન નાખીને પછા આવો ! એમાં વેક કયો બચવાનો હશે ? અને તો તમારા જેના માથુસોના બુજ્યા જીએ. સારાં માથુસો તો તો પકારને ઘેર આવે. સમજા કે ?”

“ભલે ત્યારે એમ કહીએ ચાલો અવ. પીપાઈ !” લહેર્યંદે મેનાની સાથે લઈને લાલચંદને ઘેર ગયો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

મેના, જીતાને ભુલ્યો, કયું બલનું પણ એમ !

લાલાં પણ લટકી રહી, ફકુર્યો ધનંદુ પ્રતિ પ્રેમ.

ધનંદુને ચંપકે જ્યારથી જોઈ ત્યારથી તના મનમાં તેણીનીજ ચટપટી લાગી

રહી. હીરા શેઠાણીના હાઠકવાયે હાલ અત્યારે ધરકીલાલા બન્યો હતો. મેના, ઝીના, કમ્બુબલ અને હાલાં તરતમાં તો તેના ચિન્તામાંથી ખસી ગયાં હતાં. આ વખતે તો ઇન્દુજ તેના અંતરમાં સ્થાપિત થઈ હતી. ઝીના, કમ્બુબલ અને હાલાં આમિય ગણુકા હતી. એ તો નગર કન્યા કહેવાય. મેના તો ધણીવાળી રહી. મેના પ્રતિનો ચંપકનો મોહ તો ખેપ પુરતોજ હતો. ચંપક મેન થી કે મેના ચંપકથી બ્રૂટ થાત કે નહિ એ સહસ્ય સમભાવ તેવું નહોતું, જો "૩" કહીએ તો ચંકારીલ હતું. મેના ધારે કે કહાય સરી બાય પણ એવો યોગ આ બે માટે અંભવિત નહોતો. એટલે મેનાને આ ગણુકાની જોડે સરખાવવી એ કાર્ય નીતિની નજરે અનુચિત છે. મેનાનું ઉઘાડું અપચરિત્ર બહુ અગર બહુની મા સહન કરી ત્યે એમ કહેવું એ સાહસજ ગણાય.

નવનિધ જેવી નારીથી જેને સંતોષ ન મળ્યો એ પણ એક રીતે આશ્ચર્યજનક હતું અને બીજી રીતે તપાસીએ તો જેનો જેની સાથે અતિ પરિચય થય છે તેનો તે પ્રતિનો મોહ એટલો થતો બાય છે; પણ શું આ નિયમ કેવળ પુરૂષને માટેજ યોગ્ય ગણાય ? અને સ્ત્રીને માટે નહિ ? ઘરમાં સુંદરી છતાં કેટલાક પુરૂષો પસંદીયા તરફ ધસે છે એ શું ? જો અતિ પરિચયને લીધે પુરૂષનો પેતાની પત્ની પ્રત્યેનો મોહ એટલો થાય તો એજ કારણને લીધે એ પત્નીનો પોતાના પતિ પ્રત્યેનો મોહ એટલો ન થાય ? અને કાં તેણી પરપુરૂષ પ્રતિ દ્રષ્ટિ ન દોડાવે ? જો પુરૂષો પેતાની પત્નીનું પ્રતિવૃત્ત જોવાની ઇચ્છા રાખે છે તો કાં સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનું પત્નીવૃત્ત જોવાની ઇચ્છા ન રાખે ? પુરૂષોને આમ યથેચ્છ વર્તવાની છુટ કયા શત્રુકારોએ આપી છે ? આ તો મહા અધર્મજ ગણાય. આમ છતાં સામ્રાટ સમયમાં આવે અધર્મ જ્યાં ને ત્યાં હલ બહારને પ્રવર્તી રહ્યો છે એ દેશનું દુર્ભાગ્યજ છે.

ચંપક એક શ્રીમંત ઘરનો હાઠકવાયો પુત્ર હતો. તે અપુર્ણ તથા નિરંકુશ હતો. તે પિતા પ્રત્યેનો, માતા પ્રત્યેનો, પત્ની પ્રત્યેનો કે પોતાનાં નિકટનાં અંબધીઓ પ્રત્યેનો ધર્મજ સમજતો નહોતો. આવા સ્વેચ્છચારીને તેના કુવર્તનને માટે કે.જી કપડો આપવાની હિંમત કરે ? ગૃહસ્થ ઘરની એક ગૃહિણી ઇન્દુ પોતાના પતિની આજ્ઞાથી રિવેકની ખાંતર શેઠને જોવા આવી અને તે બિચારી કપડાં સફાઈતી નવનિધની બાજુમાં પા અધીં ઘસી જઈને બેઠી આમાં ઇન્દુને અપરાધ શો કે આ સુખાં ચંપકે તેણીને નજરમાં લીધી ? એ વખતે પોતાનો પિતા તો પથારી વચ્ચે હતો. ખજાણ પેપર્શન મોટા થયેલા યુવે તો અત્યારે પોતાના પિતાની સુશ્રુષ કરવાની હતી ! એ વાત તો અધર રહી ગઈ. અને વચ્ચે એ ગમારને બહી યુવતી ઇન્દુનું ચેટક કયાંથી લાગ્યું ? આજકાલ આવા અનેક અર્ધદંધો આપણી નજરે ચડે છે. ચંપક પણ આ અર્ધદંધોમાંનો એક અર્ધદંધજ હતો. અંપટના આવે સ્વપ્ન વજ હોય છે. તે હવે પેઢીમાં જઈને શા માટે બેસે ? પાછલા દાહરનું દ્વાર તો બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. એટલે તેને ઘરમાં ચડને મેડી ઉપર જવું પડતું. હમણાં તો આ હાલ બહાર પણ જતે

નહિ મોઢા પહેડો જમીને મેડી ઉપર પકંગમાં પકયો રહેતો. લંપટને નિદ્રા તેમ ક્યાંથી આવે ? તે રાતને હાડો તંદ્રાવશ રહેતો. તે દિવસે દિવસ સુષ્પ બનતો હતો હતો. નાનિધે એ બોલવા જાય તો તેણીને પશુ કેમ કેમ વશ ચંપકની લાતો ખાતી પડતી ? જેણીને હાડો, લંપટ, મુર્ખ કે હાધારીગે ધડી મળી તેણીના લેગજ મળ્યા સમજવા. ચંપક લૂકમાં ઉઠેરે એટલે રીસાલ તો પહેડેથી હતો. જ મુર્ખ હોય તે હાધારીગે પશુ હોય. એ કે આ અગુચ્છો પશુ નિદ્રાજ ગચ્છ; પશુ માં જયારે લંપટના બગે એટલે ત્યાં અગુચ્છની અવધીજ આવી ગઈ. પોતાના પતિને બાપુજીના મદરડને રખે એ શુ થઈ ગયું તેનું કારણ અત્યર લી નવનિધ કમી શરી નહિ તેણી તે એમજ માનતી હતી કે બાપુજીએ દાદરનું બાથું બંધ કસબું તેનું જ આ પરિણામ છે. શેઠાણી પશુ ચંપકનું અગાગ કરતાં વિચિત્ર વલણ એકને ચિન્તિત રહેત. હતાં, પશુ તે વત બગુભાઈ શેઠને કહેતાં નહિ. અત્યરે ખરેખર વેકરાનું તો નવનિધનેજ હતું. જમુને ચંપક હમણું જમતી વખતે બહુ ટેકો નહિ એટલે તેણી તો અચીંપથી નિરાંત વળી ગઈ હતી. નાનિધે ચંપકને મનાવવાના અત્યાર સુધી અનેક પ્રયત્નો કર્યા પશુ તે નિષ્ફળ ઉતર્યા. આજ નાનિધે હજારે હાથે ચંપકની બાજીમાં થોડું થોડું તેજ પ્રિયતા માંડયું. તેણીએ ચંપકના વાગે એવી રીતે સમારવા માંડ્યા કે કંઈ કહેવાની તારજ નહિ. મહુજ હવેકે હથે તેજ ધર્યું. એ લખણા ઉપર પશુ એમજ ક્યું. ચંપકને એ કે નવનિધે જે લી કોમલાંગીના કોમળ હાથ ગમ્યા. નાનિધે વાગ એળ્યા. તેજ પાણીનાં મિત્રવૃથી મોઢાં સ્વચ્છ બનાવ્યું. ધે.યેલા ઉજવ તાપત્રીથી તે ધડીને ચકચકિત કર્યું. બધું ડીકડાક કરીને ત્યાંથી ઉડી. હર્ષણ લાવી અને ને પેતાને પતિ તેનું મોઢું બુએ એવી રીતે તે લી સામે ધર્યું. ચંપક હસ્યો ! નવનિધ પશુ હસી !

આઠ હાડના અપોક્ષા આજ સામસામા હસવાથી મંગ્યા. નવનિધના મનમાં અત્યારે થોડી શાન્તિ ઉપજી તેણી બોલી:-

“મરો એવો તે શો તમારો અપરાધ થઈ ગયો કે તમે મારાથી રીસાઈને બેઠા છો ?”

“બન્ન, મારા મનની મરજી. મારે તને એક વાત પુછવાની છે. બાપુજી માંડંગીમાં હું બપુજીની સામે નીચે બેઠો હતો. તું અને જમુ માસી મારી સામે કપાટની પાસે બેઠાં હતાં. એ વખતે બાપુજી બમર લેવા માટે જે એક આડી અં તારાં પકંગમાં સંકોચાઈને બેઠી તે કાણ હતી ?”

નવનિધને આ પ્રશ્ન મારે થઈ પડ્યો. તે એકદમ ચુંકવાઈ ગઈ. શું ઉત્તર આપવો, તેના વિચારમાં પડી. થોડીવાર પછી તે બોલી.

“આ વખતે આ પ્રકરનું કેમ પુછો છો ? આપણે ઘેર આવવાનું કાંઈ સમજ કરણ હોય તો કેમ આવેય ખરું.”

“એટલું તો હું સમજું. હું પુછું છું અને તું જવાબ આપે છે છું.”

(૮૫)

“એ તો બાપુજીની પાંસે પેશા વિઠલરાય નથી આવતા ? તેનાં ઘરવાળાં છે.”

“શું વિઠલરાયની વહુ ? વિઠલરાય તો ઉંમરે બહુ મહોટા છે અને આ તો માંડ સોળ સત્તરની હશે ! શું એ બીજીવારની છે ?”

“એકતું ઠેપણું ન હોય ત્યાં બીજી ક્યાંથી મળે ? આ તો વળી બધ્યા ગણ્યા એટલે મળી ગઇ.”

“વિઠલરાયતું નશીમ ભોરાવર ખરું. ભરે મોડી મળી પણ જ્યારે મળી ત્યારે બહુ ફાંકડી મળી !”

“સંસારતું ચક્ર એમજ ચલે છે. કોઇને વર ચારો મળે તો કોઇને વહુ સારી મળે. સરખે સરખું તો ક્યાંક હોય. અને વળી કળેડું ક્યાં એકજ ભાતતું છે ? વય કળેડું, ગુણ કળેડું, રૂપ કળેડું, વિદ્યાતું કળેડું ! આમ અનેક પ્રકારનાં કળેડાં જ કળેડાં ! આ બેયની સજોડ કહેવાય. વિઠલરાયભાઈની ઉંમર બહુ ત્યારે જોત્રીસ પાંત્રીશની હશે. આ કાંઈ કળેડું ન કહેવય.”

“આ પણું સજોડું કે કળેડું ?”

ચંપકને નવનિધ આનો ઉત્તર થો આપે ? તે ફરી ગુંચવાઇ; પણ થોડીવાર પછી તેણી હિંમત રાખીને બેઢી.

“હું તમને વચ્ચે કહી ન ગઇ કે સરખે સરખું તો ક્યાંકજ હોય.”

“એ ઉપરથી એમ તો નકડી થાય છે કે આપણું પણ કળેડું તો ખરું જ ખરું”

“એ મારાથી કેમ કહેવાય ? હું તો એટલુંજ કહી ચકું કે સરખે સરખું ક્યાંકજ હોય.”

“સરખે સરખું ક્યાંકજ હોય એટલે કોઇક જ ઠેકાણે હોય એમ કે ની ? આપણે માટે તો એમ નથી ના ?”

“એમ છે તેમ ઠીક છે. મેં એક વખત તો તમને કહ્યું કે કળેડું કાંઈ એક પ્રકારતું નથી. જો વર વહુ એક બીજાથી સંતોષાઇને રહે અને પોતાનાં ઘરનો કારભાર ફરી રીતે ચલવે તો પછી ત્યાં કળેડાનો સ્વાદ રહેતોજ નથી ! આમાં થેડું ઘણું કળેડું જેવું હોય તો પણ તે ઠંકાઈ જાય.”

“તું પણ બહી પહોંચેલી છે હો ! બહેલી ખરી ના !”

“તમે ક્યાં બહેલા નથી ? અંગ્રેજી બોલો છો, મરાઠી બોલો છો, હિંદી બોલો છો ! થોડું થોડું બધુંજ બોલો છો. હું તો ફક્ત ગુજરાતીજ બોલું છું. તમારા કરતાં હું વધારે બહેલી ગણાઉં કે ?

ચંપક હવે સપડાયો. દરેક બહુતરમાં પોતે અધુરો છે એમ તેને લાગ્યું. તે થોડીવાર ચુપ રહ્યો. પોતાને શું ભેડતું હતું અને પોતે ક્યાં ઉતરી પડ્યો ! આતું પણ તેને ભાન આવ્યું. ઇન્દુમતે વિઠલરાયની ધ વળી છે એ વાત તેણે બહી બીધી. અત્યારે આ વાત વધારે ઉકાળામાં મૂકી નથી એમ પણ તેને પ્રત્યક્ષ દેખાઇ ગયું. તે ત્યાંથી તરતજ ઉભો થયો. તેણે ઝાંઝામધ કપડાં પહેર્યાં અને ત્યાંથી ઠીકઠી; થઇને અંદરના દર ઉપરથી તાબડોળ ઉતરી ગયો !

ખરાખર આઠ દિવસે અખોલા છુટયા. ચંપક પણ આજજ ઘરથી ખરા નિકળ્યો. નવનિધ જો કે રાજી થઈ; પણ ઇન્દુમતિને માટે અસ્વસ્થ ગની. નવનિધ પોતાના પતિની નાડ સમજતી હતી. રિસાયલા ચંપકને ઠેકાણે લાવવાની તેણી ક્રિયા બાજતી હતી. કામવાર તેણી આ કામમાં જલ્દી ફગીમુત થતી અને કામવાર તેણીને આવી ગુચ ઉકેલવામાં વખત પણ લાગતો; તો પણ ધીમે ધીમે તેણીનામાં હવે નિર્ભયતા આવતી જતી હતી. નવનિધ અને ચંપક વચ્ચેનો આવો લાગે કઠોર પ્રશ્નજ આ પહેલોજ હતો. દુધના ઉકાળા જેવું તો વારંવાર બનતું; પણ નવનિધને મન તેવા બનાવો રમત જેવાજ હતા. નવનિધમાં સહનશીલતાનો ગુણ પ્રશંસનીય હતો. આ ગુણ સ્ત્રી જાતિને માટે ઉપયુક્ત ગણાય. નવનિધ પણ ચંપકની પછળ થોડીવારે નીચે ઉતરી.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

જે વામા વંડી ગઈ તેનો શો વિવાસ ?

કીલાંથી નંદલાલને, અતીવ ઉપજ્યો ત્રાસ.

નંદલાલ હવે ફેન્સી કાપડની ફેરીના કામમાં પાવરધો થઈ ગયો હતો. કામ કામને શિખવે. આ ધંધો તેને ગયો પણ હતા. કાંઈ દહાડો તો જુદા જુદા લતામાં લગભગ આખો દહાડો ફેરી મારતો. હાથમાં પછસાની પણ છુટ રહેતી. થાકે એટલે વચ્ચે થોડાક આરામ લોગવી લેતો. ભુખ કદાચ લાગે તો ઉપહારગૃહ અથવા હોટેલનો આશરો પકડતો. કાંઈ વખતે ઘેર પણ જતો નહિ. ભવાનીની ઝોરડી અત્યારે ઝોરડીનાજ રૂપમાં હતી. ભવાની તો બહુનો સગો ભાઈ બનીને પેલાં જોડલાને રિઝવા તથા કાંઈક કઠોડે ચઠાવી દેવા માટે બહુને ઘેરજ રહેતો. નંદલાલને આથી સુગાનું આ ઝોરડીમાંજ ઠીક પડી ગયું હતું. ઝોરડી બહુ નહાતી હતી. નંદલાલ લાગે પુરો હતો. તેને પણ આ ઝોરડીમાં ટુંટિયા વાળીનેજ સુવું પડતું. ભવાની ટુંક ગરદનિયો અને મધ્યમ કદનો હતો. તેને માટે આ ઝોરડી અયોગ્ય નહોતી. નંદલાલે હમણાં એક લોખંડની પેટી પણ પોતાનું ફેન્સી કાપડ સુરક્ષિત રાખવા માટે આ ઝોરડીમાં મુકી હતી. ઝોરડીમાં રહી બનાવવાનો ફક્ત એક પ્રાથમિક પડયો રહેતો. ભવા નું રસોડું તો હોટેલમાં હતું એમ કહીએ તો ચાલે. કાંઈ વાર તે ગમે ત્યાં જમી લેતો. કાંઈ ખોટેમિષે જમવાનું કંઈ તોયે તે જોસી જતો.

નંદલાલ જ્યારે ધંધો નહોતો ચડ્યો ત્યારે ઘડી બે ઘડી પણ મોડો વહેલો ઘર આગળ જતો. હમણાં આ પ્રકારની આવજાવમાં ત્રુટી પડી ગઈ હતી. કીલાં અગાઉ જેટલે દરજ્જે સાવધ રહી શકતી હતી તેટલે દરજ્જે હમણાં રહી શકતી નહિ; કેમકે નંદલાલનું ઘર આગળ આવવું જવું અનિશ્ચિત હતું. પહેલાં તેણી તક જોઈને પોતાની રમત રમી શકતી; પણ હમણાં તેણીના મનમાં નંદલાલના અચાનક આવવાનો ભય પેઠો હતો. થોડા દહાડા તો તેણીએ પોતાનો ડાહ્યો રમરે કારભાર આ રીતે ચલાવ્યો ! પણ જેને જે દેવ પડી તે ટાળી કેમ ટળે ?

કીલાંએ પાસેની એક ચાલીના રખેવાળ ભઈયાને સંખ્યો હતો. વખત એઇને કીલાં આ ભઈયાની ઓરડીમાં ઘુસી જતી. તેણીએ પડેશની બે ત્રણ વહુ દીકરીઓને પણ અયોગ્ય સ્વાડે ચડાવી દીધી હતી. આ પેશામાંથી તેણી થોડું ઘણું પેશા પણ કરતી. કીલાંનો ગોટાળો પેતાનાં રહેવાનાં કાલરિયામાં તો ચાલે તેવો થે મ હતો નહિ. નજીકમાં કીલાંને પણ પગે બાંધીને ઉઠી બંધ એવી એક સંડ રહેતી હતી. આ સંડની અને કીલાંની ગાંઠ એક હતી. આ સંડના ઘરમાં કીલાં કોઇવાર કાળું મહોડું પણ કરી આવતી. ભઈયો તો કીલાંના ઉપવર જેવો હતો. આજ કીલાં પેલી સંડના ઘરમાં દાખલ થઇ ગઇ હતી. આ સંડ કુટલું કરતી. અહીં દરરોજ ચાર પાંચ વહેલીઓ આવતી. હમણાં તરતમાંજ કીલાં અને ભઈયાની વચ્ચે બીયાંબાઈ ચાલતું હતું. એક વાર ભઈયાએ આ કરણથી કીલાંનાં હાડાં ખુબ ખોખરાં કરી નાંખ્યાં હતાં. તે દહાડાથી તેણી તેની પાસે જતી નહિ. ભઈયાનો સ્વભાવ ઘણો કડક હતો. તે વેરની વસુક્ત વાળે એવો પણ હતો. કીલાં આ ભઈયાથી થરથર ધડેજતી હતી. કીલાં કયાં જાય છે, શું કરે છે તેની ભઈયો ખરાખર નજર રાખતો. લે મ જોગે આજ ખપોર પડી નંદરાત અડી ત્રણની વચમાં પોતાના ઘર આગળ આવી પહોંચ્યો. કાલરિયાને તો તેણે તળું મારેકું દીકું. તે નીચે ઉતર્યો. જોગ એવો બન્યો કે રસ્તા ઉપર ભઈયો તેને સામે મળ્યો.

“કયો આપ તો દિખનેમં નહીં આતે ? કહાં ખાતે હો ? કહાં સોને હે ?”

“બિચમેં થોડા થોડા કામ થા. હમારા એક દેસ હે ઉન્કી એરડીમે સોના હું. કોઈ કોઈ વખત આત.લી હું.”

“વો તો મેરેકુંલી માલુમ હે. કયેં શેટાની ઘરમેં નહીં હે ?”

“ના, નહીં હે.”

“દેખો, દેખો જરા ઓ સામેડી એરડીમેં ! સીધા હાત પર ચડે જાઓ. ખરાખર પાંચમી એરડીમેં બેડી હોગી.”

ભઈયો તો અટલું કહીને એકદમ ચાલ્યોજ ગયો. નંદરાતે પાંચમી એરડી ખોળી કહાડી. જ્યાં ખારણ ઉઘડીને જુએ છે ત્યાં તો કીલાં અને બીજા બે ત્રણ યુવાન સ્ત્રીઓ તેની વજરે પડી. નજીકમાં બે ત્રણ મદો પણ બેઠા હતા. કીલાં તો નંદરાતને જોઇને બચસીત બની ગઇ. નંદરાત પણ એટલો તો કોધાવેશમાં આવી ગયો કે તેણે એકદમ કીલાંને તેણીનો ચાટકો પકડીને એરડીમાં બહાર કહાડી. જે બેઠાં હતાં તે અ.વો દેખાવ જોઇને ત્યાથી આવાં પાછા થક ગયાં. ક્રૂર પેલી સંડ હતી.

“શેઠ ! શેઠ ! સજુર કરો. એક વખત મને પુછો અને પડીજ તમારે જે કરવું હોય તે કરો. આ તમારી ધ વાળી કે ? મેં તો તમે અહીં આજ્યા ત્યારેજ બહુ કે એ તમારી ધરવળી છે ! કેવી બિચારી ગરીબ છે ! એ તો મને પુછવા આવી હતી કે તમારે ત્યાં ઘટકો છે ? મારે અથડા માટે સંધ બર વની છે !”

“હું એમ કે ? આ જે બધી બેડી હતી તે સંધ બેરડવાનો ઘટકો માગવા

આવી હતી. કાં ? અને આ બે ત્રણ બીજા બહવા બેઠા હતા તે પણ એજ કામે આવ્યા હતા કેમ ? ઠીક છે, ઠીક છે ! ભેંધ લખ્યું. હપચું તો મને આ શંખનીને જ રક્તો કરવા દે. પછી તારી વાત.

નંદલાલ ધકકા ઉપર ધકકા મારીને કીત્રાંને કાતરિયામાં લઇ ગયો.

“બોલ ! ખડું બોલ ! કેટલા દહાડા થયા આ કુટુંબનામાં તું બપ છે ?”

“તમારે મડું માનવું હેય તો માનો. ન માનવું હોય તો તમારી મરણ. મને શી ખબર પડે કે એ જગ્યા બરા જેની નહિ હોય ! હું તો પાડોશીનું ઘર ધારીને ઘંટડો માગવા ગઇ હતી. ખબર નથી તમને ? તમે રાઈ તો કયારની લઇ આવ્યા છો. જ્યારે જ્યારે જમવા બેસો છો ત્યારે ત્યારે આથણું સંભારો છો ? મારા મનમાં એમ કે હું રાઈ તો તથ્યા કરી રહું ! બુઝો ! બેટું કહેતી હોઈ તો રાઈનો આ ધુવરો તથ્યાર કર્યો છે કે નહિ ? મને કહ્યું કે બેસ. ઘંટડો આપું છું. બેઠા પછી તો મેં બપયું કે અડી બેસવા જેવું નથી; પણ જ્યારે જઈ ચડી ત્યારે પછી શો ઉપાય ? રાઈ પણ તમેજ લઇ અવ્યા હતા ! તે વાત પણ ભુલી ગયા ? હમણું તમે ઘર આગળ તો કેઈ વખતે આવો છો ને કોઈ વખતે નથી પણ આવતા બન્યો અમારો અગળાનો અવતાર ! (ધડકે ધડકે રોવા માંડે છે.)

નંદલાલ કાંઈ કીત્રાંથી છેતરાઈ બપ તેવો નડેતો. તે વેગની સાથે એકદમ તાડુક્યો.

“ભલેની રો હજી વધારે બુમ પાડ ! તારા ઢાંગથી મને કાંઈ થવાનું નથી. તું ઝાડે ઝાડે ફરી હોઈશ તો હું પાંદડે પાંદડે ફર્યો છું ! સમજ કે ?”

“હું ક્યાં નથી બહુતી ? પણ મારો ગુન્ડો શું ?”

“તારો ગુન્ડો ? બે આ તારો ગુન્ડો !”

નંદલાલે કીત્રાંના બે હાથ પકડ્યા. કાતરિયાની વચ્ચે એક થાંભલો હતો. એક સીંદરીના લાંબા કટકા વડે એ થાંભલાની સાથે તેણે તેણીને પાછોટિયે બાંધી અને હાથમાં લાકડી લીધી.

“એાય મા ! મને છોડો. મને મારો મા. હું મરી જઈશ. તમારે પણ ફાંસીએ ચડવું પડશે !”

“એમ મારે ફાંસીએ ચડવું પડશે કાં ? ભલેની ગડવું પડે ! પણ તારા જેની નફરતે નસિયત તો મળે !”

“એ તમે એમ બહુતા હતા કે હું નફરત છું તો પછી મને ઘરમાં શા સારૂ ધાલી ? ખરો વાંક તમારો કે મારો ?”

‘મારે. પોતાનો. બીજા કોઈનો નહિ. બોલ ! હવે જેવું હોય તેવું કહી દે આ કુટુંબનામાં તું કયારથી જતી હતી ?”

“આમ કહીને તમારે મારે માથે બે ટી આગળાગ ચડાવવી છે ? મેં તો કુટુંબનામાં નામ પણ તમારે મહોડેથી અજ સાંભળ્યું અને દીકું પણ બાજ !”

(૮૬)

“વાહરે તારી સફાઈ ! ભત્રા એક તને હું બીજું પુછું તું ઘંટડો લેના ભત્રે આજ ગઈ; પણ તે પહેલાં પણ તારી અને એ રાંડની વચ્ચે ઘંટડીની વાત થઈ હતી કે ?”

“હા, એક વખત રસ્તામાં થઈ હતી.”

“એ રાંડ તને એમ કહેલું કે ઘંટડો મારે ઘર છે અને તું લઈ જા.”

“હા, મને હા પાડેલી.”

“અને તે ઉપરથીજ તું ત્યાં ગઈ હતી કે ?”

“હાજ તો ! એણે પણ તમને એજ કહ્યું કે બીજું ? એ મને ઘંટડો આપવાની હતી ત્યાં તમે આવ્યા !

‘સમજી ગયો ત્યારે તો ઘંટડો એ રાંડના ઘરમાં હોવો ભેંજી.’”

“જો ન હોય તો એ મને હા કેમ પાડે ?”

“ઠીક છે લે ત્યારે હુંજ લઈ આવું. તું તરે એડીએડી રાઈ ભાડવાજ કર.”

“હવે તો એ રાંડને ઘેર જેમ મારે જવું ઠીક નથી તેમ તમારે જવું પણ ઠીક નથી.”

“તારે માટે એ ઠીક નહોતું અને તું તો ગઈ. હવે મારે જવું રહ્યું. તું બચ અને હું ન જઈ એ ઠીક ન કહેવાય.”

“ભત્રે જવું હોય તો જાઓ, પણ મને છોડીને જાઓ મારા કાંડા ઉપર સીંઢરી ના કાપા પડ્યા છે. મારો જીવ મુંઝાય છે. પુરે શ્વાસ પણ નથી લેવાતો.”

“એક વખત મને ઘંટડીની તપાસ કરવા દે. પછી હું તને છોડીશ.”

“તમરા મનમાં એવ હોય કે હું ભાગી જઈશ; પણ ભાગીને હું જવાની હતી પણ ક્યાં ! માના પેટમાં ? મા પણ મને સંઘરે તેમ નથી. તમને મારો વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો એટલો વખત તાળું મારો.”

નંદલાલે કીચને છોડી અને તથા મારું. નંદલાલે પેટી રાંડને ઘેર ગયો.

આ રાંડ મહ પાડી હતી તેથી નંદલાલના હાથમ આવે એવી નહોતી અને કુટણી રહી એટલે દરેકને આગળે. તેથી ત્યાંથી તરતમાંજ વડાણા માપી ગઈ હતી નંદલાલે સામે ભઈયાન જોયો આ કુટણીના ઘરથી જો કે તેની એ રડી જરા છોડી હતી; તો પણ તે તરત કોઈ પણ માણસની નજરે ચડે એવી રીતે ચાલીના સુખડા પાસે આડતરી હતી. નંદલાલે તે. આ ભઈયાની ચોરડી ભેંજી. ભઈયા અત્યારે ગામની ચલમ કુંકનો ત્યાં બેઠો હતો. નંદલાલ જ્યારે કીચને ધડકે ચડાવી ન લઈ ગયો ત્યારે ભઈયાએ તે દ્રવ્ય એક બીજી નહાની ગત્રીમાં ગુપ્તગુપ્ત ઉછીને બેસું હતું ભઈયા નંદલાલને પોતાનો સારો બાતો બેંચને બેસ્યો.

“દુર્યો શેઠ ! મીઠી ?” તેણે અભણે થઈને પ્રશ્ન પુછ્યો.

“હા, મિલ ગઈ; પણ ચે રંડી કિધર ચલી ગઈ ?”

“ચે રંડીકા તો પીછાય છોક દો. એ બત્રા હય. ઉઘટા તુમારા બલા પકડેગી હમ આર હમાન શેઠલી હર ગયે હય બડી બદમાસ હય તુમ તુમારી એરતકું સ લો.”

“ભક્ષા ભઈયાજી ! આપકું માલુમ તો હોગા કે હમારી જોરત ઇંદર કમસે આતી જાતી હય ?”

“શેઠ ! ચે બાત રહેને હો. મુડી બાંધ રખો. ચે બાતમેં સાર નહીં. જો વામા બાંડી ગઈ સો ઠિકાને આયગી ? તુષ ઈંકાં મરે, કુરો, ચહાય ઇતના કરો; મગર વો તુષારા કામકી નહીં હય. ઇતનેમેં સપજ બઝો ! ભક્ષા શેઠ ! તુમારી ચે લગનકી ઔરત હય કિ એસેય ઉઠા લાયે હો !”

નંદલાલ નિરૂત્તર રહ્યો અને ત્યાંથી નિશાસો નાંખતો મોં મલકાવીને ચાલ્યો. રસ્તામાંજ તેને ભઈયાતું સુચન સાચું લાગ્યું. મારકુટ કે ગાળગઢોચ કરવાતું માંકી વાળીને તે હસી હસી જ દર ઉપર ચડ્યો અને તાળું ખેલીને ઘરમાં પેઠા.

“તું ખરેખર ભુતમાં ઘાંટડો લેવાજ ગઈ હતી એ તારી વાત મને સાચી જણાય છે. ઉતાવળામાં મરાથી જે બની ગયું તે તું ભુલી જ બા અને કામે વળગ.”

“એમાં તમચે વાંકજ નથી. ભલેની કીમીનો ખાધેલ હોય; પણ જે પોતાની બધીને એડી જાયોએ જુએ તે પછી કે.ઈનો ઝાલ્યો રહે પણ ખરો કે ? તમે મારો ચોટલો પકડ્યો. મને ઉપર ઉપર ધકકા મારીને અડીં લાવ્યા. મને આ થાંભલની જોડે પાછોટિયે બાંધી મને ઘરમાં પુરીને સાચખોટની ખમર પણ લઈ આવ્યા. હાથનાં કાંડાં બાંધ્યા ન હોત તો ચારું હતું. જુએ કેવા કાપા પડ્યા છે ?” કીલાં હાથના કાપા દેખાડે છે.

“અરરર ! સીંદરી મજબુત ખરી.”

“સીંદરી મજબુત કે તમારા હાથ મજબુત ?”

“તુંયે મજબુત અને હુંયે મજબુત ! એય મજબુત ! હવે છે કાંઈ ? બનવા કાળ બની ગયું હવે આમકી પાછલી ભુલી બા. મારે માટે આજ રસોઈ કરતી નહિં કેટલુંક જરૂરતું કામ છે એટલે હું આવી નહીં શકું.”

“આમેય તમે હમણાં બરાબર કયાં આવો છો ? જ્યારે આવો અને જે કંડો ત્યારે તે કરવા મટે હું તો તઈયારજ બેઠી છું.”

“મને ખાત્રી છે.”

નંદલાલ ચાવીનો ઝુડો કીલાં ન જાયે તેમ કમરે ચડાવીને ચલતો થયો. કીલાંએ હવેજ છુટકારનો દમ ખેંચ્યો.

નંદલાલને હજી રમત રમવાની હતી. કીલાંની પાસે જે રેકઠ અને ઘરેલું હતું તે જો તેણીને આમ નંદલાલ પોતાની કરી ન હોય તો મલે નહિં. નંદલાલ આ કારણથીજ પાછો કીલાંનો થઈ ગયો. કીલાં નંદલાલની આ બાજી સમજી નહીં. કીલાંએ તો એમજ વિચાર્યું કે હું એમની નજરે નિર્દોષ ઠરી છું. નંદલાલ જાણ્યો. અજાણ્યે થઈને પોતાની જોડે જે ચાવીનો ઝુડો લઈ ગયો તેવું પણ કારણ હતું. ઘરની અને ટૂંકી બે ચાવીઓ આ ઝુડમાંજ હતી. બીજી બે ત્રણ ચાવીઓ તો ફાલતું જ હતી. નંદલાલે ચાવીવાળાની દુકાને જઈને બે ચાવીઓ બીજી લીધી અને પાછે. તે તરતજ ઘર તરફ વળ્યો.

(૯૧)

“લે આ ચાવીનો ઝુડો હું તો તને આપતાંજ લુલી ગયો. ૨૨૧માં યાદ આપ્યું.” નંદલાલે ચાવીનો ઝુડો કીલાંના મોં આગળ ફેંક્યો.

“મનેય યાદ ન આપ્યું. તમને ફેકટનો ફેરો થયે.” કીલા બોલી

“ભલે તું બીજે ન જા; પણ નળ રહ્યો છેક લોંચ તળીએ પાણી ભરવા તો જવુંજ જોઈએ ના ? મારા મનમાં એમ આપ્યું કે ઘરને તાણું માર્યા વગર તાર થી નીચે જઈ શકાયો નહિ એટલે પાછો આવ્યો.”

“એ તમે ઠીક કર્યું. ફરી આવો ત્યારે ઠડો મરમ લેના અવળે આ કાપા બહુ દુખ છે.”

“એમાં મલમ શું કરવાનો હતો ? તેલ કે ઘી લગાડ. હું હવે બાકી છું. કહ્યું શાતના આવું તો આવું”.

“તમે શાતના સુએ છો ક્યાં ?”

“એક જોળખીતાની દુકાનનો પાટો છે તે ઉપર પડ્યો ગુલું છું. હમણું ફેટલુંક જરૂરનું કામ છે જો પાર પડ્યું તો બખખાની ખેપ જેવું છે. મેં તને દસ રૂપિયા તો અળાઉ આપ્યા હતા. લે આ બીજા દસ” નંદલાલે દસની નોટ કીલાંના હાથમાં સુકી.

નંદલાલ ગયો અને કીલાંને એમજ લગ્યું કે આટલું સરજ્યું હશે તે થયું. તેણી તરતજ ઘર કામમાં ચુંથાઈ.

નંદલાલ જેમ કાચે નહોતો તેમ કીલાં પણ તેને માથે પછાડીએ જોવીજ હતી; પણ શું કરે ? તેણીનું પાપ તો પ્રગટ થઈ ચુક્યું હતું. કીલાં એકદમ ઘર તણને બાજુ પાડી ક્યાં ? ઘરેણું અને રેકડ કોને સોંપે ? કીલાં પોતે ક્યાં સારી હતી કે તેણીને સારાની સોબત હોય ? કીલાંને આમરૂ થોડીજ ગળે વળગે તેમ હતી ! તેણીને ગળે તો ઘરેણું અને રોડક વગરનું હતું એટલે કીલાંથી નંદલાલનું ઘર છેડીને બીજે ક્યાંય જઈ શકાય તેમ નહોતું દોષવાનનું હર્ષનું આમેય કાચું હોય છે. કીલાં દેવિત તો હતીજ. જે વાત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાબોત થઈ ચુકી છે તેમાંથી તેણી કેવી રીતે છુટી તેની ખુદ કીલાંને ખમર પડી નહિ. તેણીએ તો એમજ માન્યું કે પેટી શંકેજ એમના મનનું સમધાન કરેલું હોવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

ચડયે કુલને ઘોડલે, જોઈ ફેલ ને ફેલ;

પુરાયો પિંજર મઠાં, લાલો લહેર્યાંદ !

બહુએ લહેરૂ અને લેલીને પોતાને ખર્ચે સુખધનાં જે બાકી રહ્યાં હતાં તે તમામ આકર્ષક સ્થળો દેશીમાં બેઠાડીને દેખડ્યાં. વિઠેરિયા ગાર્ડન, મ્યુઝિયમ, મહાલક્ષ્મીનો કિનારો અને તેનું મંદિર, ખંભાલા કિલ્લો, વાલકેશ્વર, કોલાઆ તરફના બંજલા અને જોવું જોવું બહુય દેખાડ્યું. સીનેમામાં તો તેને હંમેશાં લઈ જતો. જમાડતી વખતે સાસુ વહુ પ્રાણ પચરતાં એક દહાડો ભવાની લહેરૂને

(૬૨)

ખાંડી બબ્બરમાં પહોં તેડી ગયો. તે ઠેકાણે દયા દયાના આજો કાંબળીને લેકેડે
તો અબજ થયો. હબ્બરો અને લાખે.ની ઉચકપાથક બોર્ડને તે લલચાયો.

“શું મુંબઈમાં નાણાંની આવી છે.જો ઉડે છે ?” લેકેડેએ ભવાનીને પુછ્યું.

“આ અમારો બધો આધાર શાના ઉપર છે ? આ બબ્બર ઉપર ! હબ્બરો
આવે ને હબ્બરો જાય. આવું છે ત્યારેજ અમને નાણાંની કિંમત નથી ને ! જુઓ
છા ને ! કેવો રંગ બાંધ્યો છે !”

લેકેડેયંક તો આ સદ્ગત્વીનું આવું દ્રશ્ય જોઈને અભયબીમાંજ ઉતરી પડ્યો.
તેને એમજ લાગ્યું કે આ બબ્બર તો ગજબની છે ! જો આવી બબ્બરો મુંબઈમાં
છે તોજ મુંબઈના લોકોને પહોંસો ગળે વગગતો નથી.

“ભાઈ ભવાની ! માફ નશીબ અજમાવશે ?”

‘શેઠ આમાં તમારું કામ નથી. એક તો તમને આ બબ્બરનો અનુભવ નહિ
અને કદાચ તમને ખોટ ગઈ તો તમે તે જરૂરી થકો નહિ.’

‘અરે ન જરૂરીએ કેમ ? ત્યારે શું અમે અમારા જતનમાં વ્યાપાર કરતા
હોઈશું તે શું હિંમત વિના કે ? જો તો વેપાર છે ! કાં આ પર ને કાં તે
પાર ! અમેય વાણીજાના દી.રા છીએ હો ! એ ન બલુગ્રો કે પાછા હડીએ !
હોય વેપાર છે. ફેંકવાર નહો આવે તો ફેંકવાર તોટો પચુ આવે.’

‘આ વેપાર નથી આડેબ ! આ તો સટો છે ઘડીમાં અમીર હોય તે ફકીર
થઈ જાય. અને ફકીર હોય તે અમીર થઈ જાય.’

‘એમાં મયું શું ! ગોળ ખાય તે ચોકકાં પહોં ખમે !’

‘જો તમારા પાંચે આંગળાં ખગં હોય તો ખેડીએ ! પહોં અહીં એક આંટી
છે. જે દલાલની જોડે તમે કામ પડ્યો તે દલાલ તમારી પાસેથી ડીપોઝીટ
માગશે સમજ્યા કે ?’

‘જો તો તમે જેને ડીપોઝીટ કહો છો, તેને અમે તરામણ કહીએ છીએ એ
તો માગેજ તે. ! દલાલો કાંઈ આપણા સગા થાય છે ? વળી હું તો નવો સવો
રહ્યો. જાઓ જાગેજ એક સોદો કરી આવો.’

‘શેઠ ! ઉતાવળા થાઓ ના. આ કાંઈ ખવાનું કામ નથી. આપણે આજ
ખાનગીમાં સહ મુર્ખ બશે ત્યારે સંતકસ કરીશું. મસલત કર્યા જગર આવું કામ
કરવું નહિ. એક બીજી વાત કહું. બધરાંઓનાં મન બહુ પોચાં હોય છે ધારો
કે છત થઈ તો તો બાણે હરકત નહિ; પહોં હાર થઈ. તમે નાણું ખોડ્યું. હવે જો
આ વાત અમારાં લેલાં બાણી સંભળે તો શું થાય ? એટલા માટે તમારે સો
ગળણે ગાળીનેજ પાણી પીવા જેવું છે જો પેટમાં વાત પચાવી થકો તેમ હો
તોજ આ કામમાં ઉતરજો.’

‘જોમ શું હું ગાડો છું ! વેપાર ધંધાના કામમાં વળી બધરાં શું બાણે ?
એટલુંજ અમે સમજતા નહીં હોઈએ કે ?’

‘બહુ સારું ત્યારે. તમને હિંમત છે તો જોઈશું. કયાં પારકે વેર ઉતર્યા છો ?
આજ નહિ તો કાલ.’

‘સાથે રકમ ફેટલી લાવ્યા છો ?

‘ત્રણથી સાઠા ત્રણ હજારનો જોખ છે. પાંચસો રૂપિયા વાપર્યા ચાર લાગ્યા છું અને ત્રણ હજાર તમારાં બાબીને માટે ફેટલુંક ઝવેરાત લેવું છે તે માટે લાગ્યા છું. વધારે નાણાંનો પ્રપ પડશે તો હુંડીઓ કાપીશું.’

‘કમજી ત્રણેા. જુઓ મહેરમન ! આ તો સટો છે. કાં તો એટલી રકમ જાય છે અને કાં તો એનાથી બપણી, ત્રપણી કે ચાર ગણી પણ થયે ! ચટાનો મેગ નહિ. મારીને ખાનારા અત્યારે આ ગલીના પ્રતાપથી મહેલમાં રહેનારાં પણ બન્યા છે અને મહેલના વાણી બિખારી પણ બની ગયા છે. જે કરો તે બિચારીને કરજો. પત્રી અમને દોષ દેશે ના.’

‘એમાં તમને કેમ દોષ દેવાય ? તમે અને ક્યાં ફરજ પાડો છો ? તમે તો મને ઉઘટી ના પાડો છો; પણ જ્યારે હું સુમર્યામાં આવ્યો છું ત્યારે મારે મારૂં નશીબ અજમાવવું તો ખરું.’

‘હાલે અજમાવો.’

રૂપિયા બસો અડીસોની નોટો અત્યારે મારા ખીસ્સામાંજ છે. હવાલે બાલ વીને કરો ! પકડું ! કોણે જોઈ છે કાલ !’

‘શેઠ ! આજ શકન વાડેજ ઘાઠોની ! કાલ ઉપર રાખો.’

‘અરે એટલી રકમની વિચાર કોણ છે ! ગયા તો જહાનમમાં ગયા !’

‘બહુ જાહે તમારી જેવી મરજી.’

ભગાનન સાધેલા આ બજારમાં ચાર પાંચ હવાલો હતા. એમાં પણ જે જે હતા તે સોનેરી ટોળીવાળા હતા. ભવાની આમાંના એકની જોશીશમાં હાકેરને તેડી ગયો. બજાર જોયા પછીની અ જે વચ્ચેની વાતો મરમા દેવીના એક જોડલા ઉપરજ થઈ હતી. નકકી થયા પછીજ તેઓ બજારમાં પાછા આવ્યા.

‘જોડો ! કોણ ભવાની શેઠ ! બહા માણસ ! એક અકવાલિયા સુત્રી મહોલુંજ ન દેખાડયું ! અહીં કંઈની કંઈ રમતો રમાઈ ગઈ. પેટો ફુટીઓ ગઈ કાલે પંદર હજાર કમાઈ ગયો ! ભવાનીની જોડે સધર આસામીને જોઈને આ બા જાહેજે તોપ મારી.

‘શું કહો છો ? પંદર હજાર ? અમારે ત્યાં આ મિત્રમાન હતા એટલે ન આવાયું. એમનો પણ કાંઈક બિઝનેસ કરવાનો વિચાર છે.’

‘શું જો તમારી સાથે આવેલા છે ? શેઠ ! માફ કરજો હું ! અને ખબર નહિ કે તમે ભવાની શેઠની સાથે આવેલા છો ! મારા મનમાં જોખ કે તમે કોઈને ખોળવા આવ્યા હશે. ક્યાં ગયો મનુડો દેખાતો નથી ! શેઠ જાહેજને પેલી પુરશી આપ ! અને એકદમ બ. રાજા રાણી સ્નાના હબલ જે કપ. મીળાં ખાજલાંની રકાળી. સાથે ઘીના ગાંઠિયા પણ લાવજો હો ! શેઠ તિરણો.’

(૬૪)

લહેરૂંદે ખુરશી ઉપર બેઠા. એક તરફ ટેલીફોનની ઘંટડી. બીજી તરફ લોકોની આવજા અને ભાવની પુછપરછ. લહેરૂં તે આ ધડામાર ભેંધને છક થઈ ગયો !

મનુની સાથે હે-ટેલના બે નહાના છોકરા મહાની કીટડી, બે પ્યાલા, બે રકાળી તથા ખાજલાંની એક મહોટી રકાળી તથા માંઠિયાની એકડીજ બીજી રકાળી ભેંધને હાજર થયા. શેઠ અને ભવાનીએ તેનો ઉપયોગ કર્યો. પેલા દલાલે હની રૂબીની એક સીગરેટ લહેરૂંના હાથમાં મુકી. જોશીસમાં નળ તો હતોજ. હાથ મહોડું સાફ કરીને શેઠ આવ્યા અને પાછા ખુરશી ઉપર બેઠા શેઠ સીગરેટ સળગાવી અને ઠાવકું મોં રાખીને બોલ્યા.

‘સર્વ પ્રકારની સોઈ ધણી સારી છે હો ! આનું શું ભાડું ભરો છે ?’

‘શેઠ ! ભાડાની તો વાતજ કરો ના. મહીનાના ત્રણસો રૂપિયા ?’

‘શું ત્રણસો રૂપિયા ? અધધધ ! એટલા બધા ? આટલા ફટક ના ?’

‘શેઠ સાહેબ ! આ તો હજી થોડામાં થોડા છે. મારી આ જગ્યાના માલિકની ભેટે દોસ્તી છે. મારે ઠેકાણે જો બીજો હોય તો તેને રૂપિયા પાંચસો આપવા પડે. અહીં તો કીસ્મતનો પાસો છે ! જો સીધો પડે તો પાંચર છે. નહીં તો પોકાર છે !’ ચકરાએ બીજી તોપ મારી.

‘ખરી વાત કહો છો. બોલો ! ભવાની ભાઈ ! હવે આપણે શું કરવાનું છે ?’

‘તમારી પાસે હાલ અડીસોની રકમ તો છે ના ? તે ચકરાભાઈને આપો અને તમારું નામ લખાવો. જળ ભેંધને કામ કરશે.

લહેરૂંદે ખીસ્લામાંથી અડીસો રૂપિયાનું નેટનું ખંડલ કહકહ્યું.

‘દયો શેઠ ! ગણી દયો.’ ચકરાના હાથમાં આપ્યું.

ચકરાએ નોટો ગણી લીધી.

‘ખરાબર છે. જોલ શાઈટ ! બોલો શેઠ ! તમરું નામ શું ?’

‘મારું નામ લહેરૂંદે.’

‘તમારા બાપનું નામ ?’

‘ભાઈચંદ.’

‘બહુ સારું. તમે હવે કાલે ભવાનીની સાથે આવજો આજની રેત્ર ખરાબર નથી.’

‘આલો લહેરૂંભાઈ ટેલીમાં કોલાખા તરફ ફરી આવીએ. અહીં તો ગમરાઈ થયા.’

‘પધારજો હું શેઠ !’

દલાલોએ શેકહેન્ડ કરી અને બંને ત્યાંથી ચાલતા થયા.

મકરણ રૂઝ મું.

સ-તા લોલી સામુગે, ઇન્દુ ઉપર અંકુશ;

હતો તથાપી ઇન્દુએ, કર્યા સામુને ખુશ !

નમ્ર આગળે ઉઝનો, નળ ચાલે મકંદુર;

સામુ આગળ ઇન્દુનું વંદુનું વિનયથી નૂર.

(૬૫)

વિઠ્ઠલરાય અને તેની અર્ધાંગના ઇન્દુમતિની ઉપર ટપકેની હકિકત તો વાંચક વર્ગના બાણવામાં છે. આ જોડું મુંબઈમાં હજી હમણાંજ આવ્યું હતું અને તે પહેલે પહેલુંજ આ માળામાં રહ્યું હતું. વિઠ્ઠલરાયે બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી હતી અને તે કોર્પ્સ સેલીક્ટરની આરીજમાં પેલેસેન્સા ફરમાવાથી કલેક્ટર તરીકે નિમણેય હતો. તે સરખ હતો. ભાગ્યશાળી પણ હતો. ઇન્દુમતિ જેવી ભણેલી ગણેલી તને ભાર્યા બળી હતી. કચદાની પરીક્ષામાં પસાર થવાની તેને અકાંક્ષા હતી અને તે સમયને લીધેજ તેણે સેલીક્ટરને ત્યાં આવી સામાન્ય આવકવળી નોકરી સ્વીકારી હતી. તે તાજેજ પરણ્યો હતો. વિઠ્ઠલરાયનો પિતા કચારનો રણ પામે હતો. ફક્ત તમી વિધવા માતા હજીવાત હતી. પરણ્યા પછી દેશમાં સાસુની સત્તા તળે ઇન્દુમતિ ત્રણ ચાર મહિનાજ રહી હતી. બી. એ. માં પાસ થયા પછી પોતાનું નરીમ મુંબઈમાં અજમાવવાનો વિઠ્ઠલરાયનો વિચાર થયો અને તે ઉપરથી તે અહીં આવ્યો. ઠેકાણે પડ્યા પછી બે મહિના એમજ રહીને તેણે પોતાની અર્ધાંગના આ ઇન્દુમતિને તેડાવી ઘર માંડવાને તેને માત્ર ત્રણ માસજ થવા આવ્યા હતા. વિઠ્ઠલરાય અને ઇન્દુમતિએ પોતાના સહયુગ્મને લીધે ભાગનાં વળમતાંનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. ખુદ ભયમાદ શેઠ ૧ પણ વિઠ્ઠલરાય ઉપર આહુક પ્રીતિ હતી. અને ઇન્દુમતિ ? તેણીએ પણ નવનિધિ પ્રીતિ મેળવી હતી એટલુંજ નહિ; પરંતુ નવનિધને લીધે તેણીએ હીરા શેઠાણીનું મન પણ હરી લીધું હતું. ઇન્દુનું ઓગ્રતું અને તેણીનું વર્તન આદર્શ ગૃહિણીને ઇજાતુંજ હતું. વિઠ્ઠલરાયે આ પ્રમાણે ઠમ પડ્યા પછી પોતાની જાનેતાને કેઈ સારા સચવારાની સથે પોતાને વતનથી બોલાવેલાં. તે બે ત્રણ હઠાડા થયાં આવી પહેર્યાં હતાં. વિઠ્ઠલરાયના મનમાં એમ કે વૃદ્ધ માતાને પોતાથી અગામાં રાખવાં નહિ અને બની શકે તેટલી તેની સેવા કરવી. વિઠ્ઠલરાયની માતાનું નામ ગોલાવરી હતું. સો તે જ દેશમાં ગોલી ડાસી કે ગોલીમા કહીને બોલાવતાં. વડુ હીકરે પોતાના કહ્યામાં રહેશે નહિ એ કાલુથી ડાસી કડક રહેતાં. ડાસી જુના વિચારનાં તથા સતાલોબીં હતાં. ઇન્દુમતિ તેણીના સ્વભાવ થોડા વખતમાં સારી પેઠે બાળી ગઈ હતી. તેણીની જોડે દેશમાં સરવત્રથી વર્તી હતી; તો પણ નવા જુનાની વચ્ચે બિનનતા રહેવી જોઈએ તે તો રહીજ હતી. વિઠ્ઠલરાય પણ આ બધું બાણુતે હતો. ઇન્દુ સાસુનાં અભ્યાં પછી આવધ ગતી હતી; પણ જે કેટલીક દેવો તેણીને બચપણથીજ પડેલી તે કેમ બચ ? ઇન્દુની ચલવાની ઠમછમ જણા ઉત્તવળી હતી તે તેણીની સાસુને ગમતી નહિ. ઇન્દુ જ્યારે નવસી પડે ત્યારે એનાદ પુસ્તક ભરી વાંચવા બેસે એ વાત પણ આ ડાસીને પશ્ચાંત પડતી નહિ. ઇન્દુ નમ્હીને ફક્ત ગીતાનોજ પાઠ કરતી; પણ કોઈ મંદિરે હર્શન કરવા જતો નહિ. આ કારણને લીધે પણ તેણીની સાસુ તેણીને ટોકતી.

બે ત્રણ હઠાડા તો ડાસીએ ઇન્દુની સામે ટગર ટગર બેસાજ કર્યું. વિઠ્ઠલરાયે ઇન્દુમતિને થોડી અનુકુળતા મળે એટલા માટે છુટક ઘાટી રાખ્યો હતો. આ

પ્રમાણે ઘરનું ઉપલક કામ ઘાટીને કરતો જોઈને ડાસીને નવાઈ ઉપજી.

‘અલી વહુ ! અહીં આભા પછી વાસણ, પાણી, ધોતું, ધપતું બધુંય સુકી દીધું ? આ કામ કરનારે કોણ જાતનો છે ? એ પીટ્યાની બેઠી પણ આવ આજી અવડી છે ! તારે વાસીફું સરખું પણ વાગવાનું નહિ. બે તપેઢી સગડી ઉપર ચડાવી અને આ ઉતારી ! ને દસ બાર ફલકાં વણીને ચોડવ્યાં એટલે પત્યું ! પછી ન બોલું કામ કે કાજ ! આ તે કાંઈ રીત છે ?’

‘એ તો જોમ છે સાચુજી ! આ મુંબઈમાં નળ વખતસરજ આવે. માળામાં રહેનારાં વધારે. વારા પ્રમાણે પાણી ભરાય. વાસણ તથા કપડાં ધોવાનું પણ વારા પ્રમાણે બને. મારાથી ક્યાં સુધી ત્યાં ઉંચું રહેવાય ? વળી કોઈનો સ્વભાવ કેવો અને કોઈનો કેવો ! હું નથી કહેતી કે બઈસાંજો આ કામ નથી કરતાં. કેટલાંક કરે પણ છે. તોય આવાં ઘાટીઓ ઘણાં. મારા જેવી કોણની જોડે તકરાર કરે અને કોણની જોડે નહિ !’

‘ઠીક બાઈ ! તું જાણે ભણેલી રહી. વાતમાં તને મારાથી પહેંચાંમજ નહિ. બેય ભણેલાં જોડેયે અને મુખીને તો તમે ઘડીકમાજ સમજતી હોયો !’

‘તમે કહો છો સાચું. આ નોકર હું આની કે તરતજ રાખ્યો છે. જોમ સમજશે ના. હજી હમણાંજ રાખ્યો છે. બે અઢી મહિના સુધી તો મેંજ કામ કર્યું. ઘણી ખટપટ થતી હતી અને ખોટીપો ઘણો હતો. મજલા દીક જો કે બમ્મે નળ છે; પણ ઉપર કોઈ વર પાણી ચડે અને કોઈવાર નયે ચડે. વળી નળ નિયમિત આવે, બંધ પડી બંધ તો પાણી વગરનાં રહીએ. આ કાંઈ ઘર ઘાટી નથી ! આપણમે પરવડે પણ નહિ. છુટક ઘાટી છે. એ પોતાનું કામ સંભાળી હોયે અને હું ઘરનું સંભાળું !’

‘કામે ઘણું ! તું તારે ચોપરા વાંચ્યા કર.’

‘સાચુજી ! હું નવરી નથી બેનતી હો. આ માંગારાગા દીકરાની વહુ છે તે મારી બહેનપણી છે. મેં તેની સડીને મટે એક કાર મરી દીધી, એ આપણે ઘેર આવે છે. હમણાં એ મારી પાસે ઝીંક ડીકીતું ભરત શીમે છે. હું આવું આવું બાણ છું તેથી તમારે તો રાજી થવું જોઈએ. તમે અવ્યાં તેને આગલે દહડે એ મને કોર ભરવાના દસ રૂપિયા આપી ગયાં. હું નહોતી લેતી પણ પરાણેજ આપ્યા. બહુ સારાં છે. એ પણ ભણેલાં છે અને ઘણાં સમજી છે. ઘાટીને ત્રણ રૂપિયાનો પગાર ઠરવ્યો છે ઘર અગળ બેઠાં બેઠાં પણ હું પંદર વાસનું તો કામ કરતાની.’

ધન્દુ સસુજીનો સ્વભાવ બરાબર પારખી ગઈ હતી. તેણીમે સાસુજીનાં મનનું સમાધાન કર્યું. નરનિધે પેતાની બીજી એક બહેનપણીના દીકરાને માટે બે ટોપીઓ પણ ભરવાનું કહેલું. આ બે ટોપીઓ ધન્દુએ કમાટમાંથી કઢાડીને પોતાના જાસુને બતાવી.

‘જુઓ બાઈજી ! આ ટોપીઓની ભરામણીના મને ચર રૂપિયા મળશે. બોલું પણ મને કામ આવે નેમ છે. બોલો હવે કરનો ઘસડાંબોરો સારો કે આ કામ સારું !’

‘આ કબાટ કેટલાનો લીધો ?’

‘આ કબાટ ચેઠના ઘરમાં વધારાનો હતો. એમને અને ચેઠને સાડાં છે. એમણે ઘરેણાં, કપડાં લેતાં સુકવા મટે અડી મોકલાવ્યો છે. સાસુજી ! હું ખોટું ખર્ચ કરું નહીં અને કંઈ પણ નહીં. તમે આનંદમાં રહો અને અમને આશીર્વાદ આપો !’

હજી તો સાસુ વહુની વચ્ચે ખાટી મીઠી ચાલતી હતી ત્યાં નવનિધ આવી પહોંચી.

‘આવની બહેન ! હમણાં ત્રણ ચાર કલાક થયાં ફરકી જ નહિ ? જુઓ સાસુજી ! જેની હું તમારી પાસે વાત કરતી હતી તેજ આ મારાં નવનિધ બહેન !’

‘શું તારાં સાસુજી આવ્યાં ? તું કહેતી હતી તો ખરી કે આવનાર છે. માણ ! પગે લાગુ છું.’ નવનિધ બે હથ બેઠીને ગોઠી ડેસીને પગે પડી.

‘એસો. હમણાંજ મરી વહુ તમારીજ વાત કરતી હતી.’

નવનિધ બેઠી. ગેદી ડેસી તો નવનિધની સામેજ બેઠી રહ્યાં. નવનિધે કલક-તાતું કિંમતી છાયજ પડેયું હતું. નાકમાં હીરાની સળી ચકચક થતી હતી. કંઠમાં એકસરી મેતીની માળા અને હાથનાં કાંડા ઉપર એકેક મોતીની બંગડી. નવનિધે પોતે પડેયું હતું તેવું એક બોલું છાયજ સંગઠામાંથી કહડયું.

‘હો બહેન ! આવાં ચાર છાયજ કલક-તેથી હજી હમણાંજ આવ્યાં છે. એમાંથી એક તારે માટે લાવી છું.’ નવનિધે ઇન્દુના હાથમાં સુકયું.

‘માણને કહીને લાવી કે એમજ ?’

‘વાહ ! કહ્યા વગર ચાલે ? હું ખરું કહું ? માણજેજ મોકલ્યું છે.’

ડેસીએ તો આવું સોનેરી ફારવાળું છાયજજ બેયેલું નહિ !

‘આ કેટલાનું હશે ?’ ડેસીએ નવનિધને પુછ્યું.

‘વીસ એકવીસનું ખરું નવનિધે કિંમત કહી.

‘શું વીસ એકવીસ રૂપિયાનું એક છાયજ !’ ડેસીએ અશ્ચર્ય પામીને આવેડ ઉદ્ધાર કહાડ્યો.

‘સાસુજી ! આપના ગામના ઠાકરડા તો અહીંના ચેડીઆની આગળ વટાવમાં બંધ !’

‘ધીરજ શાખો માણ ! તમે પણ ભાગ્યશાળી છો. તમારા ઠાકરા વિઠ્ઠરાય ભાઈ બહુજ ભલા છે અને આ મારાં ઇન્દુ બહેનના શુભનો તો પારજ નથી.’

ગોઠી ડેસીની અધી પોણી રીસ તો ઇન્દુએજ ઉતારી દીધી હતી અને તેમાં નવનિધનું આ પ્રતારનું ઉત્તેજન મળ્યું. ડેસી તો રાજી રાજી થઈ ગયાં અને મનથી મલકાવા લાગ્યાં. એમના મનમાં એમજ થયું કે સુંમળના લોકો કેટલા ઉદાર છે ! વીસ રૂપિયાનું છાયજ તો આપણી વહુનેજ આ ભાઈએ આપી દીધું ! મારી ઇન્દુ વહુ જેવીજ આ પણ નમણી ને રૂપાની છે !

આપણામાં એક કહેવત છે કે, વનો (વિનય) વેળીને વથ કરે. ગોઠી ડેસીને કાંઈ ઇન્દુની ભેડે થાડુંજ ઝેરવેર હતું ! ફક્ત જુના નવાની વચ્ચે જે મતભેદ હોય તેવો માત્ર મતભેદ હતો; પણ આ મતભેદ જેને વિનય કરવો હોય તે મા

વિનયથી શ્રી બ્રહ્મ તેવો હતો. આમંત્ર્ય જુના વખતનાં માણસો ભોળાં હોય છે. ગોદી ડાસી ભોળપણને લીધે તથા તેણીનામાં જે સન્તા લોભ હતો તેને લીધે વાંકું ચુકું બોલતાં; પણ ઇન્દુ જેવી નમ્રની આગળ તેની કડાઈ શી રીતે ચાલે ? બન્ન કઠક હોય તો કલેશ થાય અને તે વધે પણ ખરો; પણ જ્યાં એક અગ્નિ રૂપે હોય અને બીજું પાણી રૂપે હોય ત્યાં કલહ થાયજ કેમ ? જે કુટુંબ તક જોઈને વર્તતું નથી અને જેને જેની જોડે નથીને ચાલવાનું હોય તે તેની જોડે તે પ્રમાણે ચાલતું નથી તેથીજ તે કુટુંબમાં કલેશ થાય છે; નહિતર કલિપણ થાય નહિ.

ઘણી વહુ વાડ્યો પોતાનાં પુત્રને માટે સ્વપતિના કાન ભરે છે. અને તેથી અનેક કુટુંબોમાં પરસ્પરનાં ઉંઝા મન રહે છે; પરંતુ ઇન્દુ જેવી શાણી વહુ હોય તો ગમે તેવાં કઠક સ્વભાવનાં પુત્રોને પણ પોતાનાં સંવર્તનથી શાન્ત કરે. અલખત, સર્વ સ્થાનમાં ઇન્દુ જેવી ડહાણી વહુઓ હોતી નથી અને કદાચ હોય તો ક્યાંક પુત્રો પણ અત્યંત હડીલા તથા પોતાનો કંકો ખરો કરનારા હોય છે. જ્યાં આવું આડકતરું હોય ત્યાં પત્ની નિરૂપાયે તે કુટુંબને કમનશીબજ સમજવું.

નવનિધે ગોદી ડાસીની ફરી બે હાથ જોડી રજા માગી અને તેણી સ્વગૃહ તરફ ગઈ. ગોદી ડાસી સમજી ગયાં કે અડીની રીતસાત જુડી છે બીજું એમ પણ સમજ્યાં કે મારા વિઠલ તથા મારી ઇન્દુ વહુને માટે સમવા (સમવાય) સરો છે. આવતાં વંત બે ત્રણ દહાડા ઉઘ અને અમોઘ રહ્યા; પરંતુ ઇન્દુ વહુની સમજાવટ તથા નવનિધના આગમનથી તેને સંતોષ થયો. ગોદી ડાસી ભગ્યશાળી ગણાય. તેને વિઠલરાય જેવા કેળવાયલા પુત્રને અને ઇન્દુ જેવી ઉત્તમ પુત્રાધુન જોઈને માત્ર મન ઠંડવાનુંજ હતું. સદભાગ્ય વગર આવું કાને મળે ?

ઇન્દુ કુટુંબ અને કેળવાયેલા કુટુંબની પુત્રી હતી વિઠલરાયનો ભણે ગરીબ ઘરમા જન્મ થયો હતો; પણ તે ભણી ગણી ન વિદ્યાન બન્યો હતો અને તે કારણને લીધેજ ઇન્દુનાં મામાપે ઇન્દુનું સગપણ વિઠલરાયની જોડે કર્યું હતું. આવું શોભીતું અને ગુણવાન બેઠું તો ક્યારેજ હોય. ઇન્દુ જેવી રૂપ ગુણ પ્રાપ્ત અને સુશીલ ઘરની પુત્રી વિઠલરાય જેવા એક ગરીબ ઘરમાં ઉછરેલાને પોતાની અર્ધાંગના રૂપે પ્રાપ્ત થાય એ એવન પ્રારબ્ધના યોગ કાર્મ જેવે તેવા તો નજ કહેવાય. ઇન્દુએ નવનિધ તરફથી ખાલુ કંકડાતાનું છાપત્ર પકેડ્યું અને તેણી ટાલટમકો કરીને તઈયાર થઈ.

‘આલો સાસુજી ! હું તમને મંદિરમાં લઈ જઈ. તમે ત્રણ દહાડા થયાં દર્શન વિના રહ્યાં. અડી એકલાં તમારા જેવાથી નકળાય તેમ નથી. માડી, મોટર તથા ખાઈસિકલનો હડથો બહુ છે.’

ગોદી ડાસી પ્રસન્ન વદન ઉઠ્યા. તમના મનમાં એમજ થયું કે વહુ હવે પેટકરણી થતી જાય છે. વિઠલરાયને હજી ઘર આગળ આવવાને એક કલાક બાકી

હતો. ઈન્દુએ સાસુજીને હાથ બંધ્યો અને સામેજ કારકાનાથના મંદિર તરફ તેણીને દોરી ગયો. ગોદી ડોસી અધગા નહેતાં; પણ વૃદ્ધ વયને લીધે તથા પુત્રને ઉછેરીને મહેલો કરવાની ચિંતાને લીધે તેણી શરીર ધસાઈ ગયું હતું. વળી સુંબડનાં રસ્તા. રસ્તો ઓળંગવામાંજ અનેક પ્રકારનો ભય. એક પાયરી ઉપરથી ખીણ પાયરીએ આવાં ડોસાંડગરાંને જવું આવવુંજ મુશ્કેલ. ગેદી ડોસીનો ઇન્દુ જોડે આ પણ એક જીનો વાંધો હતો. ગેદી ડોસી દર્શન કરવા બધાં પણ મનુડ તેની જોડે ન બધા. આ વાંધો પણ આજ દરમિયાન ડોસીને સાડાં લાગ્યું કે હવે વહુ પણ મારી જોડે મને સાથે લઈને ઠકુરજીનાં દર્શન કરવા નિકળી ખરી ?

પ્રકરણ ૨૮ મું.

સટા અથવા દયુત હર્ષ, ખ્યાલીકા ધ્રુવ ખ્યાલ;
ગર્વી જનલી મિર પડે, બહે જિહર, જંબલ;
બહે જિહર જંબલ, વ્યર્થ લલુતા પરિશ્રમ હર્ષ;
ધનિક હોય કંગાલ, નહિ ઉદ્યમ પન બ્રમ હર્ષ;
સત્ય કહે સુત રયામ, દયુત હર્ષ દુરમન કટા;
ખેલનહારા કહે, સન્નિપાત સમ સટા !

ભવાની અને શકરાએ કચ્છી ખાંડીના સટાની મધ્યકાળમાં લહેરને બરાબર સપડાવ્યો હતો. લહેરને આ બનાવનો અનુભવ તો બીલકુલ હતોજ નહિ. ભવાની અને શકરા કેવા પ્રકારની રમત રમે છે તે વિશે પણ તે બલુતો નહિ. આજ તમને આટલો ફાયદો થયો અને આજ તમે જાટલું જોયું જોટલી જ વાત તે સાંભળતા. લેલાં વહુનું ગવેરાત ખરીદવાનું તો ખોરબે પડ્યું; પણ તે ખરીદવા જોટલું જે નાણું તે પોતાની સાથે લાવ્યો હતો તેમાંથી પણ તે જોટલું થવા લાગ્યું. આ રહસ્ય તે સમજી શક્યો નહિ. જમ્યા પછી સટા બનાવમાં જવા માટે ભવાની કરતાં પણ તે વધારે ઉતાવળો બનતો. મણુજીને જમરે સારી કે માઠી પણ એ બતની રદ લાગે છે ત્યારે તે તેમાંથી નિકળી શકતો નથી. લહેરજીની સ્થિતિ પણ અત્યારે આવીજ બની ગઈ હતી.

બને ત્યાં સુધી બહુનો સ્વપ્ન એ પગે પ.લી કેવળનાજ હતો. તેણે લહેરની જોડે ભવાનીને લેગવી લીધો હતો. શકરા પણ પોતાના નામ પ્રમાણે વેવ ભજવતો હતો. તે પાંચ પચ્ચીસનો નફો દેખાડે અને સો પચાસનો ટોટો બનાવે અને ત્ય પછી કાગળ ઉપર ! શેકડું લેવા દેવાનું કથુંબ નહિ. અપાકથી આપેકા અઢીસોનું તો ક્યારનું પાણી થઈ ગયું હતું લહેરના મજામાંથી આ રકમ શિવાયના બીજા હજાર બારસો પણ નિકળી ગયા.

ભવાની અને લહેર તો સટા બનાવમાં ચલ્યા બધા. ફરો બધા અને પાંચ કે છએ ધર આગળ આવે. બહુના ધરમા તો બહુ, બહુની વહુ મેના અને ત્રીજાં આ લેલાં વહુ ! બહુની મા પણ આડી અરળી થઈ બા. મેતાએ જે ચાર દહાડા તો પાનાંની રમત શરૂ થાળી. મેતા અને લેલાં રમે; પણ સારખે સરખી ચારની

(૧૦૦)

હાજરી વગર ફાવે નહિ. મેનાએ પાનાંને બઢેલે ચોપટ માંડી. બહુને પણ તેમાં તેણીએ ભાગ લેવો કહ્યો. પાંદડામાં એક અગિયાર બાર ચર્ચા મદુ નામની જોકરી હતી. તેણીને પણ પોતાની પડખે બેસાડી. પાંદડા પડે સેગડીઓ આવે અને રજાકસી ભરે. આ બાજુ પણ બહુના શયનગૃહમાંજ બેઠાવા માંડી. જ્યાં લેલાં જેવાં અલેતાં અને લડકાળાં લહેરુ લલાનાં વહુજી બેઠાં હોય ત્યાં પછી શી બાકી રહે ? મેના તો બહુની અર્જાગના હતી ! ત્રિવની એક ગંડ. ઉગરી મદુ તો શું બલે કે આ શું થાય છે ! બહુએ આસતે આસતે લેલાંની બેઠે છુટ લેવા માંડી. પાનાં ફરત. ચોપડની બાજુ રખનારમાં એક જાનો આંધળો જુરસો પેદા કરે છે. લેલાંને બસાબસા રમતાં નહોતું આવડતું; તો પણ લેલાં રમતમાં એટલી બધી મશગુલ થઈ થઈ કે બહુને બેસાડવાનો તેણીને વાંધોજ ન લીધો. બહુ બે ત્રણ દહાડા તો મેનાને વચમાં રાખીને પોતાની બેઠક લેતો; પણ પછી તે લેલાંની જીણી જીણી છેડછાડ કરી લેતો. બે લેલાંના પાંદડા જવળા પડે તો તે તેણીની હળવેક પીક ઠોકતો. કોઈવાર તેણીના ગલ ઉપર નરમ લપડાક મારી લેતા. ઉરોજને પણ બલ્યો અનર્યો બધીને કોણી અગર હથ લગાડે. એક વાર તો તેણે લેલાંની જીભ બેઠેને તેણીને જરા તરા પેતાનાં પડખમાં લપડેને દાખી પણ બરી.

પેટી નહાની મદુને પણ આથી લેડી નવાઈ ઉપજી. તે પણ કાંઈક શરમાળા લાગી. આમ છતાં લાડયાગમાં ઉછરેલી આ લેલાંને બહુનું અવું અટકાવતું સ્વાભાવિક લાગતું એ પણ એક ખુસીજ હતી !

સુવાન સી પુરુષની વચ્ચે પરસ્પરના ગુતન સ્પર્શમાં કેવુ બલે કેવામ પ્રકારની વીજળી રહી છે તે વિષે અત્યાર કશું કહેવાઈ શકાય તેમ નથી; પણ ધીમે ધીમે બહુનો આ ચાળો લેલાંને પ્રિય પડતો ગયો.

બહુ લેલાંની બેઠે ગમે તેરી રીતે વતે તેનું મેનાને મશું લાગતું વળાગતું નહોતું. લેલાંને પોતાની કરી લેવાની બેઠી મરજી એક સરખીજ હતી. અને એટલાજ મટે એક બીજાં એક બીજાંને ઉતેજન આપી રહ્યા હતાં. બહુની માને માટે નો આ બાજુ કાંઈ નહીં નહોતી. તેણી જે તો ઘડાંય આવાં જખર ખોખાં ઉડાવી દીધાં હતાં ! જણી આવે વળાં ઘરમ રહેડી પણ નહીં. પેતાનો બેના બેઠે મેજ હોય ત્યાં જઠને બેસતી.

ચોપડની બાજુ પણ લાંજા સમઃ સુધી બેઠાવામાં આવડી નહીં. બહુ તો બે કલાક સુધી સૂઝાવામાં અવડી લેલાંને પોતાના કાણુમાં લેવાનો માત્ર આ એક પ્રયોગજ હતો.

થોડા દહાડા તો આમને અમ ચલ્યું. લહેરુ તો સદા બજારમાંજ પોતાનો સમય ગળાવે. પતિ પત્નીએ જેવા જેવા સુખર્ષના સ્વપ્ને જોઈ લીધાં હતાં. લેલાં કાંઈ સદા ગટાની હરિકત બાણી નહીં જહુ તથા ભાડીએ લહેરુને અઃ વાત કોઈને પણ કહેવાની જે રખી ન પાડી હતી. લેલાં એ હું બહુની હતી કે પોતાનો પતિ કાંઈ ખંધો કરે છે. લેલાંને અડી મત હતી. અનવું બહુ, પીડું, પહેરું,

ઘોડા, હરણ, કરણ તથા રમણ, અટલીજ તેણીની દિનચર્યા હતી. મેનાની જોડે તેણીનું મન મળી ગયું હતું. લહેરનું ખીસ્તું ખાલી થવા આગ્યું છે તેજ તેણીને કશું બન હતું નહિ.

લહેર અને લેલાં જેવાં સ્ત્રી પુરૂષો પણ આ જગતમાં વસે છે ખરાં એવું આ ઉદાહરણથી સિદ્ધ થાય તે નવાઈ નહિ. અકલ્પ્ય વગરનાં અનેક રૂપકલાંને આપણે જોઈએ છીએ. એક સુવાન, અલેતી અને સુંદર સ્ત્રીને આ પ્રકારના સહવાસમાં મુકવી એ પણ તેણીના નેતાની એક તરફની મુર્ખતા જ છે. મુંબઈ જેવાં શહેરમાં અને બીજે ઠેકાણે પણ આવા બનાવો સહજ છે.

દુર્જન પ્રીતિ હઈ દુષિત, ઠીક ન દુર્જન રૈય;
સાવધ રહ કર ઇસાલયે, દુર્જનસેં દસ કોશ;
દુર્જનસેં દસ કોશ, દુર રહના અચ્છા હઈ;
ખાની મીઠી હોય, હૃદય પન નાહ સચ્ચા હઈ !
સત્ય કહે સુત રચામ, ભચિત્ર દુર્જનકી નીતિ !
ઠીક ન દુર્જન રૈય, હઈ દુષિત દુર્જન પ્રીતિ.

ખલુ ખલુની મા, અને ખલુની વહુ મેનાએ આ દંપતીની આંખોમાં જે આગતાસ્વાગતાનું અંજન આંજ્યું હતું તે એક જાદુજ હતું ! ખલુના કબજામાં ચાર ખંડ હતા. એક રસોડું, બીજે તેની બાજુમાં દિવાનખાનાનો ખંડ અને તેની જોડાજોડ એક ન્હાનો સુવાનો ખંડ. સામે એક બેઠકની ચોખંડી પણ નહાના દિવાનખાના જેવડી ચોરડી. ખલુ આ ચોરડીમાં અત્યારે સુતો હતો. ખલુની મા, ખલુની વહુ, મેના અને લેલાં ત્રણે દિવાનખાનામાં બેઠાં હતાં. લેલાંને બેઠાં બેઠાં ઝોકાં આવવા લાગ્યાં. તેણી ત્યાંજ ઢળી પડી. સામુ વહુ ત્યાંથી આઘાં પાછાં ચાલ ગયાં. તે બે જાણીઓ પાડોશમાં વાતોએ ચડી. લગભગ એક કલાક વીત્યો હતો. લેલાં જાગત ચાલે. ખલુ પણ જાગ્યો. તેણે દિવાનખાનામાં લેલાંને એકલી જોઈ. ખલુ દિવાનખાનામાં દાખલ થયો.

“કેમ છે બબી સારોમ ! ખાં કયાં ગયાં ? તમે પણ મારી પેટે ઉંઘમાંથી હમણાંજ ઉઠ્યાં હો એમ લાગે છે !”

લેલાં આંખો ચોળતી ચોળતી ઉભી થઈ.

“કેમ પાણીનો લોટો જોઈએ છે કે ? એ લોટો કેવાં કે તમને એકલાં મુકીને ચાલા ગયાં ?”

ખલુ રસોડામાં પાણિય રાની પાસે ગયો.

“અરે એમ શું કરવા ? હું મારી મેળેજ લોટો બરી લઉં છું.” લેલાં રસોડામાં આવી.

“તમને તસ્દી અપાય કે ?” જોતજોતામાં ખલુએ લોટો બરીને લેલાંને આપ્યો. લોટો ઉપર પ્યાલો પણ રાખ્યો હતો.

લોટો અને પ્યાલો લઈને લેલાં પાછી દિવાનખાનામાં ગઈ. તેણીએ મહેડું

(૧૦૨)

ધાયું, કામળા કર્યા અને પાણી પથ્થુ પીધું. ખુદી ઉપર એક ન્હાનો ધાયેરો દુવાલ હતો તે ભંધને તેણીએ મહોડું લુછયું. આટલો વખત બહુ રસોડામાં જ આમ તેમ ફર્યો. લેલાં હુશિયારીમાં આવી એટલે બધુ પછે દિવાનખાનામાં પેઠો,
 “વાહરે બાબી સાહેબ ! આજ તો તમે બરે ફકકડ દેખ્યો છો હો !
 અમારા લહેર્યાંદ બાગ્યશાળી ખરા કે તેને તમારા જેવું રમકડું મળ્યું !”

લેલાંએ મહોડું મલકાવ્યું અને તેણી હેઠમાં હસી. બહુનું રમતી વખતે કેટલુંક અટક્યાનું તો તેણીએ સહી લીધું હતું. ખુદ બહુની મા તથા વહુ આવાં કામમાં જ્યાં અનુકુળ હોય ત્યાં પછી બહુને બીક પથ્થુ કોની ? બહુ જરા લેલાંની નજીક ગયો. ગમે તેમ તો બહુ પુરૂષ હતો અને લેલાં સ્ત્રી હતી. ઘણે ઢરજાં તરૂં પુરૂષજ કોઈ પથ્થુ તરૂંબીને તક ભેંધને પેતા તરફ ખેંચવાનો યત્ન કરે છે. પોતાનાજ ઘરમાં આવી એકાન્ત તથા સ્વતંત્રતા ભેંધને બહુનું મન કમળમાં ન રહ્યું. તે વધુને વધુ લેલાંની નજીક જતો ગયો. લેલાંનું ચિત્ત ચલાયમાન થયું હોય કે ન થયું હોય તે વિષે જો કે આપણે કાંઈ પથ્થુ કહી શકતા નથી; તો પથ્થુ તેણી આ વખતે ત્યાંથી ખસી ચઇ અને દિવાનખાનાની બહારની ચાત્રીમાં આવીને ઉભી !

પ્રકરણ ૨૯ મું.

ધર્મ ટોંગીઓ બહુ વધ્યા વધ્યો ઘણો જાનિયાર;
 લુચ્ચા, લાંપટ, ઠગ થકી, ખગડે નર કાં નાર !

જસુ તોરમાં ને તોરમાં પહેલે મજલે ગઇ અને ત્યાં પેટી કંકુએ તેણીને પોતાની પાસે બેસાડી. હીરા શેઠાણી અને નવનિધના મનમાં તો એમજ હતું કે જસુ કમળાની પાસે ગયેલી હોવી ભેંધજે. આ વાત આમ અધર રહી ગઇ. કોઈએ જસુને પુછ્યુંજ નહિ. જસુ કંકુની ઓરડીએ બેસવાનો લાગ ભેતી હતી તે પહેલાં તો કંકુજ શેઠના ઘરમાં કંઈ કંઈ બહાનાં કહાડીને ધુમ્મી ગઇ હતી. કંકુ આગસુ નહોતી; જીભની પથ્થુ મીડી હતી કેટલુંક પરાણે શેઠના ઘરનું ઉપલક કામકાજ પથ્થુ કર્યે રાખતી. શેઠાણીને કંકુનો સ્વભાવ બહુ ગમી ગયો. શેઠાણી કદાચ સહજ સુતાં હોય તો તેણી તેનાં ઘડી બે ઘડી પગ પથ્થુ દાખતી. એકવાર તો કોઈના કહ્યા વગરજ કંકુએ ઝાટકી ઝુટકી શેઠના ઘરને સરસ કયું હતું. જ્યારે આવે ત્યારે જરૂર ન હોય તોયે કંકુ હાથમાં આવરણ લેયે અને ઝાડુ કહાડે. કયાંય તલપુર કચરોજ રહેવા ન દયે. કમ કોને વહાલું નથી લાગતું ? થોડા દહાડા પછી કંકુ ઘરનાં જો માણસોન પ્રિય ચર્મ પડી. હીરા શેઠાણી ભોળાં હતાં. તે કંકુને કોઈ કોઈ દહાડે કાંઈક આપ્યાંજ આપ્યાં. નવનિધ તો વહુવાર રહી એટલે તેણી સાસુની રમ વગર આ પ્રમાણે કોઈન પથ્થુ ન આપી શકે.

કંકુ ધીમે ધીમે વિશ્વાસપાત્ર બનતી ગઇ. ઘરનો દાણો ફૂટી પથ્થુ તેટ્ટીજ સાફ કરતી. ઘણી ઘણી અણી મરબલી છે એવું પથ્થુ સૌના બહુવામાં આપ્યું હતું.

સાચ પોટતું પારખું કરવાની કોને પડી છે ? કંકુને બે વખત દર્શન કર્યા વગર તો ચાલતું જ નહિ. છુ છુનો આચાર પણ તે બરાબર પાળતી. શેઠાણી અને નવનિધે તો તેણીને ચુસ્ત વધણ્યણી જ ધારી લીધી. એવો તેઓ કોઈ સારો હાડકો હોય તો શેઠાણી જસુ તથા નવનિધે કંકુની ભેડે મઢિરે દર્શન કરવા મોકલતાં. નવનિધે તો કવચિતજ જતી ઇન્દુની સગતિને લીધે તેણીને બહાર જવું ગમતું નહિ અને એવી રીતે ભટક ભટક કરવાનું તેણી ઠીક પણ માનતી નહિ. દરરોજ તો નહિ પણ કોઈ કોઈ વાર જસુ પોતાની મહોટી બહેનની રજા લઇને કંકુની ભેડે જતી. શેઠાણી પોતેય પણ કોઈવાર દર્શન કરવા નિકળતાં. ખરા વધણ્યે ઠાકુરજીનાં દર્શન કરવાજ ભેષ્યે એવું એવું કંકુ જ્યારે તક આવે ત્યારે શેઠાણીના મનમાં ઠસાચ્યે જી હની શેઠાણી આ વાતનો સ્વીકાર કરતાં; પણ પોતાનું શરીર હવે આગળની પેઠે ચાલતું નથી એમ કહેતાં.

કંકુનો શેઠના ઘરમાં પચડો ચત્રાથી જસુનું મન દિવસ દિવસ ખુલ્લું થતું હતું હતું. જેણીને પારકે ઘેર જવાની પણ છુટી મળતી નહિ તેણી કંકુની ભેડે જતી આવતી મધ્યે કોઈ જસુને માટે જેવી તેવી છુટ નહોતી. કેણે બધું કેમ થયું પણ કંકુ શેઠના ઘરમાં કરતી કારવતી થઇ પડી. નવનિધે જેની વિચક્ષણ વાનતા પણ કંકુને પોતાની નજરમાં ધર્મશીલ સમજવા લાગી.

જસુ હવે વધારે ખિલતી જતી હતી. તેણીનું શરીર બાલવા લાગ્યું હતું કે જમવા માંડ્યું હતું તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ કંઠજી હતું. કંકુ જ્યારે પોતાની ભેડે જસુ આવી હોય ત્યારે તક ભેળંને તે તેણીને ઉઠાં બહાવતી. માર્ગમાં કે મઢિરમાં કોઈ કોઈ મહોં જસુને ભેષ્યે મોહ પામતા અને એમાંના એક બે તો જસુની પાછળ પણ પડતા હતા. કંકુના બહુચામાં આ વાર આવી અર્ધ હતી. એક વખત કંકુ જ્યારે એકઠી નિકળી હતી ત્યારે તેણીને એમાંનો એક આસામી રસ્તામાં મળ્યો. તેને ખબર હતી કે આ બાઇની ભેડે પેટી બાઇ નિકળે છે. એક બહાણી બર્ફરીએ અજણ્યા પુરૂની ભેડે કે એક અજણ્યા પુરૂએ એક અજણી બર્ફરીની ભેડે વાત કરવાનું કામ સુરકંઠ હતું; તો પણ વિષયીને માટે કશું કહેવાય નહિ. કંકુ બોલવાનું કરી હતી પણ તેણીથી બોલાયું નહિ. પેટ્રો પુરૂજ કે જેનું નામ લીલાધર હતું તે બોલી ઉઠ્યો.

“કેમ ફાંને ગોનો છો ? તમાગ ભેડે જે આવે છે તેને ?”

“ના, ના. એ તો આજ મારી ભેડે નથી આવી.”

“એ તમારી સગી થાય કે ?”

“ના, ના. અમે એક ન્યાતનાજ નથી.”

“ત્યારે એ કેણુ છે ?”

“એ તો જેના માળામાં હું રહું છું તે માળાવાળાની સાગી છે. વિધવા છે.”

“અમલ્યો. જરા ખામ આવેની.”

લીલાધર કંકુને પાસેની ગલીમાં લઇ ગયો. દ્યો. “તેણે દસ રૂપિયાની નોટ કંકુના હાથમાં સુકી દીધી.”

હજી તો કંકુ હા, ના કરવા બધ ત્યાં તો તે ત્યાંથી પસાર પશુ થઈ ગયો ! બીજું કાંઈ પણ ન પુછ્યું કે ન માછ્યું. બાલિચારી કડો, લંપટ કડો કે છાંડી કડો પણ તે આવાજ હોય છે. તેની નજરમાં પર્યાસની કાંઈ દિશા નથી હોતી. ઘણું કરીને જે આસુરી સંપત્તિવાળા હોય છે તે આવે માર્ગે વળે છે આ લીલાધર પણ પ્રથમ ધનાઢ્ય હતો. તેનો આપડીક ઠીક પરસે સુકી ગયો હતો. આ બાઈ સાહેબે તેનો આ રસ્તે નાશ કરવા માંડ્યો હતો. હમણાં તે ૧૧ હાથમાં થોડું ઘણું નાણું રહ્યું હતું બહુ થોડું; તો પણ જેને જે આદત પડી તે કદિ પણ બધ બરી કે ? આ લીલાધરને તે ૧૧ ઓગળી ૧ ‘સીકુ થોડ’ ના નામથી યોલાવતા. આ લીલાધરને પિતા વખણ્યું હતો અને તે પણ કાનિક હતો. તે ૧ આ પુત્ર પણ એવોજ થયો. જો બડું કહીએ તો આપણી પણ વધારે આડંબરી બન્યો. લીલાધરના મરનાર બાપે આ રસ્તે જો કે કુકાળ્યું હતું પણ તે આબડને એથે રહીને. આ લીલાધરે તો હદ છાંડી હતી. કોઈ રૂપાળું મહર્ષી લીલાધર નજરે પડ્યું કે લીલાધરે તેની પાછળ જાયજ. પછી બહુ પાંચ દસ કદમ ભરીને વચમાં ભસો રહે. જો કાત્ર જુલો તો તે તેની પડખે પણ ચડે. આથી પણ કયાંય વધારે સારી તક મળે તો તેના સમ્રે આંખનો ઇસારો પણ કરે. બહુસંખ્યાની મદિરામાં બીઠ દેખે કે તેની વચ્ચે થઈને જે જે ! જે જે ! યોલતો યોલતો સોંસરે, નિકળી બધ ! પોતાનું અપચરિત્ર કોઈ ન બાણે તેને મોટે તે સાવધ બનીનેજ આવું કામ કરતો ! સધવા કરતા વિધવા તરફ તે વિશેષ ધ્યાન આપતો. જો ત્રણ વિધવાને તો તે યાત્રાને બહાને પોતાની જોડે લઈ ગયો હતો. અન તેણીને કયાંક અધરજ રાખી દીધી હતી ! કોઈ પણ સ્ત્રી પગથિયું ચુકી કે તેણીને વશ કરવાનું કામ આ લીલાધરને બરાબર આવડતું હતું. બધે કોઈ તેની ઘડ; પણ તે તેણીને ગળે બાંધતો નહીં. બાણે કાંઈ બહુતોજ નથી એવી રીતે તે તેણીને રમતી સુકી દેતો !

આવા અનેક ધર્મ ઢોંગીઓ આજકાલ આપણી નજરે પડે છે. ધર્મને નામે પણ કેટલો દુરાચાર વધ્યો છે એ રહસ્ય પણ સમજવા જેવું છે. કોઈ પણ ધર્મ, સંપ્રદાય કે પંથના આચાર્યો કે ઇન પણ અધર્મનો રસ્તો બતાવતા નહિ હોય એમ આપણે કદાચ માનીએ; તો પણ અત્યારે જે લોક સમુહના વર્તાવ આપણી દ્રષ્ટિમાં દેખાય છે તેમાં ધર્મ કરતાં અધર્મનું મિશ્રણ વધારે હોય એમ લાગે છે.

કેટલેક ઠેકાણે જે માગી પંથ છે અને જે પંથમાં તર્કા દુખાનો ખેડ બજવાય છે તેની આપણે અડી વાતજ કરતાં નથી વામ વર્ગમાં પણ અમુક પ્રચરના લેદો છે અને તેમાં વ્યભિચાર મટે ધારો કે છુટ ન હોય તો પણ તેના કેટલાક માર્ગોજ એવા છે કે જે આડકતરી રીતે વ્યભિચારને ઉત્તેજન આપે. જેમાં મધ, માંસની છુટ હોય તથા યથેચ્છ વર્તન કરવાની અજ્ઞા હોય તેને ધર્મનું નામ આપવું એ તો ધર્મનો હાંસી કરવા જેવુંજ ગણાય. દુર્ભાગ્યે આવા પંથો પણ આપણે દેશમાં પ્રચલિત છે; પરંતુ જે ધર્મ મર્ગ કે સંપ્રદાય જનસમાજમાં ઉજળે, ગણાતો હોય તે ધર્મ મર્ગ કે સંપ્રદાયવાળા સમુદાયમાં લીલાધર જેવા કાળા મેઠા નિકળે એ વાત કાંઈ થોડી શોચનીય નથી ! આનું કારણ એકજ છે આવા

(૧૦૫)

સંપ્રદાયના મુખ્ય આચાર્યો તો બહુ મહા સ્થાનમાં તથા પવિત્ર થઈ ગયા છે; પરંતુ પાછળના આચાર્યોએ તે પ્રમાણે વર્તવાનું તથા પોતાના સેવકોને ઉપદેશ આપવાનું હવે ભગ ઓડી જ દીધું.

ભલે હીંદુને પોતાના બાપનો આ વારસો મળ્યો હતો; પણ જેનો જન્મ જ્ઞાના કુટુંબમાં થયો હોય અને જે તે કુટુંબમાં ઉછરીને મહોટો થયો હોય તને ભારે કુશંગનો દોષ લાગે ત્યારે આપણે શું સમજવું ?

મઠરણુ ૩૦ મું.

હતી અબાણી ઇન્દુ પણ, ગુપ્ત ઇન્દુની સાથ;
રમી હતી નવનિધ રમત, કેળવવા નિજ નાથ.

ઇન્દુ અને નવનિધને આપણે ભલે બહેનપણીઓ સમજીએ; પણ ઇન્દુ નવનિધને બાણી કહીને અને નવનિધ ઇન્દુને બર્ધ કહીને બેઠાવતી હોય શેઠાણીએ ઇન્દુને દીકરી જાણી માની હતી. શેઠાણીને ઇન્દુની પાસે બેઠવાનું ગમતું. ઇન્દુએ વાંચેલું ઘણું એટલે ઇન્દુના મહોડાની કેટલીક ઉદાહરણ સહિતની વાતો શેઠાણીને સાંભળવાનું મન થતું. અધકચર્યા અંપકને આ વાતની કરી ખબર નહોતી. તેની આજ દિવસ સુખીની દુનિયાં બહારની જ હતી. ઇન્દુને જોડા પડી તેનું જગત પોતાના માળામાં જ હમણાં સમાઈ ગયું હતું. તેને રીસાવાની તો ટેવ જ હતી. ઇન્દુને નિરખ્યા પછી તે આઠ દહાડા સુધી રીસાયજોજ રહ્યો. નવનિધે કળા વાપરીને તેને હસતો કર્યો. એ વખતે જ અર્ધદગ્ધતા મુખમાંથી ઇન્દુમતિનું નામ નિકળી ગયું હતું. નવનિધ ત્યારથી જો કે રિચરમાં પડી ગઈ હતી; પણ તેની તેણીએ ઝાઝી પરવા નહોતી કરી નવનિધને ખબર હતી કે એ ત્રણ દહાડા પછી બાઈગીજ આવે છે આજ ઇન્દુ અડી બેઠવા આવી હતી. અંપક આ વખતે પેઢીમાં હતો. હમણાં પાછો તે મને, કમને પણ પેઢીમાં જોને અને આગળ કરતાં વધુ વખત ત્યાં બેઠતો. હમણાં અંપકની દિનચર્યા પેઢી અને ઘરની વચ્ચેજ પસાર થઈ હતી.

ઇન્દુ આવી ત્યારે હીરા શેઠાણી સાંગામાચી ઉપર બેઠાં હતાં. નવનિધ નજીક માંજ હતી. જસુ તો ઘડીકમાં રસોડામાં અને ઘડીકમાં બહાર આવે ને જાય.

“આવોની બાઈ ! બેસો. સાસુજીની પાસે.” નવનિધે ઇન્દુને અત્યાર આપ્યો.

ઇન્દુ બેઠી અને હીરા શેઠાણી બોલ્યાં.

“બહેન ! આમ આવે તો એ મને કેટલું ગમે !”

“જુવો માણ ! હું આવું તો ખરી; પણ કાણ બહુ માફ મનજ કેતું છે કે મને મારી જોરડી મુકવી ના ગમે. કંઈ ને કંઈ કામ કરવાનું હોય. રસોડાથી પરવારું તો વાંચવાનું હોય. વાંચવાનું ન હોય તો બરવાનું હોય. બર્ધ કાઢે તમારા દીકરાના ફોટોનાં કુડાં તથા પોતીઆં કયાંક થીમકાં કપડે તો કયાંક શીરીને પહેરવા જેવાં બનાવ્યાં. અમારાથી મહોટાનું એવું જોવાય પણ ખરું કે ?”

“ભલા ઇન્દુ ! તારી સાસુ તો બહુજ થોડાં બોલી છે હો ! આમ તેમ દગર

(૧૦૬)

ટગર જોયા કરે; પણ ઝાઝું બોલે નહિ. એ એવાં એકલ પેદાં છે કે એવો એમનો સ્વભાવ છે ?”

“માણ ! ગામડાંમાં રહેનારાં એવાંજ હોય. હવે તો ઠીક છે. આઘ્યાં ત્યારે જરા કંઠક રહેતાં.”

“એ તો એમજ આવે છે. કેટલા દહાડા ! બહેન ! એમની તું સેવા કરીય તો તારૂં ભણું થશે.”

“એમાં મને કહેવું પડે કે માણ ! જ્યારે મારા એ એમના સેવક ગણાય ત્યારે હું તો એમનીયે સેવકી તે શું સેવા ન કરું ?”

“સાંભળ્યું કે નવનિધ વહુ ! કેવી ઇન્દુની સમજણ છે !”

“કેમ ન હોય ! મારાં નણદ બહેલાં ને વળી બહેલને પરચ્યાં ! હેં બાઈ ! તમે કહેતાં હતાં ને, કે જમવાનું કહેવું છે ! બાઈબીજ તો પાસે આવી !”

“ભાભી ! થોડીવાર થોડ્યાં હોત તો સારૂં હતું. હું અડીં આજ આવી છું શા માટે ? મારા બાઈને જમવાનું કહેવા. માણ ! બાઈબીજને દહાડે મારા ચંપક બાઈને જમવા મોકલજો હો !”

“મારૂં માનશે અને આવશે તો મોકલીશ માકી ! નથી મારે દીકરી, ચંપકને બહેન અને વહુને નણદ !

“તમે કહો ને ન આવે કેમ ?”

“એ તો તોરી રાજ છે. હા, એટલી મને ખબર કે કોઈને ત્યાં જમવા જવાની ના પાડતો નથી. સાચી ખબર તો આ નવનિધ વહુને !”

“સામુજી પણ કેવાં પકકાં ! બધું મારા ઉપર નાંખી દીધું !”

“કેમ ઇન્દુ ! મેં બોલું કહ્યું ? આજ તો વહુનું રાજ !”

“એમ કહો તેમ.” નવનિધ કહ્યું.

“ભાભી ! આ વાત તો માણની જોડી નથી હો ! મારા ચંપકમાક જેવું તમારૂં માને એવું ન માને માણનું કે બાપુજીનું !”

“બહેની ઇન્દુ ! એમાં હું શણ છું ! એકનું તો માને છે ! મારી વહુ કયાં એવી અણસમજી છે કે એને અવળું બતાવે !”

“ના, ના. એવું તો કંઈજ નથી. એ વાતની સહી હું પૂરું.”

“દીકરી ઇન્દુ ! હું વહુમાં તો ખાત્રી છું હો ! જેટલો દીકરાનો સંતોષ નથી તેટલો વહુનો છે હો !

“માણ ! તમે કોનું બુરું ક્યું છે કે તમારૂં થાય ! હોય. એ દિવસો પણ નિકળી જશે. જે હાડમાં ઉછરે તે એવાજ હોય. ભાભી સરખાદાર જેવા મારા બાઈને કરી મુકશે !”

એ સુધરે એવી આશા તો છે. એના બાપથીએ બીએ છે અને નવનિધ વહુ થી પણ વાળ્યો વળે ખરો. ખરી તો વહુને ખબર. હું તો અટકળ કરું.

“મીઠી બહેન ! નવનિધ વહુ તો એક નવનિધ વહુજ છે. જેવું નામ છે એવાંજ એમનામાં શુક છે. આટલું તો હું કહું. જમુએ સાક્ષી પુરી.

(૧૦૭)

‘ઈન્દુ ! તારી સાચુને તો મોકલજે ! હું આવું ત્યારે ‘અ.વે.’ એટલું કહે પડી તો બેલે નહીં. ઉઠું ત્યારે એમ કહે કે ‘કહેયે.’ ?”

‘તમે રહ્યાં બધું મહોટાં. એમના મનમાં એમ કે એક તો તમે અમણ્યાં. બીજું આ માળો તમારો. મુંબઈમાં આવ્યાં છે પહેલ પહેલાં. મુંબઈ જોઈ તો એ ઘેલાં જેવાં બની ગયાં. હમણાંજ હજી થર પડ્યાં છે હવે દર્શન કરવા પશુ નથી જતાં. જ્યારે આવ્યાં ત્યારે બે ત્રણ વખત હું તેડી ગઈ. ગાડી, મોટરથીએ બીએ છે.”

‘વાત સાચ સાચી છે હો ઇન્દુ ! અમે ઘરડાં ઘરડાં તો કચરાઈજ જઈએ.’

‘માણ ! જુવાન પશુ માર્યાં બચ છે તો પછી ઘરડાં અને અર્ધાં આધગાતું શું ગળું ?’

આ પ્રમાણે વાર્તાલાપની જોડે થોડો થોડો વિનોદ પણ ચાલ્યો. ઇન્દુ ઉઠી.

‘માણ ! હું બઈ છું હો ! મારા ચંપકભાઈને જરૂર મોકલજે’

‘બલે. આવજો હો બહેન !’

ઇન્દુ ગઈ.

‘એલી વહુ ! હું ઇન્દુને ઘેર બઈ ને ! ત્યારે મારા મનમાં એમ જ થયા કરે કે આવી મારે એક દીકરી હોય તો કેવું સાફ ! જેવું મનમાં હતું તેવું જ થયું. વિઠલ પશુ બહુ જ બહો છે’

‘મેં જાણું છે. માણ ! હું એમને ઘેર જાડી બાંડું ?’ જમુએ ઉદગાર કહાડ્યો.

‘એહો ! ત્યાં તને જવાતું ગમતું હોય તો બીજું શું જોઈએ ! ઇન્દુને ઘેર જવામાં તને અઠચણ શી ? હું બાંડું, વહુ બચ તો તને જવામાં વાંધો શો ? એ તો આપણી વહુ કરતાં પશુ ડહાપચુમ. ચાર ચંદાના ચડે તેવી છે.”

‘સાસણ ! એમ તો હું પશુ કહું. મને પશુ વધારે સુધારનર જોજ છે. એમનાં સાસુ બહારનો પવન ભરીને આવ્યાં હતાં. બાઈએ અમને સીધાં અને સરલ એક અઠાણીયામાંજ બનાવી દીધાં.’

હજી તો અમ વાતો ચાલતી હતી ત્યાં ચંપક જમના આવ્યો. નવનિધ ઉઠી રસોડામાં ગઈ હીરા શેઠાણી કઠેડામાં બેઠા. જમુ પણ બહાર આવ્યો.

નવનિધે પ્રશ્નનમુખે અને અત્યંત અદર પુરંક ચંપકને પીરત્યું. ચંપક જમ્યો. અને એકદમ મેડી ઉપર ચડી ગયો. નવનિધ પશુ તેની પાછળ ગઈ

‘પરમ દહાડે તમારે જમના જવાતું છે હો ! બાંડો નાહું દઈ ગયાં છે.’

‘બાઈ કેણ ?’

‘મારા ઇન્દુ બા !’

‘હું શું કહે છે ? કેણ પેટી ત્રીકરાયની વહુ ઇન્દુ ? એ શું કહેવાય ?’

‘કારણ તો હું બહુ બી. સી. જમવાતું કહી ગયાં છે. માણએ માનું પશુ છે.’

‘બલે ત્યારે જવાનો.’

‘જાઓ ત્યારે દસ રૂપિયા સાથે લઈ જાઓ હું તમને આપીશ. જમ્યા પછી ઇન્દુને તમે આપજો. હાહયા ડમરા થઈનેજ જમજો. ઇન્દુની સાસુ પશુ આવેજ

(૧૦૮)

છે. નાટકમાં જેમ વેપધારી આવે છે તેવેજ વેપ ભજવજો. નીચાનેચ ઢાળી પીઠ થઇને જમજો. વધારે પડતું બોલશો નહિં.”

અંપક નવનિધનાં કથનનો ભાવાર્થ સમજ્યો: નહીં. તે એટલુંજ સમજ્યો કે ઇન્દુની ભેટ મારા મેળ બેસાડવાની નવનિધે આ એક કળા વાપરી છે. આપણે પણ એમજ વર્તવાના. અંપક ઘણો રાજી થયો.

‘શાબાશ ! શાબાશ ! !’

પોતાની હંમેશની ટેવ પ્રમાણે અંપક નવનિધની પીઠ થાપડવા ગયો. નવનિધ છટકી ગઇ અને ઉતાવળી નીચે આવી !

પ્રકરણ ૩૧ મું.

ઇન્દુને ઘર સંજ્યો, અંપક જમવા કાજ;

હાંપટતા સામે લડી, ત્યાં પણ કુળની લાજ !

નવનિધની સુચનાથી પ્રેરાઈને આજ ભાઈ બીજનો દીવસ હોવાથી ઇન્દુએ અંપકને જમવાનું નહોતરૂં દીધું હતું. અંપકને આ વાત ગમી ગઈ હતી. કારણ પુલ્લું હતું. ઇન્દુ પ્રતિ તેની દ્રવ્ય સારી નહોતી અંપક તો પોતા તરફ લક્ષ્ય વવાની નવનિધની આ યુક્તિજ માનતો હતો. ઇન્દુ તો નિર્ભય હૃદયે એમજ માનતી થઇ ગઇ કે આજે મારો ભક્ષે માનો જણ્યો નહિ તો જીમનો માન્યો ભાઈ અંપક મારે ઘેર જમવા આવશે અને મને ભાઈ વગરનીને ભાઈ જેવો ભાઈ મળશે ! બીજું તેણી એમ વિચારવા લાગી કે હું નવનિધની સહિયર અણાઉં. તો પણ એને હું એક હકકદાર તરીકે ભાભી કહી શકીશ. હીરા શેઠાણીના મનમાં એમ હતું કે અંપકને બહેન નથી તો તે ઇન્દુ જેવી બહેનનો ભાઈ થયો. બહેનને ઘેર ભાઈ જમવા બધ તો બહેનને આપવું પડે. હીરા શેઠાણીએ આ કારણથી અંપકના હાથમાં જ્યારે અંપક ઇન્દુને ઘેર જમવા જવાને તર્કવાર થયો ત્યારે એક ગીની મેલી.

‘જો બાપુ ! તું જમીને ઉઠ ત્યારે આ ગીની ઇન્દુ બહેનને આપજે હો !’ હીરા શેઠાણીએ સુચન કર્યું.

‘તે શું બા ! એટલુંજ હું નહીં બણતો હોઉં !’ કમરે ચડાવે છે.

‘એમ તો દીકરા ! તું ઘણાય કાઢ્યો છે ! જા ભઈ. જો જે સંભાળજે ! કમરમાંથી નીકળી ન જાય.’

‘તારે મન તો હું હજી નહાતો ગીગરો રહ્યો કેમ ? એમ કમરમાંથી નાણું પડી જતું હશે કે ?’ અંપકે માતાને પુછી કર્યાં.

‘જીવતો રે ભાઈ. સો વરસનો થા.’ હીરા શેઠાણીએ આશીર્વાદ આપ્યો.

આ બધું દ્રવ્ય ભેઈ નવનિધ જરા દુર ઉભી મળક મળક હોઠમાં હસતી હતી. અંપક પણ નવનિધની સામે આડી આંખે ભેળને એમ સુચવતો હતો કે અત્યારે હું કેવું મજેનું બોલું છું.

અંપકે ઉંચી બતની પીતાંમરી પહેરી હતી; ગળામાં એકસરી માતી પી

મુલ્યવાન માળા ઘાલી હતી. અને માળા દેખાય એવી રીતે ડાકની આસપાસ રેશમી રૂમાલ વીંટયો હતો. કંઠે સોનાનો પાતળો કંઠોરો પણ ચડાવ્યો હતો. અતિ બારીક રેશમનું પહેરણ પણ પહેરી લીધું હતું. બાબીને બરાબર બેસતી કરીને બે બ્રમરોની વચ્ચે શુંદીઆ ઠંકુની ટીપકી પણ કરી હતી. આવે વધે અંગને વળ ખવરાવીને ચંપક મોન હાસ્ય કરતો દાદર ઉતર્યો.

અહીં ઇન્દુએ ઉત્સાહ પુર્વક પાન પાનની અનેક પ્રકારની સામગ્રી તર્પિયાર કરી હતી. તેણીનાં મનમાં વારંવાર એમજ આવતું હતું કે શેઠનો દીકરો આજથી મારો ભાઈ થશે !

ચંપક આવ્યો. આ વખતે વિઠ્ઠલાય ઘરમાં નહોતા. ગોદી ડાસી પણ ઠાકુરજીનાં દર્શન કરવા ચાલ્યાં ગયાં હતાં. તે આસપાસનાં દરેક મંદિરમાં જતાં. તે એમજ માનતાં કે કોઈ ઠાકુરજીને રીસ ચડવી ન જોઈએ. એટલા માટે પેતાથી પહોંચી શકાય એટલા ઠાકુરજીનું મન મનાવ્યા પછીજ ઘરમાં પગ મુકતાં.

“આવો ચંપકભાઈ ! બેસો આ પાટલા ઉપર એમને તો અણુચિંતનું કે ઈ કામ આવી પડવાથી બહાર જવું પડ્યું એ તો હવે મોડા આવશે. ઘણાજ તમારી જોડે બેસીને જમવાની આતુરતા રાખતા હતા ! પણ શું કરે ? પરાધીનતા એવીજ છે.”

ચંપકે કશે ઉત્તર વાળ્યો નહીં. પાટલા ઉપર બેસીને તેણે સાંભળ્યા કંઈ અને આમતેમ આંખો ફેરવીને સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો. ઇન્દુએ ભરેલું ભાણ ચંપક આગળ મેલ્યું. દુધપાક, પુરી, બે ગ્રણ શાક, કઠેળ, મુઠિયાં, રાઈતાં, ચટણી, આથણાં, પાપક ઇત્યાદિ ઘણાં વાનાં હતાં. ચંપક આમેંચ ચીખાવલો હતોજ. ધનાઢયના છોકરા ઘણુંકરીને નખજમણા કહેવાય છે. ચંપક પણ આવેજ હતા. ચંપક જમવા ક્યાં આવ્યો હતો ? તે તો ધરાઈ ધરાઈને ઇન્દુને નિરખવા આવ્યો હતો. ઘરમાં ફક્ત ઇન્દુજ હતી એટલે તે તો વધારે આનંદમાં આવી ગયો હતો. ચંપકનું ખવામાં ચિત્ત તો હતુંજ નહિ. વારંવાર તે તો ઇન્દુની સમે ભલે શરમાતો શરમાતો પણ ટીકાજ કરતો હતો ! ભણી ઇન્દુ પુછે કે ભાઈ ! શું જોઈએ ? ચંપક ન ભાલે કે ચાલે. એક બે પુરી અને રાઈતું ખાઈ ગયો. દુધપાકમાં તો હાથજ ભાળ્યો નહીં.

“આમ કાં કરો ચંપકભાઈ ! દુધપાક એમ ને એમ કાં પડ્યો મુક્યો ?”

“મને ગળપણ આવતું નથી. આટલેથીજ હવે બસ.”

“એવું તે કાંઈ હોય ! આમાં તમે ખાધું શું ? આ તો ઠીક ન કહેવાય. મારા સોગન. આટલો દુધપાક તો પુરોજ કરો.”

“માફ ખાવાતુંજ આટલું. ખાતી થતી ન હોય તો ઘરમાં પુઝી જોજો.”

“આ તો મને તમારી વાત ન ગમી. જરા દુધપાક તો ચાખો. આટલું માફ મન રાખો.”

ચંપકે થોડુંક ઇન્દુનું મન્યું. અરધી વાટકી જેટલા દુધપાકની જોડે નથી પુરી ખાધી.

(૧૧૦)

“કમ દુઃખપાક આરો નથી થયો ? મારાં બાપી જેવું તો મને ક્યાંથી આવડે !”

“વાહ ! એમ તે હોય ! ફરેક ચીજ બહુ મજેની બની છે. આ પાપક અને ફેરફારનો સ્વાદ તમને જીવેજ છે ! પણ હું તમને પુછું છું કે તમને મારાં બાપી કોણ ?”

ઈન્દુ ચુપ રહ્યો. કશુંય ન બોલી. તેણી સમજી ગઈ કે આની જોડે લાંબી વાત કરવામાં સાર નથી. વળી એ પણ ઘરમાં નથી. ઈન્દુ તુરંતજ ભાત લાવી. તુવેરની છુટી ફાળ પણ લાવી. ગરમા ગરમ ઓસામણ પણ સુક્યું. ફાળમાં ઘી નાખવા તો હજી જતી હતી ત્યાં સુધી એ બી ઉડ્યો.

“નહીં, નહીં. ઘી નાખશે નહીં. ઉલટું મ્હારું ખાવાનું બગડશે.”

ઈન્દુ પાછી ફરી. ચંપકને ફાળ, ભાત ઓસામણમા બહુ મજા પડી. ત.તજ ચડે ફરી બાળમાં દુવાલ પડ્યો હતો તેથી મહેડું બુછ્યું અને હાથ પણ બુછ્યા. એકદમ તે ઉભોજ થઈ ગયો. મુખવાસ લીધો કે ન લીધો અને ઉતાવળો ત્યાંથી ઇન્દુની સામે જોતો જોતો ચાલતોજ થયો ! ઈન્દુ ચંપક અને ચાલાક હતી. શરૂઆતમાં તો નહીં, પણ પછી તેણી ચંપકની આંખ પારખી ગઈ હતી. ચંપકને જમતાં વખત લાગ્યો નહીં અને અતિ ત્વરા વડે પોતાની કોરડીમાંથી નીકળી ગયો એ સારું થયું એમ તેણીના મનમાં ઉગી આવ્યું. ચંપક હજી પોતાના મરના ફાદરા સુધી પહોંચ્યો નહોતો ત્યાં તેને પેટી ગીનીની વાત સાંભળી અવી. તે પાછો ફર્યો.

“દયો આ ગીની. માજીએ મને આપેલી છે.”

“એમ ! શું માજીએ મને આપવા માટે ? ભલે ભાઈ ! લાવો ત્વરે”

ઈન્દુએ ગીની લીધી. વધારે વિવેક કરવાનો આ વખત નહોતો. ચંપક આમ ફરીને આવ્યો તેથી પણ તેણીનાં મનમાં બીક પેસી ગઈ હતી. પરંતુ તમ કરવાનું તેણીને જ્યારે આ ખડું કારણ બાજુવામાં આવ્યું ત્યારે તેણીનો જીવ હેડો ઊઠ્યો. ચંપક આગળની પેટે ઇન્દુની સામે ટીકતો ટીકતોજ પાછો ફર્યો હતો. ઈન્દુને હવેજ નિશંત વળી. તેણી તરતજ ગૃહકાર્યમાં ચુંથાઈ ગઈ.

મકરંચુ કરે મું.

કળા કુશળ નવનિધ હતી. ચંપકમાં અતુરાઈ;

હતી નહીં તેથી ગયો, મુળ ભાવ બદલાઈ !

અને ચંપક ઘણાજ આનંદમાં આવી ગયો હતો, અને કોઈ દહાડો નહીં તે કરતાં પણ નવનિધ ઉપર વિશેષ કૃપાળુ બન્યો હતો. નવનિધને પણ ચંપકના સ્વભાવમાં આવો ફેરફાર જોઈ નવાઈ ઉપજી હતી.

“વાહરે ઠાલી ! તે પણ ઠીક બજાવી ! ઈન્દુએ મને જમવાનું કહ્યું એવું તારા કહેવાથી જ બન્યું હાથ એમ હું માનુ છું. જોગ ઠીક સાધ્યો.”

નવનિધ તો ચંપકને મહોડેથી આ વાત સાંભળીને એકદમ ચમકી જ ગઈ ! તેણી બ્રમમાં પડી.

“આ તે તમે શું બોલ્યા ? જોગ સાંધી દીધો એટલે શું ? મને કાંઈ સમજ પડી નહીં.”

‘સમજ્યો, સમજ્યો. હવે છટકી જવા માગે છે કેમ ? બહેની તું છટક ! માઈં કામ તો થઈ ગયું છે. કહે જોઈએ, તને શું ઇનામ આપું ? શી બક્ષીશ આપું ?’ નવનીલ પાછી શું અવાઈ. તેણી અંપક સામે જોઈ જ રહી.

‘કેમ નથી બોલતી ? આમ સીરાઈ કાં ગઈ ? મેં તને હજી બધી વાત ક્યાં કરી છે ? ઇન્દુને વર પેટો વિઠ્ઠરાય તો ઘરમાં નહોતો. ડાસી પણ ન હોતી. અમે જોઈ હતાં. હું તને શી વાત કહું ? તેણીને મારા ઉપર આટલો બધો પ્રેમ અરે ભૂલ્યો ! લવ રાખવાનું તે અગાઉથી કહી રાખ્યું હતું કે પોતાની મેજેજ તે કરતી હતી ? મુંગી કેમ ઉભી રહી ? મને કહે તો ખરી ! ”

‘આ તમે જેમ મનમાં આવે તેમ બોલો છો શું ? તમે તો જમવા ગયા હતા ! તેમાં વળી આવી વાત ક્યાંથી લાવ્યા ?’

‘માત્ર જમવા ક્યાં ગયો હતો ? રમવા પણ ગયો હતો ! હું ખરું કહું ? એ બધો તરોજ ઉપકર !’

નવનિલને અંપકનું જો લવું ઘણું વિચિત્ર લાગ્યું. તેણી અંખવાણી પડી ગઈ. બહી ઇન્દુને માટે તેણીનાં મનમાં અનેક પ્રકારના તર્ક વિર્તક થવા લાગ્યા. ઘડી પહેલાં મુખ ઉપર જે પ્રસન્નતા હવાઈ હતી તે રહી નહીં. તેણીનાં મનમાં કોણે બધું શું તું શું થઈ જતું હતું ! પોતાને ઘણી આ શું કહે છે તને ખરો લેલ તેણી સમજી શકી નહિં. તેણીના મનમાં એમજ આવ્યું કે વિઠ્ઠરાય અને ડાસી ની ગેરહાજરીમાં અડપણું તો નહિં કરી આવ્યા હોય !

‘આટલી વાચમાં જમી શું આવ્યા ? રમી શું આવ્યા ?’

‘માઈં જમવાનું તો તું બોલે છે. રમી આવ્યા એટલે ઇન્દુ જેની રૂપાળી રમણીને નિરખી આવ્યો. એકલી રૂપાળી જ નહીં પણ નમણી રમણી ! નવનિલ ! હું જ્યારે તેણીની સામે મીટ માંડતો હતો ત્યારે તે નીચું જ જોઈ જતી હતી ! પણ હું એવો પકકો કે છેક મુખી તેણીને જોતો જ રહ્યો ! પછી તો મનેય ગભરામણી છુટી. હું પણ શરમાઈ ગયો અને તરત ત્ય થી નીડળી આવ્યો. ”

‘એ તમે ઠીક કહ્યું. તમારામાં ડહાપણ તો ઘણુંય છે; પણ કોઈ વાર અકકલ વેરાઈ બાંધ છે ! એમ ન કરીએ મારા નાથ !’

‘એમ ન કરીએ તો કેમ કરીએ ! લાગ મળ્યો તો બરાબર જોઈ આવ્યો. પેલા વિઠ્ઠરાય કે પેલી ડાસી હોત તો અવી રીને જોઈ ન શકાત, અટકો હું નશીબદાર ખરો. હજી પણ ધાર્યો નથી કરી કરીને જોતાનું મન થાય છે. બોલે તેણીને નિરખનાજ રહું. એ મને પિરસતી હતી અને હું જમતો હતો. જ્યારે પિરસવા આવે ત્યારે તેણીની સામે જોઈ રહેતો અને એ શરમાતી ત્યારે નીચી નજર પણ કરી જતો ! જોરડીમાં હતું પુરતું અજાણ. ચહેરો સાફ દેખાતો હતો. જરા છેડી ઉઠી હોય તો પણ હું તેણીને ચહેરો જોઈ શકતો હતો. આ એક કામ તો થયું. હવે બીજું કામ તુંજ પાર પડી દેશે એમ હું ખાતરીથી માતું છું !’

‘રાખો, રાખો, હવે એતું ઓલીએ નહીં. તમને ખબર પડી ? એ તો તગારી બહેન થઈ. તમારે બહેન નહેતી અને મારે નણંદ નહોતી. બેયનું કામ આથી સરી ગયું ! સમજ્યા ? ’

‘શું ઇન્દુ મારી બહેન ? તને જ્ઞાન છે કે નહીં ? આ તું ઓલી કે બકી ?’

‘બકી નથી પણ ઓલી છું અને તે ખરૂં જ કહું છું. તમે બાઈ બીજને દીવસે જમી આભા. ઇન્દુએ તમને બાઈ ગણીને જ મવા તેડ્યા હતા ! ’

‘ઓ-તારીની ! આ તો તેં મને સજ્જડ બનાવ્યો. !’

‘હું શું બનાવીશ ? ખુદ માણનીજ એવી ઇચ્છા હતી. તમારે તો પ્રભુનો આભાર માનવાનો છે કે તમે હવે ખરેખરા બહેનના બાઈ કહેવાયા ! અને તે પણ ઇન્દુ જેવી બહેનના ! ઇન્દુ ઉપર પ્રભુ પ્રવ્રન્ન થયા કે તેણીને ત ! ! જેવો બાઈ મળ્યો. જેમ બપ વગરનો દીકરો ન બાપો કહેવાય છે તેમ બાઈ વગરની બહેન ન બાઈ કહેવાય છે. ઇન્દુને તમારા જેવો બાઈ સાંપડ્યો અને તમને ઇન્દુ જેવી બહેન સાંપડી ! ઓલો, આમાં ખોટું શું થયું ? વીરપક્ષ્ત્રીનો દીવસ આવે ત્યારે તમે પસલી કોને આપો ? જે થયું છે તે ઠીક જ થયું છે મારા નાથ !’

“ ઓ-તારીની ! આતો બીજું નવું જ પુરાણ નીકળી પડ્યું ! ”

‘એમાં નવું શાનું ? સંસારમાં એમજ બનતું આવે છે. જે સાચું હેય તે છુપું રહે ખરૂં કે ? હવે જ્યારે ઇન્દુ બહેન આપણે ઘેર આવે ત્યારે તમારે ઇન્દુ બહેન કહીનેજ ઓલાવવાનું છે હો ! જો, જો, આ વાત ભુલતા નહીં !’

‘આ તું શું ઓલી ? તં તો મને ઉલટો બાંધી લીધો ! આ કરતા તો જમવા ન ગયો હોત તો જ સડું હતું ! ’

‘જે બન્યું છે તે સારું જ બન્યું છે. ઇન્દુ જેવી બહેન મળી એ કરતાં વળી ઉજળું શું ? એ તમને અંતરના આશીર્વાદો આપશે અને તેથી તમારી આવ રહામાં વધારો થશે આ શું જેવો તવો ફાયદો છે ? રૂપાળી બહેનના આશિર્વાદ રૂપાળા હોય ! સમજ્યા કે ? ’

‘રૂપાળી બહેનના રૂપાળા આશિર્વાદ ! વાહરે તરૂં શાણપણ !’ જોરથી નવ નિધની પીઠ ઠોકે છે.

‘હં હં ! આ તમે શું કરો છો ? તમે તો એવાં ને એવા રહ્યા. જેમ મોટા થતા જાઓ છો તેમ બગડતા જાઓ છો ! જ્યારે તમે મારા કામથી ખુશી થાઓ છો ત્યારે આવું ને આવું જ કરી બેસો છો ! શું મને વાગતું નહિ હોય ?’

‘હવે શું વાગે ? તારી પીઠ તો ક્યારની રીઢી થઈ ગઈ છે ! તું ગમે તેમ કહે; પણ ઇન્દુને બહેન કહેવાની આપણી જીભ ઉપડવાની નથી !

‘એમ કેમ બોલે છો ? જો મારે મહેંડે ખરૂં કહેવડ વો તો પારકી વહુ દીકરી બહેનજ ગણાય. જેમ હું તમને પરણી એટલે તમારી હું વહુ થઈ અને તમે મને પરણ્યા એટલે તમે મારા વર થયા. પણ બીજાની તો હું બહેન કે દીકરી જેવીજ છું. તેમ તમે બીજાનાં બાઈ કે દીકરા જેવાજ છો. આ ઇન્દુ, તમારી આ

નવનીધની એક વખતે બહેનપણી હતી તે હવે તપાસી બહેન થઇ એટલે એ આરાં નહાં બા થયા. સમજ્યા કે ? તમે બહેન કહેશો અને હું બા કહીશ. ”

અંધક થોડો સમય વિચારમાં ઉઠા ઉતરી ગયો. તે સ્વગત એટલું સમજી શક્યો કે ઇન્દુની લગ્નની મને લાગી હતી. ઇન્દુને કાંઈ મારી લગ્નની લાગી નથી. એ જગારે મારી સામે ભાઈના આવથી જુએ છે ત્યારે તેણીને મારે બહેનના આવથી શા માટે જોવી ન જોઈએ !

‘અદી જો ! જે થયું છે. તે ઠીકજ થયું છે. ઇન્દુ જેવા રૂપાળા બહરાં તો ઘણાંય હોય પણ એવી રૂપાળી બહેન ના મળે ! કહેતો ખરી કે પસંદીનો દીવજ કયારે આવશે ?’

હજી બહુ વખત છે. એ દીવસ આવશે ત્યારે હું તમને કહીશ. પણ આપણે ઘેર એ બહેન બારજ અમ સને દહાડે જમવા તો આવવાનાં છે.”

‘શું એવો રીવાજ છે કે ? બહેન આવે. તું મને એકવાર ફરીથી કહે જોઈ તારી બાણે બા. મારી બાણે બહેન. પણ બાગનીને મજાની એ કેણુ થાય ?’

વાહરે મારા નાથ ! અટઆટલું બણુયા છે તે છતાં એટલુંય હાથે ન ચડયું ? ફીકરી થાય. તમે જેના ફીકરા તેની એ ફીકરી !

‘હાથે તો ઘણુંય ચડયું હતું ; પણ હે કે નહીં અ.બુ. તે નહીંજ અ.બુ. ! મારે બહેન નહોતી અને આ થઈ નવી બહેન ! એટલે ભુક પડી ગઈ ખરેખર કોઈ વાર મારું મગજ શુભ થઈ જાય છે. નહીંતર શું આવી સીધી સગાઈ થાક ન આવે !’

‘એમ મગજને શુભ થવા ન દઈએ મારા નાથ ! જ્યારે તમારું મગજ આમ ઘડી ઘડીમાં શુભ થઈ જાય તો પછી પેદી કેવી રીતે ચલાવી શક્યો ! ફીસાબ તો ગણવા પડશે ના ?’

‘વળી પેદીની વાત લાવી ? તને બીજી ખબર છે ? હમણાં હું નાટક જોવા બહુ વાર જોઈ છું. નવાં નવાં ગાયનો બનાવી બાણું છું. તરતમાં હો ! તું કહેતી હો તો એક લલકારું !’

‘શું કહે છે ? મારા નાથ શું એક કવિ ! અને તે શું શીઘ્ર કરી ! એકાદ ગાઈ દેખાડો જોઈ !’

‘સાંભળ ત્યારે જે ધ્યાન હઈને સાંભળજે.’ અંધકે ગવા માંડયું.

‘ઈન્દુ મારો બહેન થઈ, તું નવનિધ મારી વહી;

મેટો ભાઈ બહુ બન્યો છે, મેલા ભાણી કંઈ !

આપા, માણ, માસી છે પણ એક મળેના ફાઈ;

મળ્યા ન એમજ મને જગતમાં, કાકા, મામા કોઈ !’

‘વાહ ! આતો તમે મહોટા કરી બની ગયા ને શું પણ શું નાથ મીઠમાંથી જોતે તમે મેટો ભાઈ ઠરાવ્યો ? અને એની વહુ મેનને તમે ભણી ઠરાવી ?’

‘શું કવિતામાં એ નામો આવી ગયાં ? તને કહેતા જેવાં નહોતાં અને કહી જવાયાં ! એ તો બહુ નામનો મારો ભાઈમંધ છે તેને મેં મારો મહોટો ભાઈ ઠરાવ્યો છે અને તેની વહુને મેં મારી ભાણી બનાવી છે !’

(૧૧૪)

“વાહરે મારા નાથ ! આ તો તમે નવું ટીખળ ઉઘું કર્યું !”

“જેવું તારૂં ઇન્દુલું ટીખળ તેવું આ મારૂં ટીખળ !”

નવનિધ સમય સુચક હતી. તેણીએ આ વાત લાંબી ચલાવીજ નહીં. સાકરનો હીરો ગળી ગઈ ! તેણીએ ફાવે સોગડી ભાંગવાનો વિચાર રાખ્યો.

“ચાલો, એ પચ્ચ ઠીક થયું. તમને મ્હોટો ભાઈ મળ્યો, ભાણી મળી અને બહેન પણ મળી ગઈ ! મને નવાઈ તો એ લાગે છે કે કોઈ દહાડો નહીં ને આજ તમે આવી મળેની કવિતા કેવી રીતે ઉપજાવી કહાણી ? કવિતા છેક કહાણી નાંખીએ એવી તો નથીજ. ઘણી સરસ છે. આવી શીઘ્ર કવિતા તો કોઈકજ કવિ બનાવતો હશે ! તમે તો સૌ કરતાં ચડ્યા. ઇન્દુને બહેન કહેવાતું તમે આજે જ કબુલ કર્યું. ત્યાં આ કેવો ચમત્કાર બન્યો ? ગઈ કાલે તમ રાખાં આવું જ્ઞાન હતું ? વિચારી બુઝો !”

“ના, નહોતુંજ. મને પણ તારૂં કહેવું ખરૂં જણાય છે. આ કવિતા મને પોતાને પણ ગમે છે” ચંપક અભિમાનમાં આવી ગયો.

“એમ છે મારા નાથ ! જે મહાવરો રાખશે તો આનાથી પણ સરસ કવિતા બનાવી શકશે. હું જેમ કહું તેમ વર્તીશો તો સુખી થશો અને ઉપડ્યા પણ નહીં ઉપડો.”

“ઓ-તારીની ! તારા જેવી પકડી તો મેં કોઈ દીઠી નહીં. આ એક તારીવાત માની એટલે શું દરેક વાતમાં તું મને ખાંધી લેવા માગે છે ?”

“એવું તે હોય મારા નાથ ! હમે તો મારા માથાના મુગટ કહેવાઓ. મારા સૌભાગ્યના શણગાર ! તમારૂં કહેવું જેમ હું માતું છું તેમ કોઈ વાર તમારે મારૂં ન સાંભળવું જોઈએ ? આવા કવિ થઈને આ વાત કેમ ભુટ્ટી બાજો છે ? ખરેખર, મને આજ ઘણો આનંદ થયો છે અને મને પોતાને અભિમાન લેવા જેવું બન્યું છે. આહાહાહા ! શું મારા નથ કવિ !”

“કેમ પણ ! તારાથી પણ વધી ગયો કે નહીં ? તું તો વાંચ વાંચ કરે છે અને હું તો વાંચ્યા વગર કવિતા બનાવું છું ! સમજ કે ?”

“ઘણીઆણી કરતાં ઘણી હુશિયાર હોય તોજ જોડું શોભી નિકળે. તમે હવે ઘરના રાજા જેવા ગણાઓ. સરકાર પણ એકરીસમે વર્ષે રાજકુંવરને રાજાગાદીએ બેસાડે છે. તમે પણ નીસનો ઉંમરો તો જ્યારના એગંગી ગયા છે. જે મહિના પછી તો તમારો જન્મોત્સવ ઉજવવો પડશે.”

“શું હું રાજા છું ?”

“હા, હા. રાજા ! આ પણ તમારૂં ગૃહરાજ્ય છે. બાપુજી હવે ક્યાં સુધી સંસારનાં દોરડાં તાણશે ? તમારા જેવા દીકરાના બાપને ફિકર પણ શી હોય ? મારો વિચાર તો એવો છે કે હવે તમે બાપુની જોડાજોડ પેઢીમાં બેસતા બાજો અને કામ શીખવા માંડો.”

(૧૧૫)

“જ્યારે ત્યારે એની એ વાત ! શું મારે હરવા કરવા નહીં જવું ? દોસ્તાદોને નહીં મળવું ? નાટકો ના ભેવાં ? સીનેમાની મજા ન માણવી ? અને શું પેઢીમાંજ ગોંધાઈ રહેવું ? છટ છટ ! નોનસેન્સ !”

“ના માનો તો તમારી મરજી. પણ તમને ખબર છે ? હમણાં મુંબઈનું વાતાવરણ કેવું ચાલે છે તેની ? એમ અસુર સવાર જેની તેની સાથે ફરશે તો ક્યાંક ફસાઈ જશે ને અમારા જેવાના જીવને ઉચક કરશે. તમે મને કહો છો કે તું વાંચ વાંચ કરે છે અને તમે કહો છો કે હું વાંચ્યા વગર કવિ બન્યો છું ! જ્યારે તમે વાંચ્યા વગર આવી સારી કવિતા કરી શકો છો ત્યારે જો તમે વાંચવાનો અભ્યાસ રાખો તો કેવી મજેની કવિતા કરી શકો ? તમારો વખત આનંદમાં જાય અને તમારી બુદ્ધિ પણ ફેળવાય.”

“આ તારી વાત સાચી હો ! વાંચવાથી જ્ઞાન વધે ખરું.”

“અરે એકલા જ્ઞાનની ક્યાં વાત કરો છો ! વાંચવાથી તો તમે સારામાં સારા નિબંધો લખી શકો. ભાષણો પણ કરી શકો. અભ્યાસથી એવા બની જાઓ કે તમને સેંકડો માણસો સાંભળવા આવે. કવિતા તો બાજુ ઠીકજ છે. જો પણ કોઈ વાર બનાવજો; પણ તમારે તો કોઈ મંડળમાં કે સભામાં જવું જોઈએ. અને બોલનારા કેમ બોલે છે તે શિખવું જોઈએ. પછી જોઈ લ્યો તમારૂં માન ! સોના જોડે સુગંધ મળે છે કે નહીં !”

“જો સોનું અને સુગંધ એટલે શું ?”

“જુઓ, તમે રહ્યા બાજુ ધનવાનના દીકરા; એટલે તમારી પાસે સોનું રહ્યું. હવે તેની જોડે બનો વિદ્વાન ! મહોટા ભાષણ કરતાં ! એથી તમારી કીર્તિ ફેલાય. આ કીર્તિનો ફેલાવો તે સુગંધ. લક્ષ્મીના પુત્ર તો છોજ. હવે બની જાઓ સરસ્વતીના પુત્ર !”

“હું લક્ષ્મીનો પુત્ર શું રીતે કહેવાઈ ? લક્ષ્મી તો મારા બાપે પેદા કરી છે !”

“બલેની બાપુજીએ પેદા કરી; પણ તમે એના વારસ તો ખરા કે નહીં ? જો તમે લક્ષ્મીમાં વધારો કરી શકો તો તમે તમારા કુળને દીપ્ત્યું કહેવાય અને ખોઈ દશે તો કુળને ધોઈ નાંખ્યું કહેવાય.”

“નાટકમાં આ બધું આવે છે હો ! જો હું બાપુજીએ મેળવેલું સાચવું તો કેવો કહેવાઈ ?”

“મત્ર સાચવવાથીજ નહીં; પણ સાચવવાની સાથે તેમાં વધારો કરો અને તેનો સાર કેટલાં ઉપયોગ કરો તો તમે કુળદીપક કહેવાઓ.”

“જોહો ! જો તું કહે છે એમ હું વતું તો કુળદીપક કહેવાઈ ? ખરું ના ? હમણાં દેશદીપકનો ખેલ તો ચાલ છે હો ! બહા મારે કદી દેશદીપક બનવું હોય તો શું કરવું ?

“દેશદીપકનો ખેલ મેં જોયો નથી. તમે જોયો છે. માનો ખરો ખબર તમનેજ આવે; તો પણ મારા સમજવા પ્રમાણે તો જે પુરૂષ અન્ય... થતો

(૧૧૬)

અટકાવે; પારડી વહુ દીકરી ને હુપ્પન. પંજમાં સપડાઈ હોય તો તેને છોડાવે; ગરીબ ઉપર જીલ્લમ થવા ન દે; એટલું જ નહીં પણ એવા અનેક પ્રકારના ભારેમાં ભારે જોખમો માથે લઈને પાર ઉતારે તે દેશદીપક કહેવાય.”

“તેં બરાબર દેશદીપકનો આ ચિતાર આપ્યો. કંઈ પણ જોયા બહુ વગર તું આ બધું શિખી ક્યાંથી ?”

“વાંચવાથીજ. નાથ ! તમે ‘ભણતાં પંડિત નિપજે’ એ કવિતા નથી સાંભળી ? તમે વાંચવા માંડશો તો પંડિત બની જશો અને કુળદીપકમાંથી દેશદીપકની ગણતરીમાં આવી જશો !”

“ઓહ શર્ષટ ! મારે ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો વાંચવા તે તું ચુંટી કહાડજે. હું મારી કુરસદે વાંચતો રહીશ.”

“બહુ સર.”

અંપક ગયો અને નવનિધ સહુ ઘાઠર ઉતરીને નીચે આવી.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

મીઠા બોલી, મતલબી, કંકુ શેડને દાર;

જતી આવતી થઈ હતી, સમય પાઠ ભણનાર.

ભગુભાર્જના ઘરમા પેટી કંકુ હળવે હળવે પગ પેસારો કરીજ રહી હતી. આવી સ્ત્રીઓ ઘણું કરીને ચોટલો ઝોળવામાં, વેણી શુંથવામાં, માથું દાબવામાં, અંગ ચોળીને નવડાવવામાં, પેટ ચોળવામાં તથા પગથંપી કરવામાં ઘણી હુથિયાર હોય છે. કંકુ માં આ પ્રકારની બધી ચાકાકી હતી તેણી દરરોજ ભગુભાઈને ઘેર નહોતી આવતી. તેણી એટલું સમજતી હતી કે વારે ઘડીએ કોઈને ઉંબરે ચડવાથી પોતાનો ભાર વકરવ વધવાને બદલે ઉલટો ઘટે છે. લાગ જોઈનેજ તેણી ફેરે મારતી. એક બે વખત તેણીએ પરાણે નવનિધને ગરમ પાણી ન નવઠાવી હતી. કોઈ વાર તેણીની વેણી પણ ગુથી જતી. જમ્મનું પણ તેણીએ બે ત્રણ વખત માથુ દાબ્યું હતું અને પેટ ચેડ્યું હતું. હીરા શેઠાણીની જ્યારે આવે ત્યારે ઘડી બે ઘડી પમથંપી કરવનું તે ચુકતીજ નહિ આ પ્રમાણે જે કહયા ગઈ અને કામગઈ હોય તે કોને વહાલું ન લાગે ? કંકુ આ કારણથી દરેકને પ્રિય થઈ પડી હતી. કોઈ કાંઈ વધુ ઘટ્યું કે વપરાયલું વસ્ત્ર આપવા માટે તો તે તેણી બહુજ મેઘી બનીનેજ લેતી. ઘણું કરીને સ્ત્રીકારતીજ નહી. તેણીએ મહાદાં ઘરના બઈરાઓને રાજી રાખવાની બાજુ તારીમજ લીધી હતી. જમ્મ અને હીરા શેઠાણી તો બાજુ ઠીક; પણ નવનિધને તેણીએ પોતાની આ કળા વડે વશ કરી સુઝી હતી ! નવનીધને બે ત્રણ વખત આંખી ચોળીને નવઠાવી અને તેણીનું બે ત્રણ વખત માથું ગુથ્યું એથી ખુદ નવાનિધનાં અંતરમાં પણ તેણી અળખઈ ગઈ હતી. નવનિધને તેણીની નવઠાવવાની ચોટલો ઝોળવાની તથા વેણી શુંથવાની રીત પસંદ પડી હતી બે બ્રમરની વચ્ચે ટીલડી પણ કંકુ કેઈ વાર એવી કરી આપતી કે નવનીધ તે ટીલડી દર્પણમાં જોઈને રાજી રાજી થઈ જતી ! કંકુનો

હાથ હળવો હતો. તેણી આંખવા તથા ઓળવતું કામ એવી રીતે કરતી કે તેણી નો હાથ સામા માણસને સુંવાળો જ લાગે ! ન.નીધને નવડાવી હતી તે જો ત્રણ વખત એથી તેણીએ નવનીધનું શરીર હળવું કુલ જેવું બનાવી દીધું હતું. ચોટલો એવી રીતે એળતી કે એક પછી વાળ તણાય નહિં અને વેણી શુંથીને અંગ્રીડો એવી રીતે વાળતી કે જરાય વચસું જ ન લાગે !

આપણે માં એક આ કહેવત પ્રચલિત છે કે ‘વનો (વીનય) વેરીને પણ વશ કરે.’ આ કહેવત નીચધાર નથી. જો કે વીનય વીનયમ કરક છે. તે પણ વિનયથી એક માણસ સામા માણસને વશ કરી લે છે. પોતાની મતલબ પર પાડવાનો વિનય રાજાવિક વિનયથી ભુલો છે. રાજાવિક વિનયમાં સામાનું કંદ્યાણ કરવાનું તત્વ રહેલું હોય છે અને કૃત્રીમ વિનયમાં પોતાનો રાજા સાધવાનો હેતુ હોય છે. આ પ્રકારના વોનયનું પરિણામ સ્વાર્થની મર્યાદા ઉપરજ અવલંબીને રહે છે. મર્યાદા બહારનો સ્વાર્થ હોય તો પરીણામ ભયંકર પણ આવે ! કંકુ મીઠા જે દ્રવી હતી એ તેણીને વિનય હતો અને આળસુ નહોતી એ તેણીના આ વિનય શુભનું ભુષણ હતું “ જજ ભરે અને તમુ પણ ન વેતરે ” એવો દોષ નગોતો.

નરનીધ પોતાને કદાચ અવકાશ મળે તો તેણી પોતાની સંસુની પાચયંપી કરતી પણ તે પા કે અર્ધી કે અર્ધી ધમ્મજ, ઘણું કરીને શેઠાણી નજ પડત નવનીધની આ સેવા એ લેકાચારની સેવાનો માત્ર એક નહોતો ભાગ અણાય અને તે વાસ્તવિક છે; પણ કંકુ શેઠાણીની પાચયંપી કરે અને એમાં પોતાની જે આરાડતનો ઉપયોગ કરે તે કાર્યનું સ્વરૂપજ ભુલું થઈ પડે. નરનીધ તો પોતાનો ક્રોમળ હાથ ઉપર ઉપરથી ફેરવીને ચાલી બધ પણ કંકુનો તો પોતાની કળા દેખાડીને શેઠાણીને પોતા તરફ આકર્ષવાનો વીચાર હોય છે. એટલે તેણી પોતાનું આ કાર્ય કરવામાં હણપ આવવા જ કેમ હયે ? કંકુ શેઠાણીની પચયંપી કરવામાં અનેક પ્રકારની ભુક્તિ વાપરતી હતી. કેઈ વાર શેઠાણીને સગામાચી ઉપર બેઠાં બેઠાં કંકુની આ કળા વડે એલા આઘી જતા ! એક જે વખત તો શેઠાણીનું પણ આ કંકુએ પલંગ ઉપર સુવડાવીને અંગ ઘણું હતું.

કંકુ વખત બેઈને જ વાત કરતી. નહીતર સુંગી રહેતી. કોઈ વાર ચાલતી વાતમાં એવું મેળવણુ મુકી દેતી કે સાંભળનારને આનંદજ આવે. કુદરતે ન્યુનાર્ધીક અંશમાં દરેકને કોઈ પણ પ્રકારની કળાની બક્ષીય કરેલી હોય છે. જે માણસ આવી કળાથી વીમુખ રહે તે મનુષ્યના આકારમાંજ ટોર જ અણાય. બેઈશનો સ્વભાવ જ હોય છે કે જે તેણીનું આગળ આગળ પડીને કામ કરે તે તેણીને પ્રિય થઈ પડે કંકુમાં આવો શુભ હતો અને તેથી તેણી અહીં ઘરનાં માણસ જેવી અણુર્ધ થઈ હતી.

આજ પાછું જસુનું માથું ધમધમી ઉઠ્યું હતું, ચીતની વ્યવસ્થા આમ થવાનું સુખ્ય કારણ હતું. વચ્ચે જે ત્રણ વખત આ પ્રમાણે થયેલું, કંકુએ તેજ ધસીને તે મટાક્યું હતું. તાળવા તથા લલ્લાદના ઉપકા ભાગ ઉપર તેણી હથેલીમાં

ધુપેલ તેલ હાથને ઝોલી રીતે ઘસતી કે તેથી માથે ચડેલી ગરમી જતી. નવનિધને પણ આ વાતની ખબર હતી.

“ વહુ ! આજ માથાની ટકકર ચડી છે હો ! કંકુ તો હમણું ચાર પાંચ દહાડા થયા ફરકતીજ નથી ? તું કહે તો બડું ” જસુએ નવનિધને કહ્યું.

“ એ તો માસીજી ! મનમોજી કહેવાય. એ કયા આપણી બંધાયેલી છે ? એટલી બધી છે તો વળી આવે છે. એના મનમાં એમ ઠેક મહે ટેરાંનાં ઘરમાં આ પણો પગ થયો ! ધુપેલ સાથે લઇનેજ બાએ. બહુજી ! સંભળો હો કે ? આને પાછું માસીજીનું માથું ચડયું છે. કંકુને ઘેર બાય ? ”

“ બહેની બાય ! બહાર થોડુંજ જવાનું છે ! કંકુ તો આપણા મળામાં છે ના ? ”

“ હાજ તો ! બહે બાએ માસીજી ! બાહજી પણ હા પાડે છે. ”

જસુ કાદરી ઉતરીને કંકુની ચોરડી તરફ વળી. કંકુ ઉમરાળી બહાર ચટાઈ ઉપર બેસીને ગોઠડું ભરતી હતી. તેણીએ જસુને પોતા તરફ અવતી બેઠ.

“ કાણ જસુબા ! આવેની બા ! બેસો. આ હાથમાં શું લઈ આવ્યા છે.. ? ”

“ એમાં ધુપેલ તેલ છે. પાછું માથું લઈ ઉડયું છે. કયાય કળ નથી વળી. હમણું તમે નથી આવતાં એટલે પછી હું આવી. ”

“ બહે અ.બાં. જુઓ જસુબા ! કામ ઉપર બેસીએ તો કામ પુરું થાય. હમણું ટાઢ વધારે છે એટલે આ ગોઠડું હાથમ લીધું. આવડી કાલે પુરું પણ થઈ બરો. પણ બસા જસુબા ! આ તેલ શું કામ લાવ્યા ? બહે અમે ગરીબ છીએ પણ તેલ રાખીએ હો ! ”

“ વહુએ કહ્યું કે લઈ બાએ. ”

“ એમજ કહેની કે કહીને અ.બાં છો ? ”

“ કહેવાનું તો ખરૂજ તો ! ”

“ હા. બા. કહેવું તો બેઠએજ, નહીં ને વાર લાગી તો ગોતા ગોત થઈ પડે ના ? આવો આપણે ચોરડીમાંજ બેસીએ. બહુર તેલ ઘસાય નહીં. ”

કંકુએ ગોઠડું ઘડા વાળીને ઠેકાણે સૂકી લીધું. ચોરડીમાં ચટાઈ પાથરી અને પેતાની ચોરડીનાં એક નહાની પેગી હતી તે ઉપર બેસીને જસુના માથામાં તેલ ઘસવા મડી ગઈ.

“ આ બેઠ લમણું પણ ચરકે છે હો ! ”

“ પ્રથમ તાળવું ટાડું પડવા કયો. પછી લમણુંની તાત ? અરસર માડી ! માથામાં આવડી ગરમી ? મારી હથેળી ઉપર થઈ ગઈ ! બા ! તમે તો હજાર કરો છો હો ! આ દુઃખ તમારથી કેમ ખમાય ? ”

“ રોયું આ એકલું માથુંજ ક્યાં દુઃખે છે ? ઉંઘ ન આવે. આંખો બળ્યા કરે. પેટમાં ઝીણો ઝીણો દુઃખાવો તો ખરોજ. કોઈ વાર પાંચળાંમાં એટલું ઘુગ નીકળે છે કે બાણે હમણું જીવ નીકળી જાય. હાથમાં પણ હીક આવે છે હો ! ”

‘નશીબના ખેલ છે બા ! જો એમ ન હોય તો તમારા જેવડા નહાનકિયને રાંધપો હોય પણ ખરો કે ? સંસારમાં જન્મ ધર્યો તે ન ધર્યા જેવો, ઘણુંય હારેના ધરની અપસરા જેવું રૂપ છે ! પણ કામતું શું ? ઉઘડેલું કુલું કરમાતું બધું પણ સુંઘનાર ના મળે ! આ જેટલાં તમને દરદ છે તે એનાં છે હો બા ! ધણી વચરમાં ઠાર સુનાં !’

કંકુની ચોરડી છેવટના ભાગમાં હતી કંકુ તેજ હળવે હળવે ધમીને તાળવાના શામકુપમાં ઉતરતી બધા અને બધે કેમ જસુની પુરેપુરી દાઝ બંધુનારી હોય એવી રીતે વાતો કર્યે બધા.

‘હાઉ હવે. માથું તો જરા ઉતર્યું. લમણાં રહ્યાં.’

‘હું જીવતી બગતી બેઠી છું ત્યાં સુરી લમણાંનું શું ચાલવાનું હતું ? આ તમારાં લમણાં !’

કંકુએ લમણાં તેલથી ધસવા માંડ્યાં તેલ ખુટવા આવ્યું પણ કંકુ ન થાકી. આ બધું હળવે હાથેજ કરતી. જસુને કંકુનો હાથ બાર લાગવાને બદલે ઉઘટો હળવો લાગતો. તેણીને કંકુના હાથની ચાલાકી ગમતી. કંકુએ પેતાને ત્યાં તેલ હોવાની ચેખીજ કરી હતી. કંકુ તેલ રાખતી ખરી પણ આજ તેણીને ત્યાં નહોતું.

‘જરા પાછું તાળવું ધસાજો !’

‘મને કહેવુંજ નહીં પડે. નિરાંતે જોયા કરો. આ તો હજી પહેલડો પોહોર છે. હવે તેલની જરૂર પણ નથી. બરાબર જોઈએ એટલુંજ લાવ્યાં છે. ફરીથી ઘસીય ત્યારે બાકી સાકીતું તેલ અંદર ઉતરી જશે. જો એ તો ખરાં ! માથે હાથ ફેરવ્યો તો તમારી હથેળી તેલવાળી નહીં દેખાય એવું કરી દઈશ !’

‘શું તેલ પુરું પણ થઈ ગયું ? આ બધું તમે શીખ્યાં ક્યાંથી ? તમે આટલું બધું તેલ મારાં માથામાં સમાવી દીધું તેથી મને તો ખરે પરી નહીં !’

‘અમે તો બા ! પારકા પેચડો કરીને પેં બરેનારાં ! અત્યંત આવડે તો અમારો બાવ પણ ફાણ પુટે ! મારા ઘરવાળાને બહુ તો રૂપીઆ કે સવા રૂપીઆ રાજ મળે. એમાંથી પણ પીંટ્યો ઉપરી ચાર છ આના હકસીના ખાઈ બંધ ! એને હજી સુંબસતું કામ બરાબર આવડતું નથી. આમડાં હવે તુટી ગયાં. ત્યાં ધંધો ન ચાલ્યો એટલું આઈ આવ્યાં. નશીબ તો બે ડગલાં આગળનું આગળજ હોય ના ! સુંબસમાં પણ ખરા બપોર જેવું છે. ચોંધારતા પણ કેટલી ? આવડી એબા જેવડી એરડીના પણ છ રૂપીઆ !’

‘શું છ રૂપીઆ ?’

‘હા, બેન હા ! આવી ત્રણ એરડી છે. બીજી બપોરે મહેંટી છે. બારથી કોઈનું ભાડું જોઈું નથી તારા બનેલીને કાંઈ ઉપજ થઈ નથી. ભગવાન છે. એટલી બહેન છે તો તમિય ઢંકાઈ ગયો છો. આ તો માથેથી ધણી ઉતરી ગઈ. એટલે તમને લાગેજ તો ! કેમ હવે ઠીક છે ના ?’

‘હા, છે તો ઠીક; પણ કંકુ ! શું મારે આવું આવું લોગવવાનુંજ રહેલું’

(૧૨૦)

ના ? શરીર સાફ હોય કે ન હોય પણ રસોડામાં પેસવાનું જ. મને તો બીક લાગે છે કે હું થેલી થઈ જાઉં !

‘ના માં ! એમ બોલો ના. હિંમત રાખીએ. પહોંચેલાં થાઈએ ! જીવને ઠીક ન હોય તો વિસામો લઈએ.’

‘એમ તો વહુ ગરવી છે હો ! મને ઠીક ન હોય તો પોતેજ માફ કામ ઉપાડી દે છે !’

‘એ તો બેળા પરમાણે વહુ ને દિવસ પરમાણે ઢીકરા !’

‘કંકુ ! હું જાઉં છું હો ! જલ્દી તું અહીં રહેવા આવી તો વગી મારા જેવીને આટલો આધાર છે.’

‘હં હં. ! આ તે તમે શું બોલ્યાં ? હું તો તમારીજ છું એમજ બોલેને ! આવજો હો બા !’

‘તમેય આવતાં રહેજો. મહોટી બહેન પણ તમને યાદ કરે છે.’

‘એટલી તમારી સંકળી મારા ઉપર દયા છે.’

જસુ ગઈ અને કંકુ ઘર કામે વળગી.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

શંકા સહ આવ્યા પછી, ઇન્દુ થઈ નિઃશંક;

મનમાંથી જાતો રહ્યો, હતા હૃદય જે રંગ

ચંપક પોતાને ઘેર જમવા આવ્યો તે વખતે ઇન્દુએ ચંપક તરફનું અછાજનું જે કંઈ વર્તન જોયું તેથી તેણીનું મન જરા વ્યગ્ર થઈ ગયું હતું. હીરા શેઠાણીની પાસે આવી ફરિયાદ તો થાય નહીં; પણ નવનિધને ઉપર ટપકે કહી શકાય એમ તે માનતી હતી. વધારે આશ્ચર્યકારક આ હતું કે. આવી તેણીની આતુરતા હોવા છતાં તેણી શેઠને ઘેર જાતે જઈ શકી નહીં. તેણીના પગજ ભારે થઈ પડ્યો. નવનિધ પણ વિચારમાં પડી ગઈ. તેણીનાં મનમાં એવો ભ્રમ થયો કે રંજને એમણે પોતાનો પુર્વનો ભાવ ભજવ્યો હોય ! પોતે સામે ચાલીને જાય તે કરતાં ઇન્દુ પોતાનાં ઘર અગળ આવે એમ તેણી ઇચ્છતી હતી. લગભગ એક અડધ રિયું તો આમજ વીતી ગયું. આજ ચંપક જમીને વહેરો નિકળી ગયે હો. નવનિધે આ લાગ સાંધ્યો તેણીએ ઘાટીને ઇન્દુને બોલવરા મોકલ્યો. ઇન્દુ આવી હીરા શેઠાણી આગલા કોડામાં સાંગામાચી ઉપર તપખીર સુવંતા બેઠાં હતાં.

“માણ ! બેઠાં છો કે ?”

“આવ ઢીકરી ! આટલા દિવસ ક્યાં હતી ? શું બહાર ગામ ગઈ હતી ? આમ તો બે ત્રણ દહાડે આવતી જ આવતી ! અને હવે મારા ચંપકની ખેડેન થઈ એટલે શું મોંઘી થઈ ? માનવની ભુખી થઈ હેઈય તો જમે જેવું અમારી જગી ઢીકરીને માન આપી મે તેજુજ તન આપશું હો !” આમ બેઠીને પાછી એક ચપટી હીરા શેઠાણીએ નાકમાં ચડાવી.

“માણ ! એમ તે હોય ? એ તમે શું બોલ્યાં ? જરા હમણું ઘરકા વધારે હતું એટલે પછી ન આવી શકી.”

“હોય ખરેખર ! ઘર છે. ઘણુંય કામ હોય. ઘરનું કામજ આંધળું છે. અમેય કરેલાં હો ! દોરડાં તાણવામાં કસર નથી રાખી.”

ઈન્દુ અત્યારે મેડી ઉપર હતી. ઈન્દુ કાંઠરનાં પગથિયાં ચડી ઉપર ગઈ. નવનિધેજ ઈન્દુને તેડાવી હતી અને ઈન્દુ આવી પહોંચી છે એવું નવનિધના બાણવામાં હતું; પણ નવનિધ ચાહીનેજ નીચે ન ઉતરી.

“આવેની બા ! હવે તો નણુંદ થયાં એટલે તેડાની વાટ ભેંક હશે !”

“બાલી ! એવું તે હોય ! હું આવવાનું તો કરતી હતી; પણ—”

“પણ કહીને બેલતાં કેમ અટક્યાં ? ખાંડ કહેવા જેવું છે કે ?”

“નારે ! કહેવાનું શું હોય ! મારા ચંપકભાઈ ખરાબર જમ્યા નહીં તેનું મને ઘણું લાગી આવ્યું. હુધપાકમાં તો હાથજ ન નાંખ્યો. મારા મનમાં એમ કે દરેક મારા હાથની બનાવેલી ચીજનો સ્વાદ લેયો; પણ તેમાંનું કંઈજ નહીં. હું ખરૂં કહું ? એમને મળ પડી માત્ર દાળ, ભાત અને ચોસામણમાં ! આમ ઉતાવળથી અને તથા પણ ઘણુંજ થોડું જમનાર મણુસ મેં અત્યાર લગી દીડુંજ નથી !”

“ઐ હો ! એમાં શું ! તમારે તેથી કશુંય ખેડું લગાડવાનું નથી એ ના. એમની એવી ટેવજ છે એમનું જમવાનુંજ એણું. અગપણ તો એ ખતાજ નથી. વખતે મીઠી બિરંજ હોત તો જરા લેત બીજું કહું ? લજ્યાં, કચોરી કે મુઠિયાં પણ એમને પસંદ નથી. હા, હજી દહીંવડાં હોત તો ખત. અહીં પણ શું ? પુરી અને ખટાટા કાં દાળ, ભાત ને ચોસામણ. જો તમે કહી કરી હોત તો ખાતજ નહીં. ચોસામણ કયું એ ઠીક કયું.”

“સમજી ગઈ” ઈન્દુ હડપચી ઉપર આંગળી અડકીને બોલી.

“હો બા ! મારા જાસુજીએ એક ગીની તમને આપવા માટે એમને આવી હતી તે મળી કે ?”

“હા, મળી. પણ બાલી ! એમાંય એક ફરજ થયું. એ તો જમ્યા ન જમ્યા કે નાહા ! રસ્તામાં એમને ગીની આપવાનું યાદ આવ્યું. પાછા આવ્યા અને પછી મને આપી.”

“બા ! બહો ભા ના ! એ તોરી રાજ છે ! ઘડીમાં કેમ ને ઘડીમાં કેમ ! લાડમાં ઉછરેલા ખરા ને ! કયાક કયાક એવા હડીલા બની બધા છે કે ન પુછે વાત ! સામાનો રદીએ જો ગળે ઉતર્યો કે હીની ફેસ જવા !”

“એટલું પણ સારું છે. પતિ અને પત્ની બેય જો સમજી અને શાણાં હોય તો તો પછી શું પુછે છો વાત ! કહેવા સાંમળવા જેવું કશું રહેજ નહીં ! મારા ચંપકભાઈજ ભગ્યશાળી કે જેમને તમારા જેવાં પત્ની મળ્યાં.”

“એ તો મારાં મહિયરની કેળવણીનોજ પ્રતાપ.”

“એમાં શેા સંદેહ ! કેળવણી તો અંતરની આંખ છે અને બાલી ! આટલું પશુ ખરૂં, આપણા સમાજનું ધોરણ એવું છે કે પાત્ર નવેા મળ્યે હેય તેવેા નિભાવી લેવેા.”

“આ નિયમ પત્નીને પણ લાગુ પડવેા જોઈએ, આમ છતાં નથી પડતેા એ નવાઈ છે.”

“એમાં નવાઈ પામવા જેવું કાંઈજ નથી. આપણા પુર્વજેએ સ્ત્રી કરતાં પુરૂષને એટલેા અધિકાર વધારે આપ્યેા છે. આજકાલ જે સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચેના સમાન અધિકારની ઝુંબેસ ચાલે છે તેનું પરિણામ મારા મન પ્રમાણે સાડાં આવે એમ મને લાગતું નથી. આપણી કેટલીક રૂઢીઓ, જો કે ઠીક નથી. એમાં સમયને અનુસરતેા સુધારેા થવાની જરૂર છે. આપણા દેશને આજા અજ્ઞાનતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સમાજનાં બધનોએ ઘણું નુકસાન કયું છે.”

“આ તો તમારી વાત જાણી છે બા ! જેને આપણે સાડાં ચાનીએ છીએ તેમાં માડું પણ બળેલું હોય છેજ. જેને આપણે સુધરેલો દેશ કહીએ છીએ તે દેશમાં સાસારિક સંકટો કયાં ચોછાં છે ?”

“હવે બહારનાં કહોની ! આપણે ત્યાં તો હજી આટલુય ઠીક છે કે ગરીબને જંસર પણ સુખે દુઃખે ચાલ્યેા જાય છે. ત્યાં તો ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવામાંજ મ્હોટી સુરકેલી રહી છે. જ્યાં કેવળ મનસ્વી લાલસા પુરી પાડનાં લોક રહ્યેા ત્યાં યવિત્ર પ્રેમનું બધન કેમ ટકી શકે ? આપણા દેશની મ્હોટામાં મ્હોટી ખરાખી કરી છે બાળલગ્ને અને અજ્ઞાનતાએ, જો બાળલગ્ન નિકળી જાય અને અજ્ઞાનતા મટી જાય તો પછી જીવેા કે કેવેા રંગ જામે છે !”

“મને તો આટલી તમારી ખબરે નહીં ! ઘણુંય આવેા છે ને જાણેા છે ! પણ તમે કેટલું ઉંડું જાણેા છે તે તો મેં અજેજ બાણ્યું.”

“તમારા નણદોઈની જોડે મારે બહુવર વાઢાઘાટ ચાલે છે. વળી હું તમારી પેઠે વાંચનારી રહી એટલે જાણી શકું અને સમજી પચી શકું.”

“મારા નણદોઈ કેળવાયેલા રહ્યા. ખરેખર તમારું જેટલું ઘણું સુખી ગણાય.”

“એમ તો બાલી તમે પાથુ સુખીજ છો. સારે ઘેર જન્મ્યાં અને ઉછર્યાં. તેમાં વળી આવું મજાનું સાસરું મળ્યું. તમે નકકી સમજાને કે કાંઈને પણ સર્વ પ્રકારનું ઈચ્છિત સુખ મળતુંજ નથી. કંઈ કંઈ ખામી તો હેયજ હેય.”

“મારા જ્યંતીભાઈ પણ આમજ કહેતાં. તે તો એટલે સુધી નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છે કે આ જગતના નિચામકે જે ઘટના ઘટી છે તે બહુજ વિચાર કરીનેજ ઘટી છે. દરેકનું જીવનજ અપુર્ણ છે પુર્ણ જીવન પ્રત્યે પોતાને માટેજ રાખ્યું છે જો એ પ્રમાણે ન કરે તો પછી પોતાને ઈશ્વર કોણ કહે ?”

“બાલી ! તમે આટલું બધું જાણેા છે તે છતાં અસતોષ શા સાડાં દેખાડેા છે ? તમે તો ઈશ્વરનેા ઉપકાર માનેા કે બહુ વાને સુખી છો.”

“તમારા ભાઈની જોડે મારે ફવી રીને કામ લેવું પડે છે એ મર્મ તો હુંજ જાણું; પણ હા, એટલું ખરૂં કે એમાંય આશાનું એક પ્રકાશિત કિરણ છે !”

(૧૨૩)

‘જે આપણી નીતિ અને પ્રીતિ સારી છે તેા પ્રભુ સારું જ કરશે. ભાણી ! હવે હું તો જઇશ. ઘણું અસુર થયું. મારે જે કહેવાનું હતું તે પણ રહી ગયું. ફરી આવીશ ત્યારે કહીશ.

‘જવાબ છે ! બેસોની ! આપણા આ નવા અને નાનકડા સંબંધમાં આ પહેલાંનું પ્રસંગ છે. નહુદ લોકોમાંની વચ્ચે ચર્ચા સારી થઇ. આમ અતર ઝોલી ને આપણે કેઈ દહાડો બેઠ્યાં નથી.’

‘હવે તો હું તમારો ઘરનીજ થઇને ! બહુ વાર આવવાનું થશે અને બહુ બહુ જ તો કરવાની તક પણ મળશે.

‘બહેની આવો; પણ બા ! અજ તો જમીનેજ બેઠો.’

‘ના, ના. માફ કરો.’

હજી તો નવનિધ અને ઇન્દુ વચ્ચે ના, હા ચાલતી હતી. ત્યાં તો પાછલે દાદરથી ચંપક આવી પહોંચ્યો. તે નવનિધની આગળ ઇન્દુને બેઠેલી બેઠને બેઠમ બોલી ઉઠ્યો.

‘કેમ છો ઇન્દુ બહેન ! મનેમાં છો ના ?’

‘હવે તો તમારા જેવા અને માઈ મળ્યા બેઠે પછી મનમાંજ હોઇએ ના ?’

‘ચાલો, આ પણ ઘણું સારું થયું કે મને તમારા જેવાં શેલીતાં બહેન મળ્યાં ! કોઇને હું કહું કે આ મારાં બહેન છે તો બેનરને પણ તમને બેઠને કેટલો આનંદ ઉપજે ?’

‘જુઓ ચંપકભાઈ ! જેમ તમને આ પ્રમાણે મારે માટે લાગે છે તેમ તમારે માટે મને કેમ ન લાગે ? હું કોઇને કહું કે આ ચંપકભાઈ મારા ભાઈ થાય છે તો સાંભળનારને મારે માટે માન ઉપજે કે નહિ ?’

‘કેમ ન ઉપજે ? જરૂર ઉપજે, બહેન ! હું તો તમારી જોરડી બેઠને ખુશ ખુશ થઇ ગયો ! તમારી અતુરઈ તો તમારીજ પાસે છે. હું તો આસપાસ નજર કરીને બેઠજ રહ્યો, ઘણી મનેની મક્કાણી કરી છે ! એવી ગોઠવણ તો અહીં પણ નથી.’

‘તમારી વાર્તા જુદી કહેવાય ચંપકભાઈ ! તમારી રહેવાની શોઈ ક્યાં ? અને મરી નાની શી જોરડી ક્યાં ?’

‘હજી હંમણાં જ હું એ વાત કરવાનો હતો; ત્યાં તો તમેજ બેઠ્યાં. મારી બહેનને માટે શું એવડી ન્હાની સરખી જોરડી હોય કે ? બીચારાં ગોઠી ઠોસી તો બહાર પડ્યાં રહે છે ! હું બાપા તથા માણને કહેવાનો કે ઇન્દુ બહેનને સારું જોરડીની બાલુનું ઘી તાનખાનું કહાડી આપે ! કેમ ? તને આ મારી વાત ગમી કે નહીં. ? ચંપકે નવનિધને પુછ્યું.

નવનિધની આંખોમાંથી પોતાના પતીનું આવું બોલતું સાંભળી હવેનાં અશ્રુ ચર્ચા.

‘કેમ આંસુ ખેરવ્યાં ? તને શું ખોટું લાગ્યું ! મારો આ વીચાર તને ખસંદ ના પડ્યો ?’

‘એવું તે હોય ! આજના આ તમારા મુખના શબ્દો સાંભળીને મને એટલું સાફ લાગ્યું કે મારું અંતઃકરણ બરાબર આવ્યું અને મારી આંખોમાંથી આનંદનાં આંસુ ટપક્યાં !’

‘શું આનંદના પશુ આંસુ ? આ વળી મેં નવું જાણ્યું, આટલા દહાડા સુધી તો હું એમજ સમજતો હતો કે માણસ દુઃખને લીધેજ રહે છે. કેમ છન્દ બહેન આ તમારાં બહેનપણી અરે ભુલ્યો—મ ભી—ખરું કહે છે કે ?’

‘હા બાઈ. એ સાચુંજ છે, જેમ શોકને લીધે આંખોમાં પાણી આવે છે તેમ હર્ષને લીધે પશુ આંખો જરા ભીની થઈ જાય છે. મારાં નવનિધ ભાણીને તમારા ઠહાપણને માટે એકદમ આનંદ આવ્યો. આ પરીજામ આવા ઉમળકાનુંજ છે.’

‘મેં બોલી બતાવ્યું અને એણે મુંગી હા પાડી એમને ?’

‘હા, એમજ; પણ ચંપકભાઈ ! તમે બાપુજી કે માણને મને દીવાનખાનું આપવાની વાત કહેતોજ નહીં. હું મારી એ.રડીમાં મુખી છું. જ્યાં સંતેષ ત્યાં મુખ.’

‘વાહરે બહેન ! અમે ત્રિશાળ અને સુંદર ઘરમાં રહીએ અને તમે મારા બહેન હોવ છતાં એક નાની એ રડીનાં રડો, એ મને સાફ લાગે કે ? એમ તો હવે નહીં ચલવાનું. મેં કહી છે એવી ગોઠવણ તો હું કરવાનોજ’

‘ચંપકભાઈ ! એવું કશુંય પગલું ભર્યો ના હો ! હું તમારા આવા પવિત્ર પ્રેમને માટે ઘણીજ ઉપકાર વચ થઈ છું.’

મને એવું મીઠું મીઠું નથી ગમતું; કાંતો કહેવું નહીં અને જો કહેવું તો કરવું, તમિજ કહોળી કે મેં તમારે ત્યાં મીઠું મીઠું ખાધું છે ? જો કે તમે તો મને પીરસ્યુ હતું !’

નવનિધ તથા છન્દને તો ચંપકના મુખ । આરા શબ્દો સાંભળીને અત્ય ધીજ ઉપજી. ઇસારામા જાણે કેમ એક બીજી એક બીજીને કહેતી હોય કે શણુપણ કેવું છે. ચંપકે કાંઈ બાધેલા રીશ્ટ વોચમાં જોયું.

‘શું સાડાચાર થયા બહેન ! હું જાઉં છું હો !’

‘તમે મારા બહેન છો ને હું તમારો ભાઈ;

હવે પછીથી એક બીજાની, નવી થઈ સમાઈ !

નવી થઈ સમાઈ ! નવી થઈ સમાઈ હા ! હા ! હા !

અમ લવતો લવતો પાછાં દાંદરેથીજ નીકળી ગયો.

‘ભાણી ! આ શું ! એ શું બોલી ગયા ?’

‘તમે સાંભળ્યું કે નહીં ? આવાં આવાં હમણાં તો જોડાડાં જોડાયેજ રાખે છે. ખુબી એ છે કે તરતમાંજ બતાવે છે. મને તો બીજ લાગે છે કે ક્યક માઝ થઈ જાય નહીં. ! અઠરાડીયામાં ત્રણ ચર વખત નટક જોત જાય છે. અ ચેટક એમ થીજ લાગેલું છે.’

‘ભાણી ! તમે તો મને એમ કહેતાં કતાં કે હવે નટક જોવા રહીવરે જ

જાય છે. સીનેમા જોવાનું કહો. જે નાટક જોવા એટલીવાર જતાં હોય તો અંક નવની અંદર દરરોજ ઘર આગળ શી રીતે આવી શકે ?

‘હું કોઈ વાર જાન લુટી થઈ જાઉં છું. ખરી વાત છે. અઠવાડિયામાં બેત્રણ વખત સીનેમા અને એક વખત નાટક.’

‘એટલું જ સાફ છે કે રાત્રે આઠ નવની અંદર ઘરમાં દાખલ થઈ જાય છે. હજી તમે બીજા કેટલાક મનમોહની હકીકત જાણતા નથી. કારભાર બહુ બગડી ગયો છે. ભલે તમે ગમે તેમ માનતા હો; પણ છે તો હુશીયાર હો ! સમજો છે બધુંય’

‘અમાં વળે શું ? હજી મન બરબર ખીલે ક્યાં બંધાયું છે ? બહારને બહાર બાટકે છે. એમના મનમાં કોઈ સોલો આવવો ભેઈમ.’

‘દીવસો દીવસ બમડવા ઊપર નથી ના ? છે તો મુધરવા ઉપરના ?’

‘મારાથી બનતો યત્ન કરું છું. પછી પ્રભુની જેવી મરણ.’

‘મને તમારું કાગ્ય સાફ જણાય છે. જે મારે મહોડેથી ખરું કહેવાઈતું હો તો હું તમને કહું છું. અહીં નીચીલી જોયા પછી કહેવાતું માંડી જવાળું હતું. આ તો આપણે બે સહીયરો કહેવાઈએ, નહું હોજાઈ તો નવાં થયાં આપણે એક બીજાને તું તે કહીને બોલાવતા હવે તમે કહેવું પડે છે.’

‘એમ શા માટે ? આપણે પહેલી જ રીત રાખવાની. તમે તો તમારા ભાઈથી મોટાં છો. મારાથી પણ મોટાં છો. અને શું નહું હોજાઈ એક બીજાને તું તું કહીને નથી બોલાવતાં ? આપણને તું તું કહેવાની ટેવ પડી. એ ટેવ આમ રહે જાય ? ચીપી ચીપીને બોલવું પડે એ કરતા આ સહેલું અને સડ !’

‘હો ત્યારે. પહેલી હું જ છુટ લઉં છું જે ભાણી ! મારા ચંપકભાઈ જ્યારે જમવા આવ્યા ત્યારે નહોતા નહોતા કે મારાં સાસુજી. કોઈ ભણે ચોરડીની ગોઠવણ જોતા હોય કે મને જોતા હોય; પણ તારાં સોમન-મને તો એકદમ સંભ રમજ થયો અને બીજા; પણ લાગી. આઠ દહાડા મુખી નાંખવી તેનું કારણ પણ આટલું જ; પણ અહીં આવ્યા પછી હું એટલી તો નીરભય અને આતંકીની બની ગઈ છું કે મારો ચંપકભાઈ મને મારી નબરમાં દેવ જેવોજ દેખાય છે.’

નવનીક જેવી ચાલાક સ્ત્રી પોતાના ધણીનું અંદરનું રહસ્ય છુટું. કદી પણ કંઈ નહિ. જે આંટી ધુટી હતી તે તો નીકળી ગઈ હતી. ભલે યુક્તિ વાપરીને પોતેજ ઉકેલી હતી; પણ અહીં તેણીને પોતાની ચતુરાઈ બતાવવાની નહોતી. પતી નો દોષ ઠાંકવાનો હતો

‘જો છંદ ! એમજે તો તારી ચોરડીની ગોઠવણ જોઈ; પણ તેં એમની નજરને જુદીજ માની એ પોતેજ ન કહી ગયા !’

‘ત્યારેજ મને વિશ્વાસ આવ્યો ના ? આવતા વેંત મને જોઈ કહીને બોલાવી બીજી પણ કેવી મજેની વાતો કરી ! એમના મનમાં મારે માટેની કાળજી પણ કેટલી ? ભલે તું ગમે તેમ ખાતરી હો; પણ મને તો ચંપકભાઈ ધત્તાની ખાલ જ દીસના જણાયા.’

(૧૨૬)

‘ધણુ,ય નીખાલસ દીલના છે; પણ એક આ બહાર ભટકવાનો રોગ મોટો છે.
એમના અંતઃકરણનો રસપ્રવાહ બદલાય તો મારા મનને શાન્તી થાય’

‘તારા જેવો વધધ મળ્યો છે તો એ રોગ પણ નીકળી જવાનો,’

‘તારા મોઢામાં સાકર. જો કાલે બારસ છે હો ! તારે જમવાનું અહીં છે.’

‘એ તો હવે બાણી અગળ ઉપરજ રાખે.’

‘નહીં. નહીં. ઘાટીને હું જરૂર મોકલીશ.’

‘હવે હું બહાર છું. કાલની વાત કાલે.’

ઇંદુ ધર તરફ વહી અને નવનિધ પણ સાથેજ ઉતરી.

પ્રકરણ ૪૫ મું

કનક અને કાન્તા તણું, રક્ષણ કરે ન યોગ્ય;

લોગ્ય વસ્તુ પોતા તણી, થાય અન્યની લોગ્ય.

બહુના મનમાં એમજ હતું કે પાનને ચુનો લાગડીએ એટલી વારમાં લેલને તાંબે કરી શકીશ ! પણ પરિણામ ધારવા કરતાં ઉલટુંજ અન્યું. બહુએ લાગ એમને લેવાને દુષિત કરવાનું છટકું તો માંડયું; પણ તે છટકામાંથી લેલાં કેવી રીતે સરકીન દિવાનખાનામાંથી ચાલીમાં આવીને ઉભી રહી ! આ દ્રવ્ય ખુદ બહુને પણ અમત્કાર જેવુંજ લાગ્યું ! લેલાં લાવણ્યવતી તો હતીજ; પણ તેણી શરીરે ભરેલી નહોતી. તેણી પ્રથમથીજ નાચુક બાધાની, પાતળી છતાં સુવર્ણી, નરમ સ્વભાવની અને થોડું જમનારી હતી. કોઇનું વાંકું બેણ અગર તો મીણું ટેણું તેણી સહન કરી શકતી નહિ. સારા માડાની તેણીના મન ઉપર તરતજ અસર થઈ જતી. તેણી શિયળની કિંમત બાજુતી હોય કે ન બાજુતી હોય તે વિષે નિર્ણય પુર્વક કહી શકાય નહિ; તો પણ અત્યાર લગી તેણીના ઉપર આવા પ્રસંગજ નહોતો આવ્યો. બહુ ય આ નાટકી કળા બહુનેજ ભારે યથ પડી. તે ઝખવાણો તો તજ દહાડે પડી ગયો હતો. બહુને બીક લાગી કે જો લેલાં પોતાના પ્રતિને આ બનેલા બનાવની હકિકત કહી દેશે તો પોતાનો ભારખોજ તેની આગળ ઘટશે અને કયું કારણ્યું અફળ જશે. તે શિવાય બહુના મનમાં એમ પણ આવ્યું કે સટાને નામે જે ખેલ ખેલાય છે તેમાં પણ ખટલ પડોચશે. બહુનો વિચાર તો એવો હતો કે જેમ લહેરને ચકલો બનાવ્યો છે તેમ લેવાને ચંકલી બનાવી દેવી ! પણ બહુનો આ પાછલો મનસુખો પાર પડ્યો નહિ. લેલાં જેવી એક નવલ સો બહુ જેવા પર પુરૂષની જોડે શોપડ ખેલવા બેસે અને બહુનું અટકચાણું સહી દેયે તેથીજ બહુ આવું જોખમ ખેલવા તર્કયાર થયો હતો. લેલાએ જો કે લહેરને આ વાત નહોતી કરી; પણ તેણી બહુથી દુરની દુર રહેતી. બહુએ પણ ડાળ કરવાનું તણ દીધું હતું. દોષવાનનું હંધયું કાચું હોય છે. બહુનું પણ અત્યારે આમજ અન્યું.

જેના મનમાં પાપ પુણ્યનો હિસાબ નહોતો. જે કેવળ ધરની અંદર સ્વતંત્ર હતો. જેને યથેચ્છ રમત રમવામાં નહોતો પોતાની જનેત્રનો

ભય કે નહોતો પોતાની અર્ધામનાનો. ઉઘડી તેને આ બેડી
અદાનુકુલિ હતી. અમ છતાં પોતાના અપાટામાંથી લેલાં ચરકી ગઈ તેને
માટે બહુને નીચા ભેણ જેવું થઈ પડ્યું. મૈનાએ પણ હાસ્ય વદને પોતાના
પતિની હાંસી-મીઠી મસ્કરી કરી લીધી. આ હાંસી બહુને શુભસે. એકે એરી
નહોતી. ઉઘડુ તેને ઉત્તેજન મળે તેવી હતી. લેલાંને મેળવી આપવાનું બીડું
મૈનાએ ઝડપ્યું. મૈનાએ વચન આપ્યું કે હું જેમ કહું તેમ તમારે વર્તવું.
બહુએ હા પાડી. મૈનાના કહેવાથી બહુ હમણાં ધરમાં વધારે વખત રહેતો જ નહિ.
બહુની આ પલ્લુ કેઈ પાટોચણની પાસે જઈને બેસતી. લહેરૂં વદને તો ખાંડી
બહારની જ લાત લાગી હતી. બવાળીની ભેડે તે જમીને તાવજ દાઢર ઉતરતો.

લહેરૂંના ખીસ્સામાં હવે થોડું જ નાણું રહ્યું હતું. જે લાગ્યો હતો તે
લગભગ પરવારી બેઠો હતો. એમાંને હવે જુજ ભાગજ તે પાસે રહ્યો હતો.
લેતી દેતી કરતાં કરતાં અને ધડીકમાં લાભ અને ધડીકમાં હાની ભોતાં ભોતાં
લહેરૂં જે પોતાની ભેડે રકમ લાગ્યો હતો તે ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું.
લહેરૂંને એમ ન લાગ્યું કે જે રકમ રહો રહેતે ગઈ છે તે ધુનના હાથમાં ગઈ
છે. એ તો એમજ સમજ્યો કે તેપારને અંગે નફા નુકસાન તો થાયજ પેટે.
શકરો દલાલ જે નફો દેખડો તે પણ મકોડેથી તથા કાગળ ઉપર! સેદો
કરતો હતા કે નહોતો કરતો તે તેની મરજીની જ વાત હતી. થેડો નફો દેખડો
અને વગરે આળો પાડીને નુકસાન વધારે દેખાડે નફો. આરે તે ભવાળી અને
શકરો પચાવી પાડે અને નુકસાન રોકેથી લહેરૂં પાસેથી બી લ્યે! લહેરૂંએ
તો આ બેઠને પોતાના મકોડા શુભેચ્છકજ મન્યા હા; પણ તેને ખમર નહોતી
કે ખડનું કડું આપીને સોનાનું કડું લઈ લેનારી આ સેનેરી ટાળી છે! ભવાળીએ
લહેરૂંને સટો ખેલવાની પ્રથમથી કૃત્રિમ રીતની ના પાડી હતી અને એમ કહીને
તેની પ્રજ્ઞા સટા બહારમાં લહેરૂંને મકોડવાની જ હતી જો ના. પ્રવાહમાં લહેરૂં
પડત નહિ તો તે ન આ લેકે. બીજે રસ્તે લઈ જત; પણ જ્યાં પડેલો જ દાવ
પાશરો પડતો હોય ત્યાં બીજો દાવ ખેલવાની ઉપાધિ કેણુ પોતાના માથા ઉપર
વહોરે? લહેરૂંના આ રસ્તે કટકે કટકે કરીને રૂપિયા ત્રણ હજારથી વધારે ખલાસ
થયા. લેલાંને માટે જે કાંઈ ઝવેરાત ખરીદવાનું હતું તે અધર લટકી રહ્યું!
ભવાળી અને શકરો બહુ યત્ન કરતા કે હવે લહેરૂંની પાસે જુજ રકમ રહી છે.
શકરોએ અગઉથી જ કહી દીધું હતું કે હવે તમારે નામે સોદો કરવામાં નહિ
આવે. હમણાં થોડા દલાલો બહારનો વગ અરળે છે. લહેરૂંએ આ વાત ખરી
માની. બહારનો રકમ લાગેલો એટલે લહેરૂં કલક બે કલાક જતો ખરો; પણ
શકરોની આપ્રીસમાં કામકાજ વગર બેસતો. મકોડો, ચેરોડો તથા આઈસક્રીમની
ખેડને વધારી લેતો. હનીડ્યુની એકાદ હળી પણ ખાલી કરતો.

બહુ, ભવાળી તથા શકરોએ આટલેથી જ હમણાં મીડું કરીને માની લીધું
હતું. આમાંથી બહુને દમ આવી, ભવાળીને ત્રણ આની તથા શકરોને ત્રણ
આનીનો ભાગ મળ્યો હતો.

શકરાએ એક બેંશીની બેઠે પણ સંબંધ રાખ્યો હતો. આ બેંશી મહારાજ અવાર નવાર ઓપીસમાં આવતા અને ગપાટા મારતા. તે વાચાળ હતા અને બવિધ્ય બાણવાનો ભારે આડંબર રાખતા. લહેરૂ દેશમાંથી રકમ મંગાવવાની તક્યારી કરે તેને માટે આ બેંશીરાજે શકરાના કહેવાથી તેને પાછો ઉતરવા માંડ્યો હતો. તે લહેરૂને એમ સમજાવવા લાગ્યા કે હમણું પ્રહ સારા નહોતા અને તમે સોદા કરવા માંડ્યો તેથી તમને નુકશાન થયું. હવે પ્રહ સારા છે. જરૂર તમને અણધાર્યો ઘણો લાભ થશે.

બવાનીએ તો લહેરૂને શકરનેજ બળાવ્યો હતો. તે પોતે કવચિતજ અહીં હાજરી આપતો અને પોતાનું હંમેશનું કામ કર્યે રાખતો. આજ લહેરૂ એકલો જ ફરવા નિકળ્યો હતો. રસ્તામાં તેને પેદા લાલચંદ (લેલીકાશ) શેઠ મળ્યા.

“કેમ લહેરૂચંદ ! તમે હજી મુંબઈમાંજ છો ? ભક્ષ માણસ ! આટલા દહાડામાં મને પાછા મળ્યાજ નહિ ? તમે ક્યાં ઉતર્યા છો તેની પણ મને ખબર ન આપી ? જો મને ઠેકાણુની ખબર હોત તો હું પોતે તમારી પાસે આવતો બોલો ! હમણું તમે શા કામમાં ફાકાયા છે ?”

“આપ બાણો છો કે અમે બેચ મુંબઈ ભેવા આવ્યાં હતાં. આપને ઘેર ઉતર્યાં હતાં. વચ્ચે એક બીબા ઓળખાણુરાળા મળી ગયા. તેને ઘેર અમે રહ્યા છીએ. આખી મુંબઈ જોઈ. હાલ જરા આ પાસેના ખાંડી બજારમાં ભડે છું !”

“શું ખાંડી બજારમાં ? સટ્ટા કરો છો ? શુમાવ્યું કે કાંઈ કમાયા ? આવો રસ્તો તમને કોણે બતાવ્યો ? ચાલો, ચાલો. જરા ઘર અંગળ”

આ ગૃહસ્થ ભડે લેલી હતા અને એ પણ એક રીતે કહીએ તો દરેકની જુદી જુદી પ્રાસિયતનુંજ પરિણામ કહેવય; પરંતુ તે પીઠ અને સંસારના પુરેપુરા અનુભવી હતા. મુંબઈની અંદર કેવી ચાલબાજ ચલે છે તે રહસ્ય તે ખરાબર જાણતા હતા. તેના મનમાં એમજ વસ્યું કે જરૂર આ લહેરૂ કોઈ ઠગારાની જાળમાં ફસાચકો હેવો જોઈએ. કાચી બુધ્ધિનો આ જુવાનીયો ક્યાંક બાપે મેળવેલી પુણ બોઈ બેસશે ! એક એવી કહેવત છે કે જેનો વિચાર પછસો બચાવવાનો હોય તેણે લેલીનું અનુકરણ કરવું ! આ લાલચંદ શેઠ લહેરૂને પોતાને ઘેર તેડી ગયા. એમણે યુક્તિથી લહેરૂનું હૃદય પારખી લીધું. આડુંઅવળું પુછીને બધી વાત કહાડવી. લેલાં વહુને પણ ભાવ પુછ્યો.

શેઠના મનમાં એમજ થયું કે લેલાં જેવું રમકડું કોઈ રહ્યું નહિ હોય. કદાચ રહ્યું હેય તો એટલું સદભાગ્ય. ગમે તેમ કરીને પણ વાચીઆત દીકરાને જાળમાંથી છોડાવવાનો તેણે એજ વખતે નિશ્ચય કરી લીધો.

“ભાઈ લહેરૂચંદ ! એવા સટ્ટા ફટામાં તમે પડ્યા એ ખેડું કર્યું છે હો ! તમારી વાત ઉપરથી તો જણાય છે કે એ તમારા નરા બોળામીના છે. હું તો જુના જાણતો હતો. જેની જાત જાત આપણે ન જાણીએ તેને ત્યાં ઉતરવું અને તે પણ પોતાની વહુની સાથે એ ઠીક કહેવાય કે ? તમે પાછા અહીં આવો આ

એ દહાકા મારે ઘેર રહીને વતનમાં બાલ્યા બહો. જો તમે મારું નહીં માને તો જતો દહાકો પરિણામ ધણું મારું આવશે.

“હું શું બહાતું બતાવીને તમારે ઘેર આવું ? હા કહાય મારે વતન બાલ્યો. ભઈ એ બને તેમ છે; પણ અહીં તો મહત્તી ન આવય. એ લોકોને ખોટું લાગે.

“તમારમાં આટલી પણ સમજણ છે એ બહીને હું રાજ થઈ છું. બહો મારે ઘેર ન આવો; પણ આવતી કાલેજ પરમારા ચાલ્યા બહો.”

“હું એમ અચાનક ચાલ્યો ભઈ તો એ લોકોને ખોટું ન લાગે ? મારી એમણે ઘણી સારી મહેમાનદારી કરી છે અમને બેઠે આખી મુંબઈ લગભગ દેખાડી તનું મને એક દોહીયું નથી ખર્ચવું પડ્યું. નાટક, સીનેમાની ટીકીટોને પણ એક પછસો પણ નહીં બહેર લેળે લાવે બહી ગયો.”

“એમ ! શું કહો છો ? દિગ્ગજ મહેલ ખરા ! એ નહીં આપણી ન્યાતના નહીં સગાં, નહીં સ્નેહી. એ લોકો તમારે માટે આટ આટલું હલ બહારતું કરે. એનું કાષ્ટક કારણ તો હોવુ જ બેઘરે. આ સદા બજારમાં તમે તમારી મેળે ગયા કે એ તેડી ગયા ?”

“જેને ઘેર હું ઉતર્યો છું એમને એક નહાનો લાઈ છે. એનું નામ છે બવાની.”

“તમને પહેલ વહેલા આંટ રોક ઉપર નટકમાં મળ્યે. તેજ કે નહીં ? એ વાત તો તમે માફી આગળ કરી !”

“હા; એજ. એમણે મને બેઠે માકેટો દેખાડી. અમે શ્રાદ્ધબજારમાં આવ્યા. મઝા દેલીનાં દર્શન કરી બહાર નિકળ્યા. ફરવાજાની સાથે મેં ગિરદી ભેટ મેં પુછ્યું કે આ લોકો અહીં શા સારું લેળા થયા છે ?”

“પછી ?”

“એ બવાનીએ મને કહ્યું કે અહીં કાચી ખાંડીનો સટો ચાલે છે. એ અણસ મને અહર તેડી ગયો. મને મારું નશીબ અજમાવવાનું મન થયું. એ તો મને ના પાડતો હતો; પણ મારું મન ન રહ્યું.”

“પછી ?”

“પછી એણે ડીપોઝીટનું મને કહ્યું. એક દહાકોને લેટો કરાવ્યો. હું ડીપોઝીટ અપ્યે ગયો. અને એ દહાકા મારે નામે વેપાર કરતો ગયો.”

“અધું સમજી ગયો. નહીં ટોટાની બાદગાડીમાં પછી તમે આ પર બધી રકમ ગુમાવી એમ ને ?”

“એ તો વેપાર છે. વચમાં નહીં પણ થતો હતો. પણ નહીં કત્તાં ખોટું પાંચુ વધી ગયું એટલે લેણી રકમો ભરવી પડી.”

“ધણું ઠીક થયું. એટલેથીજ છુટકો છોડ્યો. તમારા બાપને રળેલો પછસો પાપનો હળો તે ગયો ! હવે હું એક બીજું પુકું છું. આંટ રોક ઉપર તમારી વહુને પણ નાટક ભેગા તેડી જતા હતા કે ?”

“હા, એ પણ ત્રણ ચાર વખત આવી હતી.”

“રતના પણ ?”

“હા, ત્રણ વખત. રવિવારે તો એકજ વખત અમે નાટકમાં ગયાં હતાં.”

“જે થયું તે બધું થયું. તમારા બાપનું જોટલું પુનઃ કે તમને હું મઠી મયો ! જુઓ ભાઈ ! તમારી વહુ એક રૂપકડું છે હો ! આવાં રૂપકડાંને અભણાં ઘરમાં રખાય કે ? અઝી ક્યાં ગઈ ? સાંભળે છે કે ?”

“સાંભળું કેમ નહીં ? તમે તો મને નથી દેખાડ્યું નાટક કે નથી દેખડ્યું એટલે ! એક વખત કોટને નાકે સુકન્ના સાવિત્રીનો ખેડ દેખાડ્યો હતો. તેજ કોઈ તમારા જોગખીતાએ બે ટીકીટ મોઢવી હતી ત્યારે !”

“એમ કાંઈ પઈસા હરામના છે કે આપણે નાટક એટલે જોતાં ફરીએ ! એ તો આ લહેરુભાઈ જેવાનું કામ ! આજકાલના જુવાનીયાને શરમ નથી આવતી કે પોતાની બધરીને આમ વેશ્યાનો વેશ લેવડવીન પોતાની જોડે ફેરવે ! અને વળી તેની સાથે બે બહામના સાવ અભણ્યા અને છેલ્લખીલા પણ હોય ! શું જમાનો આવ્યો છે ! હાથે કરીને લોકો પોતાની બધરીને બહેકાવી મેલે છે !”

લહેરુ તો આ ધણી ધણી આણીની વાત સાંભળીને ટાઢો શીતળજ થઈ ગયો ! તેના મનમાં ઉગી આવ્યું કે શેઠની આ વાત સાચી છે.

“જોયેને લહેરુભાઈની વહુનો વેશ ! આમું અંગ દેખાય એવાં તો ઝીણું કપડાં પહેર્યાં છે ! એનાં કાનનાં લોલક જોયાં ?” શેઠની વહુએ કહ્યું.

“લોલક નહીં પણ એરીંગ ! તું એમ કહે છે કે અમું અંગ દેખાય એવાં ઝીણું વસ્ત્રો પહેર્યાં છે એમજ કહીને કે એ બાઈના આ વસ્ત્રોએજ એ બાઈશ્રીને એવાં લુગડાં પહેર્યાં છે. જુવાનિયાને આવું આવું મમે પછી બધરું તો એ પ્રમાણે વર્તેજ તો ! હજી છાંડી દેયે તો એને પછી કાણુ કહે ? લહેરુભાઈ ! આ તમારી એકલાની વાત નથી હો ! હુમણા એવો વાયરો આવ્યો છે ! પ્રમુ લાજ રાખશે તેની રહેશે.”

લહેરુની કબ્જેન્દ્રિય ઉધરી ગઈ. તે વિચારમાં ઉઠો ઉતરી ગયે. લહેરુ થોડો જ પોતાની બધરીનો બડવો હતો ? માત્ર ચાલતા જમાનામાં મોઢમાં અબાઈ રહેયો હતો. ફુનીયાદારીનું તને ભા નહેતું. આ બેયની વાતે ઉપરથી થેડું ઘણું આવ્યું.

“તમે તમારું સાંભળીને બેઠા છો અને બધે તમને લોકો લેણી કહે; પણ ખરે વખતે તમે કોઈનું કામ પણ કરી આપો છો. આ લહેરુભાઈને તમે જો છોડાવશો તોજ છુટશે. લહેરુભાઈ તો નાણાંથી ધસશે પણ પેટી ભરી લેણી લીલાવતીનું કેમ ?”

“શું એનું નામ લીલાવતી છે ?”

“હા, લીલાવતી છે. એ મને કહેતી હતી કે માફ સુજ નામ લીલાવતી છે !”

“ત્યારે આવું સુલભાની નામ કેણે પાડ્યું ? આપણામાં લેણી કે લેલાં નામ તો હોય નહીં !”

“પાડ્યું એના આ વસ્ત્રોએ ! માફ કરજો હો લહેરુભાઈ ! અમારા પેટમાં બળે છે તો આટલું કહેવાઈ જવાય છે !”

લહેરુ તો શરમનો માર્યો નીચું જ જોઈ રહ્યો !

“લોકેશ્વર! જે બન્યું તે બન્યું. તમે ઉતર્યા છો. ત્યાંનું ઠંડાણ મને લખાવી દીધો. હું એક જે દહાડામાં પકડુ બહાનું બતાવીને તમને તેથી બંધી.”

લોકેશ્વરે ઠંડાણ લખાવ્યું અને ત્યાંથી યુગોજ ઉભો થયો. જ કશું બોલ્યો કે સળવળ્યો. તેના મનમાં તો લીલાવતીની જ ચિંતા ઉભી થઈ. તેને હવે જ સમજ પડી કે મતલબ વગર એ લોકોએ અમારી આટલી હદ બહારની સેવા ઉઠાવી નથી જા. હેય.

“કેમ રસ્તો બોલો છો કે ?” શેઠનો વહુએ પુછ્યું.

“હો, બોલો છું.”

લોકેશ્વર રસ્તે પડ્યો.

“આપણા મકાનોના જન્મ દીવસ ક્યારે છે ?” શેઠે શેઠાણીને પુછ્યું.

“તમને ખબર છે ને ફરી કાં પુછે ? પરમ દહાડે જ !”

“અવસર ઠીક થઈક આવ્યો છે. એ બહાને બેચને અહીં તેથી અવીરું. તું પણ સાથે આવજે. ત્યાંનો સહવાટ તો બેજે !”

“લોકેશ્વર, અવીરું. આવા કામમાં બે પાંચનું ખર્ચ થાય તો તે લોગવનું, જામે તેમ તો તે વાણીઆનો દીકરો છે. આપણે એમનું ઘરબાર વળી બેચું છે. લીલા વહુને કશીય ગતાગમ નથી. સાંભળ્યું છે કે સારા ઘરની દીકરી છે અને સારા ઘરમાં આવી છે.”

“એ પણ શું કરે ! જ્યાં આવો ધણી મળે ત્યાં એનો શો વાંક ? હમણાં હું એક પુસ્તક વાંચું છું. તેમાં સાફ લખ્યું છે કે કનક એટલે મન અને કાન્તા એટલે જીની જે રક્ષા કરે તે ખરો ગૃહસ્થ. હમણાંના કેટલાંક ભુરાનિયામાં શો માલ બળ્યો છે ! નથી સંભાળી શકતા પઈસો કે નથી સંભાળી શકતા પોતાની બંધરીને ! જે સ્ત્રીની હોય છે તે ! પણ વાંકી બનાવી છે !”

“લોગ એના ! આપણે બધાચની જાનગ ક્યાં કરીએ ?”

શેઠ બહાર બય છે. શેઠાણી ઘર કામમાં યુગાય છે.

મકરંચુ ૩૬ મું.

નંદલાલ, કીલાં તણી, હતી બરાબર બેઠ;

રખડેલી, રખડેલી, બંદર ભુલાવે ખોડ !

નંદલાલે ઘરને દેરાતાં તાળાંની તથા ટૂંકની એમ બે ચાવીઓ નવી તઈવાર કાઢીને પોતાના ખીસ્સામાં રાખી હતી. કીલાં હમણાં બીકની મારી પેટી સંકને ત્યાં જતી નહીં. તેણીને ભાઈયાનો પણ પુરેપુરો ભય હતો. નંદલાલ અસુર સપ્તાર આવીને ખબર દહાડી જતો. હાલમાં બધું સુદીસલામત સમજીને તે કંઈક બેઠેકરો ફરતો હતો; તો પણ કીલાં જેવી ઉતરેલ સંકનો તે ઈતબાર કરે એમ તો હતું જ નહીં. કેઈવાર બમુસની પેઠે છાનો છાનો આવતો અને છાનો છાનો જતા; પણ શું કીલાં જેવી વંટેલી આવી રીતે ચર પડે તેમ હતી ? શેઠા દહાડા

આમ કરી ઠામ રહેવા પછી તેણીએ રસ્તો બદલ્યો હતો. મુંબઈમાં કુટુંબીઓનાં ક્યાં પાર છે ? કાળજ રૂરી બધો છે. અનીતિને રસ્તે ચાલનારી કીલાં જેવી સેંકડો સ્ત્રીઓ હાલ ઘોટે અને ચઢે પોતાનો હવસ પુરો પાડવા અગર પેટને ખાતર ફેરવીજ રહે છે. ખુબી ખચકામાં તો વળી ભુલી ! કીલાંની એક બીજી જોળ-ખીલી કુટુંબી હતી. ગળે ગળે તેણી લાગ જોડને ત્યાં જતી અને પોતાનું કાજું મહોડું કરી આવતી !

નંદલાલના મનમાં આ લોપાળું ઉઘાડું પઠયા પછી એટલું તો આવી ગયું હતું કે તેણીની પાસે ધારવા કરતાં વધારે રકમ હોવી જોઈએ. બીજું તે એમ પણ ધારવા લાગ્યો કે આ તેનો ધંધો બુનોજ હોવો જોઈએ. પોતે કાંઈ કીલાંને પરણ્યો તો નહોતો. તે તેની રખત હતી. પરણેલી હોય કે રખત હોય પણ એક મઠં તેણીનું અપચરિત્ર સહન કરી શકતો નથી. નંદલાલના સંબંધમાં પણ આવું જ બન્યું.

આજ તે ઘર આગળ આવ્યો હતો. જમ્યો અને કીલાંની પાસે નિરાંતે બેઠો. હસીને તે બોલ્યો.

“જો સાંભળ. આવતી કાલે મારે કંઈક જરૂરના કામને માટે બહાર ગામ જવાનું છે. એમઠા અઠવાડિયું તો લાગશેજ લાગશે. ઘરની સુરત રાખજે. આજ કાલ વખત બહુ ખારીક છે અને અહીં આગળ તો ઘણું કરીને બધાં દલકટજ રહે છે. નહીં ને કોઈ લોટાઝોટો વાળી જશે તો તેની જવાબદારી તારે શિર રહેશે. સમજી કે ?”

“હા, સમજી. હું તો ક્યાંય નથી જતી કે નથી આવતી. હું બાટી અને ચોરડી બાંધી. આ તો શું કહું કે નળ રહ્યો ભોંય તળીએ એટલે ન છુટકે પાણી ભરવા જવું પડે. તેજ પણ હું તાળું મારીનેજ બાંધું છું. તમે પણ કાતરિયું એવું લીધું છે કે કોઈ આવીને અને મારી નાંખે તેજ ખમર ન પડે. હમણાં તો તમે કોઈ કોઈ વખતજ આવો છો. આટલા દહાડા તો જેમ તેમ કરીને કહાડયા પણ આ આઠ દહાડા મારા રહે જશે તેના વિચાર કર્યો ? અઠ દહાડામા ત્રણ ચાર વખત તો આવતા આ તો સળંગ આઠ દહાડા ! માડી ! તમારા વિના હું અહીં તો બી મરું છું ! દિવસે તો બહુ ઠીક. કોઈ અમરું પણ તળેથી આવે; પણ રાત્રે તો મારો જીવ ફડકકાં મારે છે હોય !”

“મારતોજ હશે. આ બાબુએ ઘણા ખરાં હરામી હલાલીજ વસે છે. હું બધું જ બાંધું છું; પણ શું કરીએ ? મુંબઈનાં બાડાંએ અપણા જવાં ગરીબોનો દમજ કહાડી નાખ્યો છે ! આટલાં કાતરિયાનું લાડું પણ અઠ રૂપિયા ! હમણાં વળી નવું બીજનેસ ખોલ્યું છે. જો નશીમ ચારી આપશે તો સારા લતામાં કોઈ હવા ઉભસવાળી જગ્યા રાખવાનો મારો વિચાર છે.”

“જેમ થય તો પછી મારે યોનાથી પીળું પણ શું ? હું તો તમારે આશરે પડી છું. આ કાતરિયામાં લાવીને નાંખી છે તો ત્યાં રહી છું. જો સારી જગ્યામાં લઈ જશે તો ત્યાં રહીશ !”

“એકે કું હવે શું થય છે તે.”

નંદલાલ ગયે અને પોતે આઠ દહાડા માટે છુટી થઈ એમ ક્રીલાંએ માન્યું. નંદલાલ પરગામ જવાનોજ નહોતો એણે તો પોતાનો ખેત પાર ઉતારવા મટે આ બહાનું જ ઉભું કર્યું હતું. ક્રીલાંને નંદલાલે ખરેખર કહી હતી.

ક્રીલાંએ બીજે દહાડેથી પેલાં બીલાં કુટણખાનાંમાં જવાનું થરૂં કર્યું. હવે તેણી નિર્ભય થઈને નિયમિત જતી. નંદલાલ સારી પેઠે સમજતો હતો કે જેને જે દેવ પડી છે તે આમ હીટી દોરી સુખવાથી કહીં છોડે નહિ. તે ક્યાંક છુપો રહીને દેખાડેજ રાખતો હતો. બે ત્રણ દહાડા તો તેણે એમજ જવા દીધાં એજ પણ તેણે ક્રીલાંને સરકતી જોઈ ! લાંબાં જોઈ તે ઘર આગળ આંગે. તાળું ખોલી ઘરમાં પેઠો અને ટૂંક ઉઘાડી. અંદરથી દાગીનાની નહાની પેટી તથા રોકડની કોથળી કઢાડી લીધી, ટૂંક ઉઘાડી રાખી અને પછી, ત્રોટેકું તાળું નકું ચામા લટકતું સૂકી ત્યાંથી એકદમ ચાલતો થયો ! હવે નંદલાલને બંધુસીનું કામ કરવાની જરૂર જ ન હોતી. તે મહોડું થાનો દેખાડે ? આ રસ્તે આવવાનું તેને બાકી રહેલા દિવસોમાં કારણ પણ શું ? તે પેલાં ભવાનીની ચોરડીમાં પેઠો. પોતે જે પેટીમાં પોતાનાં ફેન્સી કપડાં રાખતો હતો તેમાં આ આવેજને પધરવ્યો અને પોતાનું કામ વળવ્યો. ભવાનીની ચોરડી આગળ નિર્ભયતા હતી. તે ચાલી ખીચી ખીચી હતી એટલે ત્યાં ચોરીનો ભય નહોતો. વળી આ ભવાની જેવા ફકકડભાઈની ચોરડી એટલે તેની સમે નજર પણ કોણ કરે ? સર્વ કોઈના મનમાં એમ કે ચોરડીમાં કયો દમ જ નથી ! આ બંધુ કામ નંદલાલે કલાક સવા કલાકમાં જ આટોપી લીધું !

નંદલાલ ગયા પછી લગભગ બે કલાકે ક્રીલાં ઘર આગળ આવી. જેની આવી તેવું જ તેણીએ તાળું ત્રુટું જોયું. હાંફળી હાંફળી જ્યાં અંદર પેટી ત્યાં ટૂંક ઉઘાડી દીઠી ! હાય હાય ! શું કહેતા તા' એવુંજ થયું ! મારું સર્વસ્વ મયું ! એકદમ છાતી કુટંગા લાગી અને પછી માથે હાથ દર્પને રોવા ભેડી. નીચે રહેનારાં માણસો ઉપર ચડી અ.વ્યા. મર્દ તે એકજ હતો; પણ બધાંયો બે ત્રણ હતા. સૌએ રડવાનું કારણ પુછ્યું. ક્રીલાંએ ચોરીના ખબર આપ્યા. ઘડી બે ઘડી હો હો થઈ રહ્યો. સડબ પોલીસન ખબર આવવાનું કહ્યું અને પછી વેરંધ ગયા. ક્રીલાં બે હેથ થઈને પડી. ક્રીલાંન કોઈથી સાડું તો રાખ્યું જ નહોતું. પાછી ભરતી વખતે તેણી સર્વ કોઈની જોડે લઈતી. અહીં ક્રીલાંનું કોણ હતું કે તેણીને આશ્વસન આપે ? ક્રીલાં પોલીસને પણ શું કહે ? આ દાગીનાની પેટીમાં પોતે ચોરીલો માલ પણ હતો.

મકરણ ૩૭ મું

જસુ મનમાં બેઠો હતો, પરિચિતનો વિશ્વાસ;

તરવજ તેણી ગઈ હતી, માંજુ વધકની ખાસ.

જસુના મનમાં માંજુ વધક ભણક રહ્યો હતો. તેણીએ કે દલાસ; અર્પિ.

ત્યાંથી પાછી વળી હતી; તો પશુ માંજી વધતું મહેડું જોવા લક્ષ્યાતી હતી. આજ પશુ તેણી પેટમાં ફાપવાનું બહાનું કહાડીને ગઈ હતી. આ વખતે નવ નિધ મેડી ઉપર હતી. નવનિધને ખબર નહોતી કે જસુ ઘરમાંથી નીકળી ગઈ છે. નવનિધ નીચે ઉતરી તેણીએ જસુને ઘરમાં જોઈ નહીં હીરા ચોકાણી જોઈ જાણ હતાં.

‘બાઈજી ! મ સીજી ક્યાં ગયાં ?’

‘પેલા વધતને ત્યાં કાંઈક જોસડ લેવા ગઈ છે.’

‘સાસુજી ! તમે બહુ જોનાં છો. માફ કરજો; પશુ તમને હજુ કેટલીક વાતની તો ખબરજ નથી. તમેજ કહેતાં હતાં કે વહુ ! જસુ બધે તારી માસીજી થાય અને બધે સાસુને ઠેકાણે તું તેને માન; પશુ લીલો સાડો છે હો ! તું, એની સરત રાખજ. આ બધું તમેજ મને કહેલું અજકાત સુખઈની શી સ્થિતિ છે તે તમે જાણો છો ? હું કાંઈ વાર કમળા કાઢીને ત્યાં જાઉં છું ત્યારે છાપું વાંચું છું. એમાં ઘણાય અનવવા બનાવો બન્યાના દાખલા આવ છે. માસીજી છે દેખાવડાં, રસ્તામાંથી કોઈ લુચ્ચા લકડંગા ઉપાડી જશે તો ખોટું આપણું દેખશે !’

‘બહુ ! આ તારી વાત તો સવ સાચી છે હો ! જસુને જોઈને કાણ બધે મને પશુ શું તું શું થઈ જાય છે ! હમણાં તો તેમા અંગળાય નહિં જોવી થઈ ગઈ છે. એના કરમમાં આવો બાળ રંડ પો ક્યાંથી આવ્યો ! કયા તો જરાય કરમાણી નથી. ઉઘટી ફૂટવા માંડી છે. મને જની દયા આવે છે મને પુછ્યું કે ‘જોસડ લેવા જાઉં ! મેં હા કહી એટલે ગઈ. હવે જ્યારે મારી પાસે આ પ્રમાણે જવાની રજા માગશે ત્યારે હું તારું નામ લખશ. ઘણુંય મેં ઘાટીને મેક લવાનું કહ્યું હતું; પશુ એ માની નહિં પોતેજ ગઈ.’

‘સાસુજી ! હું એક બીજી વાત કહું ? માસીજી જેવું જીવાન ખઈજ આમ વધતને ઘેર જોડું બાય એ પશુ સારું નહિ !’

‘હુંયે સમજું છું કે સારું નહિં ! હવે તો મેં તનેજ કહી દીધું છે કે તારે જ એની દેખરેખ રાખવી. તું કહીશ એમ એ કરશે. વચમાં હું નહીં !’

‘તમિંય પકકાં છે: બાઈજી ! એમ તો કરશેજ ના. તમે ના હા કરો. તે ઠીક ગણાય. હું ઠરી વહુતારૂં. હું માસીજીને ના પાડું તો એક તો જાણે મહેટે રાંની મર્ચાદા જોળગી કહેવાય અને બીજી રીતે હું તની નજરમાં અગખામણી થઈ પડું ! કેમ ખરૂં કે નહીં ?’

‘બાઈ ! અમે તો હવે ખામ પીને ઉર્ચાં. ઘર તારૂં ને ગાર તારૂં. ચાટ્યાં જઈશું તો પછી શું કરશે ? આ તો પીયર સાબરામાં કોઈ નવી એ લે વળી આહિ રહી છે. જે આશરે પડ્યું તેને સંભાળવાનું તો ખરૂંજ તો ! પામતાં પહેંચતાં છીએ તો આવી છે !’

‘બહે આખાં. બિચારાં બહુ બડાં છે રાંક રમવાનાં છે. મને તો ઉઘટોં એનો ટેકો છે. હજી એને કેટલીક મતાગમ નથી, માસીજીને ઠેકાણે એ કે ધ

(પેકેજ)

બીજું હોય તો આમ એકલું બંધ નહીં મને તો એ એકલાં બંધ છે અને એક કોઈને નથી લઈ જતાં તેથી પેટમાં ફાળ પડે છે !

‘પડે તો ! લાજને માર છે વહુ !’

‘એ તો છે તો !’

‘હવે સાંસુ વહુની વચ્ચે આવી વાટાઘાટ ચાલતી હતી ત્યાં તો જમ્મુ પણ આવી પહોંચી.

‘લે આ જમ્મુ આવી. તારે જે કહેલું હોય તે કહે.’

‘મારે શું કહેવાનું હોય ! માસીજી ત્યાં નથી સમજતાં !’

‘જમ્મુ ! સમજ કે ? હવે આગળ જેવી મુંબઈ રહી નથી. વાડ વાડનાં અને ધાંડ ધાંડનાં ભરાયાં છે ! આમ તું એકલી બંધ ને કાંઈ હરામખોર ગતી કુચીમાં મળ્યો તો તારા શા હાથ !

‘સમજ્યા કે માસીજી ! વખત બહુ ખારીક આવ્યો છે. આજરો પુરુષ વર્ગ નબળો છે. જ્યારે એમાંના પણ ધોળે દહાડે હુટાઈ જાય છે ત્યારે તમારાં જેવું એકલ ડાકલ બધરં લોભ ભોગે કેઈ લગાટના હાથમાં સપડાયું તો પછી શું કરે ? મારો વિચાર તો એવો છે કે એકલા જમ્મુજ નહીં. સાથે ઘાટી કે બધ્યાને લઈ જવો.’

‘તું જે ઠીક છો વહુ ! હવે તો ક્યાંક ક્યાંક બધ્યા અને ઘાટીમાંથી પણ શમ બંધ છે ! જોળખીતો જેવી રીતે કોડે ચડાવી દેશે એવી રીતે તો જાન્ય હોયો માણસ પણ ન ચડાવે લે ! હા હજી બે ચાર જણીઓ સાથે મળીને બંધ એનો મારમ નોખો છે. આ આપણે ઘેર ઓઢી કંકુ આવે છે એ પાંચને પુરી પડે એવી છે હો !

‘બાઈ સાસુજી તમે એમ કહો; પણ બે પાંચ મવાઢી ગુંડાઓની આગળ જાળાઓનું શું ગળું ?’

‘નહીજ તો વળી. તારા સસરાજી મને બહુ વાર કહે છે કે જે બીક છે તે જર અને ભેરની છે. કલએ કંકાસ પણ એનાજ છે. મેં એનો અરમ પુછ્યો તો એમણે મને કહ્યું કે જર એટલે નાણ અને ભેર એટલે બાઈડી.’

‘ખરી વાત છે મારા સસરાજીની. આપણે આપણું સંભાળીને રહીએ તો કોણ આપણી સાથે આગળી પણ ચિંધી શકે ?’

‘આ તારા વરને પાછલા દાદરની પાછી તેજ કુચી. અપાવી. કોણ બધે ક્યારે આવે છે અને ક્યારે બંધ છે ! એ મોઢા આવે છે ત્યારે મારો જીર તો પડીકે બંધાય છે લે ! મોટાં ભેટાંને શું કહેવાય ? મોઢે ચડાવેલો એટલે પરાણે છાતીમાં સુઈ મારીને ખેંચી રહેવું પડે છે.’

જમ્મુ ઉભી ઉભી સાંભળી રહી. નવનીધ પણ ચંપકની વાંત ગળી ગઈ. જમ્મુ ની આંખમાં જળ ભરાઈ આવ્યો હતો. હીરાં શેઠાણી બેઠે રહ્યાં.

‘માસીજી ! આમાં જોડું લગાડવાનું નથી હો ! સાસુજી જે કહે છે તે

ધ્યાનમાં રાખવાનું છે મારે અને તમારે. આમ ગળગળાં થા માટે જાઓ છો ? પડીકાં લાવ્યાં ને ?

‘વધવજ ક્યાં હતો કે લાવું ! ઠાલી ગઇ અને ભુલી આવી.’

‘થયું હવે. વધવજનાં તે વળી ઠેકાણાં હોય ! ક્વાખાનું તો ઉઠાડું હતું ના?’

‘નારે ના ! બંધ હતું. પોતે એકલાજ છે. હાથ નીચે કોર્પ માણસજ નથી રાખ્યું.’

હોય. કોર્પ વધવ એવા પણ હોય. મને તો લાગે છે કે એને કોર્પનો વિશ્વાસ નહિં હોય. પ્રમાણિક કોર્પ અને અધરથી ઉઠાવી જનારાં ઘણાં. હું તમને એક બીજી વાત કરું ? તમે એકજ વખત જમતાં બસો અને તેજ સાડાં લોજન. તમારા પેટનો દુખાવો રહેશેજ નહીં, અને વધવને ઘેર પણ જવું નહીં પડે. રસીર પણ ઘાટમાં આવશે. અને તમે હળવાં કુણ જેવાં તથા કુર્તીવાળાં થઇ જશો.’

‘હા, હા જમુ ! એમજ કર. નવનિધ વહુ ઠીક કહે છે. આપણા ઘરમાં એની નજર પહોંચે છે એવી કોઈની નથી પહોંચતી.’

‘બાઈજી ! એવું તો કાંઈજ નથી. તમારાથી હું ક્યાંની ઠાલી ! એમ તો માસીજીને માટે મેં ભાગવવાનું પુરતક મંગાવ્યું છે. માસીજી ઘડી બે ઘડી નીરાંતે બેસીને એનું રટણ કરે તો આપું જીવનજ બદલાઇ જાય ! ગુજરાતીમાં કેવું મજેનું ભાષાન્તર કર્યું છે ! મન પરોવીને વાંચશે તો રસની રેલીઓ ઉભરાઈ જશે અને પછી બીજી સંજ્ઞારની નકામી કુથલી પણ નહિં ગમે.’

‘વહુ ! આ તે ઠીક કહ્યું. જમુ મારી આગળ બેસીને વાંચે તો કેવું સારું ! હું પણ સાંભળું ! મારા જીવનું પણ કલ્યાણ થાય !’

‘એ તો વળી દુધમાં સાકર ! માસીજીને અને તમને એ એટલું તો મીઠાથ વાળું લાગશે કે કાંઈ કહેવાની વાત નહીં, બાઈજી ! મેં મારા પીપરમાં બે વખત વાંચ્યું છે. એથી આપણું મન પવીત્ર થાય છે અને અંતરના અનેક પ્રકારના સંતાપો મટી જાય છે. તમારું પણ હવે ઉતરતું પાણી કહેવાય મેં તો એમ સાંભળ્યું છે કે જેના ઘરમાં ભાગવત વંચાતું હોય તેના ઘરમાં જે સંકટ આવવાનું હોય તે પણ અટકી જાય છે.’

‘જમુ ! સાંભળ્યું કે ? ત્રણથી ચાર સુધી તારે મારી પાસે બેસીને આવતી ઠાલીજી વાંચવાનું છે હો !’

‘ભલે હું વાંચીશ; પણ મને નવનિધ વહુની પેઠે સમજાવતાં નહીં આવડે. હું કાંઈ વહુ જેટલું ભણી છું ?’

‘એમ તો કોઈવાર હું પણ બેસવાની ! હવે હવે છે કાંઈ ?’

‘વાહરે વહુ ! મારી જમુને એટલી બેલપ બે તું આપે તો પછી રંઝજ રહે ના ! ચાલો ! આજ આ પણ ઠીક થયું. નવનિધ તો નવનિધજ છે ! નવનિધ ને અરુદમા સીધાં ! ભલે મારો ચંપક જોલીઓ ટોલીઓ રહેયો પણ મારી વહુ તો ઘરનું બહેન જાજવાળું !’

“બાઈ ! એવું મારામાં તે શું છે કે તમે મારાં આટલા બધાં વખાણ કરો છો ?”

“અરે તો વખાણ કરીએ અને વખોડીએ પણ ખરાં. એવું રૂબીએ એવું કહીએ. સારું રૂબીએ તો સારું કહીએ અને ખોટું રૂબીએ તો ખોટું કહીએ. આ ભાગવતનું તો ઠીક બતાવ્યું. એમાં કાવાનું કર્યાણ છે.”

“બાઈ ! મારા સસરાણ આવે છે. કોઈ માણસને જાણે લખે.”

“ક્યાં ગઈ ? તું ક્યારની કહ્યા કરતી હતી કે એક વધારાનું માણસ રાખે તો ઠીક. મને પણ એ વાત રૂચી હતી. ખોળતો હતો પણ એકએ તેવો મળતો નહોતો. આજ આપણે સેવકલાલ આને લઈ આવ્યો અને જે રાખી લીધા. બજાર બધો કારમાર તારે આનેજ હવે સોંપવાનો. કાચો હિસાબ એ રાખશે અને પછી પેટીમાં નોંધાવશે. સમજી કે ?”

“હા સમજી. તમે મારું કહેતું ધ્યાનમાં રાખ્યું ખરું.”

“ધ્યાનમાં ન રાખીએ તો ઘર કેમ ચાલે ? છે નવેલ્લેવો; પણ છોકરો બહુ સારો છે. વળી વાણીઆનો લીકરો છે. એવું જમવાનું ઘર આગળ છે હો ! અહીં જમશે અને પેટીની આગલી ચાલીમાં સુઈ રહેશે.”

“એવું નામ શું છે ?”

“માણ ! મારું નામ તો કુલચંદ છે પણ હુંકામણું નામ ટપુ છે !”

“શું ટપુ ? એ અક્ષરનું નામ. ટુંક અને ટચ !”

“તું બધે ટપુ કહેજે; પણ ઘરમાં વહુએ કે બીજા કોઈએ પણ ટપુભાઈ કહીનેજ એને બોલાવવો. આપણા માણસનું માન આપણે વધારીએ તો વધે અને ઘટ્ટાડીએ તો ઘટે. આજ તમે તેને ટપુ કહો અને કાલ ટપુડો કે ટપુડીઓ કહો એ ઠીક ન કહેવાય.”

“આ તમારી વાત સવ સાચી છે. હું પોતેજ ટપુભાઈ કહીશ; પછી એવું નામ બગાડનાર છે કોણ ?”

“માણ ! હું તો તમારો બાગક કહેવાડો. તમે મારાં આવતર છો. ટપુ કહો કે ટપુભાઈ કહો એ મારે મન તો સરખું છે.”

“જો ભાઈ ! સેવકલાલના કહેવાથી તને રાખ્યો છે. એને તું જરા અપાવજે. બધરાંઓનું કામ છે માટે ખમરદારી રાખજે. જે નખે એ સોને ગમ્યો.”

“શું ! એમાં મને કહેવું નહીં પડે.”

“તો બસ. હવે હું જઈ છું હો ! અહીંથી પરવારીને તારે પેટીમાંજ બેસવાનું છે.”

“બધે બહુ સારું.”

બહુભાઈ ટપુને સુકીને ગયા.

“દ્યો માચી ! કેવું કાવતું થયું ? હવે તમારે વર્ષકને ઘેરજ જવું નહીં પડે.”

“એમાં એકલી જઈને શું ? એક માણસની તાણ પડતી હતી તે હવે બધી

આ ઠોકરો તો આપણે હાથ વાટકો થઈ પડ્યો. બા. ભાઈ ! હમણાં પેદીમાં બેસ. દહાડામાં બે ત્રણ વખત આવીને મને પુછતો રહેજે. સવારે તો શાકપાન લાવવાનું હોયજ. સાત અને આઠની વચ્ચે તારે આવવાનું સમજ્યો કે ?”

“હા માણ. બઈ ત્યારે ?”

“હા બા.”

“કેમ વહુ ! ઠીક ના ?”

“હાજ તો ! કામ વમર વળી અહીં બેસાડવાનું ફાકટનું. પેદીમાં હોય તો પેદીનું તો કામ કરે ! આવો આસીજી ! રસોઈનો વખત થઈ ગયો. ટપુભાઈને ચાટે પણ નિપજાવવું પડ્યો.”

પ્રકરણ ૩૮ મું.

કનક અને કાન્તા કઠી, રેઠાં નવ મેલાય;

અગાઉથી સમજ્યો હતો, એવું વિઠ્ઠરાય.

ઈન્દુનો વર વિઠ્ઠરાય જો કે ગ્રેજ્યુએટ હતો; તો પણ કનક અને કાન્તાને રેઠાં ઝુકવાં જો સારૂં કહેવાય નહીં એવી તેની માન્યતા હતી. ઈન્દુ આ વાત પ્રથમથીજ બાજુથી હતી. તેણી આ કારણથી કોઈને ઉંમર ભાગ્યેજ બેસવા જતી. શેઠના ઘરની ભેડે જે નવો સંબંધ બંધાયો હતો તે હકિકત પણ ઈન્દુએ વિઠ્ઠરાયથી ગ્રુપ નહોતી રાખી. અથેતિ ઠણી હતી. વિઠ્ઠરાય જો ઉપરથી કોટલુંજ સમજ્યો હતો કે શેઠાણીને ઠીકરી નથી તેથી એમણે આને ઠીકરી જેવી માની લીધી ! શ્રીમતોના અનેક મનોરથમાંનાં તેણે આ પણ એક મનોરથજ માન્યો અને તેથી તેણે તે વાતને વધારે વજનવાળી ગણી નહીં. ઈન્દુએ પણ બગુભાઈને જેર હમણાજ અઠવાડિયામાં એક બે વખત જવા માંડ્યું હતું. વિઠ્ઠરાયને તેનો હવે કશો વાંધો હતોજ નહીં.

આજ રવિવાર હોવાથી વિઠ્ઠરાય ઘરમાંજ હતો. ઈન્દુ પણ ઘરકામથી પર-વારીને પોતાના પતિ આગળ આવીને બેઠી.

“કેમ પરવાર્યા ?” વિઠ્ઠરાયે હસીને ઈન્દુને પુછ્યું.

“હા, ઘરકામ પુરૂં થયું.” ઈન્દુએ પણ હસીનેજ જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે બીજું શું રહ્યું ? રસોઈ સિવાયનું બીજું બહારનું કામ હમણાં સુધી તને કરવાનુંજ ક્યાં હતું ? મનું હતો તો છુટ્ટ કામ કરતો હતો. તે દેશમાં ગયો. બે રૂપિયે ખોટો નહોતો. એવો કે.ઈ વિદ્યાસ્થ મળ્યો તો આપણે રાખીશું હો ! તું પણ તજવીજમાં રહેજે.”

“હું તો ધારૂં માંડીજ વાળો ના ! કામ કેટલું ને વાત કેટલી ?”

“એમ તો ના બને. રાખવો તો પડ્યોજ. પાણી ભરવાનું, વાસણ માંજવાનું અને કપડાં ધોવાનું તારાંથી નહીં બને. હું ત્રણ દહાડા થયાં બેસા કરૂં છું. તું થાકી બાય છે એમ પણ બાજુ છું. નજી ઉપર બંધને પાણી ભરવાની તથા કપડાં ધોવાની મારાવાર અટપટ છે. ઉઠેટો બર્ષાં બર્ષાંની વચ્ચે કહેશ થાય છે. આ

દેશની અંદર પુલ મરેડો ડીસીમીન બળથી ઝડપતા નથી તો બહારમાં મો રી
રોતે બળવી શકે? અર્ધ કલેજ કેટલાંક બહારમાંની વચ્ચે મેં આવું દ્રશ્ય બેધું
હતું. નાનગી વાતમાં કારણ વગર કોઈની ભેટ કલેશ થાય એ મને બીજકુલ
પસંદ નથી. એ તો એમ છે કે જેનું જે કામ. મુંઝવણી અંદર આવું કામ તો
ધ ટી લોકોથીજ થાય. તમારા જેવાં બહારમાંથી તો નજ થાય.”

“એમ કેમ? ધનવાનોની વાત તો એડી હતી; આપણા જેવાંની કરો. કેટલેક
કેટલેક છુટો ઘાટી હોય છે અને ક્યાંક નથી પણ હોતો. ગરીબને તો વચી
નજ પાલવે!”

“જે દુઃખ છે તે સામાન્ય સ્થિતિવાળાનેજ છે. આવા લોકોને મહેરોરનું
અનુકરણ ભરે પડે અને એ તેઓ મધ્યમ પ્રકારે ન વર્તે તો મુંઝવણનાં હવા
પાણીને લીધે અથવા તો જે સમુદાયમાં પોતે રહેતાં હોય તેની રહેણી કરણીનું
રીતસર પાદન નહીં કરવાથી વળી બીજાં કેટલાંક નુકશાનો પણ થાય છે.”

ખરેખર એમજ છે. હું તમારા કહેવાનો હેતુ પુરેપુરો સમજી ગયું. ગ્રામ્ય
જીવનની વાતજ જુદી છે. આ શહેર તો રોગનુંજ ઘર છે. આ તો શું કરીએ કે
નિર્વાહને માટે આવ્યા વગર છુટકો નહીં. દેશનાં લોકો એમજ વારો કર્યા કરે છે
કે મુંઝવણમાં બહારમાંને કંઈ કામજ નથી. બે તપેડીઓ ચુકેથી ઉતારી કે પત્યું!
ઉપલક નજરે તેમનું આ કહેવું સાચું જણાય છે; પણ મારા અનુભવ પ્રમાણે
તે મને સાચું નથી લાગતું. ઘરનું બધુંય કામ કરવા બેડીએ તો કાં તો મારા
જેમી મરવા પડે અગર તેમ ન થાય તો જે સમુદાયમાં આપણે રહેવાનું છે તે
સમુદાયમાં નિર્દાષ્યએ. દેશમાં છેક આવું નથી.”

“દેશની અંદર અનેક પ્રકારે બહારમાંને કસરતનો લાભ મળે છે. અહીંનું
વાતાવરણ વિચિત્ર છે ગ્રામ્ય જીવન અને શહેરી જીવનમાં ઘણો ફરક રહેલો છે.
શહેરમાં ઘણે દરજ્જાએ સાંકડાં ભેગવની પડે છે બહુ કે એક ભતનું કેદખાનું.
દેશની અંદર તો આપણે શહેરમાં રહેતાં હોઈએ કે ગામડામાં રહેતાં હોઈએ;
પણ આવી સાંકડાં નહીં. ઘર આગળ ડેલી બંધ આંગણું પણ હોય. કોઈ પણ
સગાં સ્નેહીને ત્યાં જવું હોય તો સહેજાઈથી જઈ શકાય. હવા ઉભસને લીધે
આપણું મન તાજું રહે અને શરીરમાં પણ તેથી રક્તિ આવે. દુભાગ્યે દેશમાં
હવે આગળ જેવો ફજાણાનો યોગ નથી રહેલો. દુખાળાં ટોરનો નાશજ થતો
રહેલો છે. પુર્વે ઘર આગળનું વઘીણું બહારમાંનાં શરીરને કસવાનું સુખ્ય સાધન
હતું. દિન ઉમટે દુધ, દહીં, માખણ, ઘી અને છેવટ છાશની પણ ભેંચીજ
પ્રાપ્તિ થતી. અત્યારની સ્થિતિ કેવળ ઉલટીજ છે. અહીં તો દળણું દળવાનું કે
ખાંડવા ઠાંચવાનું પણ કામ રહેતું નથી.”

“શું અહીંજ? મને પુછો તો દેશમાં પણ હવે ચક્રીઓ ફાળવે થઈ ગઈ
છે અને હવે સામટું અનાજ જ ઘરમાં કોણ રાખે છે? ગરીબનું તો બહુ
સમસ્યા; પણ સાધારણ સ્થિતિવાળા બે પાંચ પાલી મંગાવે અને ખાય! મેં તો
દેશમાં પણ ઘણે કેટલેક આવું જ જોયું છે.”

“ ખરેખર કાળનીજ બહિષ્કારી છે ! કોઈ કોઈ આગલા વખતને સંભાળે છે અને કોઈ ચાલતા વખતની પ્રશંસા કરે છે. અને તો લાગે છે કે પુર્વના સમય સારો હતો. અમારું જીવન શાન્તિ રહેતી. હવેનું જીવન અશાન્ત થઈ ગયું છે. શ્રમજીવી લોકોને પેટ ભરવું બાકી થઈ પડ્યું છે તો પછી જાળમુ અને પરાંપજીવીની તો વાતજ શી કરવી ? રાત્રી પોતાની આગલી દિશ્વતિ શી રતી ? અને હમણું પણ શી છે ? જીવનકલહ તો એનાં એજ છે. માંડ માંડ ભણ્યો અને આખર નિર્વાહને માટે આવડું પડ્યું અંબઈમાં. બાપદાદાનું ઘર હતું તે પણ ઘોડું પડ્યું. માણે અને પેટે પાટા બાંધીને આટલું ભણાવ્યો. તારે ને મરે ખરી સેવા હવે એમનીજ કરવાની રહી છે. તારો બાપ કેળવણીએ એટલે તને અને કેળવણીએ સમજીને આપી. આ પ્રતાપ પણ હું માણના અશીર્વાદનોજ માનું છું. પિતાજી તો અને નહાનો મુકીને મરણ પામ્યા. એમની સેવાનો અને લાભ ન મળ્યો એટલો વળી અસંતોષ મનમાં રહી ગયો. એ પણ એક ભાવીજ.”

“ ખરેખર હું અને પોતાને ઘણી ભાગ્યશાળી સમજું છું કે આવા ઉત્તમ વિચારવાળા તમે અને પતિ મળ્યા. આજકાલના અંગ્રેજી ભણનારા તો માખાપને ઉલટા ઉલેએ છે.”

એકલા ઉવેખવાની વાત ક્યાં કરે છે ? મહાડુંજ ગમતું નથી એમજ કહેની !”

“ અરે ! કેવો કલહ કાળ આવ્યો છે ! જે માખાપે અસહ્ય કષ્ટો વેડીને જેને ઉઠેરીને મહોટાં ક્યાં તેજ તેની સામે થાય એ પણ કેટલું અભુકતું !”

“ કેવળ બહેલામાંજ નહીં પણ હવે તો ન્યુનાધિક અંશમાં દરેક ઠેકાણે આવું ને આવુંજ જોવામાં આવે છે. કોઈ ભાગ્યશાળીને ત્યાં સીધે સીધું ચાલતું હશે. અત્યારે જુની અને નવી સંસ્કૃતિ વચ્ચે ઘણો ફરક પડી ગયો છે. આમ થવાનું મુળ કારણ આ દેશની પ્રજાને આપવામાં આવતી કેળવણીમાં રહ્યું છે અને જે લોકો કેળવણીથી વંચીત છે તે લોકો વળી બીજેજ રસ્તે વળે છે. આ લોકો સમજ્યા વગર ગમે તેવું અને ગમે તેવું અન્યનું આંધળું અનુકરણ કરે છે ! આ સૈપ માત્ર મરદોમાંજ નહીં પણ બર્મરાંઓમાં પણ દાખલ થયો છે. આ દેશની પ્રજા પ્રથમ ધર્મનાં બંધનમાં રહીને ચાલતી હતી. હવે પણ તેનો કેટલોક અંશ જ્યાંમુઘી આપણામાં રહેશે ત્યાંમુઘીજ આપણે થોડાંઘણાં પણ સુરક્ષિત રહીશું. આપણામાં વિભતીય રહેણી કરણીનું કેટલુંક મિશ્રણ થતું રહ્યું છે. આ મિશ્રણને લીધે આપણી અધોગતિ થવા માંડી છે. આ અધોગતિ કાયદાથી અટકતી નથી. કાયદો તો માત્ર અપરાધીને શિક્ષા કરી શકે. ધર્મ તો અપરાધનેજ અટકાવે. કાયદા કરતાં ધર્મનો ફરજજો આ રીતે ચઢે છે. આપણું અસ્તિત્વ ધર્મનું આગળ કરવાથીજ ટકી શકે.”

“ તે કેવી રીતે ? ”

“ આ તેં અને ઠીક પુછ્યું જો. સાંભળ, રાજાને પ્રજા પ્રત્યેનો ધર્મ અને પ્રજાને પ્રજા પ્રત્યેનો ધર્મ, માખાપનો પોતાનાં સન્તાનો પ્રત્યેનો ધર્મ અને સન્તાનોનો

આખા પ્રત્યેનો ધર્મ, પતિનો પત્ની પ્રત્યેનો ધર્મ અને પત્નીનો પતિ પ્રત્યેનો ધર્મ શેઠનો આકર પ્રત્યેનો ધર્મ અને આકરનો શેઠ પ્રત્યેનો ધર્મ. શુદ્ધનો શિષ્ય પ્રત્યેનો ધર્મ અને શિષ્યનો શુદ્ધ પ્રત્યેનો ધર્મ. આ પ્રમાણે પાડોશી પાડોશી વચ્ચેનો સ્નેહી સ્નેહી વચ્ચેનો અને સંબંધી સંબંધી વચ્ચેનો ધર્મ પણ હોય છે. આજ બુદ્ધી બુદ્ધી ભતની ધર્મની અનેક પ્રણાલી છે. આ પ્રણાલી તરૂંડીઓ, એટલું સંકટ હમણાં આટલાં બધાં જે સંકટો વધ્યાં તેનું કારણ આવી તરૂંડીઓજ છે. આ તરૂંડીઓમાં જેમ જેમ વધારો થતો હશે તેમ તેમ આપણાં સંકટો હજુ પણ વધવાનાં.”

“આ તો તમે વ્યવહારના ધર્મોની યાદી આપી; પણ ઇશ્વર પ્રત્યેના આપણા ધર્મોનું શું ?”

“શાબાશ ! આ પ્રશ્ન બહુ અગત્યનો હતો. જે મહત્વની વસ્તુ મારી સ્મૃતિ માંથી સરી ગઈ હતી તેન તો સંજીવન કરી. જે એક પ્રભુનેજ પોતાનો સહાનો સાક્ષી માનીને વર્તે તો પછી એકએ પણ શું ? પણ શેઠ આટલોજ છે કે માયિક મોહને હીધે એવું બનતુંજ નથી. સર્વ ધર્મની વ્યાખ્યાનો સમાવેશ ઇશ્વરી ધર્મ માંજ થઈ જાય છે. જે આપું જગત આ ઇશ્વરી ધર્મને અનુસરીને ચાલે તો સાશ માઠા કર્મની થીઅરીનો નાશ થાય અને જે વિવિધતા રહી છે તે રહે નહીં. જે મેં વ્યવહારના ધર્મો વર્ણવ્યા તેમાં વિવિધતા બધે હોય પણ વિરોધતા ન બેઠે. આ બધે કે લાઠલ વિરોધતાનો છે, વિવિધતાના નથી.”

‘આ તો તમે મને ઈંટ છુમાં ભઈ ગયા. એમાં હું ન સમજી’

‘હા, એમ છે ખરું બધું હેય તો બહી લે ! હું તને તારો પોતાનોજ કામલો આપું તું સી છે અને હું પુરૂષ છું. આપણું આ રીતે સામ્ય એટલે સરખાપણું નથી. આમ છતાં ધર્મને વચ્ચે લાવીને આપણે એક થયાં છીએ. સી પુરૂષ તરીકે તો વિવિધતા રહી છે; પણ જ્યાં સુધી આપણામાં વિરોધતા નથી ત્યાં સુધીજ આપણે પતિ પત્નીના રૂપમાં એકત્ર રહીએ છીએ. વરવા પરણવાની પ્રણાલી અને તેને અંગે વળગેલી ધાર્મિક ક્રિયાને હીધેજ આમ બને છે. જેટલી આ સંબંધમાં ધર્મની શિથિલતા તેટલીજ વિરોધતા. આ વિરોધતા પરસ્પરની નિર્મળતાને હીધે અથવા બેમાંથી એકની સહનશીલતાને હીધે એ કે ક્યાંક અલ્યા કરે છે; પરંતુ આવી સ્થિતિ શતિ આપનારી તો નથીજ રહેતી. સુધરેલા દેશમાં કાયદો હાથમાં લઈને લોકો આવે વિરોધ કઠાજ બલે નીવારે, પણ તેનો તેનો ભોગવટો કાયમનો રહેતોજ નથી. ખરેખર ધર્મનું મહત્વ આવીજ રૂપાઈ આવે છે. ટુંકામાં એટલુંજ સમજી લે કે વિવિધતા વગર જગત વચ્ચું નથી અને વસવાતું પણ નથી.’

‘એમજ કહોની કે સર્વ કોઈ પોત પોતાનો ધર્મ આચરીને વર્તે તો વિરોધતાનું કારણજ રહે નહીં; પણ મને કહેશે કે જ્યારે મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ એક જ છે તો પછી લોકો આમ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે કેમ ચાલે છે ?’

‘બુદ્ધિ કર્મને અનુસરીનેજ ચાલે. જેવું જેવું કર્મ તેવી તેની બુદ્ધિ દરેકનું કર્મ કાંઈ એક સરખું નથી હોતું. કોઈનું સારું તો કોઈનું મહું. સત્કર્મ કરવા વાળાં થોડાં, બહુ થોડાંજ મળી આવશે અને અસત્કર્મનાં કરનારાં અસંખ્ય. જેમકે મારો તારા પ્રત્યેનો ધર્મ તારું રક્ષણ અને પોષણ કરવો છે અને તે ઉપરાંત તને સન્માર્ગે વળવાનો છે. તારો મારા પ્રત્યેનો ધર્મ તો તું બહુ છે !’

‘શું મારાથી તમને પુરેપુરો સંતોષ છે ? મારે માટે તમને આવોજ ઉચો મત હોય તો જોટલી હું બાચ્ચશાળી.’

‘આ પ્રમાણે આપણે બેય સમજતાં રહીએ તો જોતું ન.મજ વિરોધ વગરની વિવિધતા. જ્યાં એક એકને મત એક એકથી ઉઠેલો હોય છે ત્યાં વિરોધ એની મેળેજ આવીને ઉભો રહે છે. કોઈ કે.ઈ ઠેકાણે પતી પત્ની કે વચ્ચે અપ્રત્યક્ષ વીરોધ હોય છે. કયક કયાંક ધારમીક માન્યતાને આધારે પણ આવું બને છે. જો કે આપણે ઉચ્ચ કક્ષામાં પુર્વના કોઈ પુણ્યને ચેગે સુકાયલા છીએ; તો પણ કેટલીક પ્રજાલીને અંગે આપણામાં સામાન્ય મતભેદ હોય છે. તેં ઘણું વાંચ્યું છે અને તેનું મનન પણ કર્યું છે એમાંનું કેટલુંક તું બુદ્ધીપુર્વક પાળતી હશે. અને કેટલુંક અનીચ્છ.યે કેવળ મને અનુસરવા પુરતું પાળતી હશે !’

‘એ તમે કેમ બણ્યું ?’

‘સહવાસ અને અવલોકનથી. તું અન્ય સ્ત્રીઓનું અનુકરણ કરવા પ્રેરાય છે; પણ તું મને સમજી શકી છે જોટલે તેમ કરવાનું માંડી વાળે છે. સ્વતંત્રતા સર્વ કોઈને ગમી છે; પણ તેનું સ્વરૂપ અને પરીણામ કોઈકજ જોઈ શકે છે. મારા વીચાર પ્રમાણે પુરૂષોને પણ અમુક મર્યાદામાં રહેવું પડે છે. જે વર્ગને સ્ત્રીવર્ગ સ્વતંત્ર માને છે. તે વર્ગ પણ હું મારા પોતાના અનુભવને અવગંધીને કહીશ કે સ્વતંત્ર નથી. ધર્મની વાત છોડી દેયો; તો પણ લોકરજાનાં બંધનમાં તેને પણ બંધાવું પડે છે. જે મદો આ સીમનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે કેવળ પોતાનુજ નહીં; પરંતુ પોતાનાં કુટુંબનું પણ અહીતજ કરે છે. આ ચાલતા કાળમાં આવા પુરૂષોની સંખ્યા હઠબહારની છે. જ્યારે પુરૂષે સ્વતંત્રતા ભેગરવા જતાં સત્ચંદ્રી બની બંધ છે ત્યારે સ્ત્રીઓને માટે તો શુંજ પુછવું ? વેળા કવેળાએ જ્યાં ને ત્યાં અને તેય પણ જેની તેની સાથે સ્ત્રીઓ ભટકતી રહે એ શું સારું છે ? કનક અને કાન્તા આકર્ષક છે તેને રેઢાં મેલવાંજ નહીં ! હું એમ નથી કહેતો કે એ વર્ગને ઘરમાં ગોંધી રાખવો. જ્યાં ચેગ્ય લાગે ત્યાં ભડે બધ; તો પણ એમાંજ બહુ સાવચેત રહેવાનું છે. આપણે શાહુકાર જોઈનેજ નાણું ધીરીએ છીએ; પણ ચોરને નથી ધીરતા. સ્ત્રીને માટે પણ આમજ સમજવું. જેને આપણે શાહુકાર માનીને નાણું ધીરું હોય તે પણ દાનત બગાડે છે તો પછી રૂપાળી અને સુવાન સ્ત્રીને ફસાવનારા શાહુકારો ન મળે ? નાણું કોઈ ચોરી બધ, લુંગ્રી બધ કે ડાંઢાઈ કરીને ન આપે તે હજી પાલવે; પણ પોતાની વહુ ટીકરીનું હરણ થઈ બધ અમર શિયળ ભંગ થાય એ કેમ

પાંદવે 'આ' શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા અપિમુખિયોએ સ્ત્રી ભરિને સ્વતંત્રતા અ.પ. વાની મના કરી છે. જે સ્ત્રીએ પોતાની કુળમર્યાદામાં રહેવું હોય, પોતાની સ્વાભાવિક લેન્ડવનું રક્ષણ કરવું હોય તથા પોતાનું શિશુજન બરાબર સાચવવું હોય તેણીએ સ્ત્રી પશુ અપરિચિત, વિર્જિન, લાલચુ, વિર્જન તથા પાપડીના પંડિત્યામાં આમરુંજ નહીં."

"આ' તો તમે સાવ સાચુંજ કહ્યું છે. ખરેખર હું કૃતાર્થ થઈ, ક્રોધ દહાડો નહીં ને આજ્ઞા તમારા મુખનું આટલું સાંભળ્યું એ લાભ મારે માટે જેવો તેવો નથી. જ્યારે જ્યારે તમને અવકાશ મળે ત્યારે ત્યારે તમે મને આવું ને આવું કહયાજ કરજો. હું બલે વાંચું છું. એમાંનું કેટલુંક સમજી પશુ છું; પણ તમારા જેટલું હંકું નથી સમજી શકતી. તમે બી. એ. સુધી પહોંચેલા છો અને તે છતાં તમારામાં સુધારાનો જરા જેટલો વા નથી!"

"કેમ હોય ? હાલ જેવો સુધારાનો અર્થ કરવામાં આવે છે તેવો સુધારાનો અર્થજ નથી. ખરી સુધારણા તો આપણી પ્રાચીન પરિપાટીમાં હતી. આ રહસ્ય હું તને જ્યારે મને નખત મળશે ત્યારે સમજાવીશ. હાલ તો ભઈ છું."

"બલે બચ્ચો. મારે પણ નવનિધ લાભીની જેઠે કમળા કાઢીને ઘેર જવાનું છે. આજ પેટી ગોરી આવવાની છે. કમળા કાઢી હજી તટસ્થ છે; પણ પેટી ગોરી સુધારાની સાચી પશુ છે. તે એક નહીં તે બે ડગલાં આગળ વધી છે."

"હજી તને તે વિષેનું સમજાવવાનું થયું બાકી છે તું માફ કહેવાનું સમજી શકે છે અને પ્રશ્ન પણ ઠીક પુછે છે. આજી મને સંતોષ થયો છે. કહેનાર મળે પણ સમજનાર ન મળે તો પછી પછી પરિશ્રમ સિધ્ધાજ સમજવો."

"એમ તો ખરુંજ તો !"

વિઠલરાય તથા ઇન્દુ સંકેત પ્રમાણે નિકળી બચે છે.

પ્રકર પુ ૩૯ મું.

પગ હાંકે બમી ગયો, ચેઠ તણે ઘર ઠીક;

કંકુ હૃદયમાં ના રહી, હવે કાંઈની બીક.

ભગુભાઈ ચેઠનાં ઘરમાં પેલી કુટિલ કંકુનેા પમ હાંકે હગરે હગરે હવે ઠીક ઠીક બમી ગયો હતો. ક્ષીરા શેઠાણી તો યોગ્યાં હતાં. જસુને તો પોતાની જુવાનીના તોજ વગરની બીજી કશીય જતાગમ હતી નહિં. તેણી તો કંકુને પોતાની ખરેખર ત્રીજી બહુવારીજ સમજતી હતી. કંકુને નવનિધને માટે એટલું આશ્ચર્યજનક હતું. કે તેણી પણ કંકુને નિખાલસ કીકની તથા બહી બહરા તરીકે મનાવા લાગી હતી. પાંદવમાં પણ કંકુની સાડી છામ હતી. તેણીને અહિં સર્વ કોઈ ચુસ્ત વધજુવડીના રૂપમાં જોળખતાં. તેણીના પછીને પણ એવાજ આચાર વિચારવાળો માનવામાં આવતો હતો. આ બેડમાં એ પોતાની ભત્રીજાની હતી. પછી તથા કાઢીઆણીએ પોતે કાઢીમાં મરબડી નાચી ના છે, એવી પુછનારને પોતાની જોળખાણ આપી કાઢી, કાંઈ એ આ વાતમાં કશોય

સંશય આવ્યો નહોતો. સાંભળનારાઓએ એમ જ ધાર્યું કે એવી પણ કોઈ ન્યાત હશે !

આ ભેટું છુ છુ ધર્મ પાળવાનો દેખાવ કરી બહુતું. ખુદ કંકુ એ ત્રણ વખત ન્હાતી અને એ ત્રણ વખત દર્શન કરવાં જતી. કંકુનો ધણી લગભગ પચ્ચ સવારમાં ન હો ધોધને કપાળમાં ઢાંચું ટીકું તાણી ઠાકુરણની સેરા કરતો અને પછી જ પોતાને કાઢે જતો. લગભગ શું કામ કરે છે તે વીરે પુછવાની કોઈને દરકાર હતી નહિ, કંકુએ ફાત મોઢમમાં પોતાના ધણીના કામકાજની વાત કરી હતી; પણ જમુને તેની થોડી જ પરવા હતી ! એ તો પોતાની જ પંચા-ચતમાં પડી હતી.

કંકુ વધુણવ ધર્મનાં કેટલાંક કીર્તન પણ ગાઈ બહુતી. તેણીનો કંઠ સારો હતો જમુ પોતે દયાગમભાઈની થોડી ગરબીઓ જ્યારે એકલી પડી હોય અને કોઈ ન હોય ત્યારે ઘરમાં બેઠી બેઠી પોતાના ચિંતાતુર મનને રીઝવા ગાતી. નવનિધિ કોઈ વાર આવી ગરબીઓ આવી પાછી ઉભી રહીને સંભાળી દેતી; પરંતુ તેણીએ તે વાતનો કોઈ દંહાડો જમુની રૂબરૂમાં ઈસારો કર્યો નહોતો. કંકુએ પોતાનો પગડડો પુરે પુરો જમાવ્યા પછી જ હીરા થોડાણી પાસે કોઈ વાર આવાં કીર્તનો ગાવાની શરૂવાત કરી હતી. બઈરાંઓને આવાં કીર્તનો પ્રતિ સ્વાભાવિક પ્રેમ હોય છે. હીરા થોડાણીને “માતા જયોદા ઝુઝવે પુત્ર પારણે” આ ગરબો બહુજ ગમી ગયો હતો. હીરા થોડાણીએ જમુને કહેલું કે કંકુની આગળ બેસીને તું આવું અવું શીખતી જા. જમુને તો આટલુંજ ભેટું હતું. નવનિધને પણ આવી થોડીક ગરબી મહોડે કરવાની મરજી થઈ આવી હતી. તેણી પણ કોઈ કોઈ ગરબી કાગળ નાં ઉતારી દેતી અને મેડીમાં બંધને ગોળતી. જમુએ “ મહોદે પધારો મહારાજ માણીગર મહોદે પધારો ” એ પદ હમણાં બરાબર મહોડે કયું હતું.

કંકુ, જમુ તથા નવનિધને પોતાની બેઠે દર્શન કરવા માટે તેડી જવાનો લાગ ભેઈને આગ્રહ કરતી. કોઈવર આ આગ્રહમાં ફાવતી પણ ખરી. એક બે વખત તો આ બેઠને તેણી તેડી પણ મર્પ હતી જમુને એકલી પણ તેણી લઈ જતી અને તેમાં કોઈ વાધો દેતું નહિ. જ્યારે પોતાની બેઠે જમુ એકલી હોય ત્યારે તેણીને, એ પેલો લંપટ લીલું થોડ મની આવે તો તેણી જમુ ન બાણે એવી રીતે તેને ઈસારો કરીને બતાવતી અને એ બહાને પછી લીલું થોડને ઘેર એકત્રી જઈ આલાં બાલાં દંધને તેની પાસેથી અમુક રકમ પડાવતી. એક વાર એવો બનાવ બન્યો કે જમુ જ્યારે પોતાની બેઠે હતી ત્યારે લીલું થોડ તેણીને રસ્તામાં સામી મળ્યો. કંકુએ ઈસારો કર્યો અને તે જમુના ક્યાનમાં ઈઈક અંશે આવી ગયો. જમુએ પુછ્યું.

“ એ કોણ હતું કંકુ ? એ મારી સામે કેમ ભેઈ રહ્યો ? અને તેં મારા તરફ આંખનો અણસારો કરીને એને શું કહ્યું ”

“અરે કંઈ નહીં રે કંઈ નહીં ! એવો વહેમ તે શું બાણતા હશે ! એ તો હું એની માતું પેટ ચોળવા કોઈ કોઈવાર બઈ છું. હમણું નથી ગઈ. એણે મને કહ્યું કે બાવી શકશે ? મેં કહ્યું કે આ સાથે છે એટલે કેમ આવું ! સમજ્યાં બા ?”

“હું ! એમ કે ? હવે સમજી. કંકુ ! તારાય પગ ધણે ઠેકઠે છે હા ! આ પછી કોઈ શેઠીઓ લાગે છે.”

“તમારાં બનેલી કરતાં પછી મહોટો છે. તમે એના ઘરનો ઠાઠ એવો હોય તો છક થઈ જાઓ ! એવી એવી તો મને ઘણાંયની એ જાણાણ છે. એવોને ! કેવો વાંકડો ટેર છે ! પછીસો તો બાણે એને હાથના મેઢા ! તમારી મરજી હશે તો હું તમને એને ઘેર તેડી જઈશ હો ! હજી દર્શનને વાર છે. રસ્તામાં વાલ થાય નહીં. જાલો આપણે બે અંદરના બાગમાં જ બેસીએ.

બેઘ હવેલીના ચોકમાં બેઠાં. જમુએ પાછો સવાલ કર્યો.

“મારાથી એમ અબણ્યા ઘરમાં કેમ આવ્યા ? આ તો તારો કોણ બાણે કેમ વિશ્વાસ આવ્યો કે એ લોકો તારી જોડે મને મોકલે છે ! નહિતર નવનિધ વહુ તો વાનો પછી વિશ્વાસ કરે તેમ નથી. હજી મારાં મહોટાં બહેન હા, હુંકારો બાણી બાય !”

“તમારે હું સાથે છું એટલે કોઈ બાતની ચિંતા ન કરીજ નહીં. તમારી નવનિધ વહેને પછી મારો વિશ્વાસ કેવો આવ્યો છે. તે તમે જુઓ છો ને !”

“કંકુ ! હું તને શી વાત કહું ? એક બે વખત વધતે ત્યાં ગઈ તેમાં પછી મને વહેને કપકો આવ્યો અને અપાવ્યો.”

“એમ કરવામાં વહે જોડી નથી. એ તમને એકલાં જવા દેશે પછી કેમ ? નહીંને કોઈ તમને રસ્તામાંથી ઉપડી બાય તો પછી તમે શું કરો ? અને કોને કહેવા જાઓ ? લાજનો ખપ તો સોને હોય બા ! હા, હજી તમે તમારી મરજી કોઈને ત્યાં જાઓ આવો તેનું કોઈ પુછે નહીં”

“મરી મરજીથી કોઈને ત્યાં બઈ આવું એટલે ?”

“શું બા ! મારા કહેવાનો અર્થ તમે સમજ્યાં નહીં ? એ તો પૃથવી ચોકબી છે તે આપણને સોને હાલવા દેશે છે ! તમે સંસારનો દહાવો તો લીધો નથી. એ તો મન છે, બગડે પછી ખરું.

જમુ કંકુના મહોડાનું આ વાક્ય સાંભળીને વિચારમાં પડી ગઈ. તેણી મનો ગત કહેવા લાગી કે શું કંકુ મારા મનને પારખી ગઈ હશે !

“એ તો મન છે. ગડે પછી ખરું. વાહરે કંકુ ! એ તે મને શું કહ્યું ? શું મારું મન તું બાણી ગઈ છે ?”

“કેમ ન બાણીએ ? તમે મારી ઝોરડીએ આવો, હું પછી તમારે ત્યાં આવું ; સ્વભાવ ન બાણીએ ? એમ તો મેં તમને કેટલુંયે કહ્યું છે. આ બધું શું તમે બુઝી ગયાં ? અમે તો આંખમાંથી પછી વર્તી કાઢીએ ! સમજ્યાં બા !”

જસુ આટલું સંભળ્યા પછી કંકુની આગળ એકદમ નરમ પડી ગઈ. બંધે કેમ તેણીની ઓશિયાળી થઈ રહી હોય એવું કંકુને પણ જણાઈ આવ્યું. થોડી વાર બેઠે મુંગાંજ બેસી રહ્યાં. હજી તો આ પ્રમાણે એક બીજાની સામે બેઠેને આ બે બેઠાં છે ત્યાં તો પેલો લંપટ લીલું શેઠ પણ આવી પહોંચ્યો. તે પણ જસુની સામે નજર નાંખતો એક ઓટલાના દરના પગથિયાં ઉપર બેઠો.

વ્યભિચારીની આંખ કાંઈ છુપી રહેતી નથી. એને ખબર નહીં કે કંકુએ વાત ઉઠાવી લીધી છે. એ તો નિર્જન્ય થઈને ઉંચું નીચું બેતો થકો જસુની સામે તાંકતોજ રહ્યો. એક બે વાર તો કે ઇને ખબર પડે નહીં એમ આખને જણાસારે બંધે કેમ જસુને પોતાની પાસે બોલાવતો હોય એવો આબો પણ તેણે કયો. કંકુ આડવાયું કરીને આ બધું દ્રશ્ય બેતી હતી; પણ તેણી પોતાનું મહોડું ફરવીનેજ બેઠી હતી !

દર્શન ખુલવાનો હલો પડવાને હજી ઘણો વખત હતો. બાપીડીએ ગણ્યાં ગાંઠ્યાંજ આવ્યા હતાં. ધીમે ધીમે ભરતી થતા લાગી હતી. લીલુંશેઠ પણ ત્યાંથી આ દ્રશ્ય બેઠેને એકદમ ખસી ગયે. કંકુ પણ જસુને સાથે લઈ બીજે ઠેકણે જઈને બેઠી અને પ્રસ્તાવિક વાતો કરવા લાગી. જસુ બે કે કંકુની વાતોસંભળતી હોય એવો હા હુંકારો ભણતી હતી; પણ તેણીનું ચિત્ત જુગીજ ભજગડમાંપડી ગયું હતું ! થોડી વારે દર્શન ખુલ્યાં. સરવે કોઈ ઠાકુરજીની આંખી કરવા ધસ્યાં. લીલું શેઠ પણ બંધે કેમ મહોટો ભાવીક હોય તેમ દોડ્યો ! તેણે જસુની લગે લગે આવવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો પણ તેમ કરવામાં તે ફાવી શકે એવી ત્યાં અનુકૂળતા નહોતી. ડેરો આવ્યો અને સર્વ કોઈ વીખરાયાંજ. કંકુ અને જસુ પણ ત્યાંથી નીકળી ગયાં. લીલું શેઠ એટલામાંજ ફેરા મારતો રહ્યો !

પ્રકરણ ૪૦ મું.

લેડર, લીલાં બેઠે જણ, લાલચંદને ઘેર;

આવીને સુખમાં રહ્યાં, પડ્યો ભાવમાં ફેર.

લાલચંદ શેઠને હવે આપણે લોલીચંદને નામે તો નહીંજ સંગોષ્ઠીએ. લેડર અને લીલાંને માટે શેઠ ખરેખર દુલ્લા દલનાજ બની ગયા ! નિયત કરેલું નિમિત્ત દેખાડીને આ બેઠલાંને શેઠ તથા શેઠાણી પોતાને ત્યાં આઠ દહાડા થયાં લાગ્યાં હતાં. શેઠ મુંબઈનાં વાતાવરણથી અભણ તો નહોતો; તો પણ વિશેષ ભણવાની તેની ઇચ્છા હતી. આ કારણથીજ એમણે આ યુગલને પોતાને ઘેર આગ્રહપૂર્વક રાખ્યું હતું. શેઠની મુચનાથી શેઠાણીએ લેલાંને પોતાની કરી મેલી હતી. ભલ્લી અને લેળી લેલાંએ શેઠાણી અગળ બહુનાં ઘરમાં જે બતાવે બન્યા તેની બધી વિગત કહી સંભળાતી. શેઠાણીએ એ વાતો શેઠને પણ કહી. લેલાં પાથરેલી ભળમાંથી છટકી ગઈ એ રહસ્ય શેઠના માનવામાં ન આવ્યું. એમના મનમાં એમજ થયું કે લીલાવતીએ જરૂર આટલું છુપું રાખ્યું હશે ? ગમે તેમ હોય તો પણ આ લેડરને આપણે વધારે અનર્થમાં પડતાં બચાવી લીધાં છે એમ ધારી શેઠ સંતોષ માન્યો.

આજ દેહાણી લેલાંને સાથે લઇને કોઈ જોળખીતાંને ત્યાં ગયાં હતાં. ઘરમાં ચેંક અને લહેરૂં મેજ હતી.

“કેમ કહેરૂં? અડીં ગમે છે ના? કોઈ રીતે મુંઝાતા તો નથી ના? હા, એટલું ખરું કે ઘરની અંદર જરા સાંકડ છે; તો પણ મુંઝાતાં પ્રમાણમાં હવા, ઉષ્ણતા ઠીક છે. તમારા જેવાં બે જણાનો સમાચ પલ્લુ થઈ શકે.”

“શેઠ! આજથી મેં તમને મારા મુરખી માન્યા છે. હવેજ મને ખબર પડે છે કે મહોટેશં વગરનું ઘર એ ઘરજ નથી! આવ્યો હતો જુદી બહુત્રીએ અને થઈ પડી જુદી ગણતરી! મને શી ખબર પડે કે મુંઝાતાં આવી ધાપમારૂં ટોળીઓ વસતી હશે! સાંભળેલું ખરું કે મુંઝાતું અજોગેડી નગરી છે! એમાં સાફ થ છે અને માફ થ છે. ધણેય તમારે ત્યાં ઉતર્યો હતો. પાંચ દહાડા રહીને આવ્યો ગયો હોત તો આટલી નુકસાનીમાં ઉતરવું ન પડત.”

“એમ કેમ કહો છો? હજી તો તમે બીજી હુડી લખીને રૂપિયા મંગાવવાના હતા તેનું કેમ? હું જો તમને મળ્યો ન હોત અને તમારો ભેટો થયો નહોત તો તમે કઈ ઘરેડમાં ઉતરી પડત તેની તમને કંઈ ખબર પડે છે કે? કોઈ વાર એવાં ટોળામાં રહેવાથી ઘરભોળ સાદું થઈ જાય છે! સમજ્યા કે?”

“હા, એમ પણ થાય! વખત ન લાગે!”

“મારો કહેવાનો પુરેપુરો ભાવાર્થ હજી તમે સમજ્યા નથી. એકલા પછંસાથીજ છુટકો ન થાત. જતે દહાડે આ તમારું રમકડું પચુ એનુંજ થઈ જત! અને કહાય ન થાય તો તે પરાણે પોતાનું કરી લેત! આનું નામ તે ઘરભોળ સાદું! આટલામાં સમજી જાઓ!”

લહેરૂં, ચેંકનાં મહોડાનું આ છેલ્લું વાક્ય સાંભળી વિચારમાં પડી ગયો! તેનો પોતાની પત્નીમાં જે વિશ્વાસ હતો તે પણ ક્ષમ્ય થઈ જાયો. તેના મનમાં સંદેહ ઉપજ્યો કે રખેને લેલાં બગડી હોય! તે ભાઈ સહેજે એટલે સધિયારો મેળવ્યો કે એમ કહાય બન્યું હોય તો તેમાં વાંક આપણો છે.

“તમે કહેતા હશો તે સમજીનેજ કહેતા હશો. આ શેઠા દહાડાના પ્રસંગથી મને એટલી તો તમારી ખાતરી થાય છે કે તમે મુંઝાતા બહુમાર છો; પચુ શું એટલે મુખી થાત વધી જત?”

“જે ઘરની અંદરનાં બધાં માણસો કાળાં પાળાંમાં ભાગ લેતાં હોય તે તે ઘરમાં કેવું બચી શકે? કોઈ કોઈને અટકાવનારૂં તો રહ્યું નહીં! તમેજ કહોની કે તમે પોતે બચ્યા? પછંસો જોઈને આવ્યા! જે ખરીદવાનું હતું તે ન ખરીદાયું અને વચમાં બીજા હુડી ગયા! જ્યારે તમે તમારું ન જાયવી શક્યા તો પછી ખાલી જોળી લીલાં કેવી રીતે સંભાળી શકે? ખરા કર તો જર અને જોડનોજ છે ના? હું એમ નથી કહેતો કે તમારી વધુ બગડી હોય; પણ એટલું તો ખરું કે તમારી ગેરહાજરીમાં તેણીની પેલા બહુએ છેડ તો કરીજ હશે! આમાંથી તેણી કહાય છટકી ગઈ હોય તો તમારે તેમાં પ્રયત્નોજ પાડે આવવાનો છે. ‘કાજળીની કોટડીમાં એક રખ લાગેડી લાગે’ એ કહેવતની કડી તમે સાંભળી છે કે નથી સાંભળી?”

સાંભળી તો નથી; પણ વાત સાચી છે. ”

“ બસ, આટલામાંજ તમે રુજી લ્યો. સો વાતની એક વાત હુવારની દોરમાં પેસીએ તો આપણાં ઠપરાં ઉપર દોડસાની રજ દીને ચોટેજ ચોટે અને જતરીની દુકાનમાં વધને બેસીએ તો રુઝ આલ્યાજ કરે. ”

“ હા, એ તો દેખીતુંજ છે. ”

“ અથા તમારે એન સમજવાનું નથી હો દહેરચંદ ! કે તમારી વહુ બગડી છે ! હું તો તમને ફક્ત સંસારના ખ્યાલ આપું છું. તમે છ.પાં તો વાંચતા હશે તોમાં કેવા કેવા બનાવે, બનવાની વાતા આવે છે ! તમે કોઈ દહાડો તમારી વહુને પુછ્યું છે કે પાછળથી શો ખેલ ખેલાય છે ! એ તો બાંધી સુઠી લાખની ! સમજ્યા કે ? ”

જેમ તેદમાં માખી છુટે તેમ દોરે રુખવા લાગ્યો. રૂંટે તેની આ રિશિત બેઠ. શેઠ જેમ નાંખી બાણતા હતા તેમ વાળી પણ બાણતા હતા. તેનો વાંચાર લહેરનું હાથું દધાલવાનાં હતા. પતિ પત્ની વચ્ચે છેદું પડાવવાનો નહોતો. રૂંધ બસાજર જમાવવાનો હતા.

“ જો બાઈ લહેરચંદ તમેજ વાણીઆ પેપારીના કીકરા છો. વધારે ઉંડાણમાં જઈ અફસોસ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. તમે તો પછસો ખે.યો. તેમ હાર્યા છો; પણ તમારી ઘર વાળી ભડે નબળી સમજી છે તો પણ છતી છે. એ મુગલી વાઘના હાથમાંથી છટકી ગઈ છે. વાઘે તો તલપ મારી પણ મુગલીને પગનું બેર હતું એટલે બચી ગઈ. ”

લહેર અત્યાર લગી નીચું બેઠને સાંભળી રહ્યો હતો. તેણે ઉચું બેયું.

“ શું કહો દો સુખખા ! શું એવો બનાવ બની ગયો હતો ? ”

“ જો લહેર ! બહારને મેટે તાણ છે. આ તો ઠીક થયું કે પ.પીના પંજ માંથી તારી વહુ છટકી ગઈ; પણ કદાચ તેના પંજમાં સપડાઈ ગઈ હોત તો તમારી આગળ વાત ન કરત. એ બાલિજ એવી છે કે તેને આવી વાત કરવામાં પણ શરમ ઉપજે. એટલુંજ નહિ પણ ધણીની પ્રીત ખે.ઈ દેવી પટે એવી તેને બીક રહે છે. સ્ત્રી જાતની કિંમત તેના રૂપ રંગમાં નહીં પણ શિયળમાં છે. શિયળ જ તેના સાચા રૂપધર્યો છે. એક વાર શિયળ ગયું તે ખોટા રૂપયામાંજ ખપે છે. ”

“ આ તો તમે અને નવું કહ્યું. ત્યારે તો એમજ કહેની કે મારી વહુએ મારાથી છુપું રાખ્યું. બહા, હું તમને પુછું કે જ્યારે મને તેણીએ વાત ન કરી ત્યારે તમને કેમ કહી ? ”

“ મને એ શું વાત કરવાની હતી ? એમ તો લાજવાળી છે. મારી બેઠે એ બોલે છે કે વાત કરે ? આટલો ખેલ પણ તમેજ બગાડ્યો. નહિતર એવાં આછાં બોલણ બેઠે પણ ખરી કે ? તમને એવું ગમે એટલે પત્રી એ બિમારી શું કરે ? જો લહેરચંદ ! એ તો તમારી ઠાકીએ હુંદાવી કુકાવીતે આટલો સાર કહાડી લીધો. જો બાઈ ! તારી બધરી બગડી નથી હા ! પત્રા દેસ્તારે તેણીની

છેલ્લાં કરી હતી પણ તેથી તેની પ્રાપ્તિમાંથી તીવ્રતાને કદાચ બાધી પડી શકે."

"હું ક્યુલર હું કે કદાચ એમ પણ થયું હોય. પણ, મને વિશ્વાસ છે કે ન બાધી અને એમ કાં ન કહ્યું કે આ પ્રશ્નમાં કહેવા જેવું જાણી."

"કદાચ કહ્યું હોય તો, ભાગે માનવ પ્રાણી?"

"પ્રશ્ન ન માનવ? જરૂર માનવ."

"એ 'જરૂર' કહાડી નાંખે. સાચા અર્થ ન માનવ એમ કહે. કારણ કે તે વખતે તમે કુલને ઘોડે ચડ્યા હતા! ખરું કે ખરું?"

"બહે કુલ ને ઘોડે ચડ્યો હોય; પણ આ વાતમાં હું ચિત્તિનેલ આવતું."

"એમ તમને હનીમાદરીની ખબર નહોતી તેમ તમારી વહુને પણ નહોતી તમે બન્ને એ કોડાની ફરશમાં અંબઈ ગયાં હતાં. કદાચ ત્યાં ક્યાં વહુ ગયું છે? "ચેત્યા ત્યાંથી સવાર" એ કહેવત અંબઈ કો છે? હવે ચિત્તિને ચાલજો. કાંચો અનુભવ દાંઈ કામનો નહીં. હવે પાકાં ક્યાં કહેવાયો. એ પાછાં ચૂક્યાં તો એવું જ થવાનું."

હરિગંદને પોતાની પત્નીના સંબંધમાં કરી ધડલ વા મેડી. તે વિશ્વાસમાં પડ્યો. છટકી ગઈ એ વત સાચી હશે કે ખોટી! જાનો નીર્જીવ ન કરી શક્યો. તે ત્યાંથી ફર્યો અને પોતાને બીજાને લાંબો ચડ્યો પડ્યો. થોડા કાલમાં પણ હરિગંદની આખો બીની દીડી જોડે તે પણ મગન રહીને પોતાનાં બાંધાં લેતા નખાનાનાં એમજ બેસી રહ્યા.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

નિવાર વિઠ્ઠલાયના, હ-૧ બલગા બોમ;

કિયાં રથાન છે આપણું? શું લોકના શું લોગ્ય!

આજ પણ સંવિવાર હોવાથી નિરુત્તર પોતાનું મુખ ફરીથી ખોલ્યું. જન નિવારે વિઠ્ઠલાય અને હન્ડ વચ્ચે થંકા સમાધાનની એ ફેડી રેલાઈ હતી અને તે બ્યાંથી અટકી હતી ત્યાંથી પુનઃ શરૂ કરવામાં આવી.

"કહે એકે, આપણે ક્યાંથી અડું ચૂક્યું?"

"કાલનો સુધારો અને પ્રાચીન પરિપટ્ટી. તમે સુધારાને બાંધે ને કમળાં ફાલ ફલ થઈ રહ્યો છે તેને નિરર્થક ધારો છે. અને પ્રાચીન પરિપટ્ટીને વખાણો છો, મને કહે કે તે શી રીતે?"

"સ્મરણમાં કીક શરૂ, એ સાંભળ આ દેશ ઉપર મહેસીએનાં જરૂરથી અકમળો શરૂ ક્યાં તમારો આપણી પ્રાચીન પરિપટ્ટીની લાજના બાદ તે જ કાલ કાલકાલ ફરજ, આ આપણું સદા સુર આપ કમળાં ને છે. કાળનું કાલકાલ ફાલ છે. જેવો રાજ તમે સમય મહાભારતના સુર પડી તે કે આ દેશની પ્રકાશી શરૂઆત થઈ, તો પણ આપણી પ્રાચીન પરિપટ્ટીની સાંભ ફેલેલ જાય છે. રહી જ હતી પુરુષ રહ્યાં અને જુવનક વચ્ચેનાં કદાચ એકે મુશ્કેલ તમા કહાણુની ગોરી વચ્ચેના સુખના જા ને મુશ્કેલ આ

દેશની અધિભતિનું બી શેષું. પડેલી રાજા જયચંદ્રની પેતાની પુત્રી સંયોગીતાને પૃથુરાજની જોડે નહિ પરજીવવાની ભુલ થઈ અને પૃથુરાજની સહાણુદીનને વારંવાર ઠોડી મુકવાની બીજી ભુલ થઈ. પૃથુરાજ ધર્માભિમાની હતો અને તેથી તેમણે આવી ઉદારતા દેખાડી; પણ તેનું પરિણામ ઉલટું આવ્યું. રાત્રી રાત્રી વચ્ચેના સંભ્રામમાં સમય, સંયોગ તથા નીતિની નજરે જોવું જોઈએ. પૃથુરાજે આ દોષ પ્રતિ દ્રષ્ટિજ ન કરી. લોકો આ જનાવને જાણી સમજ્યા પણ ભુલ ન સગળ્યા. જાણે ન સમજ્યા; પરંતુ મને તો આ પરંપરાથી ચલતો આવેલો કલેશજ દેવપાત્ર બહુાય છે. આ કલેશને લીધે ગર્ગીકુરે ખડાં થયાં અને તેમાંથી મુસંપ બન્યો. જ્યાં જોકે બીજાને માટે એક બીજાનો સહભાવ ન રહે ત્યાં ત્રીજાનું તો પછી ચડી વાગેજ તો ! સહાનુભુતિ વગર આ પ્રમાણે પ્રજા વિર્જન થઈ અને તેનો કાલ દેશની ઉપલી સરદારની ઝડપી પ્રજાએ લીધો.”

“આ તો તમે ઇતિહાસની વાત કરો છો. હું પેટે ભણી ગઈ છું.”

“ભલે ભણી ગઈ હો; પરંતુ એમાંથી કેટલોક સ્મર લેવાનો છે. જ્યારે એક પછી એક આ લોકોનાં દોષો આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં ત્યારે તે વખતે અહીંની પ્રજા પાસેથી જે હાથમાં આવ્યું તે લઈને પાછાં પેતાને દેશ ગયાં; પરંતુ પોતાથી જે આવ્યાં તે દેશના ધણી થઈને બેઠાં. આ લોકો ધર્માંધ હતાં, વર્ધમની હતાં અને વિદ્યાસી હતાં. કનક અને કાન્તા પ્રતિ તેની વિષમ દ્રષ્ટિ હતી અને આ બે પ્રિય વસ્તુઓ તેઓ સન્તા અને સામર્થ્યને જોઈ પેતાની કરી લેતાં હતાં.”

“તમે તો એમ કહી ગયા કે આ લોકો ધર્માંધ હતાં. શું જે ધર્માંધ એટલે ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખનારા હોય તે આવાં અયોગ્ય કાર્યો કર કે ? આપણા ધર્મમાં તો પારકું ધન કે પારકી વહુ લીકરી તરફ હરામની નજરે જોવામાં પણ પાપ છે ! જે સ્ત્રીઓ દેવદર્શનને માટે દોડ દોડી કરી મુકે છે તેને તમે બહુવાર ધર્માંધ કહો છો. આપણાં માણ પણ ધર્માંધ છે ! ધર્માંધનો અર્થ હું જરાબર નથી સમજી શકી તે મને સમજાવે.”

“જો સમજ, ધર્માંધ એટલે ધર્મને નામે પેતાનો સ્વાર્થ સાધનારા. ધર્માંધ એટલે સારાસરનો ત્રિચાર કર્યા વગર વતનારા. ધર્માંધ એટલે મુળ તણને ઢાળે પાંદડે કે ઢાંડે ઝાંખરે વળગનારાં. વધારે વિસ્તરથી રમજવું હોય તો હજી પણ સાંભળ. જેને જેની મર્યાદામાં રહેવું હોય તે તેનું ઉદ્દેશ્ય કહે તે આંધળો કહેવાય. જેમકે પંચેન્દ્રિયના વિષયો. જો આ વિષયો મર્યાદામાં રહીને લેગવાય તો તેને માટે કોઈ ચર્ચા કે ટીકા કરવું નથી; પણ જો તેની હદ છાંડવામાં આવે તો સમાજની વ્યવસ્થા તુટી જાય. જે કામની હદ છોડીને વર્તે તે મામાંધ કહેવાય, જે કોધની હદ છોડીને વર્તે તે ક્રોધમાંધ કહેવાય, જે મોહની હદ છોડીને વર્તે તે મોહમાંધ કહેવાય, જે મદની હદ છોડીને વર્તે તે મદમાંધ કહેવાય અને આમજ જે ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તે ધર્માંધ કહેવાય. મને શું મારો ધર્મ વહાલો નથી ? છતાં હું ધર્માંધ નથી. મારો તાગમાં શું મેહ નથી ? આમ છતાં હું મોહમાંધ ન કહેવાઉં. મારો જે ત્રિશી હોય તે પ્રતિ

મને કોષ તો આવે; પણ આ કોષમાં હું આપણો ન બનું એટલું મારે માટે ઈષ્ટ કહેવાય. શાવણ મદાંધ હતો; પણ રામને તો પોતાનું સ્વમાન સાચવવાનું હતું. બળી શાવણે રામને અપરાધી હતો. શાવણનો રામે અપરાધ બહોતો કર્યો. સામર્થ્ય વગર તો યુધ્ધ થઈ શકતું જ નથી. જેમ શાવણ સમર્થ હતો તેમ રામ પણ સમર્થ હતો. આમ છતાં શાવણને આપણે કામાંધ, ક્રોધાંધ તથા મદાંધનું નામ આપીએ છીએ પણ રામને કોઈ વિશેષણો નથી આપતાં. ઉલટા ઈશ્વર તરીકે પુણ્યો છીએ.

“ત્યારે તો એમજ કહેવાની કે આપણા દેશ પ્રતિ આકર્ષાઈને સરકદ તરફનાં જે યવનેનાં ટોળાં ચડી આવ્યાં તે કામાંધ, ક્રોધાંધ, મદાંધ, મોહાંધ તથા તે સાથે ધર્માંધ પણ હતા.”

“શાભાશ ! મારા કહેવાનો ભાવાર્થ હવે તું બરાબર સમજી. શું કહેતો ધર્મ એમ કહે છે કે તમે તમારા સ્વાર્થ સાફ અન્યને ભય, અને ત્રાસ આપો ! શું ધર્મ એમ કહે છે કે પારકી રૂપવતી તથા યુવાન વહુ ઘીકચીને તમારી ભાયાં બનાવો ! શું ધર્મ એમ કહે છે કે પસારું ધન એ તમારું છે ! શું ધર્મ એમ કહે છે કે તમારાથી છુટાય એટલું છુટો અને અન્યના પ્રાણનું હરણ કરો ! આને હું ધર્મ કહેતો જ નથી. આ તો દેખીતો અધર્મજ છે ! રામભક્ત પુલસ્તીદાસજી કહી ગયા છે.

સત્ય વચ્ચેન અરૂ દીનતા, પર સ્ત્રી માત સુમાન;

ઇતનેમૈ હરિ ના મિતૈ (તો) પુલસ્તીદાસ જમાન.

“ધર્મની પ્રજ્ઞાલી તો આવી હોવી જોઈએ.”

“ત્યારે તમે કહો છો કે ધર્મની પ્રજ્ઞાલી તો આવી છે ત્યારે જે લોકો આ પ્રજ્ઞાલીથી વિરૂધ્ધ વર્ત્યા તેનો જય કેમ થયો ? એ લોકોએ આપણા દેશ ઉપર રાજ્ય કેમ ચલાવ્યું ?”

“આપણામાં જે ફાટકુટ હતી તેનુંજ એ કળ હતું. કળ પણ એ કંઈક કળ આપણે લોગવીએ છીએ. તુંજ કહેતી કે આપણી પરાધીનતા મટી છે ? કુલપ, ઇન્ડ્રા લેડ પુષ્કિનું કળ આવુંજ હોય. અત્યારે આપણે દરેક રીતે નબળાં પડ્યા છીએ. શરીર, મનથી તથા પુણ્યમાં નિર્બળજ છીએ. જમ તથા જાળસ્વભાવ પણ જમને આપણે આપણી શરીર શક્તિનો નાશ કર્યો છે. આપણે કોઈનું પણ સુખ જોઈને રાહિ નથી થતા; ઉલટા બળીએ છીએ ! આપણને આપણા દેશના કહાડવા નથી ગમતા; પણ પાંચા રાઇ જેવડા દેશને આપણે પર્વત જેવડા ફરી કુચીએ છીએ ! આપણે બ્રહ્મચર્યને ક્યારેની વિલંબથી આપણે ભેડા છીએ ! આપણું જન્મદાતાજ આપણા શત્રુ બન્યા છે ! આપણને યોગ્યરીતે તરફાર કર્યા વગર સંસારની ધુસરીમાં જોડી દે છે ! શરીર ફળવાને મજબૂત બનાવવાનું શાસ્ત્ર તો આપણે છેક વિસરી ગયા છીએ. આવાં આવાં જનક કાશ્યપને લીધે આપણે રૂઝાશયને તજી દીધા છે. અને કેવળ પેટને ખાતર આપણે જોના સુખામ બનવું ન જોઈએ

(૧૫૨)

તેના શુભામ બનીએ છીએ ! આપણી સીઓને પણ આપણે શુભામ બનાવી છે અને તેથી પણ શુભામગીરી કરનારી પ્રજામાં વધારો થતો રહેશે છે.”

“જરા થોભો. આ તમે શું જોઈયા ? તમે તો સીઓને છુટ આપવાની વિરૂધ્ધ છો !”

“તું છુટ કેને કહે છે ? છુટનો અર્થ હમણાં જેવો થાય છે અથવા કહેવાય છે એવો હું નથી કરતો. સી બાતિને યથેચ્છ ફરવા ફરવાની છુટ આપવાનું કામ હાય વગરનું નથી. સી વીરજનની અથવા વિરંગના થઈ શકે પણ તેણી પુરૂષની જોડે સામનાં તો ભાગ્યેજ કરી શકે. પુરૂષો યુધ્ધવીર ધારે તો થય પણ સી યુધ્ધમાં વીર રૂપે ન ઉભી શકે. અહીં અને જેને આપણે સુધરેલા દેશના નામથી જોળખીએ છીએ તે દેશમાં પણ સી વર્ગ રણમાં અત્યાર લગી પુરૂષ વર્ગની સામે ટકકર ઝીલીને ઉભો રહેશે હોય એવો હાખલો બન્યો નથી. પુરૂષ કરતાં સી શરીર અને સી હૃદયનું બંધારણ જ ભુલું છે. જો સી પુરૂષની નરમે આપણી જે ધાર્મિક સંસ્કૃતિ સ્થપાઈ છે તે કહાડી નાખવામાં આવે તો સુધરેલા દેશમાં ગ્રહસ્થાશ્રમની જેવી સ્થિતિ થઈ છે તેવીજ સ્થિતિ આપણી થાય. કેવળ વિલાસને સારું જ માનવ પ્રકૃતિ નથી સ્વરૂપ. તેનું અંગ કર્તવ્યથી બનેલું છે. જો આ કર્તવ્ય જે કોઈ ન બળવે તો તે પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિથી નષ્ટ થઈ નીચે પડે છે.”

“સુધરેલા દેશોની દશા તો હમણાં આપણા કરતાં કયાંય ચઢીચાલી છે તે છતાં તમે આમ કેમ કહો છો ?”

“મેં તને કહ્યું નહીં કે આ દેશની પ્રજા પોતાનું સ્વરૂપ ભુલી ગઈ અને તેથીજ તે પરાધીનતાને પામી. એક સત્તા ગઈ તો બીજી આવી. જે પરતંત્ર છે તે પોતાનું માથું ઉંચું કરી શકે નહીં.”

“હું કયુલ કહું છું કે નજ કરી શકે; તો પણ જે કામ કરવામાં આપણે સ્વતંત્ર છીએ તે કામ કેમ નથી કરી શકતા ?”

એનાં અનેક કારણો છે. આ દેશ ન્યાત, ભાષા, ભુદી ભુદી ભાતની રૂઢીઓ તથા ધર્મની વિવિધ માન્યતામાં વહેંચાઈ ગયો છે. જો ખરું કહું તો આ સ્થિતિને લીધેજ દરેક વાતે નિર્જળ થતાં જઈએ છીએ. અને આ આપણી નિર્જળતાનો આપણા કરતાં જે પ્રજા બળવાન છે તે પુરેપુરો લાભ લે છે. આપણામાં શુરવીરો જો કે ઘણા થઈ ગયા છે અને અપવાદ રૂપે ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ તથા અહમદ નગરની ચાંદબીબી જેવી વીરાંગનાઓ પણ પાડી છે; પરંતુ એકતાના અભાવને લીધે જે દેશ દ્રોહ થયો છે તે કાંઈ નહાનો સુનો નથી. એકતા પણ ચાને આધારે રહે ? જ્યાં દરેકની માન્યતા ભુદી ભુદી હોય, જ્યાં એક ધીભને અત મળે નહીં, જ્યાં દેશાભિમાન કેળવવાનું ન હોય અને જ્યાં સ્વાર્થનીજ પ્રધાનતા હોય ત્યાં પ્રગતિ કેવી રીતે થઈ શકે.”

“અમજા જગર તો હા નથી પાડતી ના ? તારું મન કયુલ કરે છે ના ?”

“કેમ ન કરે ? જે સાચું હોય તેને જોડું કેમ કહેવાય ?

“અત્યારે તો હું બહુ છું. જે કહેલું છે તેનો વિચાર કરતી રહેજે. જો શંકા થાય તો ફરી પુછજે. તેનું અમાધાન મોંઝા જ્ઞાન પ્રમાણે જરૂર કરીશ.”

(૧૫૩)

“બહુ આરં. બોલો રસોઈ શી કરવાની છે ?”

“હાળ ભાત અને શાક.”

“વાર.”

વિકલરાય ગયા અને ઇંદુ ગોદી ટાસીની પાસે જઈને બેઠી.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

કીલાં તો ચાલી ગઈ, કેમ રહે ઉતરેલ ?

નંદલાલે ખેલવા, માંડયા જુદા ખેલ !

નંદલાલ જમાનાનો ખાધેલ હતો, કીલાં હવે તેના કામની રહી નથી એમ તે સારી પેઠે જાણતો હતો. કીલાં જેવી નફ્ટ રાંડને ઘરમાં રાખવાથી ક્યાંક પોતાને જીવ જાય એમ તે માનતો હતો. તેણે કીલાંને સઘળો દલ્લો આખાદ ચુકતિ વાપરીને પોતાને હાથ કરી લીધો. હવે નંદલાલને નિરાંત હતી. તેને ધારવા કરતાં પણ વધારે મળ્યું હતું. કીલાંની પાસે કેટલું હોવું જોઈએ તે મર્મ નંદલાલ જરાબર જાણતો હતો. આમ છતાં રોકક રકમ ધારવા કરતાં ઘણી વધારે નિકળી પડી. ઘરેણું પણ જુના ઉપરાંત બીજાં વધારાનાં નવાં નીકળ્યાં નંદલાલ કાચો તો નહોતોજ. ઘરેણું સુળ રૂપમાં વેચવા જતાં પોતે પકડાઈ જાય એટલા માટે અજમચેલી વાપરીને તેણે સઘળા ઘરેણું ગળાવીને તેની એક લગડી પોતાની પાસે રાખી.

વ્યાપારમાં સુડીનો ખપ પહેલો પડે છે. નંદલાલને હવે તેની જરૂર રહી નહોતી. બધો મગીને તેની પાસે લગભગ બે હજારનો યોગ થયો હતો. આટલી સુડી નંદલાલને માટે જોઈ તો નજ ગણાય. દુકાન માંડવા કરતાં તેને ફ્રેન્સી કાપ-હની ફેરી ફરવાનો ધધો પસંદ હતો. ભવાનીની જોરડીમાં રહેવાનું હવે તેને નિર્ભય જેવું લાગ્યું નહીં. તેણે એક નજીકની ભરચક ચાલીમાં જોરડી રાખી લીધી અને તે તેમાં જઈને રહ્યો. નંદલાલ જીભનો મીઠો હતો અને સમય સુચક પણ હતો. આવા ધંધામાં જે બે ગુણ જોઈએ તે નંદલાલમાં સ્વભાવિક હતા.

તેની સુખ્ય રમત ઓઝોની જોડેજ ખાસ રમવાની હતી. આવું ફ્રેન્સી કાપક ઓઝો વગર કેણું ખરીદ કરે ? નંદલાલ ઓઝોને પ્રિય થઈ પડે જેવી રીતેજ રાખતો. વાયલની સાડીઓ, આકર્ષક છાયલો અને પેલકાંતું ભાતભાતનું કપડું. આ વ્યવસાયને લીધે તેણે ઠીક ઠીક પેઠા કરવા માંડ્યું. તે જલુ અને ભવાનીને કદાચજ મળતો. જે માણસ વ્યાપારમાં પડે છે તે હરેક વાતમાં વ્યવહાર કુશળ તથા ઠરેલ થાય છે. નંદલાલમાં આ ગુણો હવે આવવા લાગ્યાં. નંદલાલે શરૂવાતના વ્યાપાર એક હજારની હેર ફેરમાંજ કરવા માંડ્યો હતો. સોનાની લગડી પણ તેણે વેચી નાંખી હતી. આટલી રકમ તેણે કેાઈ એક સધર આસામીને ત્યાં વ્યાજ રાખી હતી. ચંપકને તે રસ્તામાં વારંવાર મળતો. હમણાં તેણે પોતાનું ઘર ગાવાનું બેઠી લીધું હતું. ચંપકને તે આઠ બાંધીને કહેતો કે તમે તમારા ધંધામાં ધ્યન આપો. શાહુકારના લીકશએ આમ ભટકવું સાઈ નહિ. તે

(૧૫૪)

ચંપકને ત્યાંની આવભવથી એટલું સમજી ગયો હતો કે ચંપકનું બહારનું રખડું તેનાં ઘરનાં માણસોને પસંદ નથી. તે અઠવાડિયામાં એક બે વખત બાગીચમાં માળામાં પથ્થુ આવતો અને અનુકૂળતા દેખે તો નવનિધને નવું નવું દેખાડતો. નવનિધને તે કહે તો કે ચંપકભાઈ મારા થોડા છે અને હું તેને સારી શિખામણ આપું છું. નવનિધને આ વાત બમતી. ચંપકે એકવાર નવનિધને કહેલું પથ્થુ ખરું કે પેલો નંદલાલ હવે રસ્તાસર છે હો ! આને લીધે પથ્થુ નંદલાલને માટે નવનિધના મનમાં વિશ્વાસ બેઠો હતો. નવનિધ એમજ માનતી હતી કે ઘરના માણસોનું એ સાંભળશે નહિ. કહી સુધરે તો પરાયા માણસોથીજ તે સુધરે. નંદલાલને રાજી રાખવા માટે કેઈવાર તેણી કંઈ કંઈ ખરીદતી પથ્થુ ખરી. નંદલાલ બહુ વખત ના કહેતો. તે એમ પથ્થુ કહેતો કે હમણાં સંજુર કરો. આ કરતાં પથ્થુ સારી અને સસ્તી ચીજ હું તમારે માટે લાવીશ

આથી નવનિધનાં મનમાં એમજ ઉગી આવ્યું કે નંદલાલ માણસ સારો છે. જરૂર એ એને સુધારશે. આજ ઘરમાં નવનિધ એકલીજ હતી નંદલાલ આવી પહોંચ્યો.

“ ઘરમાં કેાઇ છે કે ? ”

“ કેાણુ નંદલાલ ભાઈ ? ”

હાજી. બુઝો બા ! આજ હું તમારે માટે એક નવી ડીઝાઇનની સાડી લાવ્યો છું. ” ગાંસડીમાંથી કહાડીને નવનિધના હાથમાં મૂકે છે.

“ વાહ ! આ સાડી તો ઘણી સારી છે. આની શી કિંમત ? ”

“ કિંમતનું તમારે શું કામ છે ? આગળ ઉપર જોઇ લેવાશે. ”

“ એમ તો હું ન રાખું. ”

“ સાંભળો ત્યારે. ગામમાં અઠાર રૂપિઆની મળે છે. તમારી પાસેથી હું અગિયાર રૂપિઆ લઈશ. ”

“ તમારી પાસેથી વધારે લેવાય નહીં. સુદલ ભાવેજ તમને મારાથી આપી શકાય. ચંપકશેઠનો મારા ઉપર ઘણો ઉપકાર છે. આ પ્રતાપ બધો એનોજ છે. ”

“ જ્યારે તમે તેનો આ પ્રમાણે ઉપકાર માનો છો અને આ ઘરને તમારા ઘર જેવુંજ ગણો છો, ત્યારે તેને ઠેકાણે કેમ નથી લાવતા ? જો તમે તેને ઠેકાણે લાવશો તો જેમ તમે એમનો ઉપકાર માનો છો તેમ હું તમારો માનીશ અને વખત આવ્યે તેનો બદલો આપીશ ”

“ મને બદલો જોઈતો નથી. તમારી સૌની મહેરબાની હોય તોય ઘણું છે. હું મારાથી બનતું કરીશ અને તમે જોશો કે જતું હડાડે તેમાં કેટલો ફેરફાર થયો ! હું હવે જઈ છું. આ સાડીની કિંમત કરાવજો અને પછીજ મને રૂપિઆ આપજો. ”

“ ના, ના, એમ તો નહિ. રૂપિઆ લઈ જાઓ. ”

“ કાંઈ પથ્થુ જરૂર નથી. ન ગમે તો પાછી આપજોની ! તમારાથી કાંઈ ત્રાડી વધારે છે કે ? ”

“ મને ખેંચી એટલે હું તમને પાછી સી. આપના પાંચા પવા પેણ હું તમને પાછી સી. તમારી મરજી હાલ લેવાની નહોતી સી. તમે ફરી આપણી ત્યારે આપીશ. ”

“ કાંઈ હરકત નહીં. મારે તો ફક્ત તમને કોઈકું જાણવાનું છે. તમારી કાડીની કિંમત કરાખીને મારી સાચાં જોડાની પરીક્ષા કરશે. ”

“ હવે એમાં તમારી પરીક્ષા શી કરવાની હતી ? બિચારું કોઈકું મારે તમને એક બીજું જ પુછવાનું છે. એ કોઈવાર બહુ અને મેનાભાણીનું આમ લે છે તે કાણ છે ? ”

“ આ તમે મને ઠીક પુછ્યું. એ એક ટોળી છે. એના ફંદામાંથી હું ચંપ-કભાઇને કહાડવા માગું છું. એક બીજું પણ લઈશું છે. એ વાતનું કોઈકું નહીં હતું. તમે ધીરજ રાખો. હું હવે એ ટોળીમાંથી એકનો એક લઉં છું. તમે મારીને કોઈકું બન્યો છું મિ. સી. રસ્તે આલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. અને એમાં મારું કંઈકું મન્યું છે. ”

નવમિય બીજા લેકરાની વાત સાંભળીને વિચારમાં પડી ગયો. નવલકાંડ ત્યારે આટલું કંઈકું ચાલતો થયો. નવનિધિ અંદર જઈને કાડી કોળાંટમાં મુકી.

મકરંડુ જુડ મુ.

બહુ મનમાં ચંપક વસ્યો, ફરી ગયું ત્યાં જ;

બાંધ માંડી બેઠવા, મળી નહીં પડ્યા.

બહુ લઈરું જન હરિ શક્યો પણ લેવાનું મન હરિ શક્યો નહીં. કોઈકું અને લેવાં પણ પેલા લાલચે શેકની ચલાયતા વડે બહુનાં જનમાંથી મુક્ત થયાં. હવે બહુ પાછો ખવડો પડ્યો. એ બાંધ સાંકળનું લેવા ફરીથી ચંપક તરફ ગયું. નંદલાલ તો હવે ખેંચી વિપારી બન્યો હતો. તેને ઉપર પેણ સારી હતી. નંદલાલને બહુની ફરી પડવા હતી નહીં. તે પેણ લગભગ મોકલો એટલે બહુને કેવી રીતે મળી શકે ? બવાનીની જોડે તેના લગભગ રસ્તામાં કોઈકું મનમાં જોડવાનું રહ્યો હતો. બવાનીનું સી. કેકાણું જ મોકલતું. સી. મનમાં એકમંડા ક્યાં હતું ? ન્યાં વળી ડીઠો ત્યાં માત્ર ધુણવાનું હતું ! હાથમાં બાવિલો સિંકાર એમજ છટકી જાય એ વાત બહુને બિલકુલ ગમતું નહીં. એમાં તે ચેતેલી મનમાં માનતો. વળી ચંપક ઉપર તેજી મોકલો આશા વાંચી હતી. તેને જોગ મળે તો સારી પેટે નીચાવવાનો તેનો વિચાર હતો. ન્યારે લઈરું મનમાં માત્ર એ હતો હતો ત્યારે તે અરસોમાં ચંપક, બહુને એ વધુ જાણતો મોકલો હતો; પરંતુ બહુ બહુતો હતો કે તરમાં તેલ જમું મથી એટલે તે પણ લઈકું લેવામાં રાખ્યો.

ચંપકનું મીઠાનું પેણ પિટી કરુંજી તથા લીનામાં હતું; પણ પેણના વચર આંધી કંઈકું અને જનહર ધરમાં આવજીને એવાની તેની કિંમત કયા રીતે ચાલે ? આમ છતાં એક એ વખત તે ત્યાં મુરચો હતો. પાંચમી પેણ બહુને મોકલો મોકલો.

આજ બહુએ જેમ તેમ કરીને ભવાનીને હથિયાર બનાવ્યો હતો. બહુના હથિવાથી મેં-ચક્રને પકડી પાડવા માટે ભવાની રસ્તો રોકીને બેઠો હતો. ચંપકને ત્રણથી ચાર વાગતાંની અંદર ઘરથી બહાર નિકળવાની ટેવ હતી.

જાંપક, ભવાનીની નજરે પડ્યો અને ભવાનીએ તેને પકડી પાડ્યો.

“કેમ મહેરબાન ! હમણાં તો જણાતા જ નથી ? ચાલો, ચાલો; બહુમાર્ગ તમને યાદ કરે છે.”

“ક્યાં ?”

“ઘર આગળ તમારી વાટ જોઈને જ બેઠો છે.”

“એમ ?”

“આલો ત્યારે.”

ચંપક, ભવાનીની જોડે બહુના ઘર તરફ જવા માટે વળ્યો તો ખરો; પણ તેણે ચિત્ત કસુંબલ કરતાં પણ પેલી મીનામાં લાગી રહ્યું હતું, તે નહાનકડી નાર તેને વધારે ગમતી હતી. ચંપકના મજવામા અત્યારે આપવા જેટલું તો નહોતું; તો પણ તે તેણીનું મુખ જોવા ઇચ્છતો હતો. આ લોકોના એવો સ્વભાવો હતો કે જો આનંદાન કશાંવે તોજ દસ વીસની રકમ લઈ ચુકે; નહિ તો આવનાર જોજાળીતાને પાનપટ્ટી ખવરાવીને રવાના કરે.

જે માણસને જે ઈન્દ્રિય વસ્તુ મેળવવાની અગર તો જોતાની તક પડે હોય છે તે જો તેને પ્રાપ્ત ન થાય અગર તો તે તેને નિરખે નહીં તો તે જરૂર હતાય ક્ષમા છે. ચંપક આજા બંન તો થયો; તો પણ ભવાનીના આગ્રહથી ચરમનો માર્યો તે બહુને ઘેર તો ગયો ! બહુ સામેના દિવાનખાનામાં જ હતો. તે ચંપકને ચેતા તરફ આવતો જોઈને હસીને ઉભો થયો.

“વાહરે દોસ્ત ! આજ કાલ તો બહુ મોંઘા થઈ ગયા છે ! દીવો કયેં પણ દેખાતા નથી ? કેમ ખુશીમાં છો ના ? આ તમારી બાબી પણ તમરુંજ રટણ કર્યા કરે છે ! જોકે વાર પુરો તો ખરા !”

મેના ટાપસી પુરવાને અગાઉથીજ તર્કયાર હતી. તેણી હાથનો લટકો કરીને બોલી.

“એ પોતાની મેળે મોંઘા તો નહીં જ થયા હોય. મારી દેરાણીએ મોંઘા કર્યા હશે ! અહિંતર જો એમ ન હોય તો પોતાની બાબીની ખમર શું ના હશે !”

“એમ કેમ બોલો છો ? શું એક બે વખત નહોતો આવ્યો ? પણ બહુ ભાઈ ન મળ્યા એટલે આવતાં અટક્યા.”

“એ ભલે ન હોય; પણ હું તો હોઈ ના ? તે દહાડે તમે આવ્યા ત્યારે તમને કોઈ પણ પ્રકારની જોછપ આવવા દીધી છે ?”

“શું આ મ્હમાં જોછપ ? એવું તે હોય બાબી ! તમે તો એક તમે જ છો ! હું અચાનક આવ્યો હતો; તો પણ માત્ર પંદર મિનિટમાંજ તમે દેહતદાર ખાવાનું તર્કયાર કરીને મારી પાસે ચુક્યું.”

“કેમ ન ચુકે ? તમે કોઈ બીજા છો ? મારા બહુ કરતાં પણ તમારું

(૧૫૭)

મમ મમરે ભાગ્યવું એ અમર કામ છે. આ તો મારી વહુ બુદ્ધે એવી નથી. પણ, બુદ્ધે તો હું કેવી રહી ! ”

બહુની મા કે જે છેડી રહીને આ બધું સાંભળ્યા કરતી હતી તે ચાલતી વાતને વીક્ષેપ વ્રજન આપવા માટે આવી પહોંચી.

“ એમ તો તમારી મને પૂરેપૂરી ખાત્રી છે. મારા ઘર કરતાં પણ હું તમારા ઘરને વધારે સમજું છું. ” અંપકે સમયને અનુસરતો ઉતર વાળ્યો.

“ બા, બા. આમ ઉભી છો શું ? અંપકલાઇને માટે બટાટા પવા તૈયાર કર. ” સામુએ વહુને હુલકાવીને આજ્ઞા આપી.

એ કદા પ્રમાણે બટાટા પવાનું સાધન તો અગાઉથી તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. અંપક આવે એટલીજ વાર હતી. મેનાએ પ્રાઇમસ સળગાવ્યો અને ગેલી સુકી પણ દીધી ! હજુ તો પ્રસ્તાવિક વાતો ચાલે છે ત્યાં તો એક મહોટી રકાબીમાં ભરીને તેણી લઇ પણ આવી. પડખે લીંબુની ચીરીઓ પણ હતી.

“ ભાણી ! આ શો અમત્કાર ! તમારા હાથમાં બહુ છે કે શું ? પૂરી પાંચ મિનિટ પણ નથી લાગી ”

“ બહે અંપકલાઇ ! તમે કહે ; પણ તમારી વહુને તોલે આ મારા બહુની વહુ તો નજ આવે ! આ મારી વહુને આટલું તૈયાર કરતાં પાંચ મિનિટ લાગી પણ તમારી વહુને તો બે ત્રણ મિનિટ જ લાગે હ્યો ! ”

“ શું બે ત્રણ મિનિટ લાગે ! અર્ધો કલાક લાગે અર્ધો ! અને તે પણ આપું સ્વાદેશળું તો નહિં જ. ”

જેઉએ ખાઇને રકાબી ખાલી કરી અને પાણીથી મોઢાં સાફ કર્યાં. પાનની પટી મુંખમાં પકાવી. સીમરેટ પણ સળગાવી.

“ કેમ જઇશું કે ? ” બહુએ પુછ્યું.

“ હા, ચાલો. ”

ભવાની તો ઉપર જ નહોતો આવ્યો. નીચેજ બેસી રહ્યો હતો. ભવાનીમાં ફેટલીક ખુબીઓ હતી તે કામના જેમ કરવડ્યો હતો તેમ સમસ્યસુકે પણ હતો. જેઈ દંદર ઉતર્યા બહુએ ભવાનીને ઇસારો કર્યો. ભવાની ટુંકસી લાગ્યો. બંને તેમાં બેસીને નિકળી ગયા.

પ્રકરણ ૪૪ મું :

રહ્યો નહિં લહેરે ઉરે, પરતાવાનો પાર;

લેવાને શું કહી શકે ? બુદ્ધો જ્યાં નિજભાન.

લાલચંદ શેઠનાં કહેવાની લહેરને એટલી તો ઉંડી અસર થઇ કે તે બધું સાંભળીને મનમાં સમસમી રહ્યો. લેવાંએ શુપ્ત ઉભી રહીને લાલચંદ શેઠે લખા લહેરે વચ્ચેના સંવાદ સાંભળ્યો હતો. એક બાંધુ લહેરે અને બીજા બાળુ લેવાં વિચારમાં પડી ગયાં હતાં. બે ત્રણ દહાડા સુધી તો તે બંની વચ્ચે પુલવા દિલથી કશી વાતચીત થઇ નહિ. દરેક દરેકના દોષ માંડ્યો. લહેરેના વાકે તો

ઉધાડોજ હતો; પણ લેલાંની બુદ્ધિ પણ કંઈ સાધારણ તો નહોતી જ. પોતાના ચિત્તિની ગેરફાળરીમાં પરપુરૂપની ભેટ ચોપાટ ખેલવા ખેલતું. એજ તેણીને ચોટામાં ચોટો અપરાધ હતો, બહુએ આટલી છુટ લીધી તેનું કારણ આ હતું. એ પ્રથમથી જ લેલાંએ આવી છુટ લીધી ન હોત તો બહુ તેણીને ફસાવવાની તબવીજ કરત કે નહિ તે વિષે કદાચ કહેવાય પણ નહિ. આપણામાં સી વર્ગની અંદર લોકજા અને મહત્ત સેવવાની જે રૂઢી છે તે એક રિતે સારી પણ છે; પરન્તુ જેટલો તેનો અતિયોગ થયો છે તેટલીજ તે બાધક છે.

હમણાં આપણે સમાજ આ રૂઢીને નિંદતો થયો છે. તે પશ્ચિમનું એક ભતનું આંધળું અનુકરણ છે. આપણી નીતિ રીતિ અને તે લોકોની નીતિ રીતિ વચ્ચે આસ્માન જમીન જેટલો તફાવત છે. ત્યાંનો સીવર્ગ એ ધારે તો પોતાનું શિયળ સાચવી શકે જેટલો બળવાન છે. તે વર્ગને કાયદાનું રક્ષણ પણ પુરેપુરું છે જેટલુંજ નહિ; પરન્તુ કેટલાક મર્યાદાવાળા, નિયમોનું પણ ત્યાં એવું અસ્તિત્વ છે કે એક બીજીની મરણ વગર કોઈ કોઈને બોલાવી શકે નહિ.

આપણા સમાજમાં એવું કશુંય ધોરણ નથી. આ દેશની પ્રજા લાંબા વયના થયાં યુવામી લોગવતી આવી છે, અને તેમાંય સી વર્ગની પરાધીનતા હદબહારની છે, આ પરાધીનતા કમી કરીને સી વર્ગને નિર્જળ બનાવવામાં સહાયકુત બની અને તેનું પરિણામ યુવામી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું.

આ તો એક જગતનો સ્વાભાવિક નિયમ છે કે નિર્જળ પ્રજા ઉપર સબળ પ્રજા અધિકાર લોગવે. આ દેશની પ્રજાની સ્થિતિ આવી છે. અને તેને લીધે આપણે દિવસો દિવસ તન મન અને ધનથી નબળા પડતા જઈએ છીએ. આ નિર્જળતાનું નિવારણ કરવાના કેટલાક ઉપાયો આપણા હાથમાં છે અને કેટલાક નથી. રૂઢીનાં કેટલાંક આચારો બંધને જે સમયાનુસાર બંધાયા હતાં, તે હાલના સમયને અનુસરીને નરમ પાડવાં જોઈએ બળવાન નિર્જળનું બક્ષણ નહિ; પણ રક્ષણ કરવાનો માર્ગ પ્રકુલ દરવો જોઈએ. વાડ ચીલાડાં ચોરે એવું થવું જ ન જોઈએ.

અધિકાર, અધિકારના રૂપમાં હોય તો કોઈ કોઈને ફરિયાદ કરવાનું કારણ પણ રહે નહીં. કોઈ પણ દેશની અંદર એક સરખી શાંતિ હોય એમ ધારવું સુરકેલ છે. દરેક દેશમાં ન્યુનાધિક અંશમાં અશાંતી તો હોયજ. આપણા દેશમાં જે અશાંતિ છે તેનાં એક નહિ પણ અનેક કારણો છે. ધર્મ જાણવા અને ન્ય ત ભતના તફાવતે આપણામાં ઘણા પ્રકારની અશાંતિ પેદા કરી છે. એક બીજાં વચ્ચે દિલસોજ તથા દિલ્લાસાની ગેરફાળરીને લીધે આપણે ઘણું ખમ્યું છે અને હજુ પણ તેની પરંપરા ચાલી આવે છે. કહો કે વચારે ને વચારે બળવાન બનતી ભય છે.

આમી એમ તો કોઈ કહી શકે જ નહીં કે પશ્ચિમનું વાતવરણ પવિત્ર છે. ત્યાં પણ અતિ છુટનું પરીણામ સારું આવ્યું નથી. એ લોકોમાં આચાર વિચારનાં અવનવાં ધોરણો સ્થપાય છે અને ઉથાપાય છે. સમયને અનુસરતું દરેક ઠેકાણે

અનુ તેમ જોવાનું જ કાયદો કાંઈ સિધ્ધાંત નથી. હરકતોને, હર કરવાના જે નીચણો તેનું નામ કાયદો. સામાન્ય અને વીશેષ કાયદાનું સ્વરૂપ બુદ્ધિ બુદ્ધિ હોય છે. તેઓએ જાણી રહેવું એ એક કાયદો અને પુરૂષે પર સ્ત્રીની સામે વીકાર વાળી જાણે ન જોવું એ બીજો કાયદો. આ એક મર્યાદા ગણાય. આ મર્યાદાનું જ્યાં ઉલ્લંઘન થાય ત્યાં પરીણામ બુદ્ધિ આવે અને સમાજ તે સાંખી શકે પણ નહીં.

લહેર અને લેલાં વચ્ચે બે ત્રણ દહાડા અગાવા જેવું રહ્યું. ત્યાર પછી પરસ્પર જોવાનો આરંભ થયો. એક બીજાએ એક બીજાનો નાંક કપુલ કર્યો, લહેરને પોતાનો દોષ વધારે જણાયો. લહેરના મનમાં ચંકા હતી કે પોતાની પત્ની બહુના પંજામાંથી છટકી શકી નહીં હોય અને જરૂર બ્રમ્હ ચંદ્રે પરન્તુ જ્યારે લેલાંએ ખુલ્લા દીક્ષી જે બન્યું હતું તે અચેતી માંડીને કહ્યું. ત્યારે લહેરનાં મનનું સમાધાન થયું. તેને લેલાંનું કહેવું સાચું લાગ્યું. બનાવટી ન જણાયું.

લહેર અને તેમ તો વેમારીનો ઠીકરો હતો. માત્ર જમાનાના એકમાં તણાયો હતો. પોતાની સબુકડી નાગનું આછકડું પહેરવું એ હતું તેને ગમતું હતું. બધી તે મુંઝવેનો અભિપ્રાય હતો. ધણું ભુત્તાનીયા પોતાની વહુને નાટક કે સીનેમામાં પણ લઈ જાય છે. અંધ બધાને ભવાની જેવા મળતા પણ નથી. ભોગ ભોગે લહેરને આ શાઈ અંધે મળી ગયા અને તે બહુતે સપાટે ચડ્યા.

લાલચંદ ચેકને લીધે હવે તેની જાન ઠેકાણે આવી હતી. લાલચંદ ચેકનું કેલક્યુંક ચંકા પડતું જોઈવું સાંભળીને જ તે પ્રધારે ચમક્યો હતો અને ગળગળો પણ થયો હતો. લેલાંએ લાલચંદ ચેકની વહુ આગળ લોપો ભાવેજ વાતો કરી કરી હતી. આમાં જો કે લાલચંદ ચેકનાં ધણીઆણીએ ચુકતા વાપરી હતી. પણ એક ફીતે લેલાંનો કોઠો પણ આ રસ્તે ખાલી થયો હતો.

આ જોડણું હવે એક બે દહાડામાં અહીંથી ઉપકવાનું હતું. લહેરની પાસે હવે માત્ર ભાડા જેટલી જ રકમ રહી હતી. હુંડી લખવાનો વીચાર કરતો હતો પણ લેલાંએ તેમ કરવાની ના પાડી. તેણી પોતાના મનને કહેવા લાગી કે ચર્ક કાળ હતું તે થયું. આપણે પછસો એ રસ્તે જવાનો હશે તે ગયો. હવે તો આપણે સાંભ સાંભ વાનમાં પડોચી જઈએ તો વધારે સાફ.

પત્ની, પત્ની એમ તો શાણું હતું. તે બેઠ સમજી ગયાં કે ઉપતાઈમાં માલ નહીં. સાફ અને સીધું જીવન ગાળવામાં જે મજા છે, તેવી મજા છેલ્લેટાઉ જેવું જીવન ગાળવામાં નથી. આ જોડકાંએ આ દાખલા ઉપરથી નકકી કર્યું કે અભિપ્રાયનો કંઈ પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ. અને તેના ઘરમાં વાસ પણ કરવો નહિ. બાણીતાનો વિશ્વાસ કરવામાં પણ કોઈ બાર નહિ બન્યા, જેવું બની જાય છે તો પછી અભિપ્રાયની જોડે સંબંધ બાંધવામાં તે કોણ બાણે શું બને અને શું ન બને !

લહેરનાં મનમાં એકલા બહુનોજ નહીં, પણ બહુની જુદુ તણા તેની જનતાને પણ વસાવસો રહી ગયો તેણે એમ જ કહ્યું કે ઠગારો એકલોજ ઠગ નથી

હોતો પણ તેનું આખું ઘર જ ઠગ રૂં હોય છે. બહુએ, લેલાંને પોતાના પંજામાં લેવાની જે દીવસે પેરવી કરી તેજ દીવસે લેલાંએ જો લહેરૂને ચેતવણી આપી હોત તો લેલાં વીધે લહેરૂના મનને જે સંશય હજી પણ થોડો થોડો ચતાવતો હતો. તે ચતાવત કે નહિ અગર જો ચેતવણીને લહેરૂ માનત કે નહિ તે વીધે અત્યારે કહેવું એ કહેનાર અને માનનારનું સાહસ ગણ્ય, એટલા માટે અમે પણ કહેતા નથી.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

નવનિધને લીલા તણો, અનાયાસ મેલાપ;
શ્રમ મયો મંદિર વિષે, શમી મયો સંતાપ.

ઈશ્વરની લીલા પણ અકળ છે ! આજ નવનિધ, ઇન્દુ તથા જસુ પેલા ટપુને સાથે લઇને દર્શન કરવા નિકળ્યાં હતાં. કંકુને ખબર પડી એટલે તે પણ તેમની પાછળ પોતાની ચોરડીમાંથી નીકળી હતી. વચ્ચે રસ્તામાં તેણીને પેલો લીલુ શેઠ મળી ગયો એટલે તેણી તેની જોડે વાત કરવા ઉભી રહી. આ અરસામાં જ આ ત્રણે જણીઓ પસાર થઈ. કંકુનાં લક્ષમાં આ દ્રશ્ય આવ્યું નહીં; પણ લીલુ શેઠની જસુ ઉપર નજર પડી. તેણે કંકુને ઇસારો કર્યો અને કંકુએ માથું હલાવી તેમાં હા લાવ્યું. નવનિધ અને જસુની નજર સીધી હતી પણ ઇન્દુ કે જે જરા પાછળ હતી તેણીએ કંકુ અને લીલુને વાતો કરતાં જોયાં. જસુની સામે લીલુની આંગળી અને કંકુની આંગળીએ આપેલું તેને ઉત્તેજન ઇન્દુએ બરાબર જોયું. ઇન્દુનાં મનમાં આ વખતે એવી પણ શંકા ઉત્પન્ન થઈ કે આ કંકુએ મને દેખાડી કે જસુને ? આ મનોબલ પ્રશ્નનું તેણીથી સમાધાન થયું નહિં. તેણી મૌન રહી. કંકુ પણ ઉતાવળી આ ટોળીમાં ભળી ગઈ. સૌ આગળ ચાલ્યાં અને એક મંદિરમાં પેલાં ટપુ તો પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. યોગ એવો બન્યો કે પેલા લાલચંદ શેઠની ઘરવાણીની જોડે આ સમયે લેડી પણ આ મંદિરમાં જ દર્શન કરવા આવી હતી. નવનિધની લેલાં ઉપર નજર પડી. તેણીએ તેણીને ઓળખી.

“કેણુ લીલાવતી ? બહેન ! તું અહીં ક્યાંથી ?”

“ઓહો ! કેણુ તમે નવનિધ બહેન ? શું તમે અહિં મુંબઈમાં જ છો ? મને ખબર નહિં બહેન ! નહિતર હું તમને જરૂર મળત, હું તારા બનેલીની જોડે મુંબઈ જોવા આવી છું. અને આ માણને ત્યાં અમારો ઉતારો છે. બાળ-પણનાં સહીપણાં. વચ્ચે વખત ઘણો ગયો એટલે તમારો મને ખ્યાલ જ આવ્યો નહીં.”

“કેટલો બધો ફેરફાર ! એક ધીજાને ઓળખી કહાડ્યાં એમાં પરમેશ્વરનો જ પાક માનેલી ! ચાલો મારે ત્યાં. માણ પણ ભલે આવે. આપણે દર્શન કરીને સાથે જઈશું હો !”

નવનિધ પોતાને ત્યાં લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો અને આ અમંત્રણને આ બે જણીઓએ વધાવી લીધું.

(૧૬૧)

નવનિધના મ માનું ઘર લેલાંનાં મહિયરનાં ગામમાં હતું. અને નવનિધ થોડા વખત પોતાનાં મામાને ત્યાં રહી હતી. લેલાંનું પિયર પણ આ ઘરની નજીકમાંજ હતું. અને તેથી આ બેની વચ્ચે વારંવાર હળવા મળવાનો મેળ બંધાયો હતો. બાળપણમાં બંધાયેલી પ્રીતિની મોહિની અજમ છે ! તેમાં નરી નિર્દોષતા રહે છે. આ મેલાપમાં માત્ર આનંદનો જ ઉછાળો હતો અને તેથી એક બીજાં એક બીજાંને જોઈને વધારે આકર્ષાયાં હતાં. સર્વ કોઈએ સાથે રહીને ઠાકુરણનાં દર્શન કરી લીધાં અને ત્યાંથી સીધાં જ પાછાં વળ્યાં. નવનિધે ટપુને અગાઉથી જ રવાના કરી દીધો. અને પછી સૌ હળવે હળવે ચાલવા લાગ્યાં. આ મંદિરથી બગુલાઈ શેઠનું ઘર દૂર નહોતું. પાસે જ હતું. એટલે સર્વ કોઈ સુખરૂપ શેઠનાં ઘરમાં નવનિધની સાથે ઠાપઢ થયાં. હીરા શેઠાણી પોતાની રીત પ્રમાણે બહાર કઠોડામાં બેઠાં હતાં.

“ સાસુશ ! જોઈ આ મારી બાળપણની બહેનપણીને ? રામ મંદિરમાં અનહે અનહે, મળી ગયાં. જેને ત્યાં એ ઉતર્યા છે તે માણ પણ સાથે છે. ” નવનિધે હરખાઈને પોતાની સાસુને જોળખાણુ પાડી.

“ આવો, આવે, બલે આવ્યાં. બેસો. ” હીરા શેઠાણીએ આચકાર આપ્યો.

સૌ નિરાતે બેઠાં. રામાએ ચા તથ્યાર ક્યો. સૌએ તને ન્યાય આપ્યો. લાલ ચંદ શેઠનાં વહુ અને લેલાં ઘરનો ઠાકમાઠ બે ઘડી જોઈ જ રહ્યા.

આ માંડણું હતુ વાર્તાઢાપ કરતું બેઠું હતું ત્યાં ચંપક આવી ચડ્યો. લેલાં ચંપકને જોઈને અજબજ થઈ ગઈ ! ચંપક આજ ઘરનાં દાર વાટે આવ્યો હતો. તે સીધો મેડીએ જ ચડ્યો !

“ બહેન ! એ કોણ ? ” લેલાંએ નવનિધને પુછ્યું.

“ તારો બનેલી જ તો ! ”

“ શું એમ ? એમને તો મેં અમે માણનું ઘર છોડી બીજે ઠેકાણે રહ્યાં હતાં ત્યાં જોયા હતા ? ”

“ કોને ત્યાં ? તેં એમને જોળખ્યા અને જોણે તને કેમ ન જોળખી ? ”

“ હું તો અદરના ભગમાં હતી અને એ તો બહારના બડમાં હતાં વળી એ વખતે મારા એ પણ નહોતા.

“ પણ ઘર કોનું ? ”

“ બલુભાઈ કરીને કોઈ છે. એની વહુનું નામ મેના છે. ”

“ આ તું શું કહે છે ? શું તમે પણ ત્યાં રહ્યાં હતાં ? ”

“ હા, હા, રહ્યાં હતાં. પરથમ ઉતર્યાં હતાં અમારે ત્યાં, અને પછી ત્યાં ગયાં. ” લાલચંદ શેઠનાં વહુએ અધુરી વાતને પુરી કરી.

“ શું તારો વર એ માણસને જોળખતો હતો ? ” નવનિધે પુછ્યું.

“ જોળખે શું ? જોળખાણુ તો પઈસાની હતી. જે લાંબા હતાં તે શુભા બું. બીજું તમારી આ બહેનપણીને પુછો તો ખરાં ! ” લાલચંદ શેઠની વહુએ

આટલું કહી બ્રમ પેદા કર્યો. લેલાં નીચું જોઈ અર્ધ. નવનિધ સમજી ગઈ કે પોતાની બહેનપણી લીલાવતી ઉપર પણ કાંઈક અવનવી શુભરી છે. તેણીનાં મનમાં પોતાના પતિ ચંપકના સંબંધમાં અનેક તર્ક વિતર્કો ખડા થયાં.

“ બહેન ! કહો તો ખરાં કે પછી શું થયું ? તમે ત્યાંથી હુંથીને પાછાં માણને ઘેર કેમ આવ્યાં. ”

“ એ શું કહેશે ? એ વાત બહુ લાંબી છે; પણ હું તમને પુંકું કે તમારા એ એવા લોકોને ઘેર કેમ જ આવ કરે છે ? ” લાલચંદનાં વહુએ બળતું જ પુછ્યું. ”

નવનિધ શો ઉત્તર આપે ? હોરા શેઠાણી તો જ્યાં બેઠાં હતાં ત્યાંજ બેઠાં હતાં. આ લોકો અંદરના ભાગમાં હતાં. નવનિધે આ સરાલને જવાબ આપ્યો જ નહિં. તેણી ગળી અર્ધ. લાલચંદ શેઠનાં વહુ બહુજ પકકાં હતાં. પોતાના પતીનો શુભ તેમાં ઉતર્યો હતો. તે સમજી ગયાં કે ખુદ નવનિધની સ્થિતિ પણ હયાજનક છે કેટલીક ચાલાક અને અનુભવી સ્ત્રીઓ સામાનું મન વાંચી શકે છે; તો પણ આ બે બનાવમાં લેલાં કરતાં નવનિધને ઓછું શરમાવા જેવું હતું. નવનિધ ઠાવકું મહોડું રાખીને બોલી.

“ જુઓ માણ ! આ તો સુંગ્રહ છે ! જ્યાં સુંધી કાચી મતિ હોય ત્યાં સુધી એમજ ચાલવાનું. ઠાકર ખાય એટલે એની મેળે ઠેકાણે આવે. ”

“ ચિંતા કરશો ના બાણી ? હવે તો આગળ કરતાં મારા ચંપકભાઈ ઘણા સુધાર્યા છે. ” ઇન્દુ એ નવનિધને સહિયારો આપ્યો અને આવનારની આતુરતાને શાન્ત કરી.

“ હજી તો રહેવાના છો નાં ? ” નવનિધે લેલાંને પુછ્યું.

“ બહુ ત્યારે એક બે દહાડા. ”

નવનિધ ત્યાંથી ઉભી થઈ.

“ સામુજી ! સાંભળો છો કે ? આ લીલાવતી તો એમ કહે છે કે અમે એક બે દહાડા રહીને જવાનાં ! આપણે ઘેર રાખ્યા વગર શું અમે જવા દેવાય કે ? ”

“ લે એવું તે હોય ! ક્યાં ગઈ લીલાવતી, જો બહેન ! આ તો તારી બાળ પણી બહેનપણી કહેવાય. તમે ધણી ધણીઆણી પાંચ પંદર દી અહીં રહીનેજ બાંચો. ક્યાં ગયો ટપુ ? ”

“ કેમ માણ ! ”

“ જો આવતી કાલે સવારે પું આ લીલાવતી અને એના વરને ગાડી બાંડે કરીને આપણે ઘેર તેડી લાવજે. એ અહીંથી ઉઠે ત્યારે ઘર પણ જોતો આવજે. સમજ્યો કે ? ”

“ હા સમજ્યો. ”

“ અહીં અમારે ત્યાં છે એ તમારું ઘર ન કહેવાય ? ” લાલચંદનાં વહુએ આટલો વિવેક કર્યો.

(૧૬૩,)

“ હું પણ કયાં હતું. હું કે જુદું છે. તો પણ ગમે તેમ તે પ્રદેશી ખાખીડાં છે. કાલ્લું કાલ્લું જોઈને થેર આવવા બેઠું છે. ” હીરા શેઠાણીએ જાનો વીરૂંક કયો.

બહે ત્યારે. એમ તમે જો રાજી છો તો મારી ના નથી ! ” લાલચક શેઠનાં ઘરવાળાંએ હીરા શેઠાણીની ઇચ્છાને માન આપ્યું.

થોડી વારે સૌ દેઠાં. લેલાં અને લાલચક શેઠનાં ઘરવાળાં કાઠર ઉતરી અને તેની બેઠે ટપુ પહેં મથો.

પ્રકરણ ૪૬ મું.

જસુને ખોંધી બંધને, નવનિધ વહુએ જાંચ;

જસુએ મોંડવા વાંચવાં, ભાગવત અધ્યાય.

હીરા શેઠાણીની આગળ ત્રણ ચારની વચ્ચે જસુ ભાગવત વાંચવાં બેસતી. શેઠાણીને ભાગવતની કથાં ચીંતેગધીતુ વચન આપ્યું તો જસુ ન આવી હોય તો જોઈવાંને પહેલું પહેલું પોતાની પાંસે બેસાડેતાં. અને જ્યાંથી જસુ રહેતું હોય ત્યાંથી વચાવવાની શરૂઆત કરાવતાં. જસુ મોંડાંડે એક વાંગી પરવારતી અને ત્યારપછી વાંસાઠાળ કરેતી. તેણીનાં લોકાંટમાં અધનિદ્રાજ વિષાતાએ સ્થળી હતી. ગાઠ નિદ્રાનો અનુભવ તેણીએ લીધો હોય કે નહીં ? તેનું સમાધાન જસુ કરી શકે. પ્રથમ તો જસુ ભાગવતની લીંટીઓ ભાંગી તુટી જ વાંચતી. નવનિધ પાસે બેઠી હોય તો ઉચ્ચાર મુંઝરાવે અને તેનો અર્થ પોતાનો જોનનાં પ્રમાણમાં સમજાવે. ઇન્દુને ભાગવત તથા તુલસીકૃત રામાયણનું જ્ઞાન નવનિધ કરેતી પહેલું વધારે ઠીક હતું. તે પહેલું કોઈવાર અહીં આવીને બેસતી. આવાં નિર્ધન કમથી જ કાંઈ આવીને અહીં ચીંતેગધા બેસતું તેને મેજ પડતી અને રસ પહે આવતી. માત્ર જસુને જ આ બેઠે જેતું જણાતું.

પાંચ પછી તો જસુને રસાડોમાં પેસવાનું હોય, એટલે તેણીને કયાંય પહે આવજાવ કરવાનો વખતજ મળતો નહી. જસુના મનમાં બહે આ માળામાંજ ભટકવાનો સળવળાટ થાય તેણી વખત મળે તો જાય કે એમજ ? ઇન્દુ નહાન-પણથીજ રામાયણની અભ્યાસી હતી. તેણીનો પિતા રામાયણ પ્રતિ અત્યંત પ્રીતિ ધરાવતો. ઇન્દુના અંતરમાં બાળપણથીજ રામાયણના સ્વરૂપોએ જમાવટ કરી હતી. એક દિવસ ઇન્દુ તુલસીકૃત રામાયણનો ગ્રંથ પોતાની સાથે લઈ આવી. ખુદ હીરા શેઠાણીના નાગદથી ઇન્દુ એ આજ બાલકાન્ડનો આરંભ કર્યો. ઇન્દુનો કંઠ સુંદર હતો અને તેણી તેનો હાર્દ સમજતી શકતી. આ રામાયણ ગુંજરતી ટીકામાળી હતી એટલે ઇન્દુને સમજારવાનું સુગમ પડતું. ખુદ હીરા શેઠાણીને આ વાત ગમી. પછી એમ ઠર્યું કે એક દિવસ ભાગવતની અને જુદા દિવસ રામાયણની કથા ચલાવવી. રામાયણ તો ઇન્દુજ સમજાવતી અને તેનો અર્થ કહેતી. ભાગવત જાંચવાનું કામ તો જસુનેજ સોંપાયું હતું. જસુમાં ધીમે ધીમે જો કે સુધરે થતો ચાલ્યો તો પણ મનમાનતો નહીં. જસુના વાંચવામાં જે જુલો થતો જે નવનિધ અને ઇન્દુ સુધારીને વિભાવી લેતાં.

શાજનું વાંચન અથવા અવલુ કોઈવાર મનને જન્મ આપે છે અને ત્યારપછી તેજ મનન ભલે થોડા અંશમાં પણ પાળન પ્રતિ પ્રેરે છે. જસુને ભલે થોડો પણ શરૂઆતનો ફાયદો જોટલો થયો કે તેણીને જે પુર્વે દુઃખ સ્વપ્ન આગતાં હતાં તે હવે ઓછાં આવવા લાગ્યાં. તેણી અઠાઠ પ્રહર ગઢ નિંદ્રાનું પણ સુખ ભોગવવા લાગી. સવારમાં તેણીની આંખો જળતી હતી તે ઓછી જળવા લાગી. તેણીનું શરીર કંઈક સારી નિંદ્રાને લીધે હળવું પડવા માંડ્યું. તે આખો દિવસ સુસ્ત અને વિચાર ગ્રસ્ત રહેતી હતી તેમાંથી પણ તેણીનો અદ્ય અંશે છુટકારો થવા લાગ્યો. તેણીનાં અંતરમાં વિકારના તરંગો કે જે વારંવાર આવતા હતા તે ઓછા આવવા લાગ્યા. તેણીને આ ચમત્કાર તો ભાસ્પે; પણ હજી તેનું સુદ્ય આંકવા જેટલું તેણીનામાં જ્ઞાન આપ્યું નહોતું.

આ મંડળમાં કોઈવાર પેટી કંકુ પણ અવીને બેસતી. જસુને તો ક્યારની કંકુને માટે શંકા હતી, પણ એ શંકાનું સમાધાન કરી લેવાની તેણીને ગરજ હતી નહીં. વળી તેણી કંકુની નજર આગળ આવું પુછીને અળખામણી થવાની ઈચ્છા પણ રાખતી નહીં. ઇન્દુ કંકુ આવે ત્યારે તેની સામે કારકર્ણ ભુખે. કંકુના મનમાં આથી જોટલું તો આપ્યું કે ઇન્દુ ખડેન મારાથી અતડાં કેમ રહે છે ! પણ આનો ઉત્તર કોણ આપે ? કંકુ કેને પુછે ? તેણી કહાય વચ્ચે હઠા-પણ ડોળવા માંડે ત્યારે ઇન્દુ જોટલું કહે કે સાંભળવા કરે. વચ્ચે બોલો ના. કથામાં બેસીને સાંભળવું પણ બોલવું નહીં.

સર્વને ધીમે ધીમે એક સરખો રસ પડતો ગયો. જસુ ભલે પોતાનો લાભ પોતે સમજી શકી નહીં. પણ લઈ શકી તો ખરી. કંકુને પણ આ કથા દ્વારા યાંક ક્યાંક રસ આવતો ગયો જેમ જેમ માળામાં ખજર પડતી ગઈ તેમ તેમ બર્મસાંભીનું ટોળું હીરા શેઠાણીના કઠોડામાં જામતું ગયું બધાંઓને કથા વાર્તા બહુ ગમે છે.

જસુને તો હળવે હળવે વાંચવાનું હતું પણ ઇન્દુને રાત્ર કહાડીને ગવાનું હતું. રહેતે રહેતે ઇન્દુને આ ઠીક ન લાગ્યું. તેણીએ આ દિવસ હીરા શેઠાણીને વિનવ્યા કે આપણે આ કઠોડામાં ન બેસીએ અને અંદરના ભાગમાં બેસીએ તો સારું. શેઠાણીએ ઇન્દુની આ વિનંતિ સ્વીકારી અને ત્યારપછી અંદરના ખંડમાંજ કથા કહેવાનું શરૂ કરવામાં આપ્યું.

ઇન્દુની કથા કહેવાની ઠમ સૌને ગમી ગઈ હતી. આ કારણથી રામાયણ કે જે એકાંતરે વંચાતી હતી તે શાજ વંચાવા લાગી નવનિધે ભગવત વાંચવાનું કામ જ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે જસુ એકત્રીને સોંપ્યું

જસુને રામાયણ સાંભળવામાં જેવો રસ આવતો હતો તેવે ભગવત વાંચવામાં આવતો તો નહીં હતો; તો પણ નવનિધનું માથું તેણીએ મુતી વખત થોડું પણ ભાગવન વાંચવાનું ભરી તો રાખ્યુંજ હતું. તે ભાગવન વંચતી વાંચતી જ થાકી પાકી નિઠાનામાં ઢળી પડતી. રંડાઈ ત્યારથીજ જેણીએ નિંદ્રાનું સુખ

(૧૬૫)

હીંધું નહોતું. તેણી હવે તે દેવા લાગી. તેણીને ક્યાંક ક્યાંક સમજ પણ પડવા લાગી. તેણી હવે આગળ કરતાં વધારે આનંદમાં રહેતી હતી. તેણીનું અંતઃકરણ નિર્ભય થતું જતું હતું. જે મનોવિકારોને તેણી પોતાના મિત્ર જેવા માનતી હતી તે વિકારોને તેણી હવે થોડે અંશે શત્રુ જેવા માનવા લાગી. તેણીને ભાગ્યવતની કેટલીક વાતો બહુ ગમી. પાંચ વર્ષના ધૂનનું તપ તો તેણીને વારંવાર સ્મરણમાં આવતું. સમાયણની વાતો પણ તેણીને ઘણી પસંદ પડી હતી.

ભર્તૃહરિ ખડું કહી ગયેલ છે કે અજ્ઞાનને જેટલો દરજ્જો સદગોષ્ઠની અસર થાય છે તેટલો દરજ્જો અર્ધદગ્ધને નથી થતી. કંકુ અજ્ઞાન ગણાય. કંકુને કાને કાંઈ વાર જ્યારે કચોટ ઉપદેશ પડતો ત્યારે ન શોષ પડતી અને ઇન્દુના પગ ઉપર હાથ મુકીને તે હાથ પોતાની આંખે અડાડતી. પાપીને પોતાનાં પાપ કર્મની જ્યાં સુધી ચેતવણી નથી મળતી ત્યાં સુધી તો અકકડ રહે છે પણ જ્યારે તેને કાંઈ આવી કથા કે અનુભવ દ્વારા ચેતવણી મળે છે ત્યારે તેનો ભાવ બદલાઈ જાય છે. કંકુનો ભાવ પણ આવી રીતે બદલાતો રહતો હતો.

પ્રકરણ ૪૭ મું.

સંજમમાં ઇન્દુ પડી, મન-પલટો થઈ જાય;
નાથ વચન, ગોરી કથન, બેમાં બેઠ જણાય.

કોઈવાર કમળાને ઘેર ઇન્દુ બેસવા જતી હતી. ત્યાં જો ગોરી આવી હોય તો તેણીનો તેણીને ભેટો થઈ જતો. ગોરી સુધારાની સાથીયણ હતી. વિઠ્ઠલરાયના વિચારો ઇન્દુએ ધ્યાન દઇને સાંભળ્યા હતા. પોતાનો પતિ બિન ફેળવાયલો કે અભણ નહોતો. તે ગ્રેજ્યુએટ હતો. સ્વાભાવિક દ્રષ્ટિએ બેઠાં બેઠાં તો પણ એક પતિ ગમે તેવો નબળો કે સુખી હોય; સામાન્ય જ્ઞાનવાળો હોય, વ્યવહાર કુશળ ન હોય તોયે આપણી સંસ્કૃતિ એવી છે કે તેની પત્ની ભણે ન્યુનાધિક અંશમાં પણ તે પ્રત્યે પુજ્યભાવથી જુએ છે. વિઠ્ઠલરાય તો વ્યવહાર અને પરમાર્થના વિષયે માં સારી રીતે પઢોટાયલો હતો. આવા પતિને માટે ઇન્દુ જેવી શાણી તથા પતિપરાયણ સ્ત્રી ગર્વનંદ ભઈ શકે; આમ છતાં ગોરીના કેટલાક સુધારાના આગળ પડતા વિચારો સાંભળી તેણીના મનમાં સંજમ પેદા થયે. જેણે જે વિષયનો સારમાં સારો અભ્યાસ કર્યો હોય તો, તે વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાના પુરાવાનો સંગ્રહ કર્યેજ જાય છે. જેમ વિઠ્ઠલરાયે પોતાના વિચારોની છાપ અન્યનાં અંતરમાં ઠપાવવાની દલીલો એકઠી કરી હતી તેમ ગોરીએ પણ તેવાજ પ્રયત્ન પોતાના વિચારો ઠપાવવા સાર કર્યો હતો.

ઇન્દુ સ્વયં બુદ્ધિશાળી હતી. તેણી બેયના વિચારો સાંભળીને પોતાની તુલના શક્તિ વડે નિર્ણય પણ કરી શકે. આશ્ચર્ય પામવા જેવું અહીં આ એકજ હતું કે ઇન્દુ ગમે તેવી વિચારશીલ હોય તોપણ અત્યારે તેણીનું મન કથા નિર્ણય પ્રતિ વળી શક્યુંજ નહીં. ઇન્દુને ક્યાંક પોતાના પતિની દલીલો ખરી લાગે તો ક્યાંક ગોરીની પણ ભાસે! જ્યાં સમયનો પ્રવાહજ બદલાઈ ગયો ત્યાં આ સિવાય બીજું શું થાય ?

આજ વિઠલરાયને બહાર જવાનું નહોતું. તે ઘરમાં બેસીને કોનીકલ વાંચતો હતો. ઉપર ટપકેનું વાંચ્યા પછી તેણે પત્ર નીચે નાખી દીધું. તેની નજર ધન્ડ તરફ ગઈ. ધન્ડને તેણે કાંઈ વિચારમાં ઉડી ઉતરેલી ભેઈ.

“કેમ આજ કશુંય બોલતી નથી ? શું જીવને સારું નથી ?”

“ના, ના. એવું તો કંઈજ નથી. કમળા કાકીને ઘેર જવાની તમે મને છુટ આપી છે અને તંથી ત્યાં કેઈ કેઈ વાર જાઉં છું. પોતે બહુ બધાં છે. એમના વિચારો તો લગભગ તમારા વિચારોને મળતા આવે છે; પરંતુ પેટી સુધરેલી ગૌરી તો એટલા અગળ વધેલા વિચારની છે કે કાંઈ પુછેજ ના ! એ તો એમજ કહે છે કે પુરૂષોએજ આ દેશના સ્ત્રી વર્ગને પોતાની અચેત્ય લાલસા તૃપ્ત કરવા માટે નિર્મળ બનાવેલ છે. જ્યારે આ દેશ ઉત્કર્ષની ટોચે પહોંચેલો હતો ત્યાર સીતું સન્માન ધણું સર્જે થતું હતું. પત્ની પોતાના પતિને દેવ તરીકે માનતી અને પોતે પોતાની પદ્મીના નામથી બે લાવતો. જેમ જેમ પુરૂષ વર્ગમાં નબળાઈ પ્રવેશતી ગઈ તમ તેમ સ્ત્રીઓનું સન્માન ઘટતું ગયું. અતું પરિણામ એ આવ્યું કે હવે એક પક્ષ પુરૂષ ખરા અહસ્ય તરીકે જોવામાં નથી આવતો અને એક પક્ષ સ્ત્રી ખરી ગૃહિણી તરીકે જોવામાં નથી આવતી.”

“શું અપવાદના રૂપમાં પણ નહીં ?”

“હા, એ તો એમજ કહે છે !”

“શું તેં તેણીને આટલું પણ નહિં પુછ્યું કે આ દેશમાં જ્યારે આવું નથીજ રહ્યું ત્યારે તેવું બીજે કયા રહ્યું છે ? ધારીએ કે કદાચ તેણીનું આ કહેવું અમુક અંશે સાચું હોય તો પણ તેમાં સમય અને સંયોગનો દોષ હતો કે કેવળ પુરૂષોનોજ ? આ દેશની અધોગતિ કેવે પ્રકારે થતી ચાલી, એની રૂપરેખા મેં તારી આગળ દોરી છે. આ રૂપરેખા ઉપરથી તને સમય અને સંયોગનો દોષ જોવામાં આવે છે કે કેવળ પુરૂષ વર્ગનો ?

“એમનું કથન એવું છે કે જેમ જેમ અજ્ઞાનતા વધવા માંડી તેમ તેમ આપણે આ દેશ પોતાનું કર્તવ્ય ભુલતો ગયો.”

“વાહરે ! તેં તેણીને આટલું પણ ન પુછ્યું કે અજ્ઞાનતા શા કારણથી વધી ? મેં તને આ રહસ્ય તો સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું છે ! અસ્તોદયનું ચક્ર તો જ્યાંને ત્યાં ફરતુંજ રહ્યું છે. ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના ક્રમનો નાશ કરવા કોઈ સમર્થ નથી જગતને નિયામક પણ આ ક્રમને વળગી રહે છે. જો આ નિયમ પલટાઈ જાય તો પછી નિયામકનું નામ પણ ન રહે ! જ્યારે એ એમ કહે છે કે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સારી હતી તો પછી અનિષ્ટ શું હતું એ કહેવાનો કોઈને હકકજ નથી ! અને શું એમ કહેવાની હિંમત કરે છે કે જેને આપણે સુધરેલા દેશને નામે હાલ જોળખીએ છીએ તે દેશની અંદર સર્વ સારું છે અને અનિષ્ટ કશુંય નથી ! હજી મેં તારી આગળ શ્રેયસ, પ્રેયસનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી. જે સર્વોર્થ શ્રેયસ છે તે સર્વોર્થ પ્રેયસ તો નજ હોઈ શકે. શું તું

એમ કહી શકશે કે જે વસ્તુ આપણને પ્રિય છે તેમાં નુકસાન થાય છે ? એવું પશ્ચિમ સડું આવે તેજ સાડું કહેવાય. પરંતુ પ્રથમ જે મિત્ર હોય અને પછી તેનું પશ્ચિમ થોડાકારક આવે તો તેને આપણે શું મીઠું કહી શકીએ ?

એમ તો મારાથી પણ કેમ કહેવાય ? ખાડતું પતાયું નો મીઠું હોય પણ તેમ જોઈને એ ચાર ટીપ્પણી ઉમેર્યાં હોય તો તે પતાયું બીજેજ ભાવ લખવું.

તું એમ ન સમજતી કે હું સુધારાનો વીરાધી છું, જુના વિચારના લોકો કે જેઓ જમથ, સંયોગ અને અધાન બનીને પોતાનું રૂપ ભૂલી ગયા છે અને છેલ્લે થોડા ફરાસહને પકડી બેસી સુધારાનું વર્ગોવે છે તેવી હું નથી. પ્રાચીન કાળમાં જે સુધારાને માટે આપણે મથીએ છીએ તે સર્વ પ્રકારના સુધારા અસ્તિત્વ લેવાગવતા હતા. જ્યારથી આ દેશની અંદર પરદેશી પ્રજાને પણ પેદાશ થયો અને જ્યારથી પરસ્પરની રહેણી કરણીના સંબંધના આર્થિક અર્થની વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન થયે, ત્યારથી આપણામાં કેટલીક સંકરતા દાખલ થઈ, અને કહેવા કે કે જેણવણી પણ પલટાઈ ગઈ. શું તું એમ માને છે કે અધુના જે જેણવણી અપાય છે તે દોષથી મુક્ત છે ? અને શું તું એમ પણ કહેવાની હતી કે જે જેણવણી અપાય છે તેમાં સર્વે પ્રકારના ઉત્તમ અર્થો સમાવવા છે ? અને તેની સહાયે અને આટલું પણ ઉમેરવા કે જે આ જેણવણી દ્વારા આ દેશની પ્રજાની કેટલી સંખ્યા જેણવાય છે ? ધર્મીજ થોડી. વળી જેણવણી ફરજિયાત કયું છે ? અને તેમાં આપણને સહે જોવા અંગો પણ કયા છે ? જેણવણીના અંગો જોવા હોવા ન જોઈએ કે જે જનસમાજને આરીરિક, માનસિક તથા આત્મિક નિર્બળતા તરફ ધસડી જાય ! અત્યારે આ દેશની પ્રજા શી સ્થિતિમાં મુકાયેલી છે તેના તે વિચાર કર્યો છે ? પ્રહસ્યાર્થના અભાવ અ. બાળકગનના પ્રચારને લીધે શારીર બળ તો આપણે કયાનું શુભાવવા માડ્યું છે. પહેલો ભવ વ્યાપક સુધારો તો શરીરને સુદૃઢ બનાવવાનો થયો જોઈએ. પ્રહસ્યાર્થશ્રમને સ્થાને શુદ્ધસ્થાશ્રમને મુકવો અને એ દુઘ્ન ન પરાણે સહીને હાલની અત્યંત બોળવાળી જેણવણી હોવી એનું નામ સુધારો કે ? ખરો સુધારો તો એજ કહેવાય કે પ્રથમ મન, વચન, અને કર્મ વડે આપણી ભાવી સંતતિને પ્રહસ્યાર્થ પળાવવાનું સ્થિતિવતું જોઈએ અને તે બરાબર પ્રહસ્યાર્થ પાળે એવી તેને સાડું સુંદર યોજના ઘડવી. ખરો વિદ્યાભ્યાસ તો આવા પ્રહસ્યાર્થોએજ કરી શકે. પ્રાચીન કાળમાં આપણી ગુરુ-કુળની જ પ્રણાલી હતી તે શું સારી નહોતી ? હું કબુલ કરું છું કે પ્રજાની કેટલાક અંગેસરોને આ વાતની હવે સુજ પડી છે; પરંતુ તે પ્રવૃત્તિ દેશની પ્રજાના પ્રમાણમાં બહુ એછી છે. એકે બાળુ ફરી અને બીજી બાળુ હાલની નકલી જેણવણીએ પણ આપણે બોરકુટો વાળી દીધો છે અને તેનું પશ્ચિમજ હવે આપણે લેવાગવતા થયા છીએ.

“ જોહો ! આ તો તમે અને આજ ખરેખર સમજાવ્યું. હું સમજી ગઈ કે જે કાંઈ આપણી કન્યાને અર્થે હમણાં પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તે પાયા વગરનું ઘર બાંધવા જેવોજ છે. મને માફ કરજો. માફ ન્યાયની ખાતર કોઈકે વે !

અત્યારે કહેવું પડશે કે આપે જે કશું તેમાંનું કેટલુંક તો ગોરીએ પણ મને કહ્યું હતું. તેણીએ મને એમ કહ્યું કે જ્યાં સુની બાળલગ્નનો નાશ નહીં થાય અને જ્યાં સુધી આપણને અનુકુળ આવે એવી કેળવણી નહિં અપાય ત્યાં સુધી આ દેશની પ્રજાનો ઉદ્ધ થવાનો જ નથી. ”

“ જો એમજ એ બોલી હોય તો પછી મતલબ કયાં છે ? બાળલગ્નનો નાશ એટલે પ્રજાચર્યનું પાલન, નિરોધ કરવાનું શાસ્ત્ર, આ નિરોધ કરી ન બેસી રહેવાનું પણ નથી. તેની જોડે વિદ્યાભ્યાસનો પણ નિકટનો સંબંધ છે. પ્રાચીન કાળમાં આમજ હતું. મહર્ષિ દયાનંદનો પ્રાચીન કાળ ન અનુસરતો સિધ્ધાન્તજ્ઞ આ હતો. પ્રજાચર્યનું પાલન, પઠન પાઠન અને ગોઠવણનું રક્ષણ એમનો વિચાર એવો હતો કે પ્રજાને વેદના જુઠાં તળે સુકવી અને એરી રી ન અઠકયનાં પ્રભાવ જમાવવો; પરંતુ એમાં એવું શોચદાયક ભિન્નત્વ ઉપસ્થિત થયું કે આ સિધ્ધાન્તોની સાથે બીજી જે કેટલીક ખંડન મંડનાત્મક ક્રિયાઓ હતી તે વિશાળ સમુદાયને રૂચિ નહીં. તો જો કે અંતમાં તો એમના આ મુખ્ય સંધર્ભો જ પ્રચારમાં આવવાના. ”

“ આવું બાવી તમે શી રીતે બાખી શકા છો ? ”

“ તું જોઈ નથી શકતી ? હમણાં કેવા પ્રકારનું આંદોલન ચાલી રહ્યું છે અને કેવું પરિવર્તન થતું રહ્યું છે ? લોકો ભલે મોટી તો પણ પોતાની ભુલો જોઈ શક્યા છે. હું પ્રથમથીજ કહી ગયો છું કે આ ભૂલો સુધારવામાં ઘણાં કાળો વખત વીતી જશે તોયે આટલું પણ લોકોને પોતાની ભુલોનું જે થોડું જાન થયું છે તેનું પરિણામ જતે દહાડે કઈક સારું આવતું જશે ”

“ એમ તો હું પણ કહી શકું. લોકોનો ભલે અમુક નાને ભાગ તો પણ આટલો મર્મ સમજી શક્યો છે કે ઊકરીને મોટી વયે પરજીવવી અને તેણીને માટેનો સુરતિયો પણ ચાર વર્ષનો મોટી વયનો જોવો ”

“ પણ એટલેથી પતે તેમ નથી તેનું કેમ ? પોતાની સંતતિને તેની જોડે યોગ્ય શિક્ષણ તો આપવું જોઈએ કે નહિ ? અમલ જોડાં દેશને શા કામનાં ? શરીરે સખળ થએલાં આ સારું શિક્ષણ પામેલાં જોડાંજ અણીન વખતે દેશને કામ લાગે, હું એમ નથી કહેતા કે લોકોને હમણાંનું શિક્ષણ ઉપયોગી છે ! એમાં દેશ, કાળ અને સ્થિતિનો ત્રિચાર કરીને ફેરફાર તો કરવો જ પડશે; તો જો કે આ દિશામાં દેશના અગ્રેસરોની આંખો ઉઘડી છે; તો પણ હજી તેઓ ખરેખરા નિશ્ચય ઉપર નથી આગ્યા. આમાં એમનો વાંક પણ નથી. લાંબા વખતના અનુભવથી ઘડાયેલા ખંધારણમાં વ્યક્તિગત કે સમુદાય મતલબને લીધે ઘણી ત્રુટીઓ આવી ગઈ છે. આ ત્રુટીઓનું જ્યાં સુધી અનુસંધાન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આપણે ધારેલે સ્થળે પહોંચી શકીએ નહીં. ”

“ તમારા કહેવા પ્રમાણે જ્યારે આપણે ધારેલે સ્થળ પહોંચવાનાજ નથી તો પછી આટલો કાલાહલ પણ શા કામનો ? ”

(૧૬૬ -)

“કોલાહલ નહિં પણ હડાપોહ. એમાંથી પણ તુટેલી સાંકળના આંકડા સંધાતા તો રહેશે. કેટલા સંધાયે અને કેટલા બાકી રહેશે એ વિષે જો કે હું કહી શકતો નથી. તો પણ પ્રયત્ન ચાલું છે. પરિણામ આવે તે ખરું.”

“આ તો ખાલો તમે સંદેહ ઉત્પન્ન કર્યો ! પરિણામ આવે તે ખરું આનો અર્થ શો ?

“શું આ દેશમાં આપણું પોતાનું રાજ્ય છે ? સ્વ-તાધારીએ અને પ્રજાના સ્વ થી જુદા જુદા છે. કોમ કોમ વચ્ચેના સ્વાર્થોની રસાકસી પણ ચાલે છે. પુર્વે ધર્મની સન્તા સુખ્ય હતી. ન્યાયની ગંભીર હતી. ધર્મનો દરજ્જો ઉંચો હતો અને ન્યાયનો ઉતરતો હતો. હવે ન્યાયનો દરજ્જો ઉપર આવ્યો છે અને તના નિભાવને માટે કાયદા બંધાય છે. આ કાયદાનું સ્વરૂપ પણ એક સરખું નથી રહ્યું, અને તેથી અનેક પ્રકારની અડચણો ઉભી થય છે. આનો રામબાણ ઉપાય સ્વાધીનતા છે. ધરનોજ દાખલો લેયો. આપણા ધરનો વ્યવહાર આપણે શાણપણથી ચલાવતા હોઈએ તો તે કેવો સંતોષકારક ચાલે ? પણ જો વચ્ચે બીજાની દબલગીરી હોય તો પરિણામ કેવું આવે. આ પ્રમાણે આપણે આખા દેશનું પણ જોવાનું છે. પિંટનું કિંદુરણ પ્રદ્વાંડમાં પણ લઈ શકાય. જેણે નહાના ઘડીઆળને સુધારવાનું શિક્ષણ મેળવ્યું હોય તે મહોટા ઘડીયાળને પણ સુધારી શકે. આનું કારણ આ એકજ છે કે નહાના કે મહોટા ઘડીયાળનું સાંચા કામ તો એકજ પ્રકારનું હોઈ શકે.”

“વાહ ! આ તમારો દાખલો મને અક્ષરે અક્ષર ખરો લાગે છે. હું તમારા કહેવનો ભાવર્થ આટલો તો સમજી શકી છું કે ઉત્પટાંગ નહીં, પરંતુ સાચો સુધારો પણ એકલે હાથે થઈ શકતો નથી. એમાં બોહોળા હાથની જરૂર છે અને આ બોહોળા હાથેને પણ રાજ્ય સન્તાએ મજબુત કરવા જોઈએ.”

“શું તારી કલ્પના આટલે દરજ્જે દોડી શકે છે ? ખરેખર ! તારા આ જ્ઞાનને માટે મને ધણો સંતોષ થયો છે.”

“આપનો સંતોષ એ મારો પણ સંતોષ.”

“અત્યારે તો હું અહીંથી આ સંવાદ બંધ કરું છું. મારે બહાર જવાનું છે અને ઘરકામમાં લગવાને તારો વખત થઈ ગયો છે.”

‘ભલે એમ કરો.’

પ્રકરણ ૪૮ મું.

લહેર, લેલાં બે જણાં, ભગુભાઈને ઘેર;

આવી આઠ દિવસ રહ્યાં, અયાં ભોગવી લહેર.

લહેર અને લેલાં નવનિધનાં આગ્રહથી ભગુભાઈને ઘેર આવી પહોંચ્યાં. આ બેડું આઠ દિવસ રહ્યું. આટલા સમયમાં અંધ અને લહેરની વચ્ચે આઠ રોનેક બંધાયો. બહુના ઘરમાં જે બનાવ બન્યો તથા પોને તેની બાળમાં કસી કેવી રીતે સાચી લાવેલું બન ખોયું એ વાત પણ તેણે અચિત્તે માંડીને અંધને કહી;

(૧૭૦)

બાનીએ બહુની જોડે પોતાનો કેવે પ્રકારે મેળ બેસાડ્યો એ રહસ્ય અને બહુની મા તથા વહુની આ કામમાં કેવી રીતની સામેલગીરી હતી એ પણ તેણે સમજાવ્યું.

આ માણસ ઠગ છે અને એ ઠગાઈમાં મદદ કરનારાં તેનાં ઘરનાં માણસોજ છે, એ લોક પણ તેણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ચંપકની આગળ ખુદકો કર્યો. આ બધી બીના સાંભળીને ચંપકનો ચહેરો જો કે કંઈક નિસ્તેજ થયો; તે પણ હજી તેની ચિત્તવૃત્તિનું બહુ તરફનું આકર્ષણ છેકળ વુટ્યું નહોતું. અમુક અંશે મોઢું પડ્યું હતું એમ તો કહી શકાય. નવનિધને પણ લેઈના કહેવાથી આ વાતની ખબર પડી હતી; પણ તેણી પાસે જ્યારે સીધો પડે ત્યારેજ ખેલ ખેલનારી હતી. એકદમ અધીરી બનીને ચંપકને ચેતવણી આપવા જાય એવી તેણીની ભાવના હતીજ નહીં.

નવનિધની પ્રેરણાથીજ આ જોડણું અહીં આવ્યું હતું. આમ છતાં આ ઘરનાં માણસો તરફથી તેની જે પરોણાગત થઈ તે અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર હતી. ખુદ ચંપક પણ આ કાર્યમાં ભળ્યો હતો. આઠ દિવસ કેવી રીતે પસાર થયા તેની આ જોડણીને ખબરજ પડી નહીં. બહુભાઈ, હીરા ચોકાણી તથા ચંપકે હજી વધુ વખત રહેવાનો આગ્રહ પણ કર્યો અને નવનિધે તો કાંઈ બંદીજ રાખી નહીં; પરંતુ મુંબઈમાં વિશેષ વસવાટું તેને પરવડે તેમ નહોતું. જોડેની પેદીના મુનિમનો પત્ર ક્યારેજ આવ્યો હતો. અને તેથી તે પોતાને વતન જવા માટે તલપાપક થઈ રહ્યો હતો.

આ જોડણું અહીંથી રવાના થયું એ કહેવાની હવે જરૂર ન હોય. તે તો સિધાવ્યું અને પોતાને વતન પહોંચી પણ ગયું. આ ઘર ખરેખર ભાગ્યશાળી તો ખરું કે બહુ અને બહુનાં ઘરનાં માણસોનો અનુભવ કરનારું આ જોડણું અનાયાસ મિજબાન તરીકે અહીં રહ્યું.

હજી તો બહુના સંબંધનાં ચંપક કથા નિર્જુય પર નહોતો આવ્યો. શંકા શીલ બન્યો હતો એ વાત ખરી. નવનિધનાં મનમાં પેદી દક્ષિણી સાડીની કિંમતની શંકા ક્યારની ઘર કરીને બેઠી હતી. તેણીને ખબર પણ નહોતી કે આ સાડી ખરીદ કરતી વખતે કાણ સામેલ હતું. અત્યાર સુધી તે વાતનો ખુલાસો માગવાની તેણીએ પરવાજ નહોતી કરી. પેદો નંદલાલ ફેરીવાળો અવનવાં કપડાંની ગાંસડી લઈને આ માળામાં પણ આવતો અને કોઝવાર નવનિધને પણ એમાંનું કોઈ આકર્ષક કપડું દેખાડતો. આજ તે આવ્યો હતો. ચંપક મેડી ઉપર હતો અને નવનિધ નીચેના ખંડમાં હતી.

“કેમ બા ! ઘરમાં છો કે ?”

“હા, બાઈ, આવો. બેસો. મારે તમારું જરા કામ છે.”

નંદલાલ ઉમરા આગળ બેઠો. આ વખતે બહુભાઈ પેદીમાં હતા. હીરા ચોકાણી પણ નહોતાં. નવનિધે લામ ચોંધ્યો. તેણી મેડી ઉપર જઈને પેદી દક્ષિણી સાડી લઈ આવીને નીચે ઉતરી. ચંપકનું અત્યારે નવનિધ પ્રતિ લક્ષ નહોતું. તે જુદીજ ધુનમાં કોય ઉપર લાંબો થઈને પડ્યો હતો. નવનિધ નંદલાલની પાસે

માવી, અને તેણીએ આ સાડી લેના હાથમાં લીધી.

“નંદલાલ ભાઈ ! આ સાડીની કિંમત કરો. ખરાબર કરજો છે. મારે એ બીજી કોઈ મંજાવવાની છે.”

નંદલાલે સાડી હાથમાં લીધી. નંદલાલ આવી પહોંચે ત્યાં ત્યાં સાડીમાં સંમતિ હતો. તેણે આંસુમાંથી આવી એક સાડી કઢાડીને આ સાડીની સાથે કરાખાવી અને પછી બોલ્યો.

“ભુજો બહેન ! મારી સાડીને આ વેપારીને આપો. આ ‘માઈ’ એવું બહારનું છે. તમારી સાડી કરતાં પહોં આ મારી સાડી ઉચી છે. આ વાત તમે કબુલ કરો છે ના !”

“હા, અને પહોં તમે કહો છો એમજ લાગે છે. શું આ તમારી સાડીની મુળ કિંમત આજે એક સો ને પાંચ રૂપિયાની ? ત્યારે આ મારી સાડીની કેટલી ?”

“બહુ ત્યારે નેવું કે પંચાસ.”

“હે ! શું કહો છો ? તમારા થેક તો આની કિંમત વધી વધારે જોઈ આવ્યા છે !”

“હું એ ઘરમાં છે કે ?”

“હા, છે.”

અંધ આંધર પાછો સ્વસ્થ થયો હતો. તેણે બાટલો અવાજ સાંભળ્યો તે મેડી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. તેણે નંદલાલને ઠીક. નવમિથની પાસે તે ઠીક ઠીક જવનવું કપડું ડેખાડવા આવતો હતો તેની તેને ખબર હતી.

“માફ નંદલાલ ! બોલો, કેમ છે ? આજ વળી આને કંઈ કપડું ડેખાડવા લાખ્યા છે ?”

એ તો મારી બહેનને આવી એક બીજી સાડી લેવાની છે તે બતાવવા આવ્યો છું. આ તમે જે સાડી લઈ આવ્યા છે તે સાડી અને આ મારી પાસેની.”

“માફ ! આ તો મારા કરતાં પહોં વધારે મળેલી છે ! બહો નંદલાલ ! આ સાડીની શી કિંમત ?”

“એક સો ને પાંચ રૂપિયા.”

“અને મારી આ સાડીની ?”

“નેવું કે પંચાસ.”

“શું તું અને એક સો ને પાંચ રૂપિયામાં આ તારી સાડી આપવા તૈયાર છે ?”

“હા, હા, વધારા છું. તમારી ખરડાં હશે તો મારી વડાન પહોં મુઠી લઈશ.”

“અંધ જમકચો. ક્યાં નેવુંની સાડી અને ક્યાં સંજાનસો રૂપિયા ! પાસે છે તમારો છે અને જરૂર બહુ આમાંથી જવાસોથી પહોં તમારે રૂપિયા ખાઈ મરે છે એવું તેને લાગે છે.”

“પહોં નંદલાલ ! આ સાડી તમે આ કુમરની લખો છો ?”

“સાડી અને ખબુના ને મહોટા રાહબી વેપારીમાં છે તેની પાસેથી ?”

(૧૭૨)

“અમલુ ગયો. મેં પણ એક દક્ષિણી વેપારીની દુગનેથી લીધી હતી.”

“કોઈ સાથે હતું કે તમે એકલા જ ગયા હતા ?”

“બહુ ભાઈને લઈ ગયો હતો.”

નવનિધિ ચમકી અને વિચારમાં પડી ગઈ.

“શું બહુભાઈને ભારા થઈ ? એ ભાઈ સાહેબની તો વાત જ છેડી દેયો ભારા અમ. સાચું કહેલો. કેટલી રકમ આપી.”

“આપી હવે. જે થયું તે થયું.”

“આમ વાત ગળી કાં બાબો ? રકમનું નામ તો પાડો !”

“એમાં નામ શું પાડવાનું હતું ? મને એટલું યાદ છે કે બસો પચ્ચીસ ગણવા પડ્યા છે.”

“કોઈ હરકત નહીં. ગઈ તિથિ તો બ્રાહ્મણ પણ વાંચ્યા નથી. પણ હવે એ ભાઈનો વિશ્વાસ કરશે નહીં. ક્યાંક ઉડા ખાંડામાં ઉતારી દેશે. પાંચે મિત્ર પચાસે ઠાકર; એએ સગો અને દશે ચાકર.”

“હવે મારે કે તારી આ બહેનને જે કોઈ લેવાનું હશે તેનો ચોરસર હું તનેજ આપવાનો !”

“એ તો તમારી મરજીની વાત છે. પણ તમે મને આણીને વખતે મદદ કરી છે અને હું હવે વેપારી બન્યો છું. તેમાંય તમારા ઘરની જોડે હું કોઈ પણ ભવતી રમત નહીં રમું. હું તો તમારો વેચાણ છું એમજ સમજો.”

“શાબાશ !”

“આ પ્રમાણે શાબાશ કહીને બેસી નહીં રહેતા. તમે જાણો છો કે હું એ ટોળીનો હતો; પણ મને બીજી ઘણી ઠોકરો લાગી અને ચેતી ગયો. તમે પણ ચેતીને ચાલ્યો. લોળા થયો નહીં. આટલું કહીને અત્યારે તો હું બહુ છું. કોઈ વાર આ તમારા સેવકને મળ્યો. હું તમને કેટલીક સમજ પાડીશ. મને મારી આ બહેનની બહુજ દયા આવે છે. હું એને મારી સગી બહેન કરતાં પણ વધારે સમજું છું. એમજ સમજો કે તમારું ઘર એ મારું ઘર છે. તમે મારી બહેનની છો. તમારા ઘરનો મને એક ઠોકડો પણ આવશ્યી ના પાવે.”

“અરે આ તું શું બોલે છે ? તારામાં આટલી દેહકરિ ક્યારે થયો ?”

“તમને ખબર નથી ? હું સત્સંગમાં બહુ છું. અને આ પ્રતાપ મને એનોજ છે. જ્યારથી મેં મારી આ બહેનને જોયા ત્યારથી કોણ બહુ શી કીરણને લીધે પણ મને એમના તરફ એકદમ આંતરનું વહેલુ છુટ્યું. મને એમજ થયું કે મારી આ બહેનનાં જાણીયાં ખાંતર હું મારા ચપ્પાલને ક્યારે સીધે રસ્તે લાવું !”

આ વખતે નવનિધિની આંખોમાં જળજળિયાં બરાઈ આવ્યાં અને ચપ્પાલ પણ ગળગળો થઈ ગયો !

“તું જેને સત્સંગ કહે છે એ સત્સંગ તે શું ? શું કોઈ સાધુ પાસે બંધ છે ?”

“તમારી મરજી છે મારી સાથે આવવાની ? જો હોય તો હું તમને જરૂર

તેડી જમ્યા. અત્યારે વાતથી તમને ખબર નહીં પડે. એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવનું કામ છે. જેની પાસે હું બહુ છે તે કહે છે કે સત્સંગથી કથીર પણ સોનું બની જાય છે અને કુસંગથી સોનું કથીર બની જાય છે. તમે તો સો દયનું સોનું કહેવાઓ. પ્રભુએ તમને જે ભેષ્યો તે આપ્યું છે. ફક્ત સોનામાં સુગંધની જરૂર છે.”

“આ તું બેલે છે શું ? સોનામાં તે સુગંધ હોય ?”

“હા, હોય. સજ્જનના સંગથી સોનામાં પણ સુગંધ આવી જાય છે. હું પગથિયે પગથિયે ઉતરતો જતો હતો. તે કહે પગથિયે પગથિયે ચડતો બહુ છે. તમે તો ઉચ્ચ ઉભા છો; તો પણ પગથિયું ઉતરતા બહુ છો. એ જો અટકે તો પગી સે નાની જોડે સુગંધજ મળી જાય ને ! અત્યારે તો મહેરબાન ! હું બહુ છું. મારે પેદર રોડ ઉપર એક શેઠાણીને ત્યાં જવાનું છે.”

“ભલે બા; પણ સાંભળ. સત્સંગમાં મને પણ તેડી જવાનું ચુકતો ના, હો !”

“કેમ ચુકું ?”

નંદલાલ ગયો અને નવનિધ તથા ચંપક અંદર ગયાં.

પ્રકરણ ૪૯ મું.

લેગવડું અંતે પડે, પાપ તણું પરિણામ

મોડું વહેલું થાય પણ, નહિ સંશયનું નામ.

જેવી રીતે કઈવી, આસુરી સંપત્તિનો બાપનો વારસો પુત્રને પ્રાપ્ત થાય છે; એવીજ રીતે બાપના શુભ દોષનો વારસો પણ પુત્રને પ્રાપ્ત થાય છે બહુને પોતાના બાપનો આસુરી સંપત્તિનો વારસો મળ્યો હતો અને તેના આસુરી શુભનો વારસો પણ મળ્યો હતો. કે.ઈ.નાર જેવું બને છે કે બાપે કરેલાં કુકૃત્યોનું ફળ આપે લેગવડો નથી અને પોતાની હુક્યાતી સુખી તે સુખચેનમાં રહે છે; પરંતુ તે ફળ પોતાના દીકરાને ભાગે આવે છે. બહુના અને બહુના બાપના સંબંધમાં પણ આવું જ બન્યું હતું. બહુ પોતાના બાપને ચીકે ચાલ્યો એ વાત શુભ તો રહી નથી. આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે ‘બાપ તેવા બેટા’ એ કહેવત સિદ્ધાન્ત જેવી છે. એમાં અપવાદ પણ છે. નકાચી ચાલચલગતવાળો બાપના પુત્રો નકાચાજ થાય છે એવો નિયમ નથી, અને સારી ચાલચલગતવાળો બાપના પુત્રો સારા થાય છે એમ પણ કહેવાય નહીં. બીજાં તેવી બુદ્ધિ અને સંગ તેવો સંગ એ સુત્રો પણ ભુલ્યાં જેવાં નથી કયાંક બીજાં તેવી બુદ્ધિનો પ્રકાર ઉભો રહે છે અને કયાંક સંગ તેવા સંગનો પ્રકાર પણ ઉભો રહે છે. “જેવું વાતાવરણ તેવું આચરણ” આ સુત્રની મહત્તા પણ જોઈ મળી. સંસ્કાર બળ પ્રતિ પણ ખાસ લક્ષ આપવા જેવું છે. કયાંક સંમળણ વધી જાય છે તો કયાંક સંસ્કારનું બળ વધી જાય છે. જે સંસ્કાર પ્રથમથીજ સારા હોય તો સમય પરત્વે સંમળની તેના ઉપર ભેદજો તેડી અસર થતી નથી; પરંતુ જે સારા સંસ્કાર પ્રથમથીજ ન હોય તો તેના ઉપર સામાન્ય કુસંગતિ પણ ખૂબજ અસર કરી

(૧૭૪)

જાય છે. જલુને તો સ્ત્રીધોજ બાપનો વારસો મળ્યો હતો અને તેમાં તેની માતાની સહાનુભૂતિ હતી આટલી વાત તો ખરીજ છે કે:—

પાપ, દંભ આરંભે ચમક દિખાઇ દેત;

ફલ સંધી જબ છુટ ગઇ બિગડ જાય તબજેત;

બિગડ જાય તબ જેત, કનકરજ રે તબનેગી;

પાપીકી પ્રભુતાઇ, કલી લંગી ન ચલેગી.

જલુ પોતાની રોકડ રકમ ખુપચંદ માલચંદને ત્યાં બાર આનાના વ્યાજને લોલે રાખતો હતો. આ માં પોતાના બાપની રોકડનો પણ સમાવેશ થઈ જતો હતો. આ ખુપચંદ માલચંદ દેવાળું કહાડયું. જલુની બધી રોકડ રકમ એમા ઘસડાઈ ગઇ. આ દેવાળું જ એવું હતું કે એમાંથી જલુને પાઈ સરખી મળે નહીં. જલુને આ વાતની તરતજ ખબર પડી અને તેથી આખું ઘર મ્કળી ઉઠ્યું. અત્યાર લગી જલુ અને કહો કે તેનું આખું ઘરજ જે જે બાજુ રમ્યું તે બાજુનું ફળ છેવટ નિષ્ફળતામાંજ અવ્યું. તેનો ફલિતાર્થ કાંઈ પણ થયો નહીં. ખરેખર આ બનાવ હવે છાતીમાં મુઠી મારીનેજ બેસવાનો હતો. ચોરની આ કોઠીમાં મોં ઘાડીને રૂવે આ કહેવતનો અનુભવ આ ઘરના દરેક માણસને પ્રત્યક્ષ થયો. જલુ જેવા સામાન્ય પક્ષે પારકે પક્ષે પરમાનંદ કરનારાની આ સ્થિતિ જેવી તેવી શોચનીય તો નજ કહેવાય. હવે આ ઘર હવે મનગમતી મોજ શી રીતે ઉડાવી શકે? જેણે સાડું સાડું ખાધું પીધું અને લોગવ્યું તે હવે આવા સંકોચના દિવસો શી રીતે કહાડી શકે? જલુના ઘરમાં કાંઈ નકકર ઘરેણું નહોતાં. આજકાલ તો બોછાં વજનનાં ફેન્સી હાગીનાનો શોખ જન સમુદયમાં વિશેષ છે. જલુ અને તેનાં ઘરનાં માણસો પણ આવી માન્યતાવાળાં હતાં. જલુના ઘરમાં માંડ સાતસોથી આઠસો રૂપિયાનો હાગીના હોય તો કોણ જાણે! અટકો હાગીના તો જલુના ઘરજાને અનુપ્રરીને કડી રે તે. ત્રણ માસમા ચટણી થઈ જાય! આવાં હાલનાં ફેન્સી પાનકુડીયાં અથાકનું ખર્ચ વેચાણ જલુનો શો અર્થ સારે? જલુને તો હવે વહાણેથી ઉતર્યા જેવું થયું. તેના કાંઈ સગીન ઉદ્યોગ નહોતો કે તે એ રસ્તે કમાઈને પોતાનો સુખરૂપ નિર્વાહ ચલાવે.

ચાલતી વેલમાં બેસવાનું કાને મન ન થાય? જ્યાં મુખી જલુની વેલ ચાલતી હતી ત્યાં મુખી સર્વ કાંઈ તેનો બોલ ઉગાડી લેતા. હવે વેલ અટકી. નંદલાલ તો જલુની ટોળીમાંથી ક્યારનો નીકળી ગયો હતો અને તે પકકો બાપારી બની ગયો હતો. સત્સંગમાં પણ તે જતો હતો. ભત્રાની તો મતલબનો સગો હતો. તે જો કે જે કામમાં પડે તે કામ પાર ઉતારે એવો હતો, તો પણ તે જલુની પેઠે કપટની બળ શુંથી શકતો નહીં. બિછાવેડી બળમાં કોઈને દુસાવવાનું હોય તો તેમાં તે સહાયક રહી શકતો. એમ તો જલુના ચર પાંચ લટક સલામિયા દોસ્તદારો પણ હતા. આવા મિત્રો આવે અગ્નિને વખને શી રીતે જલુની પડખે ઉભા રહે? મુકાં કુંઠ થયેલા ઝાઝ ઉપર કયું પક્ષી આરામ લેવા આવે? જલુનો

(૧૭૫)

બાપ પ્રાપ્તિક રમત રમતા છતાં બાંધી લેઈ ગયો એ વાત ખરી; પરંતુ
મરનારની અધીશના આ આપદામાંથી ઉગરી ચૂકી નહોતી. તેણીને પશુ ઉતરે
કાપે જંગીનું કંકડ લોગરવાનું રહ્યું. ફરણ કે તેણી પ્રથમથી જ કાળાં પોળાંમાં
સામેજ હતી. સમાજમાં જે સાશ પાણતા હોય તે પશુ જ્યારે ફરે સા લોગરવા
દેખાય છે ત્યારે તે ફર લેકેની દષ્ટિમાં આશ્ચર્યકારક ભાસે છે. પરંતુ જેને
સમાજ આશા માને છે તે ખરેખર તેવો જ છે એમ માનવું જો જાય છે. હા,
એટલું ખરું કે આજા હોડોનો અંત. યાર હુપતાથી ભરેલો હોય અને, બાહ્યાસાર
સુંદર હોય; પણ આથી શું શું ? એ હોડોમાં સમાજને કમવાની આશા હતી. તે
શિવાજી પ્રીતું કહ્યું સમાજવાલું તરી; પણ આ જગતમાં જે એક છપી મોકલ
શક્તિ છે તે શું કોપને બધે મેડું અગર વહેલું પણ કર્મવું ફળ લોગરવા વગર
એક છે કે ? બહુ શ્રી તેણે બાહ્યાસ હોય પણ તેને એકદમ તેના મલીન પેશામાં
કમાય એવો ફાણ મળે ? અત્યારે તો બહુના બેય હયા હોવા પડ્યા હતા. જે
હુપતાજી, કરાઈ મળું હતું. તે ફેરજી હતાય થયો. વધારે ચિંતાતુર તો એ આ
કારણથી બન્યો હતો કે તેના ઉપર થોડું અનન, પ્રસવું કર્યું પણ હતું. માલું
લેણદેણ તો સુંમર્ષ અને પ્રીતે ઠેકાણે ધર ચલાવવાના ઉપર રહેજ છે. રાત્રી
જેને કંઈ વેતી ખગર સુસદામાં પ્રસરે પણ હાવડ હતી ખગર તો જેના ઉપર
તે કંઈને બોલે આવી પડ્યો હોય તેજ બોલે. બહુને જે હાવ તરફથી આ
શિક્ષા મળે તે બહુને અગર તેનાં ધરવાળાંને બાળી. ધરે કે તેના એ ચાર
મિત્રોને બાળી. ખરેખર-લોગરવાનું તો બહુને જ હતું. બહુવાર એવું બને છે
કે એક ફંદની પ્રાછળ પ્રીતે કંઈ પ્રભુ તથ્યાર હોય છે. બહુ આવી અંતર્ગત
ચિંતાને લીધે વરતજ તાવમાં ફરે અને તે પ્રાચીરવ થયો.

મુંકરણ ૩૦ મું.

શ્રમો જ ત્રિલ્લરાયનો, અતરનો આવેશ;

કથરા માંડ્યું આજ પણ ધંદુ સમક્ષ વિશેષ.

પોતાની મત્તી, પોતે જે કંઈ છે તેનો ભાવાર્થ સમજી શકે છે એમ ખરી
ત્રિલ્લરાયે આજ સુવિવાર હોવાથી અને ધંદુને ધરકામથી સરવારેલી બેઠીને તેણીને
હલુ પણ થોડુંક પ્રધારે કહેવું તો ખરું એવો અભિલાષ વાળ્યો હતો. ધંદુને
એણે કે પોતાનો પ્રતિ હોઈ પ્રભુ પ્રકારના વાંચત કે વિશ્રાન્તિથી અત્યારે સુષત
જે અત્યારે કદાચ જે આજલું જાનુસંધાન પુરું ફરવાની કાર્ય રાજતોજી તરી
હોય. ત્રિલ્લરાય આ વખતે પુરેથી ઉપર જ બેસીને ધંદુની આંખે જોયા કરે
હોતો. અને ધંદુ પોતાના પતિ પ્રત્યે પણ એવી જ રીતે ધરની જાંઘર હાથી
હરવી, જળર, કાળી હતી.

બેઠાંથી પહેલ વહેલું ફાણ કોણને ઉઠેડેડીને, પુછે એ એકજ સવાલ. જોને
આવીને કિશો હતો, ત્રિલ્લરાય. મનમાં એમ હતું કે જો પોતાની મત્તી હલુ
મળું સાંજુવાની આતુરતા હોયડે તો જ પ્રાત્નો આરંભ કરે. ધંદુ આ મન

જે કે સમજ હતી પણ તેણી ચંકાશીલ હતી. છેવટ ઈન્દુએજ પુછવાની પહેલ કરી.

“ કેમ આજ બહાર જવાના નથી ના ? ”

“ જોમ શા માટે પુછવું પડ્યું ? શું આજ સ્વિચાર છે તેથી ? ”

“ હાજ તો ! હજુ મારા મનમાં કેટલોક વસવસો રહી ગયો છે. તમે આજની ફેળવણીને નકલી ફેળવણી કહી. જે ફેળવણી નકલી જ હોય તો આપણે આશ્ચર્ય પામીએ એવી આટલી બધી શોધ જોળ શી રીતે થઈ ? ”

“ આ તેં ઠીક પુછ્યું. જેને મેં નકલી ફેળવણી કહી છે તેની બેડે શોધ જોળને કશો સંબંધ નથી. આપણો આ ભરતખંડ જુનામાં જુનો દેશ છે. આપણા પૂરાતન કાળના ઇતિહાસમાં અનેક પ્રકારની શોધ જોળની વાતો છે. ફલાણા અમુરે ફલાણી બતની માયા રચી. કેટલીક સિધ્ધિઓની વાતો પણ જોમાં જ છે. અને આપણે અત્યારે અતિશયોક્તિ વાળી કથા કહીએ કે ઇન્દ્રબાળ માનીએ; તોપણ અમુક અંશે જોમાં સાચું તો હોવુંજ ભેઈએ. કારણ વગર કાર્ચ બનતું નથી. મુળ વગર ઝડ નહિ અને બીજા વિના મુળ નહિ. કાંઈપણ આવી કથાને આધાર તો મળવો જ ભેઈએ. કેવળ ખ્યાલ બાંધવાથી આ પ્રવાણે કહેવા કે લખવાનો કોઈને અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. જોયા કે ભણ્યા વગર કદપના ઉઠવાનો સંભવ નથી. જે વસ્તુ ભલે એક જ વખત પણ ભેઈ હોય કે ભણી હોય તો જ તેનું સ્વપ્ન આવે. પ્રાચીન કાળના આપણા પુર્વજો અર્ધતન્યની પ્રતીતિ કરવામાં વધારે શુ થાયલા હતા. જેને હમણાં અર્ધતન્યવાદ કે અધ્યત્મિક વાદ કહીએ છીએ તે. આ જમાનો જડવાદનો છે; તો ભેઈ પુર્વે પણ આ વાદનું અસ્તિત્વ હતું; પરંતુ અત્યારે આ વાદ વધારે ને વધારે પ્રધાનતાને પામતો બાજ છે. જ્યારે આ જડવદી લોકો યાકશે ત્યારે પછા અર્ધતન્યવાદ તરફ વળશે; કેમ કે અંતમાં અર્ધતન્યવાદ તરફ વળ્યા વગર કોઈને પણ છુટકો નથી. તુંજ કહેની કે ચંત્રવાદે આપણને થકબાં નથી ? સાંચા કામને લીધે અનેક પ્રકારના ધરગતુ ધંધાએનો નાશ થયો. અને તેથી બેકારી વધી. આવી જ રીત વધારે ને વધારે ઇન્દ્રબાળ જેવી શોધ જોળથી વિલાસ વધવા માંડયો છે અને હજુ વધશે. આવા નકલી અને તાર્કિક વિલાસ લોખવવાને સાઈ વધારે સંપત્તિ મેળવવાનો લોકોને લોભ થશે કે જે હમણાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આ સટ્ટો શું છે ? શું એ ઉદ્યોગ છે ? ધંધો છે ? કે કોઈ મોટી શોધ જોળ છે ? આજ તો પછસો મેળવવાની માત્ર એક ઇન્દ્રબાળ જેવી રમત છે ! મુખ અને અર્ધદગ્ધની તો હું વાત જ નથી કરતો; પરંતુ કહેવાને હું દિલગીર છું કે ભણી ગણીને તર્કયાર થયેલા પણ પોતાના અધ્યાગ પરિશ્રમનો બદલો નહિ મેળવતાં આ ઝાંઝવાના જળ તરફ ધસ્યે બાજ છે. આનું પરિણામ શું આવશે તેની તને ખબર પડે છે ? અન્ય દેશોની તો હું વાત જ નહિં કહું. અત્યારે માત્ર આપણા દેશનીજ કથા કહીશ. આ પવન ભે કે મુઘ રેલા દેશોનો અહીં આંચો છે; પરંતુ એ દેશો તો આપણને ન્યાયનાસ છે. અમેરીકા અને લીવરપુલના ભાવ ઉપર અહીંના સટ્ટો ચાલે છે ! જેનું નથી

(૧૬૬)

મા કે મર્યુ ! જેને આપણે સુધરેલા દેશોને માથે ઝાળખીએ છીએ ત્યાં તો ઘણે દરજ્જે પ્રભાતું રાજ્ય છે. તે લોકો પોતાને અનુકુળ પડતા કાવંદાઓ બંધ વે છે. શેષ બોલ તથા હુન્નર કળા પણ તે દેશમાં પુષ્કળ છે, જ્યાં આ પ્રમાણે હોય ત્યાં કોઈકમ સેતું પતન થાય નહીં. આપણા દેશની અંદર હુન્નર કળા જેવું કાંઈજ નથી. કદી કોઈ એવો ખીરદો વીરજો હો તેને ઉત્તેજ્ય આપવાય પણ નથી. જેને ખાંડનું કડું દેખાડીને સોનાનું કડું લેવાનું હોય તેને માટે તો શું કહેવાનું હોય ! ઇશ્વરની એટલી કૃપા છે કે આપણા દેશમાં પ્રાન્ય પાકે છે. આ પ્રાન્ય પણ જે દેશમાં નિષ્ક્રિય તેટલા પ્રમાણમાં નથી પાકતું ત્યાં ઘસઘસ જાય છે. અને તેને લીધે થોડા પુનઃઉદ્ભવને બહુ વેકવું પડતું નથી; પરંતુ રાંક લોકોમાં રાવની બેડે પ્રાણ શેષ રહેવા જ કરે છે.

આથી તારે ખાસ આટલું સમજવા જેવું છે કે જે દેશોની અંદર હુન્નર કળાની હસ્તી છે તે દેશોને માટે આપણો આ દેશ કમોણી કરવાના કોતરૂપ થઈ પડે છે. અહીં દ્રવ્યોપાદક ધંધા જેવું કશુંય નથી. અહીંની કેળવણી પણ નકલી છે. આ કેળવણીથી દેશની અંદર દ્રવ્યનો વધારો થઈ શકતો નથી. ઉલટી ગુલામી વધી છે. અહીંના વેપારીઓ પણ પરદેશી વસ્તુના માત્ર આહવાય છે. તું ભરેલ દાખલો લે. હું અત્યંત કષ્ટ પેડીને ભર્યો. મારા બહુનરને લીધે મેં એવી કઈ શોધજોળ કરી કે જેથી હું દેશને દીપાવી કે પુષ્ટિ આપી શકું ! મા ! જેવા ઘણા નકલી કેળવણી લઈને બહાર પડ્યા પણ આખર તો તેઓને નોકરી, વકીલાત કે ડોક્ટરી કરવીજ રહી. આથી દેશનું કારિદ્ર શી રીતે મટે ? ઉંચી કેળવણીનું વાહન માતૃભાષામાં તો અહીં રહ્યુંજ નથી. અંગ્રેજી જેવી અટપટી ભાષા આપણી ભાષા ઉપરાંત શિખવાની. તેની બેડે સંસ્કૃત અગર કારસીનું જ્ઞાન મેળવવાનું પણ ખરું. તે શિવાય કેટલાક એવા નિર્ધિક વિષયોનો બોલો ઉપાદવાનો રહે છે કે જેનું સાર્થક કાંઈજ નહીં. દુકામાં સમજ કે આ કેળવણી દેશના ઉદ્યોગની નથી; પરંતુ સત્તાધારીઓનું તંત્ર ચલાવવામાં સહાયક છે.”

“જોહો ! તમે તો બહુજ ઉંડા ઉતર્યા છો ! ખરેખર તમે કહો છો એવુંજ છે; પણ મને કહેયો કે શું તમે વકીલાત અને ડોક્ટરીને નિંદો છો ?”

“નહીજ. હું નિંદતો નથી; પણ વકીલો વધવાથી દેશમાં કલ્હાના વધ્યા છે અને ડોક્ટરી વધવાથી દરો વધ્યા છે. પુર્વે આમ્ય પંચાયતનો પ્રચાર હતો. અને લીધે નહાના નહાના કલ્હાના અંદર અંદરજ પડી જવા હતા અને વિશેષ ચેર વેસ્ત્રો પ્રવાહ અટકી જતો હતો. હું ભેષ્ય કર્યો છું કે કાપડા અને વકીલોની જંગળ વધવાથી જનસમુદાયમાં પ્રમાણિક નિષ્ઠા તથા નીતિ પામવાનો જો અપ્રકલ્હ હતો તે જોહો થયો છે અને તેને બદલે અપ્રમાણિકપણ તથા મિથ્યા માનવ લક્ષ્ય છે.”

“મારા કરવાં આ વિષયો સનુભવ તમને વિશેષ સ્પષ્ટજ. સૌમ્ય હોવાથી કે

દરેક દિશામાં લોકોની દાનત બગડી છે. જો દાનત સારી હોય તો કે ઇના હંકક ઉપર કોઈ પણ માણસ તરાપ મારી શકે ખરો કે ?”

“ચાબાચા ! જેટલું સમજી તેટલું જરાજર સમજી. કોઈનું નાણું લઈને નહીં દેવું, પારકી વડુ દીકરી ઉપર બદનજર કરતી, કોઈનો માત્ર બપ કે ત્રાસ બતાવીને ખુચવી દેવો, ચોરી કરવી, ખુન કરવું, પરત્વીનું દરજી કરવું, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના શુન્દાઓનો વધારો થયે છે, એ શું છે ? લોકોની દાનત જોઈએ તેવી સાફ નથી રહી તેનું જ એ પરિણામ છે.”

“એમ તો હું પણ માનું છું. તમારાં આ કથનનો ભાવાર્થ આટલો જ હું સમજી છું કે અગાઉ આવું વાતાવરણ જોણું હતું, અને હાલમાં વધારે છે.”

“બસ, બસ. થોડામાં ઘણું સમજી. જગતની જોડે સારું અને માફું તો વળગેલું જ છે. આ નિયમ આદિથી તે અંત સુધી રહેવાનો; પરંતુ ફક્ત એટલો કે જેવું ન્યાય-નીતિનું બંધારણ એવું વાતાવરણ. પુર્વે સાક્ષી કંઈ તેજ સાચું એવું ન્યાયનું ધોરણ નહેતું. સાક્ષી પણ ધર્મોસન અગળ પ્રતિજ્ઞા ઉપર જોડાઈ ગોઠવાનું સાહસ ભાગ્યે જ ખેડતો. અગાઉ લોકોના મનમાં ધર્મનો બપ ભલે ન્યુનાધિક અથમાં પણ જીવંત રહેતો. હવે તો ખુબ વકીલોજ કાયદાની કોઈ બારીમાંથી અપરાધીન છૂટવાનો રસ્તો મેકળો કરી આપે છે. આ પ્રમાણે મુક્ત મેળવવાની મુગમતાને લીધે અપરાધો અને અપરાધીઓ ઉલટા વધ્યા છે પણ ઘટયા નથી.”

“એમજ કહોની કે ‘પંચ જોલે તે પરમેશ્વર’ એ મુત્રનો પ્રભાવ હવે રહ્યો નથી આજળ તો ગામના પાંચ અગ્રેસરો જે નિર્ણય આપતા તેનો ખેપ પશ્ચાત્તા સ્વીકાર કરતા. હજી પણ ક્યાંક ક્યાંક આવું ચાલે છે ખરું હે ! એક વખત મારા પિતાશ્રી પણ પંચમાં નિમાયા હતા.”

લેણદેણના કજીઆ હોય તો એમ બને ખરું. હમણાં તો એમાં પણ શિથિલતા આવી ગઈ છે. પક્ષાત તથા સ્પૃહા વગરનું પંચ હોય તોજ સરલ સમાધાન થાય; નહિતર ન થાય. અહીં તો રહી સત્તા. સત્તાના બળથી ભલે ગમે તેવો ઠરાવ થયો હોય પણ તેનો અમલ તો થયોજ નહીં.”

“એમ તો ન થાય તો પછી તંત્ર કેમ ચાલે ? પંચ કદાચ ઠરાવ કરે પણ જો એ પ્રમાણે ખેપ પક્ષવાળા વર્તે નહીં તો પચનું શું ચાલે ?”

“હતાય થઈને ચાલ્યા બપ ! બીજું શું થાય ? બહુવાર તો પંચ પોતેજ પ્રમાણિક નિષ્ઠાવાળું નથી હાતું અને કદાચ હોય છે તો જે પક્ષને પંચનો ઠરાવ નથી ફરતો તે ફરી બેસે છે; તો પણ તેથી અત્ય પંચાયતનું ધોરણ કાંઈ કઢાડી નાંખવા જેવું નથી. અગાઉ આ ધોરણ જોડોળા પ્રમાણમાં હતું અને તથી નહાની નહાની અંતરેરીનું સમાધાન તરતમાં થઈ જતું હતું.”

“એ ઉપરથી તો એમજ ક્યું કે એકલી પ્રામ્ય પંચયતો સ્થાપવાથી સળંગ વ્યવહાર મુધરવાનો નથી. બંધારણની સાથે સત્તાની પણ પુરેપુરી અવરજવત છે; પણ હું તમને પુછું કે ‘જે બપ દરબાર તેના બપ ઘરબાર’ એ કહેવનું કેમ ?”

(૧૭૬)

“કેવળ સંસાર છે. એમાં સદેહને પોષવા જેવું નથી. ન્યાયજ્ઞ કૈયો કર્યો ત્યાં શો ઉપાય ? વળી હમણાંનો ન્યાય એ ભુતાર જેવો છે. ભુતારમાં જેનો પોષાર પડે તે જીતે. ન્યાયની સ્થિતિ પણ આવીજ છે. જેનો પુરાવા સંગ્રહ તે જીતે અને જેનો પુરાવા નિર્બળ તે હારે. ભલે અમુક વ્યક્તિ સાચી હોય પણ પ્રમદી રહી કે ઉડી ! હું એમ નથી કહેતો કે બધા ન્યાયધીશો અન્યાય કરે છે. જે ન્યાયાધીશ બુદ્ધિપુર્વક ન્યાય તોળતો હોય તે ન્યાયાધીશ પાપનો ભાગી ન થાય; પરંતુ શું તમામ ન્યાયાધીશો અવા હોય છે ? સંભવ નથી કે હું ધનના લોભ વડે, કોઈ ભાગવગના હબાણને લીધે તો કોઈ જ્ઞાનની ઉણપને કારણે અન્યાય કરે છે. કયાંક એવું પણ બને છે કે નિર્દોષ માર્ગો જય અને સફળ બની જાય.”

‘આમેય ન્યાયનું કામ કપડું તો છે હો ! લોભ લાલચને લીધે બુદ્ધિ પુર્વક અન્યાય કરનારા મારા સમજવા પ્રમાણે જરૂર નરકમાંજ પડે; પણ મને એક આશ્ચર્ય જેવું તો આ લાગે છે કે વકીલો ભણેલા ગણેલા છતાં ખોટી ફેરી ચાહેને શા માટે અનુચોદન આપતા હશે ?’

‘હવે તું મુદદા ઉપર આવી. સેકંડે પંચાલું ટકા વકીલો ગમે તેવી ગુપ્ત ઘટના ઘડી અગર ઘડાવીને ખોટાનું સાચું કરવાનું જ બીડું ઝડપે છે; તો જો કે જે ઘટના સીધી છે તેમાં તેઓને સીધો વીજ્ય મળે, એ તો બાંહેડા સ્વાભાવીક છે; પરંતુ જેનો પાત્ર જ નથી તેવી ઘટનાને પણ તે સીરી લીટીમાં લઈ જઈને વિજ્ય અપાવી સંતોષ તથા આનંદ મેળવે છે.’

‘આ તો બહુ ખોટું કહેવાજ.’

‘એક વખત નહીં પણ સાત વખત. શેઠ આટલો જ કે જ્યાં આવી પ્રથા ચાલી ત્યાં શો ઉપાય ? મેં એમ પણ જોયું છે કે જે ન્યાયાધીશ ન્યાય છાણવામાં સાવધ હોય તો ગમે તેવા પ્રપંચી વકીલનું પણ તેની આગળ ચાલતું નથી. ખાહોશ ન્યાયાધીશ આવા વકીલોને માત્ર એકજ પ્રશ્નથી કે હલીકથી નરમ બનાવી દે છે અને તેઓને પણ ન્યાયાધીશના મતને પોતાની મરજી નહીં છતાં અનુસરવું પડે છે; પણ જો ન્યાયાધીશ કરતાં વકીલ વધારે પ્રભાવવાળો હોય તો ન્યાયાધીશ તેના હઠીલને નમણું આપે છે. આ કારણથીજ હું ન્યાયને બુઝાવણી રૂપ આપું છું.”

‘હું તો કહુંજ છું કે ન્યાયનું કામ જ કંઠણ છે. સાચામાંથી ખોટું અને ખોટામાંથી સાચું તારવવું ખરેખર મુશ્કેલ છે. જો પતિત પ્રતા પાયા ઉપર ન્યાય તોળતો હોય તો કેવું સાફ !”

“ એ સ્વછવા યોગ્ય છે પણ એમ જનવાનો સંભવ નથી. ન્યાયની જરૂર છે છણાવટ ચાહી છે; તવારે જેઓને લાગે વળગે છે. તેઓનાં તેમાં બુદ્ધા બુદ્ધા સ્વાર્થ હોય છે. આ કોકકું એટલું ગુચ્છાયું છે કે છે તેનો ઊઠેલ કરવો એટલો કંઠણ પડે છે કે કોઈ કહેવાની વાતજ મીઠી.”

“ આ તમે કેટલું અગત્યનું મને કહી ગયા ! જે સવાલોની મને મુજબ

પડે તે સવ.લોનું નિરાકરણ પણ એમાં સમાઈ જાય છે. હવે તો મારે એક જ પ્રશ્ન રહ્યો. વકીલો વધવાથી કજીઆ વધ્યા એ વાત તમારા કહેવાથી અને સાવ ચાચી લાગે છે; પણ હું તમને પુછું કે ડોક્ટરો વધવાથી દર્દો શી રીતે વધ્યા ? ”

“ તારી સ્મરણ શકિત તેજ ને છે હો! હજી બીજો પ્રશ્ન ભુલી નહીં. સાંભળ ત્યારે. પ્રથમ તો મારે કહેવું જોઈએ કે બધાં દર્દો ડોક્ટરો પાસે જવાં જેવાં નથી હોતાં. કેટલાંક તો ઘરગતુ ઉપાયોથી જ મટે એવાં હોય છે. આપણી માવડીઓ આવા ઉપાયો જાણતી હતી અને તેણીઓ દરદને ઉગતાં જ ઠાંલી દેતી હતી. દેશની અંદર જેમ જેમ ડોક્ટરોની ભરતી થતી ચાલી તેમ તેમ સ્થિતિ જુદી જ થઈ પડી. પરદેશી દવાઓ પણ તઈયાર મળવા લાગી. કેટલેક ઠેકાણે તો સાધારણ દરદન અસાધારણનું રૂપ પણ અપાય છે ! અને કયાંક તો ઝાઝી સુચાણીઓથી વેતર વાંઠે એવું પણ થાય છે. આમડાં કરતાં શહેરમાં આવા બનાવો વધુ બને છે અને તેમાં ધનાઢ્યો તો એમજ સમજે છે કે જતી જીંદગી વધારે પઈસા વાપરીને ઉપરા ઉપર વધારે ડોક્ટરોને એકઠા કરવાથી જ બચી જાય છે ! મારી સમજ પ્રમાણે આ માન્યતા ખોટી છે. ડોક્ટરો પણ પોતાની અકલ્પનો જ વિચાર કરે છે અને એક બીજા એક બીજાનું માન રાખીને ચાલતી પકડે છે ! અગાઉ કરતાં આ ચાલતા કાળમાં ખાન પાન કહો કે રહેણી કરણી કહો; પણ તેને લગતાં ધોરણો પણ ફરી ગયાં છે અને તેથી ન સમજાય તેવાં કેટલાંક નવા દરદો પણ ઉભરી નીકળ્યાં છે. આવાં અને તેની જોડે સંબંધ રાખનારાં બીજાં દરદોની ચિકિત્સા કરવાનો કંમ નવો ધડાતો જાય છે અને જુનો લોપાતો જાય છે. નહ નમાં પણ કોઈવાર એવી ભૂલ થઈ જાય છે કે તેનો પછી પતો પણ લાગતો નથી ! આ દેશની અંદર પરદેશી પ્રજાના પગ પેસારાને લીધે પણ અનેક પ્રકારના લક્ષણોથી યુક્ત રોગોનો શંભુમેળો જોવામાં આવે છે. દેશ કાળ અને પ્રકૃતિને અનુકુળ પડતા ઉપાયો જ દર્દીને મટે સુગમ થઈ પડે; પરંતુ આધુનિક કાળમાં લાક્ષણિક ચિકિત્સાનું વધારે જોર બંધાયું છે. આથી દર્દીનું પ્રધાન લક્ષણ કદાચ દબાય; પરંતુ ખુદ દર્દ જડ-મુળથી નીકળી જતું નથી. આપણું આરોગ્ય શાસ્ત્ર રોગગ્રસ્ત નહિં થવાનો જ ઉપદેશ કરી રહ્યું છે અને કદાચ દર્દ થાય તેના ઉપાય તરીકે પથ્યની સાથે બહુ ગુણ અને બહુ કલ્પનાગી ઔષધી વાપરવાની સુચના કરે છે. પુરે આથી ચોના કરનારા વર્ધદ્યો વિશેષ હતા; પરંતુ ઉત્તેજનના અભાવે તેમની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે અને જે છે તેઓમાંના કેટલાક તો પ્રમાદી જ બની ગયાં છે. હમણાં જ્યાં ને ત્યાં વર્ધદ્ય મંડળો જાગ્રત થયાં છે અને પોતાની પ્રણાલિકાની સાધ્ધ માટે મથે છે. જ્યારે આ દેશમાં આપણા એકલા આનુવેદનો જ પ્રચાર હતો ત્યારે તે વખતની પ્રજા લીધાયું તથા નીરોગી નહોતી અને હાલ છે એવું કહ્યું નથી. આથી ઉલટું કહીએ તો હમણાં આ દેશની પ્રજા અન્ય સુધરેલા

દેશને સુકાળલે પણ ઓછું આશુખ્ય લોગવતી તથા વધારે રોગપ્રસ્ત થતી હોય એમ આપણને પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આમ થવાનાં કારણો એ કે અનેક છે; તો પણ ન્યાય અને જીવનનો લાભ જેઓની પસંદી પ્રજાને હોવાનો છે તેઓ જ અત્યારે વ્યાપારી જેવા બની ગયા છે ! આટલી વાત તું સારી પેઠે સમજ કે આપણું દેવ મંદીરો, ન્યાય મંદિરો, વિદ્યા મેળવવાનાં સ્થાનો તથા દીર્ઘાયુ અને નીરોગી રહેવાની સંસ્થાઓ દુકાનદારીને લગતી નથી શું ? હંકામાં હું તને એટલું જ કહીશ કે પુર્વે પરીપકાર વૃત્તિની પ્રધાનતા હતી; અત્યારે સ્વાર્થવૃત્તિની પ્રધાનતા છે. જ્યાં સમય, સંયોગ અને શક્તિનો વિચાર કર્યા વગરનું અનુકરણ હોય અને જ્યાં તેવી સ્પર્ધા હોય ત્યાં પરિણામ આવું જ આવે. જેમ શેષ ખેડા અને સુગમતા વધી છે તેમ તેની જગતે તથા આપણો પણ વધી છે. શાંતીને ઠેઠાં અ-શાંતીનું પ્રાબલ્ય વધારે જોવામાં આવે છે. કેટલીક દીશાઓમાં નવો પ્રકાશ એ કે દેખાય છે અને જે સભ્યોનું કે વાંચેલું હોય છે તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. કેટલુંક તો નવું જ જોવામાં આવે છે. તો પણ હજી તેના અંત નથી આવ્યો. આવશે પણ નહિં. આનું પરિણામ દુઃખદાયક છે કે સુખકારક ? એ બીજે પણ કશું કહેવાય તેમ નથી. આપણે અનુભવન યોગે આપણી સંસ્કૃતી ધરી હતી; એમાં પણ કાળે કરીને નવું મિશ્રણ થતું જ રહ્યું છે આ જગતના નિયામકે ઘટના જ અટપટી ધરી છે. ધર્મના, ન્યાયના, જીવનના, સત્તાના, વિદ્યાના તથા સમાજના આ પ્રયોગો જ છે. પ્રત્યેક દેશ અને પ્રત્યેક પ્રજામાં આ નીયમ સ્થાપિત છે. અને તે જુદે જુદે વખતે જુદો જુદો જોવામાં આવે છે. આ પ્રજા અંગે આપણે શસ્ત્ર વિદ્યાનો જ દાખલો લઈએ તો એ વિદ્યામાં અવનવો સુધારો થતો જ રહ્યો છે. અપણા આયુર્વેદમાં આ વિદ્યાનું અસ્તિત્વ હતું પણ તે કાળખળે ઘસાતું ચલ્યું, આમ આપણી આ ક વિદ્યાને હાનિ પહોંચી છે જ્યારે એ લોકોની એમાં પ્રગતી થતી જ રહી છે.

“ આ તે તમે બધું પાઠે કયું છે કે શું ? મને તો તમે પ્રશ્ન પુછવાનો વખત જ ન આવ્યો ? જ્યાં હું પુછરાતું કંઈ ત્યાં તમે તેનો જ જાણે નિર્ણય કેમ કરતા હો ? આ તમારી શક્તિ કેવી ? મને તો અતિ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે ! ”

“ આનું કારણ આ એક જ છે. મેં દરેક સરાલને છડ્યો છે. મારામાં આ લોકન અને મનન કરવાના પ્રથમથી જ સંસ્કાર છે. વિચારક અને વિવેચક થવામાં પ્રભુનો અનુગ્રહ જોઈએ. મારે ઉપર ટપકેનું જ્ઞાન બીરુકુટ પસંદ નથી. આવો મારો સ્વભાવ હોવાથી જ હું કેટલેક અંશે તારા મનું સમાધાન કરી શક્યો છું. હું ધારું છું કે તું મારા કડવાનો બધો ભાવાર્થ તો નહિં જ સમજી શકી હો; તો પણ તારી સમજ શક્તિને અનુસરતું તું સમજી શકી છે એમ તો હું પણ કહી શકું.”

“ સાચો સાચ એમ જ બન્યું છે. મારે માટે આ અટકળ તમે કેવી રીતે બાંધી શક્યા ? ખરેખર તમારા જ્ઞાનની તો બહિહારી જ ! તમારા કહેવા પ્રમાણે કેટલુંક હું સમજી છું આ. કેટલુંક નથી પણ સમજી; તો પણ જે હું સમજી

છું તે ખરાબર છે. તમારું કહેવું એમ છે કે વકીલોની વધારે સગવડને લીધે જેતું ધર મેળે જમાધાન થતું હોય તે પણ દરબારની દેરીએ જઈને જેમ દાદ મેળ વવા લદાય છે તેમ ડોક્ટરોની સગવડને લીધે જેતું દર્દી સામાન્ય આડપણાથી મટે એવું હોય તે પણ એકદમ ડોક્ટરની દવા લેવા દેર છે ? આમ જ ના ?

‘હા’ એમજ; તો પણ તારે આ ઉપરથી એમ સમજવાતું નથી કે, ‘વધારે, ડોક્ટરો કે હકીમોની આવશ્યકતા નથી. ઘણાં ગાંઠાં હજી આવી સગવડ વગરનાં છે અને તેથી કોઈવાર ત્યાંના રહેવાસીઓને બહુ વેઠવું પડે છે. ઉપર રહે. તો જોઈ એજ; પણ તે પરીપકારી અને દયાળુ હોવા જોઈએ અને કંટાળું પણ ખરું કે પામતાં પહોંચતાંએ એવા યોગ્ય ઉપચારોને યોગ્ય બદલો પણ આપવો જોઈએ. દર્દી પણ કાંઈ એક જ પ્રકારનાં નથી, અનેક પ્રકારનાં છે. કેટલાંક ધરગતું ઉપા યોથી મટી બચ તેવાં છે કેટલાંક દર્દી એવાં હોય છે કે તમારે કાર નહિં રાખવાથી તે ઉલટા વધીને જીવદેણું ન વડે છે. કેટલાંક તો તાત્કાલિક ઉપાયથીજ શરીર બચે છે. આ રીતે દર્દીની દરેક રિચામાં કારી સમજ વાપરવાની જરૂર છે. આવી સમજ જો ન વપરાય તો દર્દી દુરમનનું જ શામ સારે છે । ”

“ તમે કહી ગયા એવી અગમચેતી વાપરનારા તો કોઈકજ હોય. કેટલાંક દર્દી જે ન સમજાય તેવા હોય છે. ખરા ચીકીત્તક વગર એવી યુગ્યનાં ઉકેલ કોણ કરી શકે ? ઘણાં અરીઓ તો સ્વધન અને સહાયતા વગર જ વગર મોતે મરી બચે છે તેનું કેમ ? ”

“ અન્ય સુધરેલા દેશને સુકાબલે આજી દેશની અંદર આમેય શ્રીમતો બહુજ થોડા છે અને જ્યાં છે તેઓના દક્ષમાં અત્યાર દગી આ વાત આવી નહોતી; પરંતુ હવે તે આવવા લાગી છે, કંટાળુંજ નહીં; પણ સત્તાધારીઓનું પણ તે તરફ લક્ષ યોગ્યવામાં આવ્યું છે. માત્ર અંગ્રેજી વધદાનોજ નહીં; પણ તેની સાથે કાંઈ પણ પક્ષપાત રાખ્યા વગર આપણે આયુર્વેદના પ્રચાર કરવા માટે દરેક ઠેકાણે યોગ્ય પ્રકારે જો આવી ધર્મદા યોજનાઓ ઉભી થાય તો તે સંબંધમાં ઘણા સંકટો આજી થાય એમાં સંદેહ નહીં ”

“ એમ થાય તો હવે કાર ! આણું આણું ચાલવા માટે તો અનુભવને આધારે પાછું આપણું વધારું સજીવન થાય અને લોકોને તેના એકસરખો લાભ મળે. ”

“ હવે સમજી. ગાત્ર શોચ આટલેજ છે કે આ કાર્વ જેટલી ઝડપથી થવું જોઈએ તેટલી ઝડપથી થતું નથી અને એનું કારણ આપણું પોતાનું અલણ વલણ નથી તેજ છે. પરદેશીઓનાં પણ આમાં આડખીડી છે. જો આ આડખીડી નિકળી જાય તો જરૂર ગરીબોને સસ્તી અને સહેલી રીતે ઉપચારોના સહાનુભુતિ મળે અને જે દર્દી હાલ વધવા માંડ્યા છે તે ઘટવા માટે. લોકોને પણ પોતાના ખનપાનનું આથી જ્ઞાન કાય અને રેગથી સુકત રહેવાની પ્રણલી તંઓ કારી પેઠે કરજી શકે. તને ખીજી ખબર છે ? થોડા વર્ષ થયાં અનેક પ્રકારની વધદકીય પ્રણલી નિકળી છે. કેમ દર્દીમાં એક પ્રણલીના તો કોઈ દર્દીમાં બીજી પ્રણલીના જય પાળ્ય થયાજ કરે છે. જવન મરણની વચ્ચેના આ પ્રયોગોજ છે તે કયાં

સુધી પહોંચીને પાછા વળીને તે વિષે બહુ બાબતો એ સાંકડા કહેવાય. આ કાંઈ જોઈએનાં હોય નથી પણ સુઝીને કમજ છે.”

“આજ તમે મને ઘણું સમજાવ્યું હું એનું મનન કરીશ જીવને જ્યાં થંકા જણશે ત્યાં તમને પુછીશ પણ ખરી.”

“બંધે પુછજે. હાલ તો આટલેથીજ અટકીએ.”

પ્રકર ૫. ૫૧ મું.

સમય સ. ૧ બહુ રંગી છાંય સમયની ક્ષણ ક્ષણ ફેરવાની;

સમય કરે છે હાની, સમય કરે છે સુખદ સમાધાની.

સુમે ભ ત ભાવી પ્રબલ, જિલપી કહે સુનિનાથ;

લાભ, હાનિ, જીવન, મરણ, જરા અપ જરા, ત્રિપિ હાથ.

ભગુભઈનાં ઘરનું વાતાવરણ અત્યારે સુગમ હતું. બહુના સંબંધમાં નંદલાલે ચંપના કાન બરાબર ખોલ્યા હતા સાચીએ તેને સાવધ બનાવ્યો હતો. નવનિધે સમયસુચકતા વાપરીને આ એક ખરેખરો લાગ સાંધ્યો હતો. નંદલાલના અનાયાસ અનુભાવને, તેણીને ચંપકની નજરમાં દેવી તુલ્ય કરી મેલી હતી. ખુદ નંદલાલે પણ નવાનધન સગી બહેન જેવી માની લીધી હતી. તે જ્યારે નવનિધને જોતો ત્યારે તેના મનમાં તેણીને માટે બહેન જેવો જ ભાવ આવતો. નંદલાલમાં આસ્તે આસ્તે ખરા વેપારીના શુભો આવવા મંડ્યા હતા અને તે દ્રઢ થતા જતા હતા. સત્સંગે પણ તેના અંતઃકરણ ઉપર સારી અસર કરી હતી. તેને હવે ધનાર્પણ સિવાયનો બીજો માર્ગ પ્રિય ન હોતો. તે સમજતો થયો હતો કે ધન જ સર્વ સુખનું સુખ છે. આ સુત્ર જો કે તેણે ચથાર્થ સ્મરણમાં શોખ્યું હતું; તો પણ સત્સંગના પ્રભાવ વડે તે એટલું પણ તેની સાથે જ સમજીયો હતો કે અનીતિને રસ્તેથી મેળવેલું દ્રવ્ય લીધકાળ સુધી ટકતું નથી અને ઉલટા તેમાંથી બીજાં અણધાર્યાં અનેક દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણથી તે અપ્રમાણિકપણે વર્તતો નહિ. તેણે સંયમને પણ સારી પેઠે કેળવવા માંડ્યો હતો. ગમે તેવી આકર્ષક યુવતી હોય તો પણ તે તેણીને “બહેન” કે “બા” કહીને સંબોધતો. તે નીચી દ્રષ્ટિ કરીને જ બહુ લાગે સોચાની સામે વાત કરતો. આનું તેનું નિર્જન આચરણ જોઈને સ્ત્રી વર્ગમાં તેને માટે ઘણું માન ઉપજતું.

આવો આશ્ચર્યકારક ફેરફાર નંદલાલમાં શી રીતે થઈ ગયો? એક દુર્જન સજ્જનના રૂપમાં કંવી રીતે બદલાઈ ગયો? આ એક ઉકેલવા જેવો પ્રશ્ન છે. શુ આવા બનાવો ભલે થોડા પણ જમતની અંદર નથી બનતા? બન્યા છે અને જનને પણ છે. સાચા વ્યાપારીઓ પોતાનો વ્યવહાર ગુમે તેવા સંકેતમાં આવી પહોંચા હોય તો પણ કેવી રીતે સાચવે છે એ તો જોવાને એવા વ્યાપારીઓનો અનુભવ હોય તેજ બાજુ. દાનવ ખોટા અત્તે જે તે પ્રકારે ધન મેળવવાનો લેખ રાખનારા વ્યાપારીઓની આ વાત નથી, આ વાત છે અણીને વખતે

પણ પોતાની આંટ બળવાનાશયોની. નંદલાલના હાથમાં જ્યારે અપભ્રંશી સુધી આવી અને તેના તેણે લેવડેવડો જ્યારે ધંધા કરવા માંડ્યો ત્યારે તેના આંટના પ્રભાવનો આસ્વાદ્યકાર થયો. જેને કોઈ, એક વખતે પાંચ રૂપિયાનો માલ પણ ખીરે તેમ નહોતું તે અત્યારે માત્ર પાંચસોની ફેરવણી ફેરવણીમાં પાંચ હજારનો વ્યાપાર કરવા સમર્થ થયો હતો. બાકીની રકમ તો નંદલાલ હસ્તક કોમને કોમ જ આબાદ પડી હતી; નંદલાલ જેમ જેમ આંટ સાચવવાનો લાભ સમજતો ગયો તેમ તેમ તે તેવી પ્રવૃત્તિમાં દ્રઢ બનતો ગયો. મુંબઈમાં જે માણસ બાંધેલી સુદત પહેલાં દુકાને અગર પેટીએ આવીને પોતાનું ટેવું ભરી જાય તે માણસને કોણ ના ખીરે ? નંદલાલ આ પ્રમાણે જ વર્તેલા અને તેથી તેની આબરૂ ઘણી વધી ગઈ હતી. વળી એ કોટલો સાહસિક નહોતો. કે વગર ઉપયોગનો વધારે માલ પોતાની ખોલીમાં ભરી રાખે. કેટલોક માલ તો એ જાંઝલ લાવતો અને જે વફરો થતો તે એક બે દહાડામાં ભરી આવતો. વ્યાપાર કરવાની આ એક કુનેહ છે. અને તે નંદલાલ અનુભવને આધારે બરાબર શીખી ગયો હતો.

“ ઉંડા પાણીમાં ઉતરીએ નહીં તો ડુબીએ પણ નહીં ”

આ સોનાના મુલની કહેવત તેણે અંતરમાં કેતરી રાખી હતી. સત્સંગદારા જે તેને આધ્યાત્મિક યોષ મળતો તેના ઉપયોગ પણ તે વ્યવહારમાં કરતો. સત્સંગ મંડળનો કાયમનો એક મુખ્ય ઉપદેશક તો હતો જ અને વચ્ચે જે નવા ઉપદેશકો આવી જતા તેય પણ શ્રોતાઓને યોષ પાઠ સંભળાવતા. નંદલાલને સત્સંગ મંડળમાં દરરોજ જવાનું વ્યસન જ થઈ પડ્યું હતું. મુંબઈમાં આવાં મંડળોની ખાસ આવશ્યકતા છે અને તેવાં મંડળો સ્થપાતાં જાય છે. જેનું હાગ્ય ખુલ્લું હોય છે તે આ મંડળનો લાભ લેતા થાય છે અને તેમાંય જેને તની ધુન લાગે છે તે તો અમૂલ્ય જ પાન કરે છે. મનોધર્મ એવો છે કે તે બે ઠેકાણે કામ કરી શકતો નથી. જેને જેમાં રસ પડે છે તેમાં તેની વૃત્તિ રહે છે. નંદલાલ દુષ્ટ વાતાવરણમાં જન્મેલો નહોતો કે ઉછરેલો નહોતો. તેના જન્મ સારે ઠેકાણે થયો હતો અને સારા મા-બાપની દેખરેખ નીચ તે ઉછરેલો હતો. મા-બાપની આબરૂને લીધે તે પરણી પણ ચુક્યો હતો; પરંતુ આ સુખ તેને માટે રહ્યું નહીં. મા બાપ આદર્શ ગયાં અને પત્ની પણ વિદાય થઈ. નંદલાલની પાસે ધનનો યોગ પણ રહ્યો નહિ. સમય, સંયોગને લીધે જ તે પત્રચિયું ઉતરતો ગયો. ટુંકામાં કહીએ તો અનિષ્ટ વાતાવરણમાં આવી પડ્યો. માણસ પોતાનું મુળ સ્વરૂપ ભુલે છે તેનું આ પણ એક કારણ છે. ખરેખર સમય અને સંયોગનું બળ કાંઈ બોધું નથી. સમય અને સંયોગ સુમગરને પણ દુર્ભાગ્યમાં લાવી ચુકે છે. જેને આપણે દુર્ભાગી બોધે છીએ તે સુભાગી નથી થતો કોમ પણ નથી. આપું જગત સમય અને સંયોગને વશ છે. નંદલાલની છંદગીની આ ત્રીજો તબક્કો હતો. જન્મેલો, ઉછરેલો અને પરણીને ગ્રહસ્થાશ્રમી થયો ત્યાં

હુકીને હુકી રહ્યો. જ્યારે આ અવસ્થામાં હુકી ગયું ત્યારે તે બહુજ વાતા
ખાઈ ઉઠી પડ્યો. આ સ્થિતિમાં પણ તેણે અત્યંત મીઠાઈઓ નહાઈ મોકલે.
પછી કહ્યું કે એમ કહીએ તો પણ આવી દુઃખ ભાવના પ્રતી કે મોકલે
જ્યાં મહી પણ જોયોને શબ્દ પણ આવે છે તે વર્ષમાંના આ નંદલાલ પણ
જોકે હતો.

નંદલાલ પોતાની આ ફેરીના ધંધામાંથી દર મહિને અઢીસાથી ત્રણસો રૂપિ
વાળી કમાઈ કરતો. જે ત્રણ વાર તો નંદલાલે એવો અપમાન કીડો કે જે દીવસે
નવનિધનો હાથ પહેલ વહેલો કપડાને અડે કે તેને અલુધાયો કાણ બહુ કપાથી
અસે કેમ જ્યારે વઠરો થઈ જાય. નવનિધ ત્રણ ચાર વખત નંદલાલની પાસેથી
અમુક કપડું ખરીદ કરેલું. પહેલીવારની તેણીની ખીંદીમાં તો નંદલાલને પરચા
જેવું ન જાયું પણ તે પછીની બીજી ખરીદીમાં તને તેવો ભાવ થયો. એજ
માસની ખરીદીમાં તો તેને પ્રત્યક્ષ જણાયું કે નવનિધ બહેન કોઈ જગદંબા છે !

નવનિધની રાધે દરરોજની ખરીદી તો ન જ હોય સલાવ જ નથી. નંદલાલ
પણ નવનિધને આમ શી રીતે કહી શકે કે તમે મારી પાસેથી કંઈક ખરીદો
અમર મને ખરાબો ! નંદલાલે છોટા એટલું પોતાના મનની સાથે નકી કહ્યું કે
જે તે બહાને બહેનના માગામાં તો જવું જ અને બહેનનું મુખ જોવું; પણ આમ
દરરોજ બની શકે એવું પણ નહોતું નંદલાલનો ફેરવાનો ધંધો એટલે તેને
આવો અવકાશ તો કોઈક જ વાર મળે. વળી રોજ બહુમાર્ગના માગામાં જવું
એ પણ ઠીક નહીં એટલું નંદલાલ સમજતો હતો. આવો સમય કારણેને લીધે
નંદલાલ અઠધડીયામાં એક જે વખત જ આ માગામાં આવી ચડે તો ભાવ
પુછતો અને એ બહાને એ નવનિધ ઘરમાં હોય તો “ બહેન ” બા કહીને
નવનિધને બોલાવતો.

આને કાંઈકાંઈય ન્યાય કહો કે ગમે તે કહી; પણ નંદલાલને એ જોકે
અમરકૃતિ જેવું તો લાગ્યું જ હતું અને તેથી સામાન્ય કરવાં પણ વધારે કમજો
કાથી નવનિધને સહી બહેન પ્રમાણે મળી હતી.

નંદલાલની પૂરની બહીન ધુનનો તો સમુખો નાશ થયો હતો. તેને દેશજી
રોડે ગુલની સાથે સવિધ ભાવના પણ બગી હતી. તે બહુજે મામળાને જ્યાર
જઈ આવે છે. તેને કિડાસો આવે એટલું જ નહીં; પણ તેમ હાથમાં તેણે
કોઈ ન બહુ તેમ સો રૂપિયાની નેહ મુકી. બહુ તો નંદલાલમાં આવડે મહેલો
ફેરફાર જોઈને અજબ અજબ થઈ ગયો. નંદલાલે એમ વિચાર્યું કે એકે તેમ હો
પણ દુઃખના વખતમાં તે પોતાને સહાયક હતો. નંદલાલે એમને કહી બહેનને
કહી થઈ અને એ જફ જણાય તો તેવા માણસને એ સંસ્કૃતિ આપશે
પણ ખરો. તેને ગુપ્તકાન આપનાનું જ અમતું અને તે પ્રમાણે તે વર્તેલો. તેણે
કેટલું જ કાલ સાંભળેલી આ બિ કાચમમ હી ટીકો. બહુજર મહા રાખી હતી.

જેમ કાલ વિના હિન કીતો
તે જન કાલ હુકી શી કીતો? એવો પ્રશ્ન મિલે.

નંદલાલ એ વખત ચંપકને આગ્રહ કરીને સત્સંગમંડળમાં તેડી ગયો હતો. પહેલી વાર તો ચંપકને કુતુહલ જેવું લાગ્યું; તો પણ શું સારા ઉપદેશકની વાણી નિષ્કળ જાય છે કે ? ચંપકે જોમાંથી પણ પોતાને લાગુ પડતો કેટલોક સાર લીધો. હુઆ, ઠગ, ધુતારાઓની જોડે ફરવું નહીં. એવા લોકોની સાથે ફરવાથી ઠાણ વાર આપણે જીવ જોખમમાં આવી પડે છે, અગર તેમ ન થાય તો આપણી પ્રતિષ્ઠા અને લક્ષ્મીના નાશ થાય છે એટલું જ નહીં; પરંતુ સારે ઘેર અવતરેલો અને ઉછરેલો પણ કુમાર્ગે ઉતરી પડે છે. ક્યાંક ક્યાંક ઉપદેશકો સારે પ્રવીણ હોય છે. જેમ વહલ નાડી તથા ચહેરા જીભ જોઈને જોસડ આપે છે તેવી રીતે તેઓ પણ આવાનાની આકૃતિ તથા તેની બીજી દમછળ જોઈને ઉપદેશ આપે છે. બીજીવાર તો નંદલાલે ઉપદેશકને ચેતવણી પણ આપી હતી અને ચંપકની જોખણાણ પણ આપી હતી. આથી ઉપદેશક વધારે સાવધાન થયો હતો. બીજીવારના ઉપદેશથી ચંપકને ઘણી સારી અસર થઈ હતી અને તેને બહુએ અપાવેલી સારીનું સ્મરણ પણ થયું હતું. આ બીજીવારના ઉપદેશમાં પશ્ચીનો વિષય પણ ઉપદેશકે ચર્ચ્યો હતો. નિપુણ ઉપદેશકો જ્યારે પોતાના ખાસ અભ્યાસ અને ચિંતન વડે અમુક વિષય પરત્વે શ્રેતાઓને કહેવા માંડે છે ત્યારે કાંઈ ખાકી રાખે છે કે ?

એક ઘડી આધિ ઘડી, આધીમે પુનિ આધિ;
તુલસી સંગત સંતકી, કટત કોટી અપરાધ.

ખરેખર મહાત્મા તુલસીદાસજીનું આ કથન અસુદ્ય છે ‘કટત કોટી અપરાધ’ એટલે એકવાર શ્રેતાના મનમાં ચોટ લાગી કે આ કામ કરવા જેવું નથી એટલે ખસ. ત્યાંથી જે જે નવા અપરાધો થવાના છે તે અટકી જાય છે.

ગમે તેમ તો નંદલાલ એક વખતનો ચંપકનો પ્રિયજન હતો. જ્યારે આ માણસજ આ પ્રમાણે સારે માર્ગે વળતો જાય ત્યારે તે કૃત્ય ચંપકને આશ્ચર્ય ઉપજાવનારું થઈ પડે. આ એ વખતનાજ ઉપદેશથી ચંપક વિચારમાં પડી ગયો હતો. તે એટલું તો માનવા તથા સમજવા લાગ્યો કે સત્સંગમંડળમાં જવાથી લાભ છે ખરો. ત્યાં જે બોધ અપાય છે તે ઘણો સારો છે. આ બીજીવારના ઉપદેશમાં ઘરનાં માણસોની જોડે કેમ વર્તવું એ સ્પષ્ટ પણ સમજાવવામાં આવ્યું હતું. આ બધું મારા ઉપર કહેવાય છે કે કેમ ? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય જો કે ચંપક કરી શક્યો નહીં; તો પણ તે ચંકાવશ તો જરૂર થયો હતો. ચંપકને એ વારનાજ ઉપદેશથી આટલી અસર થાત નહીં. પણ પુનઃ નંદલાલનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ પણ તેને વધારે માર્ગદર્શક થઈ પડ્યું હતું, એ વાત પણ જુલવા જેવો નથી.

જ્યતની અંદર આવા પ્રસંગો નુતન નથી. બનેલા છે અને બને પણ છે. ચંપકને નંદલાલજ બહુની પાયમાલીના સમાચાર સંભળ્યા હતા અને તેની જોડે જેમ કહેવું હતું કે હુઆઈનું ફળ જોયું કે ? તેની જોડે પોતે સારે માર્ગે

(૧૮૭)

વળ્યા પછી કેવે અત્યારે સુખી છે તે હકિકત પણ કહી હતી. ચારી માઠી ચાલકલમનાં આમ તારા ગિરિ પરિણામ ચંપકનાં જોવામાં આવ્યું, તેથી ચંપક જેવો એક ઉગતી વયનો યુવક અચોક્ષ્ણ પામ્યો. અંતે પોતે પણ આવા બે બનાવોમાંથી થોડું ઘણું તારવવા લાગ્યો.

બહુવાર આવું જ બને છે કે જે બગાડનાર હોય છે તે જો સુધરવા માંડે તે તે પોતાના સંગીને પણ સુધરે છે. નંદલાલ અને ચંપકની વચ્ચે આ નિયમ જ આ પ્રકારને દેરફાર કર્યો હતા.

આવા બનાવો તો જ્યાં ને ત્યાં બનેજ છે. અતિ પરિચય કે કોણે જાણે શ કરણથી પણ જે માણસ પોતાનાં મતપિતાનું કે શુભેચ્છકોનું નથી માનતો તે અણુસ પોતાનાં સંગીએનું માન છે. બગડેલાને સારો સંગી મળેલો હોઈ શકે છે. બગડેલા કે ઉચ્છળાને તો નકારા સંગીઓજ મળે. ચંપકને આવા સાથીઓ મળ્યા હતા; પરંતુ તેવામાંથી તેને આ નંદલાલ જેવો બગડેલામાંથી સારે માણે વળેલો મળી ગયો. એ બગુભાઈનું પોતાનું કે તેમનાં ઘરનાં માણસોનું સદભાગ્ય કહેવાય.

આજ સવાર પડયું ત્યારથીજ બગુભાઈ માંદગીને બિછાને પડ્યા હતા અને તેની ચિંતાને લીધે હીના શેઠાણીનો શ્વાસ પણ હેઠો નહોતો બેસતો. ત્રણ વાજતાને સુમારે નંદલાલ અનાયાસે ત્યાં આવી ચડ્યો. તેણે આવતાંવેત બગુભાઈની માંદગીના સમાચાર સાંભળ્યા. શેઠાણીને વલોપાત કરતાં જોયાં. નંદલાલે તો એક દમ પોતાની કપડાંની ગાંસડી પોતાની સાથેના વિદ્યાસુ માણસની જોડે પાછી મોકલી અને અંદર દાખલ થયો એટલુંજ નહીં; પરંતુ સર્વની જોડે તે પણ શેઠની સારવારમાં બળ્યો.

સેવકલાલ આ વખતે હાજર હતા. એમણે નંદલાલને ફેન્સી કપડાંની ફેરી કરતો તો બહુવાર દીઠો હતો. સેવકલાલને સત્સંગમાં જવાની ટેવ હતી. તે કોઈવાર આ સત્સંગ મંડળનો લાભ પણ લેતા. એમણે નંદલાલને આ મંડળમાં આતાના રૂપમા જોયો હતો અને એમના મનમાં તને માટે સારો વિચાર આવ્યો હતો.

પ્રકરણ પર મું.

બગુભાઈની માંદગી, પ્રતિદિન વધતી જાય;

હીરા શેઠાણી ઉરે, અનહત ચિંતા થાય.

બગુભાઈ શેઠનું હૃદય (હાઈ) પ્રથમથી જ નખતું હતું. હંમણાં એમ આ દર્દ વધારે જોર કરી આવ્યું હતું શેઠ અત્યારે પથારીમાં વશ હતા. યુનુસ શિક અંશમાં શ્વાસના વ્યાધિથી હીરા શેઠાણી કથારનાં પીડાતાં હતાં. શેઠના મંદવાડની ચિંતાને લીધે એમનું આ દર્દ પણ આ વખતે વધ્યું હતું. બેમાંથી વહેલું કોણે વિદાય થશે એ વિષેનો નિર્ણય ડોકટરો પણ કરી શક્યા નહિ. આ કોલેક્ટરીનો સમય શાણી નવાનધ વહુને ઘણો આકરો થઈ પડ્યો; જમ્મન મન પણ મુંઝાઈ ગયું હતું. પુદ ચંપકના ચિંતાનમાં પણ ચેતન ન હોતું રહ્યું.

હીરા શેઠાણી તો એમ જ ઇચ્છતાં હતાં કે ઘડીની પહેલાં હું જ વિદાય થઈ જાઉં તો ઠીક. ઘણી વાર એ જામ જ બોલતાં. આ દેશની પતિપાત્રણ સ્ત્રી-જોનાં અંતરમાં આવી ઇચ્છા પ્રધાનપદ લોગવે છે. હીરા શેઠાણીને દમ્ભ ન નાં બાળકોની સંભાળ લેવાનું દાર્થ જ યોગ્યું નહોતું. આ ઘરની અદર પુત્ર રૂપે તો આ એકનો એક ચંપક જ હતો. હીરા શેઠાણીને તે પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ પ્રિય હતો. તે જેમ મુર્ખ ન હોતો તેમ સાક્ષર પણ ન હોતો. કઠાચ અર્ધદગ્ધ કહીએ તો ચાલે; તો પણ ને અર્ધદગ્ધનું વીશેષણ સચોટ લાગુ પડે તેમ ન હોતું. તે પ્રસંગોપાત પોતાનું ધાર્યું કરતો ખરો; પણ સમય પરત્વે કાંઈનું કહેવું માન્ય પણ રાખતો અને તે પ્રમાણે વર્તતો. હીરા શેઠાણીના મનમાં ચંપકની ચિંતા રહેતી; પણ તેનો વીસ વર્ષની વયનો મીમાડો વીતી ગયેલો હોવાથી તથા ઘરમાં પોતાના આ પુત્રની નવનિધ જે ડાહી વહુ છે એમ ધારી એ પણ અમુક અંશે સંતોષ મેળવતા.

ચંપકે હમણાં બહાર જવાનું નિલકુલ છોડી દીધું હતું. તે ઘડીમાં પોતાના પિતા બાળ તો ઘડીમાં પોતાની માતા પાસે બેસતો. ચંપકે કેટલેક દરજ્જે પોતાની મરજી અને કેટલેક દરજ્જે સેવકલાલ, નવનિધ, ઇન્દુ તથા નંદલાલની સુચના વડે આવે. યોગ બતાવેર સાંધેા હતો. તે અગાઉ કરતાં હમણાં સુધર્મો હતો તેની સાક્ષી પુરનાર પણ એ પોતે જ હતો. નંદલાલ તે. પોતનું ફેરીનું હંમેશનું કામ કાજ છોડી દઈ આ ઘરનો સેવક જ બની રહ્યે હતો ? રાતને દહાડો તે ઉભે પગે જ રહેતો. ઉત્તવળિયું કામ કરવામાં અને તે પણ સાગો પાંગ ઉતારવામાં તે એટલો તો કુશળ તથા મક્કમ હતો કે તેની હરીફાઈ કરનાર અહીં એક પણ મણસ ન હોતું. ખુદ ભગુભાઈ પોતે પણ આ નવા માણસની ચાલાકી બોધને આશ્ચર્ય પામી ગયા હતા. ચંપકનો આ એળખીતો છે એવું તે થેડા દહાડા થયાં જાણી શક્યા હતા. આ માણસ સારો છે એવી સાક્ષી પણ ઘરનાં મણસો તથા સેવકલાલ તરફથી પૂરાયતી ભગુભાઈએ તાજેતરમાં સાંભળી હતી. અને તેથી ભગુભાઈને એમ લાગ્યું કે ચંપકને આ માણસ સુધારશે પણ બગાડશે. નહીં. પેલો ટપુ પણ પોતાની શક્તિને અનુસરતું કામ કાજ ઠીક આટોપતો હતો; કંકુ પણ કથા સાંભળ્યા પછી કંઈક સીધી થઈ હતી અને તેણી હીરા શેઠાણીની સેવામાં હાજર રહેતી. ચિકિત્સક તરીકે એમના ઘરનો ભુનો ડોક્ટર ગજનન અનુભવી હતો. બેની વચ્ચે એક પરિચારિકા પણ રાખવામાં આવી હતી. આમ પરિચર્યાનો ક્રમ સરલ હતો.

ભગુભાઈ પલંગ ઉપર ધૌન પડ્યા રહેતા. ડોક્ટરે તેને બોલવાની મના કરી હતી. હીરા શેઠાણી ગાદી ઉપર તકીએ અઢેલીને શ્વાસની સતામણી સહતાં થકાં સુતાં હતાં.

ગરીબ બિચારી જમુને સુતી વખતનું ભાગવતનું વાંચન ખરેખર ઓષધ રૂપ થઈ પડ્યું હતું. તેણીને આ નિયમનું પાલન કરવાથી ગાંઠ નિદ્રા આવી જતી

અને બીજા ફાલતુ વિચારો સત્તાવતા નહીં. બધે ક્યાંક ક્યાંક તેણી નહોતી સમજતી; તો પણ તેણીને માટે આ લાભ યોછો તો નહોતો. પોતાને જે વાક્યની સચોટ અસર થતી તે વાક્યને તેણી પકડી રાખતી. ભાગવતની કેટલી કથા માનવ લાયક છે અને કેટલી માનવા જેવી નથી તેનું પ્રથકકરણ કરવાની જમુને જરૂર નહોતી. પોતાની આમાન્ય સંજ્ઞાની સ્થિતિને અનુસરતો તેણીને તેમાં રસ ઉપજતો કોઈ કોઈ કથાથી તો તેણીનું અંતર ઉઘડી જતું. બધે બાંધ્યું ત્રુટ્યું પણ દરરોજનું વાંચનું લખનું કેન ફાયદો નથી કરતું? ‘મણનાં પંડિત નિપજો અને લખતાં લહીઓ થાય’ એ વેદ જેવું વાક્ય શું ખોટું છે? દુકામાં જમુને આ કમથી છુટાસા ઉત્પન્ન થઈ હતી અને જે મર્મ ન સમજાય તે યાદ રાખી કોઈ સમયે તેનો ખુલાસો નવનિધને પુછતી પણ હતી. જમુ જ્યારે દિવસે નવર જેઠી હોય ત્યારે નવનિધ બીજાં પુસ્તકો પણ તેણીની આગળ મુકતી અને તે પણ તેણી નવનિધનું માન રાખવા ખાતર અગર તો પેતાના મુશ્કાલી ઉપાટપકે જોઈ જતી ગમે તેમ હતું પણ જમુને રાત્રે ભાગવત વાંચ્યા વગર તે ચાલતું નહીં. જે ભાગવત ન વાંચે તો તેણી ખરી નિદ્રાનું સુખ અનુભવે પણ નહીં! આમ થવાનું કારણ આ યોજા હતું. જમુએ જ્યાં સુધી ભગવત વાંચવાનો આરંભ નહોતો કર્યો ત્યાં સુધી તેણી સુઝાની વેળાએ વિચારે ચડી જતી બધે થાકેલી હોય તો પણ આ તરંગો તેણીને સત્તાવત. હવે તો તેણી એ ત્રણ પાનાનાં વાચનમાંજ ઢગી પડતી. કોઈ વાર તો તેણીને વીજળીની ખતી ખડકરવાનું પણ ભાન રહેતું નહિં.

જમુને ઇન્દુના સુખનું રામાયણનું શ્રવણ પણ ઘણું ગમ્યું હતું. તુલસીકૃત રામાયણમાં સદુપદેશની સાથે જ્યાં ને ત્યાં રસ ભરપૂર્ણ રહે છે. ચંદાય તે સ્ત્રી હોય કે ચંદાય તો પુરૂષ હોય; પણ તને જોઈએ છે શું? રસ અને તે વાર મળતા આનંદ. માત્ર મનનો કાંટો ફેરવવાનું જ કામ છે. જમુ એ છાંં મનની ચક્ર હતી. અન્યનું સુખ જોઈને તેણીને એમ થતું કે આવું સુખ મને નથી. હવે તું ધુનને ઠેકાણે બીજી ધુન ઉભી થઈ એમ નથી કહીવાતું કે જમુને ભાગવત હાથમાં લીધા પછી અને તેનું વાંચન શરૂ કર્યા પછી જે ઉંઘ આવતી તેમ ભાગવતનો ચમત્કાર હતા! આ રીતનો સાચોય નિયમ હોય કે ન હોય; પરંતુ મારે એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આ કમ વડે જમુને ઉંઘ તો આ કદાચ એમ માનીએ કે જમુને તેણીની એવી પ્રકૃતિને લીધે આ કમ હોય બીજાને સદે કે ન સદે તે વિષે કહેવાનું નથી. જે લાગુ પડ્યું તે ઉંઘ આવવાની ગરજ જમુએ આ કમ ચાલુ રાખ્યો હોય અને પછી તેણીને તેમ રસ પડ્યો હોય એ પણ સંભવિત છે.

જમુની કોઈ વખતે ઉંઘ ઉડી પણ જતી હતી; પરંતુ તેમ સમયે જમુને રામાયણનું શ્રવણ તથા ભાગવતનું વાંચન હાથે ચડી જતું. દુકામાં કહીએ તો તેણીની બહિર્મુખ વૃત્તિ કંઈક અંશે અંતર્મુખ થઈ હતી.

(૧૬૦)

ભાગવત પણ પુરાણુજ છે. એમાં સ્વાર્થ, રેતિક તથા અયમિક વિષયો
વેશ થઈ જાય છે. ભાગવતમાં સર્વ પ્રકારના રસોત્તુ અપલબ્ધ છે. જે જેના
કામી તેને તે રસ મળે છે. જમુને કૃતલાકે આમાંનાં આખ્યાનો બધી બધાં
ભાગવત બધ કરવાનો વખત ન મળે અને તેથી નિકાવશ મધ મધ હોય
ક્યાંથી અધુરે મુકાય છે એ વાત તેણીને યાદ રહેતી નહીં. કોઈ વાર મનથી
પણ ફરી ગયું હોય. જ્યારે જમુ માછી વાંચવા બેસે તેણીને રમરણમાં
કે આ તો હું વાંચી ગઈ છું ! કહેવાતું અહીં તાત્પર્ય એ કે આટલી પણ
માં ચેતના આવી હતી.

જમુ કાંઈ થોડાજ આધ્યાત્મિક વિષયો સમજવાનું જ્ઞાન ધરાવતી હતી !
જે સુનિ અને દેવહુતી વચ્ચેના સવાદમાં કેવા પ્રશ્નરતું ઉકાણુ રહ્યું છે એ
ય જમુના બોલવામાં કે સમજવામાં શી રીતે આવે ? જમુને તો એટલી
ર પડે કે ફકાણાએ ફકાણું સાંકે કામ કર્યું તેથી તેના ઉપર ભગવાન
ન થયા અને ફકાણાએ ફકાણું ખોટું કામ કર્યું તેના ઉપર ભગવાન કોપે
યા. જમુને માટે આટલુંજ ખસ હતું.

કંઈ પોતાની બહેન દેવકીના પુત્રોના માર્ગો અને તે કંસને શ્રી કૃષ્ણ
વાન માર્ગો એ કયા તેણીને વારંવાર રમરણમાં આવતી. પ્રભુ પોતાના
ની કેવી રીતે રક્ષા કરે છે તેનો પણ તેણી વિચાર કરતી. આવી જ રીતે
જાનાં સંકટો સંભારીને તેણી ગળગળી થઈ જતી. નિર્ભયના વાંચનથી
ને આ પ્રમાણે જ્યારે તેણી હસતી હસતી હોય કે કોઈ ધર્મના કામકાજમાં
ઈ હોય ત્યારે પણ રુકૂરી આવતુ. ગીતામાં કહ્યું છે કે મન એક સ્થલે પણ
રહેતું નથી. જમુનાં જીનઃ ચિત્તને અત્યારે નવું રૂપ ધારણ કર્યું હતું.
જ કહેવાય કે તેણીની ભાવના જ ફરી ગઈ હતી. તેણીને નહોતું ગમતું
ની જોડે આગળની પઠે વાતો કરવાનું કે કોઈની વાતો સાંભળવાનું. તેણી
ની ધુનમાં જ મગ્ન હતી.

હમણાં બગુભાઈ તથા હીરા શેઠાણીની માંદગીને લીધે તેણીનો ચાકતો
સીધો રહ્યો ન હોતા. અત્યારે ધ ના કામકાજને બેજો જમુ ઉપર જ
પડ્યો હતો, અને તે અગાઉ કરતાં ઘણું વધી પડ્યો હતો. જમુ મુંઝે
કે આ કું કર્યા કરી. બહેન બનેલીની માંદગીને લીધે જો કે તેણી કોઈ
થી થઈ જતી; પણ પ્રભુની જે મરજી હશે તે થશે એવું તેણી માનતી
ન હતી. પોતાના તેણીને આ બે પ્રથમ શ્રમણ અને વાચનમાંથી જ મળી
અને તેનો આધાર પકડી તેણી પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતી હતી.

કંસ બગુભાઈનો મંદવાડ વધતો જ ગયો. અને તેની સાથે હીરા
મનું દર્દ પણ વધ્યું. પોતે હવે લાંબો વખત જીવશે નહિ એમ
પણ ભાણું ધરના ડોક્ટર ગમનને ઉચા પદવીધર ડોક્ટરોને પણ
હતા એ લોકોએ પણ શેઠ તથા શેઠાણી માટે પોતાનો ખર્ચગીર્મી
આપ્યો તેમાં નિશચા જ હતી. આ વાત તેઓએ ડોક્ટર ગમનને
સંવેદનાલે જ જણાવી હતી.

(૧૬૧)

ભગુભાઈએ અગત્યથી ચેતી જઈને વસિષ્ઠતપાસુ તો ક્યારનું તબ્યાર કશી રાખ્યું હતું. અને તે સેવકલાલ, વીઠલરાય તથા મોતીલાલને સીંપાઈ પણ ગયું હતું. આ વસિષ્ઠતપાસામાં હીરા શેઠાણી કંઈયાત હોય ત્યાં સુધી તેનો અમલ કરવો નહિં એવી પણ એક કલમ હતી.

પ્રકરણ ૫૩ મું

કળે કોણ ગતિ દેવની અદ્ભુત એનું કામ;

કોઈ તણું ચાલે નહિં, સાચા એકજ સ્વપ્ન.

હીરા શેઠાણી વિદાય થઈ ગયાં અને ભગુભાઈનો મદવાડ લંબાયો. શેઠાણી જુના વિચારનાં, ભક્તિનાં, ભોળાં તથા વિચારાનું હતાં. એમનાં પગલાંથીજ લક્ષ્મીને યોગ થયો હતો એવું ભગુભાઈ માનતા હતા. પરમાત્માએ પણ આવી ભલી અને પમોતા પગલાંવાળી ભાઈનું ધારું પાર ઉતાર્યું. તે તો ચુંદડી એાદીને આળ્યાં ને ચુંદડી એાદીને ગયાં! જીવ્યાં ત્યાં સુધી સધવા રહ્યાં અને કહેવાયાં ભગુભાઈને આથી આઘાત ઘણો થયો; પણ હજુ તે ટકી રહ્યા હતા. શેઠાણીની પાછળ જે ક્રિયા કરવાની હતી તે સર્વ ક્રિયા સારી રીતે ભગુભાઈની નજર તળે કરવામાં આવી. પોતાની પ્રિય જનેતા આ પ્રમાણે ચાલી ગઈ તથી ચ પક તો આલોજ બની ગયો અને તેને કશી સમજ પડી નહીં; તો પણ અત્યારે તે એટલો સીધો અને શુભો બન્યો હતો કે ભગુભાઈને પણ આથી ઘણું આસ્વાસન મળ્યું ડોકટરોના જણાવ્યા મુજબ બેય જવાનાં હતાં. તેમાંથી એક હીરા શેઠાણી ચાલ્યાં ગયાં અને ભગુભાઈ ટકી રહ્યા. એથી સર્વને અભયળી ઉપજી હતી. ભગુભાઈ જો કે પથારીવશ હતા, કાંજી તથા કાપડી ઉપર રહેતા હતા; તો પણ તેની સ્મરણ શક્તિ કાયમ હતી. તે ધીમે સ્વરે પોતાના વિચારો સામા માણસને કહી શકતા અને પોતે નિર્ભજ થયા છતાં પણ એક પરવશ નહોતા. ભગુભાઈ બહુજ વિચારણુ હતા. તે એટલું સમજી ગયા હતા કે હજુ અવધ નથી આવી. જે ભેગવવું બાકી હશે તે ભેગવવું પડશે. પોતે આજીવન થઈ ફરતા ફરતા થશે કે નહીં, તે વિષે જો કે તે ચંકારીલ હતો તો પણ જ્યાં સુધી શ્વાસ ચાલતો હોય ત્યાં જીવવાના ઉપચારોનો લાભ લેવો એવું પહેલાંને પણ વિચાર થાય છે તો પછી ભગુભાઈને કેમ ન થાય? ડોક્ટરો તો એમણે આશા ઓડી હતી. કહો કે ડોક્ટરોએજ ઓડાવી હતી. હવે વિચાર કોઈ દેશી પેદને તડાવવાનો થયો. ભગુભાઈ પણ એ વિચારને મંજૂર થયા. કોને યોદાવવો તેની બાંજગડ ચાલી.

જમુએ નવનિધિ વડુને માંજી વડનું નામ સાંભરી લીધું. જમુએ તેની પાસે એટલું પણ કહ્યું કે ત વાછ કાછનો પુરો છે, જરૂર જો મારા બનેલીને કહ્યો, નવનિધિ વડુ તો “વાછ કાછનો પુરો છે” એવું વાક્ય જમુને મોકલે આજીવને આશ્ચર્ય પામી. કોઈ ફક્કાડો જમુને, આમ કહેવાનો ખ્યાલ જ ન આવે અને જ્યારે તે આવ્યો છે ત્યારે એનો લેડ એ ચતુરભાઈ તરત જ સમજી ગયો.

(૧૬૨)

તેણીના મનમાં એવો એક તર્ક ઉઠ્યો કે માસીજીએ પગથિયું ઉતરવાની કઠાચ તઈયારી કરી હોય અને માંજીએ ના પાડી હોય તો એ બનવા ભેગ છે.

હજી તો નવનિધ વહુનો આ મનોગત તર્ક ચાલતો હતો ત્યાં ઈન્દુ આવી પહોંચી. નવનિધ વહુએ ઈન્દુને કહ્યું કે “ જ્યારે સસરાજી અને ઘરનાં સૌ માણસો દેશી વૈદને યોલાવવાનો વિચાર કરે છે ત્યારે તમે માડું નામ લઈને કહો કે માંજી વૈદને યોલાવીએ તો કેમ ? ”

ઈન્દુ તરત જ શેઠના પલંગ આગળ આવીને ઉભી.

‘આપુજી ! પેલા માંજી વૈદ પણ બાણકાર છે હો ! નવનિધ બાણી પણ એતું જ નામ આપે છે. તમારી મરજી હોય તો યોલાવીએ. ’

‘હા, હા. પ્રથમ એમને જ યોલાવો. એ શું કહે છે તે બાણીએ તો ખરા !’

ઈન્દુ નવનિધ આગળ ગઈ. નવનિધ વહુએ પોતાના સસરાજીનું કહેવું સાંભળ્યું હતું.

“ કેમ બા ! હા કહી ના ? ત્યો ત્યારે યોલાવીએ. ક્યાં ગયો. ટપુ ? ”

ટપુ સામે જ થોડે છેટે ઉભો હતો.

‘કેમ બા ?’

‘એ, તેં પેલા માંજી વૈદનું ઘર જોયું છે. ખબર છે ના ? માસીજી માટે એક બે વખત દવા દેવા ગયો હતો તેની ?’

‘હા, બા હા. શું એમને તેડી આવું ?’

‘હા, બા જલદી. એકદમ બાડુતી વિકટોરીયામાં લાવ તું પણ વિકટોરીયામાં જ બા. આ લે રૂપિયા.

નવનિધે ટપુના હાથનાં એક રૂપિયે સુઝ્યો અને ટપુ એકદમ દાદર ઉતર્યો.

નંદલાલની યોજના પ્રાક્ષસોજનની વ્યવસ્થા કરવામાં થઈ હતી અને તેથી તે કંઠ્યાણુ ગોરની પાડીમાં ગયે. હતો. ચંપક પણ તેની સાથેજ હતો. પ્રાક્ષણુ સુતકના દિવસોમાં જમાડનારનું અન્ન લેતા નથી તેરમાનું જમી છે. હોરા શેઠાણીનાં મરણનો આજ તેરમો દિવસ હતો.

નંદલાલ અને ચંપકને બહાર જતાં જોઈનેજ અત્યારે તરતમાંજ બગુભાઈની સેવામાં ઈન્દુ હાજર થઈ હતી હજી એ જોડું અહીંજ જમતું હતું. તે ઉપરાંત પણ સીજાં કેટલાંક માણસોનું જમરાનું અહીંજ રાખવામાં આવ્યું હતું જોકે રસોડાં મરવા સાડું બે ભુક્ષેશ્વરીના પ્રાક્ષણુને રોકવામાં આવ્યા હતા; તોપણ તેને ઉપસ્કરો તઈયાર કરી આપવામાં જસુ તથા નવનિધ વહુને પણ રોકાવું પડતું.

ઈન્દુ બગુભાઈના પલંગની સામેની ખુરશી ઉપર બેઠી હતી. બગુભાઈએ તેની આંખ બીની થયેલી જોઈ. બગુભાઈએ ધીમે અવાજે ઈન્દુને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“ જો બહેન ! જન્મની સાથે મરણ તો વળગેલુંજ છે. મરનાર ખરેખર બાગ્યશાળી હતી અને થઈ અઈ. હવે તેણીને ઈશું જોવાનું રહ્યું નહીં. એ ગઈ

જાને હું હજી દેહી રહ્યો છું. એમાં પરમેશ્વરનો પાઠ માનવાનો છે. જો જેવું આગલી હતી એવું જ થયું. આવું મનુષ્ય મોત તો પુણ્યશાળીને જ મળે. મને માફ પછી સુખનું જીવો હો ! સાચું તો પ્રભુ બલે. ”

“ એમ કેમ બોલો છો ? પ્રભુ તમને સાબ અને સારા કરે. એટલા બેઠા છો તો અમને સાને છતરૂપ છે. હજી અપકારી કાચી બુદ્ધિના કહેવાય. ”

“ આશાનો પાર નથી બહેન ! અપકારી બુદ્ધિનો હોય કે પછી પાકી બુદ્ધિનો હોય; પણ મારા જેવાના કાળ આવ્યો હોય તો તેને અટકાવનાર કોણ છે ? ”

હજી તો આ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં માંજી વેદને તેડીને ટપુ આવી પહોંચ્યો. સેવકલાલ પણ પેઢીમાં જ હતા. ટપુ તને સાથે બેઠાવીને જ આવ્યો.

“ આવો વેદસંજ ! જોસો આ ખુશી ઉપર. ” ઇન્દુએ ખુશી ઉપર બેસવાનું કહ્યું માંજી વેદે તે પ્રમાણે કયું અને શેઠની નાડી હાથમાં ગાડી. નાડી બોધા પછી ઉભા થઈને અખો ભોઈ, છાબ ભોઈ અને તેના ચડરો પણ બોધા.

‘કોને પડખે ફાળવો થાય છે કે ? શ્વાસ લેવામાં અડચણ છે કે ?’

માંજીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો અને બંધુભાઈએ તેના ઉત્તર ડોકું નમોવીને આપ્યો. સેવકલાલે ત્યાર પછી શેઠનો અર્થતિ હેકીકા કહી સંભળાવી. તેની સાથે શેઠાણીના પિઠાય થયાના ખબર પણ આપી.

માંજી વેદે શેઠાણીને આંટા પોતાનો બેઠા દર્શાવ્યો અને તેણીની પ્રશંસા કરી. પછી માંજી વેદે કહેવા મહેલું.

‘ભૂતો સેવકલાલ ભઈ ! શેઠ લોકો નમો પછી ગયા છે. જો મનુ હજી પહેલો લોકો થયું ધણ જ પૂરું આવે છે. જો તમારી મજી હોય તો પછીકા મોકલવું. ચાર ચાર કલાકે એકેકું હુધની સાથે લેવાનું. આખા દીવસમાં એ દિવસોએ તમે પેઢીકાનો ઉપયોગ કરવાનો છે. પંચમ. ગાય અગર બકરીનું શેઠ-કડું હુધ. જો ચાર માંચ બકરીઓ ઘર આગળ ભાંચીને લાવું તાજા હુધ પામ્યા કરશે તો તરત આગળ થશે. અથવા હુધ વાર વાર શેઠકડું મળ્યા ત્યાં આપ તે વખતેસર જ હુધ આપે અને બકરી તો જ્યારે દોઢાંએ ત્યારે શેઠ કહ્યું પ્રભુ આપ્યા જ કરે. વળી બકરી સંજ પાચ હોય એટલે હુધ થી વધુ જ ન લેવું. આજને ખબર તો હશે કે હુધ-હારીન પછીની વરસ લાગતી નથી. હજીએ જીવજીવ દેહની અંદર ગયોનો હજી પડ્યો છે અને તેમાંથી સુખમાં ગયો. હુધ જ મળવું મુરકલ. જો ગાયના હુધનો બહોમસ્ત થાય અને તો તાજા જ મળે તો આફ છે.’’

‘વેદશાસ્ત્ર ! એમ જેવ વાત કરે ના. તમારી વાત ખરી છે કે વાકવાર આવવું તાજું હુધ મળી થકશે નહિ. તમે એમ કહો તેમ કરવાને હું તબયાર છું. સેવકલાલ ! એકદમ જઈને સારી બકરીઓ ચાર માંચ લાવો અને બીજે માળે આપણું જે દીવાનખાનું ખાલી થયું છે ત્યાં બાધો.’’

ભગુભાઈએ સેવકલાલને જે કહેવાનું હતું તે કહી દીધું, જેથી માંજી વૈદને પણ સંતાપ થયો.

‘વાહ રે શેઠ ! દરદી મળો તો તમારા જેવા જ મળજો. તમે મારા કહેવાનું રહસ્ય બરાબર સમજ્યા છો. મને આથી પણ હિંમત પણ આવી છે. હું જો કે પરમેશ્વર નથી. પણ મને એમ લાગે છે કે કદાચ મને જય પણ મળે.

‘એ તો જેની લેણા દેવી. અંત ન આવ્યો હોય ત્યાં સુધી ઉપાય કરવા એ આપણો ધર્મ છે; ધાયું’ ધણીનું થાય.’

ભગુભાઈએ વૈદના મનનું સમાધાન કર્યું. ભગુભાઈ પોતાને ઓસીકે થોડાક રોકડા રૂપિયા રાખતા હતા. તેમાંથી પાચ રૂપિયા એમણે સેવકલાલના હાથમાં મુક્યા. સેવકલાલે માંજીને આપ્યા.

“પાચ રૂપિયા તો હું નહીં લઉં મારી શ્રી એ રૂપિયની છે.”

“તમારી વૈદની શું આ કિંમત કરવાની છે ! સાચું કહેવું એ તમારો ધર્મ છે; પણ અમારો ધર્મ અહીંં જુદો છે. એમ તો તમે ગરીબની શ્રી ન લ્યો તો એમાં તમારી વડાઈ છે. અહીંં વાણીઆનું હિસાબ થોડોજ છે. શેઠને જો સાડું થયું તો જુઓ પછી તમણે ભાગ્ય કેવું ખીલે છે !”

“સેવકલાલભાઈ ! સાચું વૈદ તો એક સર્વેશ્વર છે. મારા લાગ્યના વિધાતા એ પ્રભુ બને તો શેઠના રેગના વૈદ પણ પ્રમુખ ગણાય. એ મટાડે તો મટે. હું તો નિમિત્તરૂપ છું.”

‘ભાઈ સેવકલાલ ! આ વૈદરાજથી મારું દર્દ મટે કે ન મટે; પણ મારે દવા તો એમનીજ કરવાની છે અને એ જેમ કહેશે તેમ હું કરવાનો છું. મારો વિચાર એવો છે કે તમે વૈદને જોડેજ રહો જાઓ. અને એ કહે તેવી પાંચ બકરીઓ ખરીદ કરીને લાવો કાંજ અને કપડી પીને હું કંટાળ્યો છું. ઉઘડું અને એનાથી દુઃખ થાય છે. પાન થય નહીં. પરાણે પાંચ બકરું ચ કામનું !”

“ધન્ય છે મા/ શેઠ ! આપ બીજકુત્ર સાચા માણસ છો. ગયતું કે બકરીનું તાજું દુધ જોટલું તમારા જેવા દરદીને મારું આવે તેવું બીજું કાંઈ પણ નહીં આવે. જો આઠ દહાડા આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને રહ્યો તો આપને ઘણું આરામ જણાયે લેંસનું દુધ મારફત નથી આવતું. તે પચાસમાં ભારે છે. આ દુધ તો તરતજ નાડીઓમાં ચડી જાય છે. આ તનું કાંઈ બને છે.”

“તમે કહો છો એમજ હું માનું છું. સાંભળો સેવકલાલ ! તમે હવે જાઓ. આજ ને આજ જો વૈદના કહેવા પ્રમાણે તપ્યારી થઈ જશે તો હું આવતી કાલથીજ દવા શરૂ કરવાનો છું.”

“ચાલો વૈદરાજ.”

સેવકલાલ પોતાની જોડે માંજી વૈદને તેડી ગયા અને ભગુભાઈ શેઠ પગથી તે મસ્તક સુધી એક બારીક વસ્ત્ર ઓઢીને સુઈ ગયા.

(૩૬૫)

મકરજી પદ મું.

દશા નિહાળી યેવની, સાવધ થયો ભવાન;

સ્વાર્થ જેટલું સર્વથા, જાણ્યું એને જ્ઞાન.

પેલો રમતાશમ ભાગની મોડો મોડો પણ એક એ વખત જીલુને ઘેર જઈ આવ્યો અને તેની સ્થિતિ પણ જોઈ આવ્યો. નંદલાલની સ્થિતિની તો તેને ક્યારની ખબર પડી ગઈ હતી. જીલુની આટલી બધી હીન દશા કેમ થઈ અને નંદલાલ આ પ્રમાણે આગળ કેમ પડ્યો એ મર્મ તેનાથી યથાર્થ સમજાયો નહીં. તે બ્રહ્માં પડ્યો. પોતે હલકા વાતાવરણના પ્રકાર બાધિને રીઝો ખન્યો હતો. એવાં વાતાવરણમાં તે ટેવઈ ગયો હતો, એટલે તેને કશી ગમ પડી નહીં. તે અત્યાર લગી પોતાને છુપીજ માનતો અને એવી ડુઈટ અવસ્થામાં પણ તે આનંદ મેળવતો; પણ ખીમી ખીમી તે સાવધન થતો ગયો અને પોતાની આ સ્થિતિને તે દુઃખરૂપ માનવા લાગ્યો. જીલુને નંદલાલ સો રૂપિયાની નોટ આપી આવ્યો અને પોતાથી પાંચ રૂપિયાની પણ તેને મદદ થઈ શકતી નથી એ સ્થિતિનું તેને જ્ઞાન થયું. જીલુને તે ચડોટો માણસ માનતો હતો અને નંદલાલને તો તે પોતા કરતાં પણ હલકા દરજ્જાને માનતો હતો. આ તેની માન્યતામાં પણ હવે પલટો થવા લાગ્યો. તે ઉંડું તો એકે સમજી શક્યો નહીં; પણ તેનાં કારણોની તપાસમાં ઉતરવાનું તેને થોડુંક કુદરત વરફાથી ઉતેજન તો મળીજ ગયું. અત્યાર સુધી પોતે અત્યંત નિંદવા લાલક પ્રવૃત્તિમાં રહ્યો પડ્યો રહ્યો પણ તેનું પરિણામ શું આવ્યું? આ પ્રશ્ન તેને મુંઝવવા લાગ્યો. તે આટલું તો સમજી શક્યો કે પોતે ઘરનો કે બાટનો રહ્યો તથી. નંદલાલને પણ તે બે ત્રણ વખત અનાયાસ રસ્તામાં મળી ગયો હતો; પણ નંદલાલનો તે વખતનો મેલાપ તેને ત્રાહિત જેવોજ જણાયો હતો. આ તેનો માત્ર સંશયજ હતો.

ભવાનીએ આજ્ઞાન પર્યંતનો પોતાનો સમય કોઈ પણ જાતના વળગણ વગરનોજ મસાર કર્યો હતો. તુચ્છમાં તુચ્છ ટોળાંમાં પલ તે પ્રસંગે પાત જઈ આવ્યો હતો, પણ તેણે તેની શ્રેષ્ઠ પોતાને અંગે અત્યાર લગી અકત્રા લીધી નહોતી. ભવાનીમાં આ એક જબરો શુષ્ક હતો. કાળાં ધોળાં કર્મોના વિચાર કર્યા વગર પોતાનું પેટીયું કુટ્ટી કઢાડવામાંજ સ્વકર્તવ્ય પુરું થાય છે એમ તે માનતો હતો. પોતાને ઈશ્વરજ જે ભોઈનું હોય તેમાં કયો સંકેત આવ્યો ન ભોઈએ એટલીજ હલ તેણે વાંધી લીધી હતી. કહેવાનું તાત્પર્ય અહીં આ એકજ છે કે ભવાની તેને વિચારજ નહોતો આવ્યો કે આવતો. અત્યાર લગી દેવે પણ ભવાની પ્રત્યે દયાજ શોષી હતી. અનિયમીત રીતે તર્જના છતાં પણ તે દેહ હંડથી સુકત રહ્યો હતો.

જીલુની અધનતા અને માંદગી ભોઈને હવેજ તેની આંખ ઉઘડી કે કહાચ કેમનાર આપણે પણ આવી સ્થિતિ ભોગવતા થઈએ તો આપણું શું થાય ?

બહુને તો આશ્વાસન આપનારાં પણ છે. જે પિતૃગીયાં પણ તેની પાસે હશે. આપણી પાસે તો કાંઈજ નથી ! નથી કોઈ આશ્વાસન આપનારું કે નથી ધનની ભેગવાઈ ! ભવાનીનો એવો એક પણ ધંધો નહોતો કે તેને પાંચસો હજારની એકદમ રકમ મળી જાય. જેનો ધંધો રાજ કમાવાનો અને ખાવાનો હોય તેને આની સંધી ક્યાંથી મળે ? ભવાનીએ આ એક નવા તર્કને લીધે પોતાનો જન્મ નિષ્ફળ માન્યો. જે સ્થિતિમાં તે જ્ઞાનંદ માનતો હતો તે સ્થિતિજ તેને આકાંક્ષા લાગી. ભવાનીના મનમાં પ્રાપ્ત સુખની કશી કિંમતજ રહી નહીં. તે આવાં ઉલટાં સુલટાં ઉદાહરણોને લક્ષમાં લઈ ભાવી સુખની કિંમત વધારે આંકવા લાગ્યો. આ માન્યતામાં ભવાની ખોટો પણ ક્યાં હતો ? સાચોજ હતો. જે માણસ ભલે વ્યવહારમાં પણ ભવિતવ્યનો વિચાર નથી કરતો તે માણસને કેઈવાર પારાવાર પસ્તાવો કરવાનો વખત એવો પડે છે. ભવાની એકલોજ હતો અને તે પોતાને માટેજ ખુલ્લો હતો. તેના કાન આગળ સુખ દુઃખની વ્યાખ્યા સંભળાવનાર કોઈજ નહોતું. જે માણસ સુખી માણસોની નજર આગળ દુઃખી દેખાતો હતો તેજ માણસ પોતાને તે વખતે સુખી સમજતો હતો. આનું સુખ્ય કારણ આ એકજ હતું કે તેની આશાની તે વખતે મર્યાદા હતી. હવે આ મર્યાદા રહી નહીં. ખુદ ભવાનીએજ તન્ના પાળ ત્રાડી નાંખી. હવે આ માણસે શું કરવું અને ક્યાં જવું ? જો ભવાની પોતાનું રોજનું કામ પડતું મુકે તો તે ભુખેજ મરે ! બીજી રીતે પોતાની નવી ઘટનાને પાર ઉતારવાનો તા તની પાસે કોઈ રસ્તોજ નહોતો ! જે કામ જેને પ્રથમથીજ સુગમ પડી ગયું હોય છે તેમાંથીજ તેને લાભ મળે છે. પછી ભલે આ લાભ થોડો હોય કે વધારે હોય. જે પોતાને અનુકુળ પડી ગયું હોય તેને પ્રતિકુળ માનવું અને તેન ઠેકાણે બીજુંજ યોજવું એ કામ કાંઈ સહેલું છે ? ભવાનીને પણ આ સહેલું તો નજ લાગ્યું; પણ નંદલાલનો દાખલો તે નજર આગળ પ્રત્યક્ષ હતો. નંદલાલને તે કામને કરવડેયો પહેલેથીજ નહોતો માનતો. તે તને આગસુ અને અન્યના ઉપર આધાર રાખનારો ચાલક જેવા સમજતો હતો. આમ છતાં તે કેવી રીતે આની ઉચ્ચ સ્થિતિને પામ્યો ? આ સવાલનો નિકાલ ત કરી શક્યો નહીં.

નંદલાલે પોતાની પુર્વની સ્થિતિ પોતાના સહચારીઓથી પણ ગુપ્ત રાખી હતી. તેના કીલાંબી ભેડેનો પુર્વનો સંબંધ આ લોકોથી સાચ છાનો હતો. નંદલાલની પાસે આ પ્રકારનો ધંધો કરવાનું સાધન ક્યાંથી સાંપડ્યું, એ વિષેનો નિર્ણય આ કારણને લીધે ભવાની શી રીતે કરી શકે ? આ તેની સાથે આ પણ ખરું કે ખુદ નંદલાલ ભુતકાળની વાર્તા હવે કોઈની પાસે કરે પણ ખરા કે ? નંદલાલ તો પ્રથમથીજ પકડેો હતો. પોતાની પુર્વની સ્થિતિ ગત સમયે તેણે વર્ણવી દેખાડી હોત તો તંમ કરી શકત; પણ નંદલાલનો એ સ્વભાવજ નહોતો.

ભવાનીના હૃદયમાં અત્યારની ધુન બુદ્ધિજ હતી. પોતાના ચાહુ ધંધા પ્રતિ

તેને તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો અને ભાવી સુખની શોધમાંજ તેનું મન લાગી રહ્યું હતું. ભવાનીનું ખીંચું તો સહાનું ખાંલીજ રહેતું હતું. જે શેષ મળી તે તો બાલ્યે બીજા દિવસને માટે હોયજ નહીં ! ભવાનીનું આ પ્રકારનું જીવન ભારથી તે યદ્યે ચ્યું ત્યારથીજ અત્યાર લગી કાયમ રહ્યું હતું અને એ પણ ખરેખર કોઈને માટે આશ્ચર્ય પમાડનારું હતું. ભવાનીને પોતાનું આ જીવન ગંચું નહીં તેનું સમજા કારણ આ હતું કે તેને હવે બહુ અને નંદલાલ વચ્ચેની સ્થિતિનો દરકાર ભેઈને પોતાને માટે સાઈ ભાવી ઘડવાનો છંદ લાગ્યો. ભવાનીને પોતાનું દરશનનું કામ ક્યાં વગર છુટકોજ નહોતો. તે કરતાં; પણ તેમને તે હવે વેઠ જેવુંજ સમજતો. આમાંથી પણ તેણે એક શુદ્ધ લીધા. પોતાની પાસેની દરશનની કમાઈ તે જે રીતે વેડાઈ નાંખતો હતો તે હવે તેમાંથી તે થોડું ઘણું બચાવતાં શીખ્યો !

ભવાની માત્ર આઠ બાર આનાની શેષ કમાનારો મળુર જેવો હતોજ નહીં. તે ઠોરડીપરનું નાટકચાળામાં કામ કરતો. બહુ જેવાના કુહાડાના હાથાડપ બની જતો. નાટક, તમાસા કે સીનેમાં આવનારા ધનાઢ્યોની તે નાડ પારખતો અને તેઓને કેમ ફીડવવા અગર સપાટામાં લેવા તે બાજુ પણ તે બાણુનો હતો. આમાંથી તેને કોઈવાર તડાકો પડતો; પણ તે તડાકો બાકા જેવોજ હતો ! અત્યંત ઉતરેલાં વાતાવરણમાં પણ તે અંપલાવતો અને તે દ્વારા પણ પોતાનું કામ કહાડી લેતો. આમ સર્વ પ્રકારે ભવાનીને કમાવાનું તો સરલ હતું; પણ તેના હાથમાં ભરે હતો. કપાળમાં કહો તો પણ ચાલે ! ભવાનીના હાથમાં જે રકમ આવતી તે સરી જતી ! ભવાનીને માટે આમ કેમ બનતું ? શું તે વ્યભીચારી હતો ? ઠાતા હતો ? દુર્બલ હતો ? આ ત્રણમાંનું એક પણ લક્ષણ ભવાનીમાં નહોતું. તે વ્યભીચારીઓ તથા દુર્બલનીઓમાં ફરનારો હતો. ઠગ, હુડ્યા તથા ચોરોના ચઢવાસમાં પણ તે દેવશાત આવતો; પણ તેણે એવા અપરાધો આજ દીન પર્યંત ક્યાં નહોતા. ને નિરક્ષક હતો અને જેની ભેડે તેનો મેજ હોય તેના ગમે તેવા ભોખ બરેલાં કામમાં તે ભાગતો; પરંતુ અત્યાર લગી તે ચોરી કે બરીથી અલગ જ રહ્યો હતો. શું ભવાની ત્યારે કમળ જેવો હતો ? કમળ પાણીમાં રહે છે પણ તેને પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી. શું તે આવો હતો ? એમ પણ કેમ કહેવાય ? કાજળની કોટડીમાં જોઈએ તે તેને લાગવીજ ભેઈએ. આમ છતાં ભવાનીને તેવો કાચ ન લાગ્યો એ પણ નવાઈ પામવા જેવું તો ખરું ના ? ભવાનીને માટે ગમે તેવી કલ્પના કરે, પણ બહુજે અબહુજે તે એવે પ્રકારે વર્તતો કે તે અત્યાર સુધી કોરો જ રહ્યો !

ભવાનને કમાઈના કામમાં ભળતો આપણે ભેથો છું; પણ તે બંતે કમ તો નહોતો. તેને કમાઈની ઘટના ઘડતાં જ આવડતી નહોતી. માણસને વચ કરવાનું તેનામાં ભેડે ખમીર હતું; પણ આ ખમીરનો ઉપયોગ પોતાને માટે ખપ ભેથો જ કરતો. આથી જોઈતું કહેવાય કે ભવાની વ્યવહારમાં વેદાન્તી હતો અગર તેનો ગ્રહ જ ભળવાન હતો !

આ જમતમાં સદાચરણ શું ? અને દુરાચરણ શું ? આનું જ્ઞાન ભવાનીને થોડુંજ હતું. નહોતું એમ કહીએ તો ચાલે. આ ભેળો પ્રહમા જેવો ભવાની આશ્રિતને કે તેનાં સ્વરૂપને કયાંથીજ બાણે ! એ તો એટલુંજ સમજે કે કલાણને માટે કલાણું કામ કરવાનું છે અને તેમાં આપણને ભલે થેડો પશુ લાભ મળે તેમ છે !

હવે ત્યારે સવાલજ આ એક રહ્યો. ભવાની જે રણતો તે ગુમાવી કયાં દેતો ? ભવાનીમાં બે ગુપ્ત તો ખાત્ર હતો. તે જમરો કાજગરો અને કહ્યામરો હતો. બે ભવાની કોઈ ઉંચી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો હોય તો તે કામ પશુ પાર ઉતારે એવો ત હતો; પશુ આ કામદા ભવાનીને તેવી કોઈ પ્રવૃત્તિમાં પડવાનો યોગજ મળ્યો નહીં. તંત્ર જાગ્યજ એવું કે તેને હલકાં વાતાવરણમાંજ કામ કરવાનો યોગ મળ્યો. તે કોઈનું પશુ કામ ભોંધે તે કરતાં વધારે કરતો; પશુ તેનો લાભ જોઈ મેળવતો. તે જેમ મહેનતુ હતો તેમ તેનો આહાર વધારે હતો. તાજી મીઠાઈ ખાવાની તેને બાણે ટેવજ પડી હતી. કોઈ વર દુરસાણ ઉપર પશુ તે ઉતરી પડતો. સુકા લીંટો મેલો પશુ તેને મિત્ર હતા. અર્ધ રાત્રીએ પશુ જુખ્યો થઈ જતો હતો. ખીસ્લામાં ખલુખણાટ વધારે હોય તો તે હેટેલમાં પશુ જતો અને કચરિત બે ચાર ઓળખીતાન પશુ ત્યાં પોતાની સાથે બેસાડીને ખવડાવતો અને તેના પૈસા પોતે ચુકવતો. આને કયાણ કહેવો કે દાતર કહેવો ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. ભવાનીને માટે અત્યારે આટલુંજ કહેવું બસ થયે કે તેની અવી આદત હતી આ આદતને આપણે એક ભતની ઘેલછાનું નામ આપીએ તો અપાય તેમ છે. ટુંકમાં ભવાનીને માટે આટલુંજ કહેવાજ કે કાં તો તેને પૈસાની કિંમત નહોતી અથવા તો તેને રાજે રાજનું કમાવાની અને કમાયેલું ઉડાડવાની ટેવ પડી હતી !

શું આ ઉપરથી આપણે એમ ન કહી શકીએ કે બહુ તથા નંદલાલ કરતાં ભવાનીનું વર્તન ઉંચું હતું ? બે કહેવા ઈચ્છીએ તો કહેવાય એમ છે. ભવાની અત્યાર લગી પ્રહમચારી રહ્યો એ શું તેનું જીવન પ્રશંસનીય નથી ? અલબત્ત છેજ.

ગજવામાંથી કેઈ વાર પહસા ચરી પડય હોય તો તેનીયે ભવાનીને પરવા નહોતી. આજ કેટલું કમાયો ને અને કેટલું વપરાયું તેનો પશુ હિસાબ કે તેની અલુત્રી તે રાખતોજ નહીં. ભવાનીને અત્યાર લગીના બધા દિવસો વિધિસીળા જેવાજ હતા !

ભવાનીનાં મનમાં જ્યારથી સંઘડ કરવાનો તર્ક ઉઠ્યો. ત્યારથી તેણે તેની સરૂઆત પશુ કરી લીધી અત્યાર સુધી તેની પાસે રૂપીઆ પાંસઠનો ભેગ થઈ ગયો હતો. અટકો સંઘડ થતો હતો તે છતાં તે જુખ્યો તો નહોતો. રહેતો. પેટ પુરતું ખાતો હતો અને પોતાના આગલો વખત જે ફીતે વ્યતીત કરતો હતો તેજ ફીતે હમણાં તે પશુ કરતો હતો. તે ! આશ્ચર્ય જેવું તો લાગ્યું કે હું આ પ્રમાણે સંઘરતો બાકું છું ત છતાં માફ પેટ આજળની પેટ ભરું ને ભરું કેમ રહે છે ! ભવાનીને કયાંથી ખમર કે મરી સૂગ માનવાનું સ્વરૂપજ ફરી ગયું છે.

એક હાડો ભવાનીના મનમાં એવો તર્ક પણ ઉઠ્યો કે જેઓની પાસેથી હું ખાવાનું ખરીદ કરું છું તેઓ પણ મારી પાસેથી સર્વાર્થ અગર ઘોડી કિંમત તો જરૂર લેતા હશે. આ કરતાં તો હું પોતેજ રસોઈ કરીને જમી લઉં તો કેવું શાઈ !

ભવાનીને કામનો કંટાળો તો હતોજ નહીં. સવારમાં તો તે નવરોજ પકડ્યો રહેતો; કાશ્વ કે તેને માટે સવારનું અથુનું કોઈ કામજ નહોતું. કઠાય આવું કામ આવે તો તે કોઈ વખતેજ.

ભવાનીને જેમ જુદું જુદું ખાવાનો શોખ હતો તેમ હવે તેને ધન સંધરવાનો શોખ લાગ્યો. પોતે પોતાના કામનો બાંધો ઓછો હશે છે એમ પણ તેને લાગ્યું. કોઈ પણ માણસ જ્યારે એક વસ્તુ પી પાછળ પડે છે ત્યારે તે તે વસ્તુ સાધ્ય નથી થતી ? થાય છેજ.

ભવાની કયાં આળખુ કે એટલી જેવો હતો ? તેણે પોતાની ઓરડીમાં રસોઈ કરવાનાં સાધનોની એકઠમ ચેજના કરી અને પોતાને હથે પોતાની રસોઈ કરવાનો આરંભ કર્યો. સવારમાં ઘાટો આ અને અગિયાર બારની વચ્ચે પોતાને રૂચે એવું ખાનપાન તર્કયાર કરતો. રાત્રે ત્રણ ચાર રોડકી વખી હોય તે હુમ્મી સાથે ખાઈ લેતો. આથી ભવાનીનું શરીર આગળ કરતાં પણ સ્ફુર્તિવાળું તથા તેજસ્વી બનવા માંડ્યું અને તેની પાસે દ્રવ્યનો સંચય પણ ઠીક ઠીક થવા લાગ્યો.

જેને દ્રવ્ય સંચય કરવાની લાલચ થઈ તે પછી ખોટા વ્યયથી મુક્ત રહે છે. કંજુસ કે મજબીયુસની આ વાત નથી. જે લોકો ખાય નહીં અને ખાવા પણ કે નહીં તે લોકોની આ પ્રકારની પ્રકૃતિ કેવળ ધિક્કારવા યોગ્ય છે.

ભવાનીનો સ્વભાવ આવે. કયાં હતો ? એ ધન વ્યયનું શાસ્ત્રજ નહોતો બહુતો. તે હવે તેણે અર્થનું. મનથી ઉપભવી કહાડેલા ખોટા અર્થથી બંધનું અને ચોગ્ય રીતે ધનનો અચાર કરવો. એ તેની માન્યતા અત્યારે દૃઢ થઈ હતી. ભવાનીના અંતરમાં હવે એકજ વાત ખુલ્લો હતી અને તે ધર્મો બદલાવવાની. ભવાની જ્યારે નવરો પડતો ત્યારે તે વિષેનો પણ વિચાર કરતો હતો. 'સર્વમાં વિચાર સાર' આ સુત્ર કાંઈ જેવું તેવું નથી. કોઈ વાર શાન્ત ચિત્તે વિચાર કરવાથી પછી એવો માર્ગ મળી આવે છે કે તેનું સુદૃઢ પણ આંકી શકાતું નથી ! ભવાનીને ધનનો સંચય કરવાની લલ્લા તો લાગીજ હતી; પણ તેની સાથે પોતાનો ધર્મો બદલાવવાની પણ એટલીજ લલ્લા લાગી હતી. ભવાનીને બહુને ત્યાં જતાનો પાછો ઉપગોજ આગ્યો નહીં. જ્યારે તેના પાસે કુટ્ટી બદામ પણ રહેતી નહીં ત્યારે તે બહુને મદદ કરવાનો મનસુબો કરતો હતો; પણ જ્યારે તેની પાસે થોડી ઘણી રકમ જમા થઈ ત્યારે તેને તેમાંથી ઓછું ચવાની બીક લાગી ! ભવાનીને હવે કેવો માનવો ? આ પણ એક પ્રકૃતિનોજ ફેરફાર ના ? ચાર છ આના તો બહુને લીધેજ ભવાની ઉજળો ફરતો હતો. તે બહુને ભવાની બુદ્ધી ગણે અને તેની તંગ હાલતની લેણે બિલકુલ દરકાર કરી નહીં; તો-જે જે બહુ પ્રત્યે ભવાનીનો આત્મા નહોતો; તો પણ અત્યારે તેનો સમાવજ એવો

બની ગયો હતો કે સંઘ કયેજ શખવો અને જાંઘલામાંથી ઓછું કાપા દેવુંજ નહીં !

પોતાના એક સંગીની પકડી ભેષ અને બીજા સંગીની ચડતી ભેષ. આ પ્રકારની જુદી જુદી સ્થિતિનાં અવલોકનમાંથી ભવાનીએ શું અહણ્ય કર્યું ? બહુની સ્થિતિનાં અવલોકનથી તેને બાવી સુખને સારૂ સંઘ કરવાનું સુખ્યું અને નંદલાલની સ્થિતિનાં અવલોકન વડે તેનામાં મહત્વાકાંક્ષા જન્મી. આ મહત્વાકાંક્ષાને યેએ તે આભરવાળો નવો ધંધો શોધવામાં તથા તેની જમાવટ કરવાના પ્રયત્નમાં ઉતર્યો. ભવાનીની પાસે હજી એટલી મુડી મરૂં નહોતી; પરંતુ તેની આ આકાંક્ષા તો દિવસો દિવસ વધતીજ ગઈ. બહુની પાસે તો તેણે જવાનુંજ માંડી વાળ્યું હતું. તેને તે કાંઈક માગે તેનો ભય હતો; પણ નંદલાલની આગળ જવામાં તેને કશુંય આવરણ નહોતું. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે નંદલાલને પે.ત ની મુઠ્ઠા જણાવવી અને તેની પણ સલાહ લેવી. ભવાનીના મનમાં નંદલાલની પાસે જવામાં નીચા ભેષ જેવું તો નહોતુંજ. તેને ક્યાં તેની પાસેથી માગવાનું હતું. ? માત્ર તેને તેનો મતજ પુછવાનો હતો.

પ્રકરણ ૫૫ મું

ઋષિવરો આ દેશને, કર્મભુમિનું નામ;

આપે છે તે સત્ય છે, અવલોકો પરિણામ.

આપણા મહાન પુર્વજોની આધ્યાત્મિક બળની સાથે આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિ હતી. આ સિદ્ધાંત તથા સંકલ્પને એમણે કેળવ્યો હતો અને તે દ્વારા આ નિર્ણય ઉપર આંખા હટા કે જેવું કર્મ તેવું ફળ. પછી આ ફળ મોડું મળે કે વહેવું મળે તે સલાહ નથી. વચ્ચે કોઈ પુણ્યનો ચેગ હોય તો નકારા કર્મોનું ફળ મોડું પણ મળે. પાપ પછી પાપજ ભોગવવાનું હોય તો તરતમાં પણ મળી જાય. કહેવાનું તાત્પર્ય અહીં આ છે કે કર્યાં કર્મોનો બદલો મળ્યા વગર રહેતો નથી. બહુને પોતાના બાપનો આસુરી સંપત્તિનોજ વારસો મળ્યો હતો અને પોતે પણ એવીજ સંપત્તિનો સંઘ કરવાની પ્રવૃત્તિ લઈ બેઠો હતો. તેણે બાપના વારસામાં ઉતરેલું આ કર્મજ માન્યું હતું. આપણે ભેયું કે આવી સંપત્તિ તેની પાસે ટકી નહીં. તે ધન વગરને તો થયો પણ તેની સાથે માંદગીનું મહા દુઃખ ભોગવતો પણ થયો.

બહુને પુણ્ય પાપ કે કર્મ અકર્મની તો ખબર જ નહોતી. તે તો એમજ બહુતો હતો કે હું જે કરું છું તે ઠીકજ કરું છું. બહુ જાણથી સુકત થયેજ નહિ. સારા ડોકટરોએ ચોક્કસ કહી દીધું કે મુંબઈમાં તું તાવથી સુકત થઈ શકવાનો નથી. બહુ પણ આ સહસ્ત્ર સમજી ગયો હતો અને તેથી તેણે બહાર મામ હવા ફેરને માટે તૈયારી કરવા માંડી. બહુની પાસે એટલું સાધન નહોતું કે તે સકુટુંબ બહાર ગામ જઈને સુખરૂપ રહી શકે. પાંચ પિતૃજિયાં કે જે પોતાની પાસે હતાં તે પણ વટાવીને તે ખાઈ ગયો હતો, બહુ ઠગ વિદ્યા

(૨૦૧)

સિવાયની બીજી વિદ્યા પણ બહુતો નહોતો અને કદાચ બહુતો હોય તો આવે વખતે કંઈ પણ શું ? આ દેશનાં કુટુંબોમાં ઘરગતુ ઉદ્યોગની તો સદાની ખામી છે. રણનારો એક હોય અને ખાનારાં ઘણાં હોય ત્યાં આવો સમય શી રીતે નિભાવવો ? આ એક અગત્યનો પ્રશ્ન છે. બહુની મા તથા બહુની વહુ અત્યાર લગી સુખ ચૈત્રમાં રહ્યાં. તેણીઓને આ પ્રકારનાં બાવી સંકટનું રત્ન પણ ક્યાંથી આવે ? આવે વખતે કોઈ ઘરગતુ ઉદ્યોગ કે કોઈ ઘરગતુ કળાજ કામમાં આવે છે; પરન્તુ જ્યાં એવો રવૈયોજ ન હોય ત્યાં પંચી આવાં લોકોએ શું કરવું ? અને ક્યાં જવું ? આ દેશની અંદર આ પ્રકારની એક મહોટી ખામી છે. આ ખામીને લીધે જેઓએ સુખ લોગચું હોય છે તેઓને દુઃખ લોગવળું બહુ ભારે થઈ પડે છે.

બહુની સ્થિતી અત્યારે દયાજનક હતી. એક તરફ માંદગી અને બીજી બાજુ આર્થિક ચિંતા. કોઈ પણ માણસને લોંબાં લેજો કરી મેલે છે. જેણે કોઈ ની આગળ લાખે હાથ કરેલો ન હોય તે શી રીતે અન્યની મદદ માગી શકે ? બહુનો વિચાર એકાદ ગાંમડામાં જઈને રહેવાનો તો નડકીજ થયો હતો; પણ હજી તેની તેમ કરવાની હિંમત ચાલતી નહીં. એ કે તેની વહુની પાસે હજી અઢીસો ત્રણસોની કીંમતનાં બે ત્રણ અલંકારો રહ્યા હતા. પણ એટલું ઘરેણું બહુની વહુ મેનાને માટે જરૂરનું હતું. નંદલાલ સો રૂપિયા આપી ગયો એટલે તેની પાસે માંગવાનું બહુને અયોગ્ય લાગ્યું. આમ છતાં પણ પોતાની પાસે બીજો ઉપાય નહી હોવાથી તેણે પાંચી તે તરફ નજર ઠેરવી. બવાનીને તો એ પહેલેથી કડકો માનતો હતો એટલે સોનાની ઝાલ પાણીમાં ઝેળવાનું તેમ ઠીક લાગ્યું નહિ.

બહુને આજ વધારે શોકગ્રસ્ત થએલો જોઈ તેની માએ તેને પુછ્યું.

“કેમ બાઈ બાપુ! તેં હવે શું ધાયું?” તાવ તો બતો નથી મોઢા વહેલો આવ્યા જ કરે છે”.

“દીકરા! આ તાવ તને અહીં તો સાજો થવા નહીં દેશે”.

એ તો હું જ બહુ છું પણ મારો કોઈ મળતીયો નથી કે અત્યારે ખરેખરો કામ આવે. જે મારા સંગી છે તે તમામ મારા જેવાજ છે. મેં મારા સારા વખતમાં કોઈને મદદ નથી આપી, તો તે મને મારા નખજા વખતમાં શી રીતે આપે ? અને કદાચ કોઈ આપે પણ; પરન્તુ મારાથી એ લોકોને કેમ કહેવાઈ વળી બે ત્રણ છે તેઓને હું બહુ છું. એ લોકો વાતને ઉઠાવી દયે અથવા તો હસી કહાડે એક વખત પોતા કરતાં પણ જે લોકો મને પૈસાદાર માનતા હોય તેઓની પાસે માસથી શી રીતે મગ્યાં ? મારા સમજવા પ્રમાણે તો તે માગ્યું આપે તેવા નથી અને એ લોકોનું એવું છગર પણ નથી”.

“હું તને નહોતી કહેતી કે દીકરા એક ઠેકાણે ધન રાખીએ નહીં. નોખે નોખે ઠેકાણે રાખીએ.”

“એ તો સાચુ! ‘ફટથ અકકલ જે પછે આવી.’ આવી તમારી વાત છે. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. ગઈ તીથી તો પ્રાણભે વાંચતા નથી. ! હવે તો જે કરવાનું છે તેજ કરવાનું કહેા. આ બધે સોનાની બંગડીઓ છે તેમાંથી અકેકી બલે લઈ જાય અને ગળામાં આ એક છેડા છે તે પછી તમે કહેા તો આપવા તઈયાર છું. જે તે રીતે હવે આપણે હવાફેર કરવા જઈએ તોજ ઠીક. અહીં વધારે રહેશે તો વધારે ગાંઠ જાય. જુઓ છો ના? કેવા લેવાઈ ગયેલ છે! સાવ પીળા પડી ગયા છે. એ લાંબી લોટીને ઉઠે તો મારે બધુંએ છે?”

“જો સાંભળ. તેં જે કહ્યો તે છેવટનો ઉપાય છે. ન છુટકેજ કરવાનો છે. તારી પસંદ રહ્યું છે શું? કે હું માશું? મારો વીચાર એવો છે કે એકવાર નંદ લાલને બોલાવીએ. જોઈએ તો બધા કે એ શું કહે છે? કેમ બા?”

“હા ઠીકજ એ તને ઠીક સુજાયું છે. તું કહેતે હો તો હું તેડી આવું. હું એનું, રહેવાનું ઠેકાણું બાંધું છું તારી વહુ જાય એ ઠીક નહીં. મનેજ જવા દે.”

‘બલે બા તું બ’

બાંધુંની બા નંદલાલને તેડવા ગઈ. મેના બહુની પાસે બેઠી. બાંધુંએ તેણીની સામે ટગર જોયા કર્યું અને મેનાએ તેની પગથ પી કાવા માંડી. આવા તંગીના વખતમાં મેના જેવી એક ઉચ્છંખળ નારી પોતાના પત્નીની માંદગીમાં છેક સુધી કોઈ પણ પ્રકારનો અણગમો નહીં બતાવતાં હસતે મહોડે સેવિકા થઈને રહે અને પોતાની પાસેનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવા તૈયાર થઈ જાય એમાં ઉચ્ચ ઈર્ષ્યાની આપણી લગ્ન પદ્ધતીનું ગોરવ શું નથી રહ્યું? મેનાનાં એક આદર્શ પત્નીના લક્ષણો બલે ન હોય; અત્યાર લગી આપણે તેણીનું અચરણ બલે જુદું જોયું હોય તો પણ તેથી શું? આ દોષોને માટે જુદા મેના કયાં જવાબદાર હતી? સ્ત્રી પૂરુષનું જોડું જોડાયા પછી બહુ ભાગે પરસ્પરનો સ્વભાવ એક થઈ જાય છે એ કોણ નથી જાણતું? પોતાના પત્નીના ગુણનો વારસો મેનામાં ઉતરવો જોઈએ. પત્નીને અનુકુળ થતાં સાઈ મેનાએ આ એક પાઠજ બજાવ્યો હતો એમ ન કહેવાય? આમ છતાં પત્ની તરફની આપણી મુળ સંસ્કૃતિ છેક સુધી મેનામાં જળવાયેલી આપણે જોઈએ છીએ એ શું છે? જેને આપને સુધરેલા સંસારના નામથી ઓળખીએ છીએ તેમાં કેઈ પત્ની કે પત્ની અટલે દરજ્જે અને તેય પણ આવે વખત સ્વાર્થનો ભેગ આપતાં તૈયાર થાય છે કે? ધારવા પ્રમાણે ભાગ્યેજ આવાં ઉદ્દેશો મળી આવતાં હશે. આપણામાં તો આવા પ્રકારના અનેક બતાવો સદાય બને છે. જ્યારે મેના જેની ભાયાં પણ આટલી પતિપરાયણ થઈને વર્તે છે. ત્યારે જેને આપણે આદર્શ પત્નીનું નામ આપીએ તેણી તો કોણ જાણે પોતાના પતિના દુઃખમાં કેટલેાએ ભાગ લેતી હશે! જેની મર્યાદા બાંધવી પણ મુશ્કેલ છે. સીત, તારા દમયંતી જેવી રાજરાણીઓની વાતો ઘણી જુની થઈ ગઈ; પરંતુ આ હડહડતા કલ્પિતમાં પણ ઝુંપડોઓની અંદર આવી ઉંચ પ્રતીતીના સંધવી સ્ત્રીઓ વસતી હશે તેની કે જ નોંધ લે છે? મહોટ્ટેરાઓની નોંધ રાખવાનું અને તે વાંચવાની કથા કહેવાનું સર્વને મન થાય.

પરન્તુ ઉત્તમ વ્રતધારી સામાન્ય સ્થિતિની સ્ત્રીઓને કોણ સંભાળે? સંભવ પણ નથી. આહી કહેવાતું તાત્પર્ય આટલુંજ છે કે જેને આપણે ખરા વીવાહવીધીનું નામ આપીએ છીએ તેમાં એક એવો ઉચ્ચાચય રહેલો છે કે તેનું સ્વરૂપ સુંદર દ્રષ્ટિવાળોજ ખરાબર જોઈ શકે. મને તો એમ લાગે છે કે આપણા રૂપિસુની-ઓએ લગ્નના અનેક પ્રકારના પ્રયોગોને અનુભવ કરી જોયો હશે અને તે પછીજ આવું બંધારણ બાંધ્યું હશે. પત્ની પત્ની વચ્ચેનું બંધન સમજવા માટે આ બે લીટીજ બસ છે.

પ્રથમ હતાં બે પણ પછી, થયાં એક તદ્દરૂપ;

પ્રાત, પત્ની કહેવાય પણ, ન મળે લીનન સ્વરૂપ!

પતિ પત્નીનું જોડણું માત્ર એક જોડણું તરીકે જ્યાંસુધી એક બીજાથી સ્વાર્થ સરતો હોય ત્યાંસુધી ચાલુ રહે ને પછી નહી. આ શું? કંપતી ગણાય? આ તો આટું કહેવાય! સુધરેલા દેશોમાં ખરેખરાં લગ્ન નથી થતાં; પણ સાટાં થાય છે. પણ આ સાટાં આદીથી તે અંત પર્યંત શી રીતે નહો? અને તેમાં મીઠાશ પણ શી રીતે આવે? પરસ્પરના મોહમાં ફસીને એક બીજાએ પ્રેમ બાંધ્યો અને પછી પરણ્યાં. આ સંબંધ અમુક કારણને લીધે પરવડ્યો નહીં એટલે એક બીજાં એક બીજાંથી છુટાં પડ્યાં ! આનું નામ લગ્ન? લગ્નનો ખરો અર્થજ જોડાવું એવો થાય છે. એમાં છુટાં પડવાની જેમ જોટલી ગંધ પણ ક્યાં છે?

સત્યની ખાતર મારે કહેવું જોઈએ કે અસમ વિવાહ બીલકુલ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં ક્યાંક જે લયંકરતા દેખાય છે તે અસમ વીવાહનુંજ પરીણામ છે. સમય અને સંયોગને લીધે જે રૂઢીઓ ઉપસ્થિત થઈ છે અને જેને લીધે કોઈ કોઈ કેકાણે આપણે સંસાર કડવો થઈ પડ્યો છે તેમાં હવે સત્વર સુંધારો કરવો જોઈએ; પરન્તુ જે ધેરણુ સ્વાભાવીક છે અને અનુભવને આધારે બંધાએલું છે તેને અન્યનું જોડું અનુકરણ કરીને ચુંથી નાખવું એ મહોટામાં મહોટું સાહસ છે. આવું સાહસ કરવાથી તો તેનું પરીણામ ઘોરજ આવે.

પ્રકરણ પદ મું.

ઉત્તમ હોય ઉપાય પણ, પાછો વળે ન કાળ;

જન્મ, મંરણની જગતમાં, એવી છે ઘટમાળ.

‘જ’ એટલે જન્મનું અને ‘ગત’ એટલે જવું. આવો જગતનો અર્થ થાય છે. માંજુ વૈદે પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ભગુભાઈની ચિકિત્સા તો કરી, પરન્તુ જોડવાતાં દીપકનો પ્રકાશ ક્યાં સુધી ટકી શકે? હીરા ચેકાણીનાં વિદાય થયા પછી બીજાં એકંવીસ ફહાડા ભણુભઈએ સંસારનો વાથરો લેતાં ફહાડયા. તેજ પણ વિદાય થઈ ગયા. માંજુ વૈદનો પ્રયોગ શરૂઆતમાં તો લાજુ પડ્યો હોય એમ સર્વની નજરમાં જણાયું; પણ જ્યાં જીવનનાં તત્ત્વોજ ખપી ગયાં હોય ત્યાં તેને કોણ બચાવી શકે? અર્જના ંપાધિ વડે ભગુભાઈ શ્રીકૃષ્ણ તો ક્યારના

પડી ગયા હતા, તેમાં હૃદયની નિર્જળતા લાગુ પડી. મહોટા ડોક્ટરોએ ભગુભાઈનું ભાવી કઢી દીધું હતું. માંજુએ પણ પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે સેવકલાલને એટલું તો કહ્યું હતું કે ઉપાય અજમાવું છું. નવાણું ઇલાજ છે પણ સોમો નથી ! માંજુનું નિદાન ડોક્ટરોના જેવું ચોક્કસ નહોતું.

ભગુભાઈ પોતે પણ આટલું તો સમજ્યા હતા કે જ્યાં સુધી શ્વાસ છે ત્યાં સુધી ઉપાય હેવા. ભગુભાઈએ ભલે ધીમી પણ બોલવાની શક્તિ મરણ સ્થિતિ ગુમાવી નહોતી. જેવી જેને સુચના કરવાની હતી તેવી તેણે કરી. નવનિધનાં પિયરમાંથી હજી સુધી કોઈ કેમ ન આવ્યું તેની થોડી ચિંતા તેને થઈ, કેમકે વસિયતનામામાં નવનિધના મહોટા ભાઈ જયંતીલાલનું નામ હતું. આ વસિયતનામું પણ લુપ્ત નહોતું. ભગુભાઈ પ્રથમથીજ દાનેશ્વરી હતા. જ્યાં સુધી જીવ્યા ત્યાં સુધી તેણે યોગ્ય સ્થળે તથા પાત્રે ગુપ્ત ઢાન કર્યાજ ક્યું હતું. આમાં પણ કેટલીક આવી ભેગાઈ હતી.

ભગુભાઈ તો ગયા. ચંપકનાં ભલામણ સેવકલાલ, વિઠ્ઠરાય, મોતીલાલ તથા છેવટ નંદલાલને પણ કરી ગયા. ચંપકના મસ્તક ઉપર હાથ યુકીને તેને આશીર્વાદ આપ્યો અને જે કહેવા જેવું હતું તે કહ્યું. ચંપક આ વખતે રહેલો હતો. ઇન્દુએ તે વખતે તેને દિવાસો આપ્યો અને ડાહ્યા થવાનું સુચવ્યું.

વસિયતનામામાં સેવકલાલને રૂપિયા પાંચ હજાર આપવાનું ઠરાવ્યું હતું. વિઠ્ઠરાયને તેની રહેવાની ઓરડીના બાજુમાં જે દિવનખાનું ખાલી થયું હતું અને જેમાં ભગુભાઈના મંદગ્રાહના વખતમાં બકરીઓ બાંધવામાં આવી હતી તે દિવાનખાનું તથા ઓરડી માત્ર દર માસે પાંચ રૂપિયાના ભાડાથી આપવાનું મહોડેથીજ ભગુભાઈના તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું. વિઠ્ઠરાયે તો ના કહી; પણ ભગુભાઈએ તેને આગ્રહ કર્યો એટલે વિઠ્ઠરાય વિવેકની ખાતર ચુપ રહ્યા. વિઠ્ઠરાયનો સ્વભાવજ એવો હતો કે કોઈના ઉપર બોળ રૂપ થવું નહીં. પિછોડી પ્રમાણેજ સોડ તાણવી. બે હજાર રૂપિયા બીજા ઇન્દુને આપવાનું પણ કહ્યું. વિઠ્ઠરાયે તે માંડ માંડ સ્વીકાર્યા.

માંજુ વૈદને રૂપિયા બસો આપવામાં આવ્યા. નંદલાલને પણ એટલીજ રકમ અપાઈ. નંદલાલ તો લેતોજ નહોતો પણ સર્વના કહેવાથી જ તેણે લીધી.

ભગુભાઈ વિધવાઓનાં આંતરિક કષ્ટોથી અજાત હતા એમ પણ નહોતું. તે સારી પેઠે બહુતા હતા કે હવે જસુની મહોટી બહેન આ સંસારમાં નથી. ગમે તેમ પણ તેણી બે જીવતી હોત તો તેણીને ઢાંકત. શેઠ તથા શેઠાણી બીજા વિચારવાં હતાં એટલે એ બેમાંથી એકની પણ પુનર્લગ્નને માટે સહાનુભૂતિ તો ન જ હોય. ભગુભાઈના સહવાસમાં કવચિત સુધરાના સાર્થકો પણ આવતા. ખુદ મોતીલાલની ભેડે પણ એક વખત કોઈને ઉદ્દેશીને નહિ પણ સહજ વિધવા-વિવહની વાત થયેલી. ભગુભાઈએ આ વિષયની દલીલો સાંભળીને એટલું કબુલ કર્યું હતું કે જાતિના રિવાજ તરીકે નહી; પરંતુ સમય તથા સંયોગ ભેદને

કયાંક એવું પગલું ભરવું અવશ્ય હતું જણાય છે. ભગુભાઈએ જસુના સંબંધમાં અત્યારે એટલોજ વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે તેણીને ધરતું જ્યાં ચોખ્ખું હોય ત્યાં ઉપરીપણું સોંપવું. ઘણું ઠેકાણું પીઠ ગૃહસ્થો વિધવાઓને માટે આવો પ્રબંધ કરવાનું ઠીક માને છે. આનું કારણ એકજ છે કે વિધવાનું મન સન્માનપૂર્વક આ પ્રમાણે શુદ્ધાચલું રહે ભગુભાઈએ પણ નવનિધ તથા ધંદુને પોતાની પાસે જો લાવીને જસુને માટે આવી સુચના કરી હતી. મરણની પુર્વજસુનેપણુ એમણે અ.વાસન આપ્યું હતું, એટલુંજ નહીં, પણ જસુને સારૂ રૂપિયા એક હજાર અનામત સુકી જોખ વ્યાજમાંથી તેણીને જોઈતું આપવાનું પણ કહી ગયા હતા. ધરના દરેક સભાસદને તથા પોતાના સ્નેહીઓને જસુ ન સુકાય અને ધરકામમાંજ રચી પચી રહે એવી બહામણુ પણ એમણે બાર સુકીને કરી હતી.

હીરા શેઠાણીને કહેવા સાંભળવાનો સમય જ ન મળ્યો અને ભગુભાઈને મળ્યો એટલી દૈવની આ ઘર ઉપર કૃપા હતી.

હીરા શેઠાણીએ ચંપકને એકને એક લાડકવાયો બાણીને લાડમાં ઉછેર્યો અને ભગુભાઈએ આંખ આડા કાન કરીને તેમ ચાલવા દીધું. જો ચંપકના આસપાસના સંયોગો આટલા પણ પલટાયા ન હોત તો ચંપક કયે પાટલે જઈને બેસત ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે આપી શકતા નથી. કદાચ આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે માત્રાપની મરણ પછી કાં તો તેનું અધઃપતન થાત અગર તો લાંબે વખતે તે સુધરત.

ચંપકના મનમાં પોતાની જનેતાના મરણનો આઘાત જબરે લાગ્યો હતો. પિતાના મરણનો આ બીજો આંચકો હતો અને તે તરતનો હતો. ચંપક આથી ખિન્ન રહેતો હતો.

શેઠ, શેઠાણીના મદવાડની ખબર તો નવનિધનાં પિયરમાં ક્યારની પહોંચાડ વામાં આવી હતી; પરંતુ લોકાચાર પ્રમાણે ત્યાંથી હજુ સુધી કોઈ કેમ ન આંચ્યું તેને માટે સર્વને આશ્ચર્ય ઉપજ્યું હતું. નવનિધે વચ્ચે એક પત્ર પણ લખ્યો હતો; પણ તેનોય ઉત્તર મળ્યો નહોતો.

વચ્ચે કેટલાક એવા સંયોગો આવી ગયા કે જેથી ચંપકને સાવધ રહેવાનાં અનેક કારણો મળ્યાં. કયાંક કયાંક અતું બને છે કે જીવંત માતા પિતાનું મુલ્ય તેની સંતતિ આંકી શકતી નથી; પરંતુ જ્યારે તેઓ વિદાય થાય છે ત્યારેજ તેને ખબર પડે છે કે માત્રાપની જરૂર કેટલી છે ! ચંપકની સ્થિતિ આ પ્રકારની થઈ. નવનિધને પણ આથી ઘણું લાગી આંચ્યું હતું. પ્રથમથીજ તેણીને સાસુ સસરાની કિંમત હતી. નવનિધ ચાણી અને હિંમતવાન હતી તેણી બાણી કે હિંમત છોડવાનો આ વખત નથી. તેણી આટલું વધારે પણ સમજતી હતી કે જો તેણી પોતે હિંમત છોડશે તો કયાંક ચંપક ભુલે રસ્તે ઉતરી પડશે ! ચંપકને તેણી આ કારણથી ઉત્સાહ આપ્યે જતી હતી, અને તેને બાર-વકરમાં ઉતારતી હતી. તેણી તેને હવે તેનું સ્વરૂપ સંમજાવતી અને નવો ઉત્સાહ પ્રેરતી. ધંદુનું પણ એજ ધોરણ હતું.

ભગુભાઈની ઉત્તર ક્રિયા કરવાનો સમય હવે નજીક આવતો જતો હતો. નવનિધને અહીં આ કાર્ય પાર ઉતારવામાં કોઈ પણ પ્રતિકુળતા નહોતી. જેમ શેઠાણીનું કારજ થઈ ગયું તેમ ભગુભાઈનું પણ થાય તેમ હતું; માત્ર તે પહેલાં પોતાના પિયરમાંથી કોઈ આવી જાય તો સારું; આટલોજ નવનિધનાં મનમાં ઓરતો રહેતો હતો.

આખું એક અઠવાડિયું ભગુભાઈનાં મરણનું પણ વીતી ગયું. નવનિધ આ પ્રકારની ચિંતામાંજ હતી કે મારા માવતરમાંથી હજી કોઈ કેમ ન આવ્યાં. નવનિધ અત્યારે પણ આ વિચારમાંજ હતી ત્યાં તેણીએ સાંભળ્યું કે પોતાનો ભાઈ જયંતિ તથા પોતાની માતા કેસરબાઈ આવી પહોંચ્યાં છે. જોડેન ભાઈ અને મ દીકરી મળ્યાં. ચંપક પણ મળ્યો. સમય જો કે શોકનો હતો; તો પણ આ વખતે સર્વને આનંદ થયો. સ્વધર્માએ એક બીજાનો મત મેળવીને કારજની તંદ્યારી કરવા માંડી. આખું ઘર ચાત્રાએ ગયેલું હોવાથી અને ઘર આગળ આવ્યા પત્રીજ પત્રો મળેલા, તેથીજ અહીં અવવામાં આટલો વિલંબ થયો એવો ખુલાસો નવનિધની માએ તથા તેણીના ભાઈએ આવતાંવેંત જ કર્યો હતો.

પ્રકરણ ૫૭ મું.

નંદલાલ આવ્યો નહિ, બહુ મનમાં યુગાય;

મેનાની હિંમત વડે, પાછો આવધ થાય !

બહુએ બહાર ગામ જવાનું તો નક્કી જ કર્યું હતું. ઘરનું ભાડું તો જેમ તેમ કરીને અપાઈ ગયું હતું; આટલી તેને નિરાંત હતી. બહારના માગણ-વાળાનું તો વાયદાથી ચાલે તેમ હતું. મેનાએ પોતાની પાસે બાકી સાકી રહેલું સર્વસ્વ આપવાની તૈયારી કરી. આપણની બે ત્રણ સારીઓ પણ વેચવા કહાડી. બહુની મા ગમે તેમ તો આધેડ વયનો ઉંબરો ઝોળંગી ગયેલું ખેડું કહેવાય. તેણીએ આવું અનિવાર્ય સંદેહ કોઈ દહાડો જોયેલું નહીં અને તેથી તેણી છેક જ નાસીપાસ થઈ હતી; પણ આવે વખતે મેનાએ તો રંગ જ રાખ્યો હતો ! તેણી જાતે હિંમતવાન બનીને પોતાના પતિ બહુને હાથ વગરની હિંમત આપતી.

આ લોકોની નજર આગળ હવે એકજ અગવડ આવીને ઉભી હતી. ઘરનું ભાડું ઉતારવું કે ચાલું રાખવું ? આ સવાલ જ તેને માટે અટપટો હતો. જો ભાડું ઉતારે તો ઘરની અંદરનો બધો સામાન કયાં મુકે ? અગર જો ચાલુ રાખે તો પછી ચડેલું ભાડું કેમ ભરવું ? ત્રણેમાંથી કોઈ પણ આ ગુચ્છ જોકેલી શકયાં નહિ. આખર મેનાએ પોતાનો આવો નિશ્ચય બહાર કર્યો કે ભાડું ઉતારવું જ નહિ. આગળ ઉપર જોઈ લેવાશે. નાજિયેરનું પાણી નાજિયેરમાં રહે તેજ સારું. મદતની હો હા થાય એ ઠીક નહિં.

આ હજી જાંજગડ ચાલે છે ત્યાં નંદલાલ ભવાનીને સાથે લઈને આવી પહોંચ્યો. નંદલાલે બહુની માને કહ્યું કે તમે બે વખત મારા ઘર આગળ આવી ગયાં તે બખર મને મારા પાડોશીએ આપ્યા હતા. ચંપકનાં માબાપ વિદાય

થઈ ગયાં એ સમાચાર પણ એમણે બહુને સંભળાવ્યા. તે સીવાયની આ ઘરની બેઠે પોતાના સંબંધની બીજી કરી વાત જ કરી નહીં ! તે જોટલું છેવટ બોલ્યો કે ચંપક હવે ઘણો જ સુધરી ગયો છે અને પોતાની પેટીનું કાપ બિ પોતે જ સંભાળે છે. ભવાની તો મુંઝો મુંઝોજ બેસી રહ્યો તેનો સ્વભાવ જ એવો હતો. સફેદ બિલોરી કાચનાં પ્યાલામાં જેવો રંગ ભરો તેવો તે દેખાય. ભવાની આ પ્રકારનો જ માણસ હતો. ભવાનીને અહીં કહેવા જેવું પણ શું હતું ? નંદલાલે તેની આગળ ક્યાં કાંઈ વાતનું સંબંધીકરણ કર્યું હતું ? નંદલાલ જોટલું કહેવા જેવું હોય તેટલું કહે અને નહીં કહેવા જેવું હોય તેટલું ન કહે એવી શક્તિ ધરાવતો હતો.

નંદલાલે બીજી સો રૂપિયાની નોટ બહુના હાથમાં મૂકી અને ભવાનીએ પણ ત્રણ રૂપિયા આપ્યા. આ બેઉ જણા આવો સંકેત કરીને જ અહીં આવ્યા હતા.

બહુ શરમનો માર્યો નીચું જ જોઈ ગયો. તેની મતિ જ મુંઝાઈ ગઈ. તે અત્યારે શું બોલે ? બોલવા જેવું કંઈ હતું જ નહિં.

જેના ઉપર પોત બેઠે ગમે તે કારણે પણ અનેકવાર હાથ રાખેલા તેની આગળ પોતાને હાથ ધરવાનો સમય આવ્યો એ મિળ કંઈ જેવો તેવો અણુય ?

નંદલાલ જેવો એક સાધારણ માણસ આ પ્રમાણે સો સોના બે કટકા આપી બથ એ બનાવ જ બહુની મા તથા બહુની વહુ મેનાને અમલગી ભરેલો લાગ્યો. ધણી ધણીઆણી તો ચુપ રહ્યાં પણ બહુની મા કેસરભાઈ આટલું બોલ્યાં:-

“ નંદલાલભાઈ ! તમે આ ટાણે અમારો ઘણો અથ થાયો છે હો ! જ્યારે અમારી ખબર લેવા કાંઈ નથી આવ્યું ત્યારે તમે આવ્યા. મારા બહુને તમારામાં વિશ્વાસ હતો એટલે મને એણે તમારી પાસે જ મોકલી. પહેલી વાર તો તમે તમારી મેળે જ આવ્યા હતા. ”

“ જુઓ મા ! આમાં મેં તમારા ઉપર પાઠ કર્યો છે એમ માન્યો જ ના અત્યારે પ્રભુની હયાથી મારો હાથ પહોંચે છે તો હું તમારી પાસે આટલું લઈને પણ આવ્યો; પણ ન પહોંચતો હોય તો શું લઈને આવું ? સત્તો જોડો વિવેક કરીને આવ્યો બઈ ! ”

“ હા, ભાઈ, એ તો એમ જ તો ! પણ નંદલાલભાઈ ! મારે તમને એક વાત પૂછવાની છે. અમે બહાર ગયા તો જવાના; પણ અમારે આ ઘર ખાલી કરવું કે તેનું ભાડું ચાલુ રાખીને જવું ? જો ખાલી કરીએ તો આટલો બધો સામાન અમે ક્યાં રાખીએ ? મુંબઈનું તો તમે બોલો છો. દિવસ બે કે ત્રણ રૂપીએ ચડે એ ક્યાંથી લાવીએ ? ”

“ આટલા વખત સુધીનું ભાડું તમે ચુકવી આપ્યું છે ના ? ”

“ હા, ફક્ત આ મહિનો જ ચડે છે. ”

“ આ તમારી મુંઝવણ ખરી છે. મુંબઈના બંદને પહોંચવું જ મુશ્કેલ

આ ઉંચી બાતનું ફરવીચર, આ રાચરચીલું, આવાં મજેનાં વાલણકુસણ વેચાય
પણ કેમ ? અધીં કિંમત પણ ન ઉપજે. મારા જેવાએ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો
જેએલાં તેને કશું લાગે નહીં; કેમ કે લોગચાં થયાં; પણ જેણે આવા દી સો
ન જોયા હોય તેને ધણું લાગે. મારો વીચાર એવો છે કે તમે તમારો આ
તમામ સન્માન આ સામેની ઓરડીમાં બારો. એમાં એ સમાઈ જશે. પછી
તો આ રસોડાનો ઓરડો અને આ બાલુનું દીવાનખાનું એ બે ખાત્રી થશે. હું
અને ભવાની અહીં જ રહીશું. હાલ હું જે ઠેકાણે રહું છું તે બરાબર નથી.
તમારે એક પૈ પણ આપવાની નહિં. જ્યારે બહુભાઈ સારા થઈને આવે ત્યારે
તમે તમારું સંભાળી લેજો. બોલો, હવે કાંઈ કહેવાનું છે ?

બહુ તો મનમાં ને મનમાં જ નંદલાલનું આ કથન સાંભળીને સમસમી
રહ્યો. કેસરભાઈ બોલ્યાં:—

“ ધન્ય છે ભાઈ તને. આવી બેઠપ અમને આ ટાણે કેણુ આપે ? તું
તો બહુ મારો બીજો દીકરો અને બહુનો બીજો ભાઈ. ભાઈ પણ આટલું કરતા
નથી. તું તો એનાથી પણ ચડયો. પ્રભુએ તને આટલો ઉજળો કર્યો એ તને
જોઈને જ કર્યો છે. ભલે ભાઈ, તારો હજી પશુ દીવસ ચડો એમ મારી આંતરડી
બોલે છે ! ”

“ તમારી દુવા કૃપે. બહુભાઈ સારા થઈને તરત પાછા ફરે એમજ હું ચાહું
છું. મેં સાંભળ્યું છે કે તમે બહુ છોટે જવાનાં છો. મારો વીચાર એવો છે કે
તમે મુંબઈની નજીકમાં જ રહો નારીક, દેવલાલી, અગર તો લાનોલી બગ્ચો.
લાનોલીમાં તો ઘણી ધર્મશાળા છે. હું જેને ત્યાંથી ફેન્સી કાપડ લઉં છું તેની
જોડે મારો સંબંધ મીઠો છે. મેં અમને આ વાત કરેલી. મને એમણે વચન
આપ્યું છે કે ભલે કેડ ત્યાં જવાનું હશે તેને માટે હું બંદોબસ્ત કરી આપીશ.”

“ શું કહો છો નંદલાલ ભાઈ ! અમારે માટે તમારી આટલી બધી કાળજી
ભલે દીકરા ! એમ થાતું હોય તો અમારે બીજું જોઈએ પણ શું ? ”

બહુને હવે બોલ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. તે અંકદમ આ પ્રમાણે બોલી
ઉઠ્યો.

“ નંદલાલભાઈ ! ”

“ હું તમારો નંદલાલભાઈ ક્યાંનો ? હું તો તમારો નંદો કે નંદ ! ”

“ હવે મારાથી એમ તમને કહેવાય પણ ખરું કે ? ”

“ કેમ ન કહેવાય ? હું તો તમારો જ છઉં તેજ છઉં. ગમે તેમ તો ફેરી
કરનારો. શેઠીઓ તો નહિં જ. અને કદાચ શેઠ બનું તો પણ તમારી આગળ
મારો શો હીસાબ ? તમારું ચિંધું કામ કરનારો કે કોઈ બીજો ? ”

“ બસ, બસ; નંદલાલ હવે બસ કર. તારામાં કોઈ ભુદી જ લાયકાત આવી
છે. અને મને લાગે છે કે તેનું જ આ કૃણ છે. ”

“ હું પણ તમને એજ લેહ સમજાવવા માશું છું. પણ આ વખતે નહીં, તમે

(૬૦૬)

જ્યારે શાંસ મળેને અડીં પછી આરજો ત્યારે મારે જે કહેવાનું હતે તે કહીય. હાલ તો બાબો. આવની કાલે હું આ ભવાનીની જોડે પર્વતશાળામાં તમને સારી જગ્યા મળે એવી ચીડી મોકલાવી આપીય. વાસજો તથા બીજાનાં પણ મળયે. વધારે એ ઠમ પાચરવાનું તથા લોટા પ્યાજા અડીં પી ભર્ય જાએ.”

હજી તો આ વતચીત આવે છે ત્યાં તો મેનાએ રૂઢા, ચેવડો, બટાટાની સળી તથા તળેલાં કંદની રકાળીઓ એકઠમ સુકી જ લીધી !

“ વાહરે ભાભી ! આ બધું તમે તૈયાર ક્યારે કર્યું ? હમણું સુકી તો તમે અહિં જ ઉભાં હતાં ! ”

“ નંદલાલ ભાઈ ! તમે શું આ નવું જ બાજો છો ? ”

“એમ તે હોય ! તો પણ આજની ઝડપ કંઈક જુલિજ જોવામાં આવે છે ! બહુભાઈની જોડે મારે બધે જુનો નાતો છે; તો પણ હું તો તમારે ઘર જે ત્રણ વખતજ આવ્યો હોઈય. અમે તો બહારે બહાર જ મળતા. ફક્ત એકજ વાર મેં રૂઢા પીધેલો. હા, હજી ભવાનીને મહેડે પી સાંતળેલું ખરું કે આલાક બહુ છે.”

આટલું નંદલાલનું કહેવું સાંતળ્યા પછી સો ચુપ રહ્યાં અને મનમાં જ સમજી ગયાં. જેને જે ઠીક પડ્યું તેણે તે લીધું. નંદલાલે તો તળેલો કંદજ પચંદ કર્યો. ઉપર રૂઢા પીધો. સરસંગ મંડળમાં જવા પછી નંદલાલે આચર કુચર કે કાચું કોરું ખાતોજ નહીં. સીધો અને સાદો ખોરાક લેતો. નંદલાલે હવે ઉઠવા માંડ્યું. ભવાની પણ ઉઠયો.

“એય આવજો હો ભાઈ !”

“માણ ! એસો. ફિર કર્યો નહીં. ત્યાં સુંઝાઓ તો લખજો. મારી સકિત પ્રમાણે હું ભકિતમાં ઉભો રહીય.”

નંદલાલ અને ભવાનીએ ચાલવા માંડ્યું. બહુજે તો પોતાના સારા વખતમાં પણ કાઠને માટે આવું કરેલું જ નહીં. તે તો નંદલાલની આટલી ઉદારતા જોઈને વિસ્મય પામ્યો. હું પડ્યો અને જો ચકયો એનું કારણ શોધવા લાગ્યો. તે એમાંજ ઉઠો ઉતરી ગયો. બહુની મા તથા બહુની વડુ તો અકિતજ મર્યા ગયાં. કાલ સવારના નંદલાલને માટે તેણીએને આશ્ચર્યજ ઉપજ્યું. અત્યારજ આ બધાંજે પ્રભુને શોડો મર્યા પણ મહિમા બધયો.

મેના જેવી ધારો કે ન છુટકે પણ મર્યાદાની બહાર ગયેલી સી જસ જેઠલું શોચનું ચિન્હ દેખાડ્યા વગર આનંદ સકિત પોતાનાં પતિનાં હૃદયમાં આટલે દરજ્જે આત્મલોગ આપવા તૈયાર થાય. એ ખુશી ખુદ મેનાની નહોતી; પરંતુ તેણી જે ઘરમાં જન્મીને મહોટી થઈ તે ઘરના પ્રથમજ સંસ્કારની તથા તેણી લગનની જે કિંચાઓની વચ્ચે પરણી તે કિંચાઓની હતી. નીચી અને ઉંચી પાચરીના દરેક દેશના લોક સમુદાયમાં જોણું વતું પણ લગન કિંચનું ધોરણ નિયત કરવામાં આવ્યું છે. જંગલીમાં જંગલી જાતમાં પણ લગન વિધાનની ઈર્ષક

ક્રિયાઓ તો જોવામાં આવે છેજ; પણ જેટલે દરજ્જે જેમાં ઉચ્ચતા હોય છે તેટલે દરજ્જે તેમાં વધારે ગૌરવ પણ દેખાય છે. પરંતુ જોડું આ દ્રવ્ય જુએ છે; એટલુંજ નહીં; પરંતુ એ જોખાંને ઉપદેશ પણ ચથામતિ પ્રકણ કરે છે. પુરૂષ બહુ ભાગે એમ સમજે છે કે આ મારી પત્ની છે અને મારા સુખ દુઃખની ભાગીદાર છે અને પત્ની એમ સમજે છે કે આ મારો પતિ છે અને હું એના સુખદુઃખની ભાગીદાર છું. આ વખતે આ માન્યતા બેયની લગભગ એક સરખીજ હોય છે; પરંતુ પરસ્પરા પછી વખતના વહેવાની સાથે કેટલાક મહો પોતાનો દરજ્જો મેરી કરતાં ઉંચો મને છે અને તેથી સ્ત્રીઓ કરતાં તેઓ વધારે ચારિત્રીન અને છે. એવા મહો પોતાનો દોષ તો જોતાજ નથી; પણ પોતાની સ્ત્રી આવે દોષ ન કરે એટલા માટે તેણીના ઉપર મજબુત અંકુશ રાખે છે ! મઠનું આ વર્તન કેટલું બેહુકું છે. પોતાનાં પતિનું અત્યંત અયોગ્ય વર્તન જોઈને કદાચ કોઈ સ્ત્રી પોતાની હૃદ છાંડે તો તે સંભવિત છે. આમ છતાં મુંઝે મહોડે જે સ્ત્રી પોતાનાં પતિની આવી અછાજતી વર્તણૂક સહન કરે છે તે સ્ત્રીને ખરેખર મન્ય છે ! મારા સમજના પ્રમાણે આપણા સમાજમાં આ પ્રકારની સહન શીલતા રાખનારી સ્ત્રીઓની સંખ્યા વિશેષ છે એ આપણે માટે માનવેલું છે.

મેના જેવી સ્ત્રી તો પોતાના પતિનાં આવાં દુષ્કાર્યમાં સામેલ રહી ઉભરી તેને સહનુભૂતિ આપવા લાગી; પરંતુ આ તેણીનું કૃત્ય અગળાતું પરંપરાગત ન હોવાથી તેણીને તેની તુચ્છતા જણાઈ રહી. જ્યાં એક ધિક્કારવા લાયક કાચ પોતાનું કર્તવ્ય મનાતું હોય ત્યાં તેના કોણ અવરોધ કરનાર ? કોઈ કોઈ જગોએ આ પ્રકારના બનાવો બને છે. મેના તો બહુની પત્ની હતી; પણ ખુદ તેની જનેતાનું શું ? આ આખા ઘરનો આ પ્રકારનો વ્યવસાય હતો અને તેથી તેમાં દાષ્ટ્યે કશું પાપજ માન્યું નહોતું ! અહીં તો ધન હરવાની આ ક્રિયા હતી; પરંતુ કોઈ યુવતીનું શિયળ બગાડવાનું જેણે નિશાન માંડ્યું હોય અને તેમાં તેનાં ઘરનાં માણસો સામેલ હોય તો પછી શો ઉપાય ? આવા પાશમાં સપડાયેલી સ્ત્રીએ કરવું શું ? માત્ર એકાદ મઠના પંજામાં આવી પડેલી તરૂણી જ્યારે ભાગ્યેજ સુરક્ષિત રહી શકે છે ત્યારે અમુક ઘરનાં તમામ માણસોના કબજામાં આવેલી મૃગલીને જવું ક્યાં ? મને તો એમ લાગે છે કે પ્રભુની સહાયતા હોય તોજ તેમાંથી તેણીનો છુટકો થાય. લેલાં જાણે અજાણે પણ બહુના પંજામાંથી છટકી ગઈ. બહુએ તેણીને પાછી પકડી નહિ. પાડોશીઓની તેને શરમ આવી. વળી લહેરની સાથે જે બાજુ રમવામાં આવતી હતી તેમાં આથી અતરો પડે તેવી તેને બીક હતી એટલે બહુએ પોતાનો આ વિચારજ માંડી વાળ્યો. બહુનું ઘરની અંદરનું આવું વર્તન આ પહેલુંજ હતું; પરંતુ જેણે આવી અટપટી ગલીકુંચી અનેકવાર ઓળંગી હોય અને વચ્ચે બીજા આડખીટી ન હોય તો તેની આગળ લેલાં જેવી નાણુક લલનાતું શું ગળું ? મારી માન્યતા પ્રમાણે આ ઘર મધ્યમપણે વર્તનારું હતું. જાહેરમાં જે કૃત્ય ગુન્ડો ગણાય તેવું કૃત્ય

અહીં થયું નહોતું કે થતું નહોતું; ભાપના વખતથી ચાલતી આવેલી આ પ્રકારની ફળવણીનાં બધાં અંગારાં હતાં અને તેમાં તેની ખાતી અને ખેતીનું ઉત્તેજન હતું. કંગાઈ પણ એકજ તરફની હોતી નહીં. તેના અંતેક લેઈ છે. બહુની આ વિષા માત્ર દાઢી કંગાઈ જેવીજ હતી એમ કહીએ તો ચાલી શકે.

ઉપસંહાર

ભણભાઈ ગયા. એમનું કારજ સારી રીતે કરવામાં આવ્યું. જમતીલાલ એક માસ પર્ણિત અહીં રહ્યા. ચંપક હવે મુખરતો બન્ય છે એવું પણ એમણે એવું. ચંપક સેવકલાલની બેઠે પેઢીમાં બેસતો. કામકાજ ઉપર ધ્યાન આપતો અને કાળજી રાખી શીખતો. વિઠ્ઠલાય પોતાનું કર્તવ્ય સમજી અવકાશ મેળવીને તેના માર્ગદર્શક થઈ પડતા. નંદલાલ પણ ચંપકને સત્સંગ મંડળમાં પ્રવેશવશાત પોતાની સાથે તેડી જતો. એક વખત કોઈ સ્વદેશદિતેથી વક્તા આ મંડળમાં આવેલા તો સમયે ચંપક પણ તેમનું વક્તવ્ય સાંભળવા નંદલાલની બેઠે આવેલ હતો. એમણે ડાખલા દલીલો આપી એવું સ્પષ્ટ સમજાવ્યું કે દેશ સેવામાં પ્રભુ સેવા સમાઈ બન્ય છે. ચંપકને આ ખરું લાગ્યું. આ વાક્યનો આધાર પકડીને તે કોઈ કોઈ વાર આવી સભાઓમાં પણ જતો આવતો થયો. આમાં તેને વધારે રસ પડવા માંડ્યો. આઠમાર્ગે ચડી જનારને જેમ સીધા માર્ગ મળે અને જેવા તેને આનંદ થાય તેવો આનંદ હવે ચંપકને પણ મળવા લાગ્યો. નંદલાલે પણ આવી સભાઓમાં નવો પ્રકાશ અનુભવ્યો.

માત્ર રામ રામ કે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કરવાથીજ છુવતું કંથ્યાણ નથી થતું; તેની બેઠે સદાચાર સેવવાની જરૂર છે અને તે ઉપરાંત બની શકે તો દેશ દિવમાં પોતાનો વચાસકિત ફાળો આપવાની પણ એટલીજ જરૂર છે. આવા અંગાને ચંપકને કાને પડતા. જ્યાં સુધી દીવા પ્રકટ ન થાય ત્યાં સુધી અંધકાર બન્ય નહીં. સુર્ય ઉગે ત્યારે છાંયડાથી તે ઠંડાય ખરા ? તે તો પોતાના પ્રકાશવડે સર્વત્ર પ્રકાશ પ્રસરાવે જ. સારા વક્તા પણ ઓતાઓનાં અંતઃકરણમાં ક્યાંક દીવા જેવો તેજ ક્યાંક સુર્ય જેવો પ્રકાશ આપતાજ રહે છે. કોઈ માણસને એક વખત જે વિષયની ધુન લાગી એટલે પછી ત્યાં કહેવાનું શું હોય ? ચંપકને હવે પહેલાં કરતાં ભુલિજ ધુન લાગી હતી. તેનું હૃદયકપાટ દિવસો દિવસ ઉપહતું જતું હતું. કણાં બાળકોને આપણે રાત્રે ને દહાડો રમતમાં રતે એછેએ છીએ; પરંતુ જ્યારે સમયનો, પલટો થાય છે ત્યારે તે રમતો તેઓની નજર આગળ તુચ્છ જેવી જણાય છે. ચંપકનું છુવન આમ બદલાતું રહ્યું. તે પાનવાનનો પુત્ર હતો એટલે આ અર્થ પ્રધાન કાળમાં તે જે સભામાં જતો ત્યાં તેને માન મળતું અને ચંપક આવી સભાના દરમાં પોતાનો નહાનોફરજો ફાળો પણ આપતો. સેવકલાલને આ જાત અમીલી નવનિધ પણ રાંછ થતી અને વિઠ્ઠલાય તથા ઇન્દુને પણ આમી અપૂર્વ ઉપજતો.

ભગુભાઈ બાળ્યશાળી હતા. પ્રથમથીજ પાંચિયા સારા મળ્યા. ચંપકને સાસરે પહુ સાડે મળ્યું. સેવકલાલ તો પોતાના નામ પ્રમાણે ભગુભાઈની પેટીનો નીમકહલાલ નોકર હતો. ભગુભાઈએ પહુ જતી વખતે કોમની સાથે કદર કરી હતી. વિઠ્ઠલરાય તથા ઈન્દુ પહુ આ ઘરનાં નવાં શુભેચ્છક થયાં એ પહુ કુદરતનો કાંઈ જોછો ચમત્કાર નહોતો! આથી વધારે ચમત્કૃતિ તો નંદલાલની ગણાચ. નંદલાલ કોણ? એ સાચું કહીએ તો એ એક કુમારે વહી ગયેલો માણસ! આ માણસ આટલે દરજે સુધર્યો. ઘરનાં માણસોએ તેને ચંપકનો શુભેચ્છક ગણ્યો. કોઈએ તેને માટે કશી ચંકાજ આણી નહી. સાચાએ સાચાને જોળખ્યો. નવનીલ તો વાનો વિશ્વાસ કરે તેવી નહોતી. તેણીને પહુ નંદલાલમાં વિશ્વાસ આણ્યો. ભગુભાઈ થેઠ તો નંદલાલનું કાળજી સાથેનું કામ જોઈને રાજી થયા હતા. ભગુભાઈનો એ રાજીપો છેક લગી કાયમ રહેત કે નહીં તે વીરે એ નંદલાલને માટે સેવકલાલનો સારો અભીપ્રાય પડ્યો નહોત તો કહેવાય એવું નથી.

નંદલાલની નજર નિર્મળ ન હોત તો આ વખતે પાછો તે ચંપકને પોતાના પંજામાં બીજી રીતે પહુ લઈ ચકત; કારણ કે સેવકલાલ તથા વીઠ્ઠલરાય કરતાં તે નંદલાલનું વિશેષ માનતો. પહુ જંસારના આઘાત પ્રત્યાઘાતથી શું નથી થતું? ભણતર કરતાં ગણતરનું વજન કેટલું મહોટું છે? દુઃખને સર્વ કોઈ વખેડે છે; પહુ દુઃખ એ સુખે શીલક જ છે. અનેક પ્રકારની આપદા લોગળ્યા પછી અનેક માણસો સારે માર્ગે ચડી જાય છે આવે વખતે જે માણસનું છેક સુધી અધઃપતન થવાનું હોય તેજ માણસ ચેતતો નથી. નંદલાલનો હૃદય પલટો થયો તે જોટો નહોતો પહુ સાચોજ હતો. સત્સંગનો તેને રંગ લાગ્યો એ પહુ આ સાચાજ હૃદયપલટાનું ફળ હતું. એ દ્વારા એના મનમાં દેશહિતનો પહુ રંગ લાગ્યો અને પોતાને લાગેલો આ રંગ ચંપકને પહુ લગાડ્યો. સેવકલાલ કોઈવાર શુપ્ત રહીને આ દ્રવ્ય નીરખતો અને કોઈ વખતે તે પહુ આ બેની જોડે જતો. વીઠ્ઠલરાયને પહુ આ વાતની ખબર હતી. તે પહુ ચંપકને માટે આ માર્ગ ઉત્તમ માનતો. ચંપકને થોડુંજ આવી સલામોમાં દરરોજ જરાનું હતું? અઠરાડીઆમાં એક બે વખત સત્સંગ મંડળમાં તો પખવાડીઆમાં એક વખત કોઈ જાહેર સભામાં તે જતો.

ભગુભાઈ મરણ પામ્યા અને તેની ઉત્તર ક્રિયા પુરી થઈ ત્યાંસુધી નંદલાલ ભગુભાઈના ઘર આગળ રહ્યો. બકુની મા પહેલીવાર ગમ્મ ત્યારે નંદલાલ પોતાના ઘરની અંદર નહોતો. તેણી તેને બીજી વાર મળો નંદલાલે તેણીને બીજી સો રૂપીઆની રકમ આપવાનું કહ્યું હતું. તે પોતાના કહેવા પ્રમાણે બકુને ઘેર જઈને આપી આણ્યો હતો. ભવાની પહુ પોતાના ઠરાવ પ્રમાણે નંદલાલને મળ્યો હતો. નંદલાલને ભવાનીની સાથે વેરઝેર થોડુંજ હતું? તે પોતાના ખરાબ વખત માં તેની જ ઓરડીને આશરો લેતો. નંદલાલના મનમાં વળા ભવાનીને માટે ખરાબ વીચાર પહુ નહોતો. તે તેને એકમાર્ગી અને મહેનતુ માણસ સમજતો. નંદલાલે આ ભવાનીને પહુ રસ્તે અડાણ્યો અને તેને એક નહાની સરખી

શીવેલાં તમ્બાર કપડાંની દુકાન નળ જાહેરની મારફતમાં મંડાવી દીધી. નંદલાલ જાણતો હતો કે તે ભાઈ સાહેબ ફેન્સી કાપડની ફેરી કરી ચકવાના નથી.

નંદલાલ આમ જવારે સુધરી ગયો હતો, અને જ્યારે બહુને તેણે આટલી પથ્થુ મદદ કરી હતી, ત્યારે ચંપક અને નવનીધની આગળ તે તેનું વાકું કેમ બોલ્યો? આમ કરવાનું તેને સમજા કારણ હતું. જો ખરું કહીએ તો તે બહુનું વાકું નહોતો બોલ્યો. પણ બહુ કેવો માણસ છે તે વાત તેણે આ લોકોને સમજાવી હતી. જે નંદલાલે નવનીધને પહેલીવાર જોઈ ત્યારે તેની તેણીની પ્રત્યે કૃપા કેવી હતી? અને હવે કેવી છે? આ સ્વસ્થ પણ વીચારવા જેવું છે. તેમના મનમાં બધાં હતાં કે ચંપક પાછો બહુની પડખે ચડી જશે તો તેને પછી વાળનાર કોણ? આ કારણથી ચંપકના મનમાં નંદલાલે બહુ પ્રત્યેનો અભાવ સજ્જત કર્યો હતો. જેણે નવનીધને પોતાની બેન માની અને ચંપકને પોતાનો બનેલી માન્યો ત તેનું અનિષ્ટ કેવી રીતે ઇચ્છે? નંદલાલને આટલું દરજ્જે સુધારવામાં તેના જાગે જે જે બનાવો બની ગયા તે તે બનાવો જ કારણસર હતા એટલુંજ નહીં પણ તેને સરસ્વતી સંકળમાં જ રાખી જે કુદરત તરફથી પ્રેરણા થઈ તે કારણ પણ સુખ્ય હતું.

પેલી કંકુ પોતાનાં ઘણીની ભેડે બહાર ગામ ઉપડી ગઈ. માંજુ વેદે ખરણીને ગ્રહસ્થાશ્રમ માંડ્યો. નંદલાલ પણ આ પ્રકારની તજવીજમાં હતો, અને પેલાં ભાણીમાં ક્યારનાં ચાત્રાએ ગયાં હતાં તે બહુ સુધી પાછાએ નથી ફર્યા. જો તે હોત તો હીરા ચેઠાણીના મંદવાડમાં તેની હાજરી કાચમની રહેત. ભાણીમાં નહીં હોવાથીજ ગોદી ડોશી તેણીની જોરડીમાં સુતાં. હવે તેણીના હાથ પર નહોતાં ચલતા અને તેણીની આંખે આંખ આવી હતી. તે ડોશીમાં બહારજ નહોતાં જતાં એક વખત જમતાં અને એક બે કલાક સવારનાં ઠાકર સેવામાં આગતાં. જ્યારે આખાં ત્યારે એકલાં કે ઈન્દુને સાથે લઈને ઈર્શન કરવા જતાં. ત્યાર પછી આ બધું તેણીએ બંધ કર્યું હતું.

જસુ નવનીધના બાઈજી તથા ઇન્દુના માસી બા બની ગયા હતાં અને તેથી તેણીનાં મનમાં માન ઉપજ્યું હતું. થેઠની આશા પ્રમાણે નવનીધ પણ જસુને જ્યાં પુછવા જેવું હોય ત્યાં પુછીનેજ ગૃહવ્યવહાર ચલાવતી હતી. આ કારણથી તેણીને પોતાને વધારે ભારે ખમ માનતી. સારા સમજવાળા ઘરમાં ઘણી વીધવા આ આ રસને પોતાનું ફર્માગી જીવન પણ આનંદમાં વ્યતીત કરે છે.

બાગાઈ જેવા બાબ્બાજી થોડ તરફથી સહાનુભૂતી મળ્યા પછી અને તે ઘરનું થોડુંક કામ પોતાની પાસે આપ્યા પછી વીઠલરાયનો તરતમાંજ ઉદય થયો. તેને પગારમાં એકદમ પગાસનો વધારો મળ્યો. આ જોઈને પોતાના સહાચારથી સુખી થયું એમજ કહેવાય. વાર તહેવાર અને બીજી રીતે પણ ઇન્દુને તો મળતું જ રહેતું હતું. વીઠલરાયનો પણ આ ઘરનો વધારો ટેકા હતો. તે સમજ પાડીને સર્વની મર્યાદાનું રક્ષણ કરતો.

નંદલાલે કચેલી વ્યવસ્થાને અનુસરી બહુ સહ કુટુંબ લાંબોલી ગયો. બહુના રમાંથી આસુરી સંપત્તિ નીકળી મળી હતી. કહો કે તેનું તળિયાગટક ચક્ર થું ! આગલું કંઈજ ના રહ્યું. થોડું ફરનીયર કે રાયરચીકું શું આધર ભુત થાય? મુંબઈમાં આવી ચીજો પાણીની મુલે વેચાઈ જાય ! આ બહુ જેવાને સો સાની રકમ ક્યાં સુધી પહોંચે? પ્રથમથીજ જેનો હાથ છુટો હોય તે બંધનમાં મ રહે?

બહુને ધર્મશાળામાં જગા તો ઘણી સારી મળી હતી. ઘરમતુ ધાંના નીચમ પ્રમાણે તેને સાહીત્ય પણ મળ્યું હતું. બહુને ત્યાંનું પાણી પણ ૥૬૬ આળ્યું હતું. જોડું તેણે નંદલાલ ઉપર લખેલા કાગળથી જણાઈ આવતું હતું માત્ર એમણે પોતાની બેરી ઘસાતી જાય છે, એટલું વિશેષ જણાવાને પોતાની નીરાશા દેખાડી હતી.

નંદલાલે આ પત્રનો બહુને હિલાસો મળે એવો જવાબ લખ્યો હતો. પણ ૥૥૭ તેનો પ્રત્યુત્તર નંદલાલને મળ્યો નહીં. કદાચ બહુને શરમ પણ આવી ગય. જેણે કોઈ દહાડો કોઈની પાસે હાથ ધર્યો ન હોય અગર ચાચના કરી નાય તેને જ્યારે એમ કરવાનો સમય આવે ત્યારે તે પોતાનું તે વખતેજ મરણાને! થોડા દહાડા પછી ખબર એવા આવ્યા કે બહુ લાનેડીમાં નથી અને તેનો પતો પાંચ નથી! બહુનું શું થયું અને તે ક્યાં ગયો એ લેદ અત્યારે તો તપણે ભાવી ઉપર રહેવા દઈએ છીએ. આમાંથી લક્ષમાં લેવાનું માત્ર એટલુંજ

પોતાના સ્વાર્થ સાધવા સાડું માણસો ગમે તેટલાં અને ગમે તેવાં પાપકર્મો રે; પરન્તુ તેઓ તેની જવાબદારીમાંથી છુટા થઈ શકતા નથી ઉજળું મે.હું હુધ દેખનારાને કોઈવાર કુદરતી કતામ. આકડાનું ક્ષોર કે જે પણ કુદરતી પદ જેનું ઉજળું જ હોય છે તે ભુલ ખવરાવી પાઈ દે છે ! છત્ર કર્મ કરવામાં તત્ર છે; પણ ફળ લોગવત્રામાં પરત્ર છે પશુ તથા ઈંદર ત્રો તો ફેડી જેવા કે. માત્ર મનુષ્યનેજ સારાસારનું જ્ઞાન છે. આમ છતાં અનેક મનુષ્યો પોતાનું મનુષ્યત્વ ત્યજી દઈને નહીં કરવાના કર્મો કરે છે એજ મહોદ્દ આશ્ચર્ય છે ! સીધે માર્ગે શું સુખ નથી પ્રાપ્ત થતું? આપણે સેંકડો કુટુંબોને સારી રીતે વર્તતાં મેઈએ છીએ! અને તેને સુખી પણ મેઈએ છીએ. અવળે માર્ગે ઉતરી પડેલાઓને ૥૥૮ આપણે અંતમાં અત્યંત દુઃખી મેઈએ છીએ.

આવા અવળે રસ્તે ચડેલા લોકોનો ચમકારો ભલે વચ્ચે દેખાય; તો પણ તે ૥૬૯ વખત માટેનો જ હોય છે. જ્યાં ધર્મ, નીતિ, આચાર-વિચાર તથા પુણ્ય ૥૭૦ પાપનો વીચાર નથી, ત્યાં અંકટજ છે. કદાચ કોઈ સારો યોગ હોય તો તે યોગ પ્રભાવે આપણે અનેકનું સાડું પણ દેખીએ; પરન્તુ આ યોગમાં બીજા એવા ૥૭૧ યોગો ન હોય તો તેના મિષ્ટ ફળની ત્યાંથી જ અવધી આવી જાય છે.

આપણને ખબર છે કે કોઈ પોતાની પહેલીવારની પ્રગતીમાંજ અધઃપાત્ર થાય છે. બે ત્રણ કે પાંચ પેઢી સુધી ભાગ્યેજ કોઈ કુટુંબનું એક સરખી પ્રતિષ્ઠા

(૨૧૫)

વાળું સુખ રહ્યું હતું કે રહેતું હશે? આનું કારણ શું? એકજ છે. પુણ્યના વળન કરતા જ્યારે પાપનું વળન વધે છે ત્યારે આમ બને છે. ભયુભાઈનું વર્તન હતું હતું અને તેની તુલનાની આગળ ચંપકની સ્વચ્છતા સામાન્ય હતી તે જ તેને પાછો હાથે સીધે સ્ત્રી મુક્યો. બે ચંપકનું પાપાયરકુ પોતાના પિતાના પુણ્ય કરતાં વધુ હોત તો જરૂર આ કુટુંબનું તરતમાંજ અધઃપતન થઈ જતું. જ્યારે કોઈ આકૃતમાંથી આપણે બહાર થાય છે ત્યારે તેનું માટે એમ નથી બોલાવું કે ખરેખર બાપદાદાનું પુણ્ય આડું આવ્યું? આપણે પણ આપણે સંતતિનાં બાપ કે દાદા હોઈએ અગર થઈએ તો શું આપણે પુણ્યનો એટલા માટે પણ સંમત ન કરવા બેઠીએ? ચંપક આટલો પણ સ્વચ્છ બન્યો તેમાં તેના માતા પિતાની ભુલ હતી. આ ભુલ બે પહેલેથી થઈ ન હોત તો શું ચંપક આવો અગ્રણ્ય પ્રકૃતિનો થાય ખરો કે? બહુ ન બાપના શુભનો વારસો મળ્યો હતો; પણ ચંપકને આવો નહીં મળ્યો થોડો વારસો નહોતો મળ્યો.

આ બધું સરવાળું તપાસી પછી પણ છેવટે એવા નિર્ણય ઉપર તો આપણને આવવું પડ્યું કે આ આખું જગત પરિવર્તનથી ભરપૂર છે. કેટલીક કમની ગતિ સમજાય છે જ. કેટલીક નથી પણ સમજાતી. જેમ તરીકા પ્રસાદ એકજ જગાએ સ્થિર થઈને રહેતો નથી તેમ આ જગતનો પ્રસાદ પણ પ્રસાદના રૂપમાં ચાલ્યો જાય છે. ધનાઢય રંક બની જાય છે. અને રંક ધનાઢય બની જાય છે. આજનો અમીર એ કાલનો ફકીર છે અને આજના ફકીર એ કાલનો અમીર છે. વીરની ગર્જના એકજ પલની અંદર લથડતા અવાજમાં ફેરવાઈ જાય છે અને બીર હીનતામાં આવી જઈને કોઈવાર સમજમાં ના ઉતરે એવું પરાક્રમ કરી દેખાડે છે. જેને આપણે દુરાચારી બોલે હોય તેને પુનઃ સદાચારી બોલે છીએ અને એજ પ્રમાણે સદાચારીનું દુરાચારીના રૂપમાં પણ બોલે છીએ. જેનો બહુમા સાર જનસમુદાયમાં સારો ગણતો હોય તેનો અંતરાચાર એટલો તો તીવ્રશસ્ત્રને પાત્ર હોય છે કે ન પુરો જાતાં આવા સદૃશ ઠગો પોતાનું ખર્ચ કરત વ્યક્તિ તો ભુલી જાય છે. એ લોકો પોતાને માટે એવું અભિમાન રાખે છે કે જમને કયો ખેલ ખેલતા બાંધે છે. પણ હાલના ઘર આગળ છેક સુધી આવો વેષ નક્કો નથી. તે ખુલ્લો સ્પર્ધા જાય છે અને તેનું પરીણામ પછી જાણે આવતું નથી.

જેના નખમાં પણ રોન જણાતો ન હોય એના શરીરે સાજો સારો આ રોનો માતો એકદમ કાળના સુખમાં સપડાઈ જાય છે અને કાળના સુખમાં સપડાઈએ પાછો પ્રચીને પુરની પેઠે ફરતો ફરતો સ્પર્ધા જાય છે; આ ગતિ આગલા પાછલા કર્મનીજ છે; અને તેનો જ્યારે પરિપાક આવે છે ત્યારે તેનું જાણે માડું ફગાઈ જાય પ્રાણીને લોગવનું પડે છે. કર્મ રૂપી કાડીમાં અનેક કર્મોના ઘર ઉપર નીચે ગોઠવા જાય છે અને તે પ્રારબ્ધ રૂપી સાણામાંથી જે કાળે જે ઘર નિકળવાનો હોય તે મળી આવે છે. સુખ દુઃખનું ખર્ચ સ્વર્ગ કલ્પનામાં આવતું સુરક્ષિત છે જેના ઘરમાં સાતે રક્ષા છે તે અર્થે સીધે તેનો સ્વાસ્થ્ય હાથે સંકલ્પે નથી અને

જેવા ઘરમાં મનમાનતું મળતું નથી તે તેવી ઉત્કટ ઇચ્છા કરે છે. જેને જે લબ્ધ છે તેનો તેને મોહ રહેતો નથી અને જેને જે અલબ્ધ છે તેનો તેને અત્યંત મોહ રહે છે. અને તે મેળવવા માટે મહા મથનમાં તે ઉતરી પડે છે એક લગોટ મારીને નિર્જન વનમાં વિચરનારા ત્યાગીને આપણે આનંદિત જોઈએ છીએ અને એક અનેક પ્રકારના સુખનાં સાધના વડે વિંટળાએલો કંઠો કે મહા રાજા રાત્રે ને દહાડો અનુપ્ત રહીને પોતાની પ્રાણનાં અલ્પ સાધનાતું પણ હરણ અથવા તો શોષણ કરે છે! આ ખરું સુખ છે કે સંકટ? સ્વર્ગ છે કે નરક? જ્ઞાન છે કે અજ્ઞાન? આ સ્થિતિની વ્યાખ્યા શી છે? છે કોઈ કહી શકનાર?

ખરેખર આ જગતના નિયામકે આ એક અદ્ભુત માયા રચી છે અને તેનો પાર પામનાર કોઈપણ નથી. જેણે અંતર સુખવૃત્તિ કદાને પરમાત્માનો પ્રભાવ જોયો હશે તેજ આ માયાતું આ અટપટું સ્વરૂપ ભણે અલ્પ પ્રમાણમાં પણ સમજી શકતો હશે. આ સિવાયના સમગ્ર જીવો અંધારામાંજ ગોથાં ખાય છે.

અપરિમિત સુખનાં સાધનો એકઠાં કરવા અને તેનો પરાણે ત્યાગ કરીને એક દહાડો કાળવશ થઈ જવું એ શું? આનો અર્થ કર્યો? પુણ્યના યોગથી ધારો કે રાજાના ઘરમાં જન્મ મળ્યો તે જ્યારે મહાટો થઈ ગાદીએ બેસે અને અપાર અંપત્તિનો લોકતા બનવા છતાં પોતાની શંકા દેવતાને જે તે પ્રકારે હુંટે એ રાજા કે રાક્ષસ? આને ઉપમા શી આપવી ?

ધનાદયો પણ પોતાની લાલચોને ચોભાવ્યા વિના મૂર્ખ અને ગરીબોનું ધન હરણ કર્યેજ ભય છે! અને તેના પરીણામનો વિચારજ કરતા નથી! સખળ નિર્જાન સતાવે અને તેનું હિર ચુશી દયે. રક્ષકનીતિ તણ હર્ષને ભક્ષકનીતિનો પ્રયોગ કર નારાઓજ આ સંસારને કલુષેત બનાવતા રહ્યા છે એ ખરેખર મહાટામા મોટું આશ્ચર્ય છે.

પરદેશીઓની સ્વાર્થમય પ્રવૃત્તિના મોહમાં અંજાઇને ભુલા પડેલા એમ કહે છે છે કે દેશનું વાતાવરણ સુધર્યું છે; પણ મારે હોસ બે હું બચડેલું બેડું છું. પ્રથમ તો લોકોની શારીરિક સ્થિતિ દિવસો દિવસ નબળી પડતી જાય છે. આપણા બાપ દાદા હવેની પ્રજા કરતાં બળવાન હતા. તે પુરે એટલે મધ્યકાળની પુરેજ આપણા પુર્વજો વધારે બળવાન તથા બુદ્ધિમાન પણ હતા. ઇતિહાસથી આ બધું પુરવાર થયું છે. હાથ કંઠણને આરસીની જરૂર હોય નહિં.

અત્યારે આપણા જે વડવાઓ જીવંત છે તે આપણા કરતાં વધારે બળવાન તથા કઠાવર એવામાં આવે છે. આયુષ્ય અને આરોગ્યમાં પણ તેઓ આપણા કરતાં વિશેષ ચડતી પાઈરીએ છે. જ્યારે આ ચાલતા કળા ! વાયરો લઈને પોતાનું જીવન ટકાવનારા આ પ્રમાણેની સારી સ્થિતિ જોયે છે ત્યારે આપણી ભાવી પ્રજા શા કારણથી નિર્જાન, ઠીંગણી, અદ્યાયું તથા આરોગ્ય બનતી જાય છે? આ સવાલ તેના ચારે અંગ વડે તપાસવા જેવા છે.

અધુના જે લોકોએ સારું માનું સમજવાની શક્તિ હવે ગુમાવી નથી તે લોકો જોમ તો કહે છે કે હાલની જોઈંદર સ્થિતિ સારી નથી. મોંઘવારી બહુ છે અસંખ્ય લોકોને પેટ પુરતું જાન કે અંજ લાંકવા જેટલું કપડું મળતું નથી!

જે માત્ર પશુની પેટે જીવન આળે છે તેને તો ખબરજ નથી કે આપણે દેશ શું? જાને આપણે કોણ? રાક્ષસી સ્વભાવવાળાની તો વાત કરવી પણ વૃથા છે. આ તો ન્યુનાધિક અંશમાં જે વિચારક છે તેનીજ વાત છે. દેશની આવી આવી દુર્દશા જોઈને આવા વિચારકો ખરેખર ખળભળી ઉઠવા છે એ નકકી છે. આ વીચારકો ભલે અમ યરાના કારણે બિન્ન બિન્ન બતાવે; પણ આપણે આખો દેશ ગર્તામાં તો પડતો જાય છે જોમ તેઓ કહે છે.

ખરી વાત તો આ છે કે ભાવી પ્રજાની રહેણી કરણી ફરી ગર્ધ છે. જીવન કલહ પણ વધ્યો છે. કોઈ કોઈએ તો મોજ યોખના જીવડા બનવામાં પોતાનું મહત્વ માન્યું છે. જેઓને ભાવી માટે સુખ ને કેળવણીનો નાદ લાગ્યો છે તેઓ પણ તેના અપરિમિત બોજ તળે એવા દગાઈને રહે છે કે ભાગ્યેજ કોઈ જોમાંથી ઉચુ માંચું કરી શકતો હશે! ખાનપાનના ધોરણોમા પણ ઘણો મહોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે. લોકો ઘણું કરીને જીમને પુછીને ખાત્ર છે. હોજરીને પુછીને ખાત્ર નથી! દુધાળાં ઢોરોની તંગીને લીધે ચોક્કમાં દુધ ધીની પણ અછત છે. આ કારણથી બાળકોનું મરણ પ્રમાણ પણ વધ્યું છે. જ્યા બગ ઉગરેતો પાચેજ સચો નહીં ત્યાં ભાવી પ્રજાનાં શરીર બગની બાશા શી રાખી? આને અંગે બાગ જગનનું કારણ પણ આગળ ધરવા જેવું છે નિર્મળ અને સંવત્ર વગરનાં મા બાપની સંતતિ નિર્બળ અને અસંયમી બને એ સ્વભાવિક છે.

આ દેશના કેટલાક આગળ વધેલા વિચારકો તો જોમજ કહે છે કે પરાધી નતાથીજ આપણી આવી અવદશા થઈ છે. જે પરાધી તો ન હોય તો આપણે આપણને યોગ્ય થઈ પડે એવા સુચારા કરી લઈએ અને તેને અમલમાં સુકી લઈએ.

મારે તો માત્ર આટલુંજ હવે કહેવાનું રહે છે કે દરેક વ્યવહાર પુરતું જ્ઞાન મેળવતું જોઈએ અને આ જ્ઞાનદ્વારા એકતા સાધવી જોઈએ. જ્યાં વ્યવહાર નહિ સુધરે ત્યાં પરમાણું કદી સુધરવાનો નથી હાંસયક્રુ ઉઠકવા વગર આપણે આપણે પોતાનો હોય જોઈ શકવાના નથી. સ્વાસ્થ્યી બનવાથી તથા સહચારનું જોતન કરવાથી જ આપણે આપણી ઉન્નતી કરી શકીએ તેમ છીએ. જે શારીરિક, માનસિક તથા આર્થિક સ્થિતી સુધારવી હોય તો તેની આડે આવનારાં જે જે કારણો છે તે તે કારણોને આપણે તિલાંજલી અપવી જોઈએ અને તેને ઠેકાણે આપણે ઉત્કર્ષ થાય એવાં સધનેનો યોજના કરવી જોઈએ. આથીજ આપણે સુખી થઈશું અને સાચી શાન્તિ સંપાદન કરીશું. ઇતિ શિવમ.

